

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

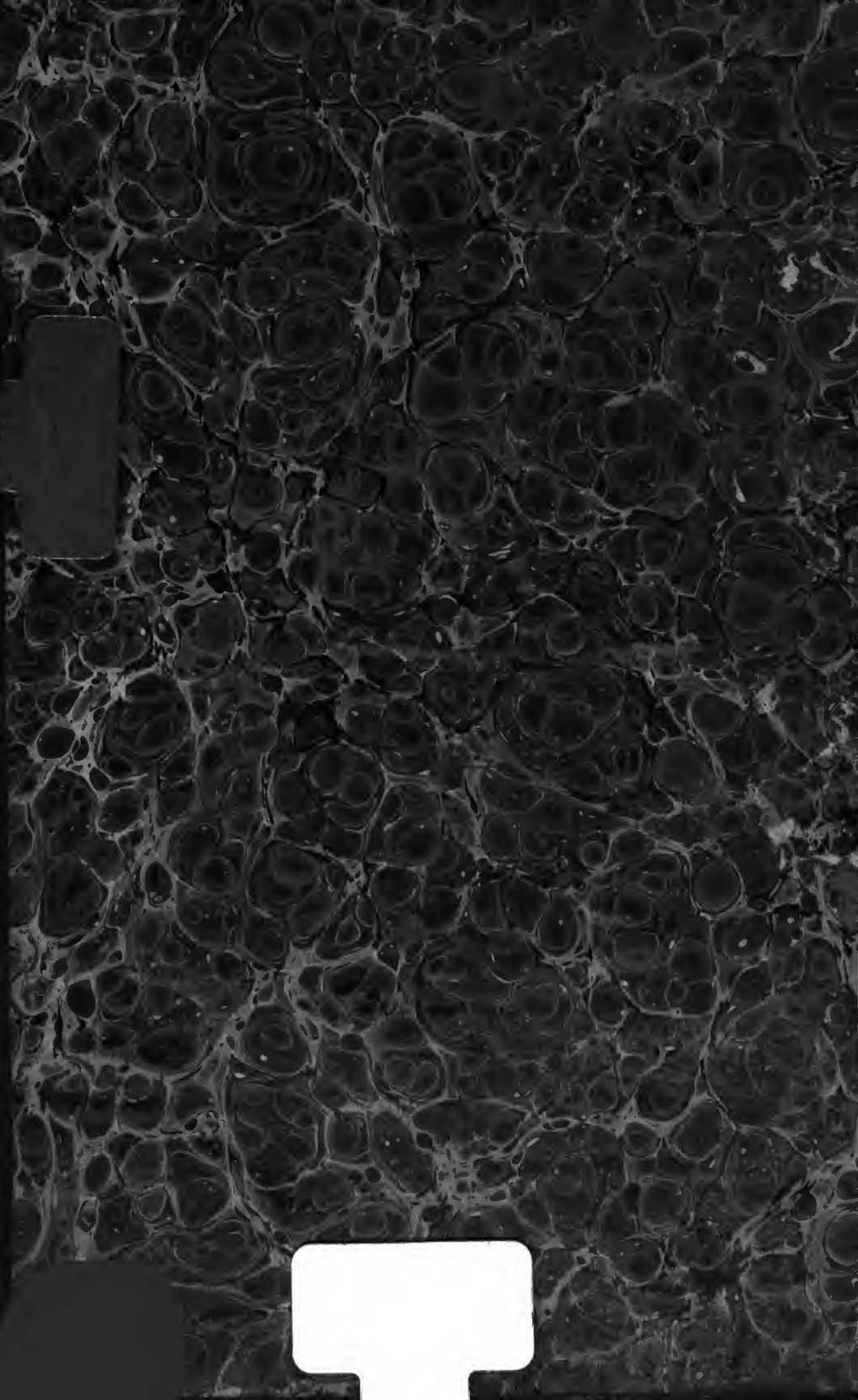
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

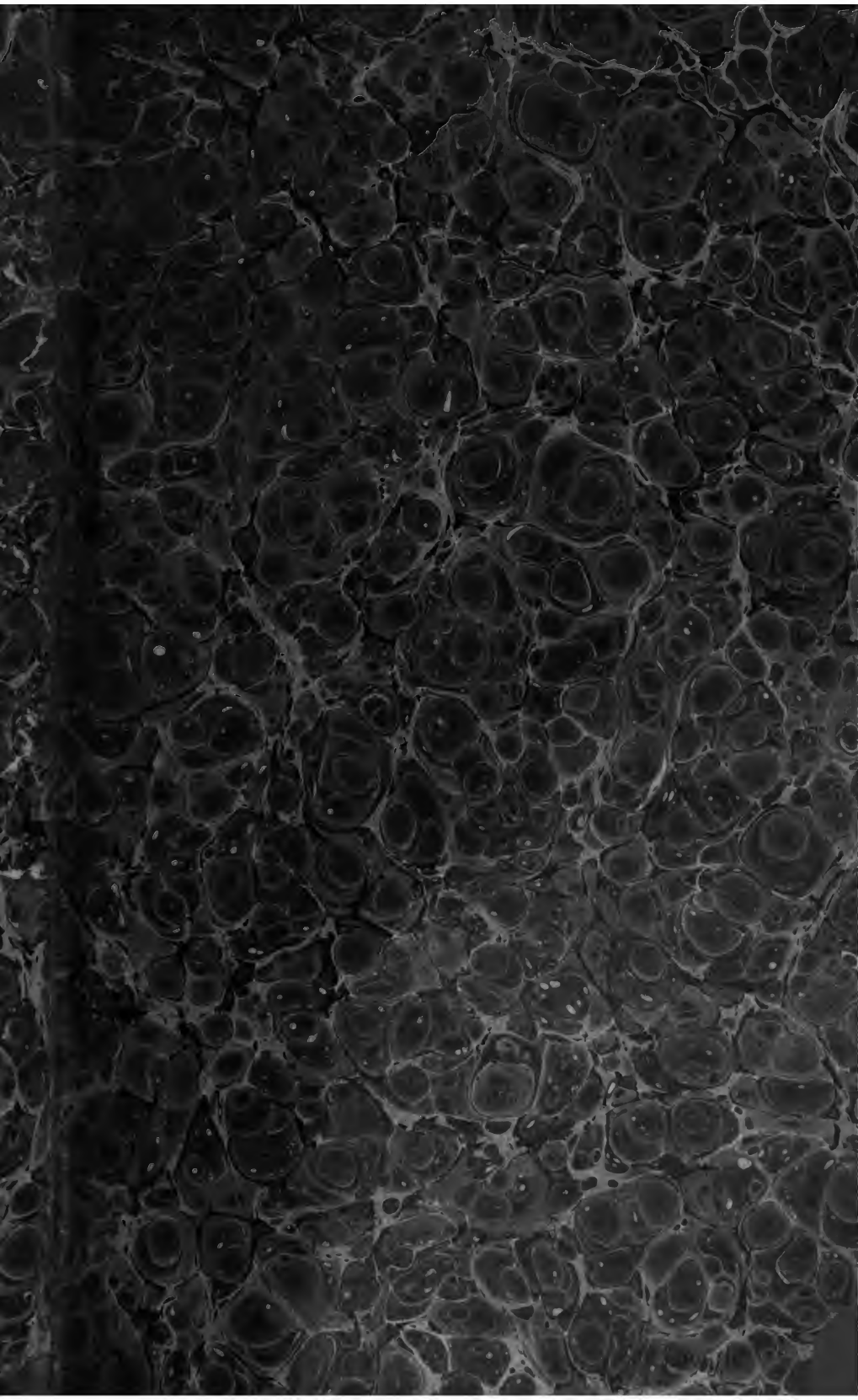
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

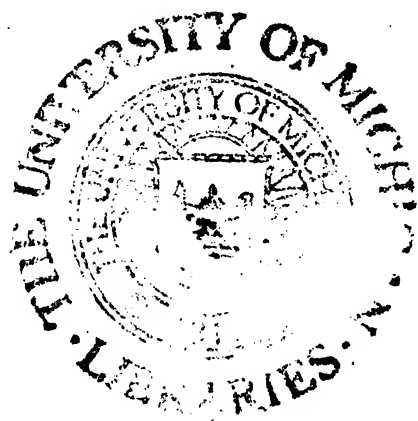
C

547,588

de papper of de ziele van de menschen
en de papper van de menschen

Bzhshkean, Minas

Chanaparhordutiwn i Aghastan aw...
ՃԵՆԵՊԵՐՅՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Ի ԼԵՎՈՍՆԵ

ԵՒ ՅԱՅԼ ԿՈՂՄԱՆՍ ԲԵՍԿԵԱԼՍ Ի ՀԱՅԿԱԶԱՆՑ ՍԵՐԵԼՈՑ
Ի ՆԱԽԵԱՑ ԱՆԻ ԳԱՂԱԲԻՆ

ԸՄԱԳՐԵԱԼ ՀԱՆԴԵՐԶ ԶԱՆԱԶԱՆ ԲԱՆԱՄԻՐԱԿԱՆ
ՏԵՂԵԿՈՒԹԵԱՄԲԲ

ՏՆ. Հ. ՄԻՆԱՍՍԵՑ ԲԺՀԿԵԱՆՑ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ Ի ՄԻԹԱՐԵԱՆ ՈՒԽՏԻՆ
ԱՌԱՋԵՈՐԴԻ Ի ՏԱՐԻՍ

ՏՊԱԳՐԵԱԼ

Ի ՅԱԻԲՐԺԱԿԱՆ ՅԵՇԱՏԱԿ ՀՈԳԻՈՑ
ԲԱԶՄԱՎԱՏԱԿ ԵՒ ՄԵԾԱՆՈՒՆ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻՆ
ԱՂԱ ՍՏԵՓԱՆԻ ԱՄՊԱՐԵԱՆ ՏՐԱՊԵԶՈՆՑԻՈՑ
ՓԱՓԱԳՈՂԻ ԳՈՐԾՈՑՍ

Ի ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՎԱՆՍ ՍՐԲՈՑ ՂԱԶԱՐՈՒ

1830 ՌՄՀԹ

UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES

Digitized by Google

Grad 9

EREN

3157

BUHR

ՅԼՌԼՋԼՐԵՆ

Լճք երթայ և ազգ գայ՝ և երկիրս յաւիտեան
կայ, ասաց Սողոմոն : Վրանդի Լճրաբնակներն բոլորե-
ցուն գեղեցիկ արարչագործեալ զայս մեծատարած աշ-
խարհ ետ մարդկութեանս 'ի բնակութիւն : Լճնակէս
զի՝ բազմացեալ 'ի նմին միասցին ընկերական ոգւով և
յաջորդաբար 'ի տեղի միմեանց փոխաբերելով շէն և
զարդարուն պահեսցեն զաշխարհ բնակութեան իւ-
րեանց : Արով մնայ նիւթականս աշխարհ 'ի կայի իւ-
րում յաւիտեան, թէ և բնակիչք անդադար փոփոխե-
ցին յանկայուն յաջորդութեան իւրեանց : Սակայն և
այնպէս ոգի ընկերական գիտէ յաւերժաբար թաղա-
ւորել յաշխարհի յորդուոց յորդիս առ 'ի պահել զնո-
սա 'ի քաղաքականութեան և զաշխարհ 'ի շինութեան
կարգօք և կանոնօք, ըստ որում անկ մարդկութեանս
բանական մասին, որով միայն լինի ճանաչել և ծա-
ռայել Լճրաբնակուն 'ի բնական կարգի ունելով զա-
մենայն :

Տինա՝ ընդ տեսանել մարդկան զարե՝ ոկոսան բնա-
բոյս բերմամբ շինուածս կառուցանել և բնակարանս
հաստատել առնթեր միմեանց առ 'ի միանալ ընկե-
րական ոգւով : Այդ որչափ առաւել սովորիլ կրթե-

ցան, այնչափ առաւել իմաստնացան քաջալաւութեամբ
և միաբանասիրութեամբ . մինչև ձեռն 'ի գործ արա-
րեալ վայելուչ կանգնել մեծաշէն քաղաքս և հաստա-
տել տէրութիւնս : Եւ ուր ուրեք բազում շէնս առ-
միմեանս շարունակեցին , անդ եղև մեծ քաղաք և մեծ
միաբանութիւն . և ուր սակաւ՝ սակաւ միաբանութիւն
և փոքր քաղաք կամ գիւղաքաղաք :

Եւ քանզի 'ի կենակցիլ բազմաց 'ի միասին՝ մեծ և
զօրաւոր լինի ոգի ընկերական , անպակաս ուսանելով
յիւրերաց զպիտանիս , և հաղորդելով միմեանց զհան-
ճար և զգիւտ . նմին իրի անդէն և անդ ծովանայ ոյժն
և յառաջ գան հիասքանչ մեծագործութիւնք , և ի-
մաստուն կարգք մեծիմաստ աշխարհաշինաց 'ի մայրաւ
քաղաքս աշխարհի . յորս թագաւորէ պանծանօք ոգի
ընկերական և քաղաքականութեան : Եւ որին աղաքաւ
ուղղադատ իմաստունք՝ ընդ տեսանէն 'ի քաղաքա-
մէջս զերևելի և հոյակապ շինուածս՝ անվրէպ կշռա-
դատէին , թէ գոյ անդ ընկերական ոգի , և անպակաս
միաբանասէր աշխարհաշէնք :

Եւ սոսայսմ 'ի սկզբան անդ 'ի բազմանալ աճելու-
թեամբ ծննդոց՝ Եւթահօր՝ հարկ եղև վեհ աշխարհա-
պետաց քաղաք շինել . որպէս զի միացեալ 'ի մի մար-
դիկ զօրացին քաղաքականութեամբ . որով և եղեն
արուեստապետք պիտոյից մարդկութեանս և ճարտա-
րապետք մեծագործութեանց աշխարհի . (ՂԵԲ. 568) :
Եւ ապէս յետ աշխարհակուլ ջրհեղեղին երկրորդ՝ Եւ-
թահայր մարդկութեանս ընդ կոխել 'ի ցամաք , յառա-
ջին գործնս կարգեաց կառուցանել զասպնջարան ան-
ձին զիւրն՝ Եւթիւթեան , որպէս զի՝ յառաջ քան ըղ-
յրուիլ մարդկան՝ տեսցի անդ ոգի միաբանութեան և
քաղաքական ընկերութեան :

Իսկ զլինի աշտարակաշինութեան իբրեւ ցան և ցիր եղեն մարդիկ տարազնաց խուճապամամբ՝ գունդ գունդ ՚ի կողմանս կողմանս աշխարհի եկեալք և միացեալք քաղաքականութեամբ տէրութիւն կազմեցին, քաղաք շինեցին, ազգք և ժողովուրդք եղեն ոգւով միաբանութեան։ Ուր ուրեք առաւել զօրացաւ այն ոգի, անդ բազմաժողով ազգ եղև ծաղկեալ կարգօք իմաստութեամբ և վաճառականութեամբ։ Եւ ուր ոչ զօրացաւ՝ անդ և ոչ մի ինչ ՚ի լաւագունից տեսաւ. մանաւանդ զի մարդիկ անուս և անքաղաք մնացին անմիաբան ոչ ինչ ընդհատ ՚ի լեռնաբնակ գաղանաց, որպէս տեսանի ցարդ յանկիւնս ինչ ինչ աշխարհաց. (Հփ. 284)։ Ապաքէն ՚ի հնումն բազում էին այսպիսի վայրենամիտ անմիաբանասէր ազգք, մանաւանդ ՚ի Յունաստան և Եգիպտոսի. որք ապա պիտանի կարգօք և իմաստուն օրինօք Փիլիսոփայից յղացան զհոգի ընկերսիրութեան, և անդէն իջեալ ՚ի լերանց անտի մերկացան զվայրենութիւն, և միացեալ քաղաքականութեամբ բոլորեցին զքաղաքս, և հաստատեցին զտէրութիւնս զարմանալի կարգաւորութեամբք. որպիսի էին Աթենացիք, Հռովմայեցիք, և այլք։

Այսպիսի իմն օրինակաւ եղեն քաղաքական և Ամերիկացիք, որոց վայրենութիւն գլխովին օտարացուցեալ զնոսա ՚ի մարդկութենէ՝ տայր նոցա որսալ զմիմեանս և ուտել գաղանաբար, համարելով զայն գործ իմն բարեպաշտութեան (Ռօպէն, դիւ. ԺԵ.)։ Եւ սակայն մեծահանճար օրէնք բազմիմաստ Եգիպտոսից այնպէս ՚ի գեղեցիկ քաղաքավարութիւն ածին զնոսա, մինչև յապուշ կրթիլ իմաստուն մտաց ՚ի վերայ մեծագործութեանց և բարեկարգութեանց նոցին։

Եւ այսպէս Եւրոպացիք և Մերիկացիք որչափ առաւել զօրացան ոգւով միաբանութեան , այնչափ առաւել մեծացան աշխարհօք՝ Թագաւորութեամբք և իմաստութեամբ , մինչև կանոնս և օրէնս տալ աշխարհի : Իսկ Միացիք և Միքիկեցիք՝ ի սկզբան անդ գուլով քաղաքական և միաբանասէր , նախ քան զայլս ինքեանք ծաղկեցան յաշխարհի քաջալաւութեամբք հաւտատելով զպանաւոր մայրաքաղաքս և մեծազօր տէրութիւնս :

Մպաքէն Հայկ և Հայկազուն նահապետք , նաև Բել , Մինոս , և Շամիրամ մեծապանծ գործովք զաշխարհ հողացուցին , և զՄսիա դշտոյ կացուցին ի վերայ ամենայն աշխարհաց երևելի շինութեամբք , կարգօք , և մեծութեամբք : Սեստրեմ շինօղ Եգիպտոսի , ևս և Փիւնիկեցիք , Սիդոնացիք , և Կարկեդոնացիք այնպէս ծաղկեցան քաղաքականութեամբ , մինչև հետք մեծագործութեանց նոցա յապուշ կրթի զմիտս իմաստունս : Սքա եղէն կանգնիչք եօթնաթիւ Հրաշալեաց աշխարհի (ՂԵԺ. 546:)՝ Ի սոցանէ եղէն առաջին Թագաւորք , առաջին բանիբունք և հանձարիչք գիտութեանց , արուեստից և ամենայն կարգաց : Սակայն զարմանք մեծ , զի երբ Եւրոպացիք սկիզբն արարին քաղաքականութեան , Միացիք և Միքիկեցիք սկսան վերջանալ անտի : Սքա միաբանութեամբ հաւտահիմն կանգնէին զմեծանուն քաղաքս , նոքա անմիաբանութեամբ տապալել բերէին զանքակտելի ամրութիւնս իւրեանց : Սքա բազմահանձար կարգօք Թագաւորութիւնս ծաղկեցուցանէին , նոքա վայրենացեալ զիրեարս փոտորէին մոռացեալք արդարև զմարդկութիւն : Որով հիմնայատակ եղէն այն մեծաշէն մայրաքաղաքք և հոյակապ արքունիք , անհետ լինելով ան-

նուաձելի թագաւորութեանցն ընդ ամենայն ճոխութեանց և բարեկարգութեանց : Սինչ զի՝ այն անբաւ ժողովուրդք ոչնչացեալք կէս մի ինքնահալած ցրուեցան յանմիաբանութենէ ընդ ոլորտս երկրի . և կէս մի ծախեցան ՚ի ծարաւ սրոյ թշնամեաց : Այնպէս զի՝ ծառայք իւրեանց առին զմիաբանական ոգի նոցա, եղեն ազգ և զօրացան, և տիրեցին տերանց իւրեանց : Իսկ ինքեանք վատացեալք գերի և ծառայ եղեն ծառայից իւրեանց դանդաշեալք յօտար աշխարհս և ՚ի ժողովուրդս :

Սանաւանդ ազգ Հայոց, որչափ յինքն պահէր զոգի միաբանութեան պանծալի հանդիսանայր արութեամբք և մեծագործութեամբք . որպէս վկայեն ցարդ գրութիւնք օտարաց, և հետք շինութեանց նոցին : Իայց սակայն ընդ կորուսանել զայն ոգի՝ իբրև զոյժ Սամիսոնեան, վերացաւ ՚ի նոցանէ և ոգի արութեան՝ անբաժ գտեալ յամենայն բարեւաւութեանց, զրկեալ ՚ի մեծապանծ թագաւորութենէ ընդ գեղեցկագիր շինանիստ գաւառաց, և յարջայակերպ նախարարութեանց : Բրոց տեարք և բնակք եղեն օտարազգիք կամ այլազգիք, ինքեանք ցրուեալք ՚ի հեռաձիգ խորշս աշխարհաց յորս գէպ եղև մեղ ըստ մասին ճանապարհորդել :

Իրդարև ողբալի լինէր պատմութիւնս, եթէ մարթ էր զամենայն արկածս թշուառութեանց պատահելոց ազգիս ՚ի գիր արձանացուցանել : Ելէտալի դարձեալ՝ եթէ զանցս ամենայն երևելի քաղաքաց մեծոց լինէր ինձ բանագրել ՚ի կարգիս, թէ զինչ ինչ կրեցին այն բարեշէն քաղաքք . և թէ զիմոր բազմաթիւ ժողովուրդք գերի վարեալ սանակոխ եղեն : Դառն է ապաքէն լսել անգամ զաղէտ տարակուսա-

նաց, զոր անցուցին պարսիկք ընդ քաղաքս և ընդ ազգն մեր՝ սրով, հրով, և գերութեամբ մաշեալ զամենեսեան :

Եւ մեզ յայսմ վայրի յաւէտ ընտրելի, 'ի բաց միանգամայն թողեալ զայն ամենայն՝ միայն զանցս մեծի քաղաքին Եւնոյ առնուլ 'ի վէպ յայտ հիւսիսաճեմ ուղեգնացութեան մերում, յորս բնակեալ հայկազունք ըստ մեծի մասին գոլով սերեալք 'ի նախնի Եւնեցւոց, ցանկալի է նոցա գիտել զանցս և զպատմութիւն Եւնոյ, իբր նախնի հայրենոյ իւրեանց : Այսն որոյ քննելով նախ պատմեսցուք թէ զիարդ ծաղկեցաւ, և որպիսի թագաւորք տիրեցին, և զօրացան 'ի նմին :

Երկրորդ՝ թէ քանիցս առաւ 'ի թշնամեաց, և որպիսի աւերմամբ կործանեցաւ :

Երրորդ՝ թէ ուր ցրուեցան Եւնեցիք, և յինչպիսի վիճակի կան մինչև ցայժմ :

Չորրորդ՝ թէ յինչ աշխարհս բնակին այժմ. և զինչպիսի շնութիւնս արարեալ են : Աւր չըջեալ մեր անձամբ 'ի բազում տեղիս յորս ցրուեալ կային ազգ մեր 'ի կողմանց անտի Եւնոյ, և ստուգեալ աշխարհադրական քննութեամբ 'ի մատենից և 'ի զննութեանց՝ պատմմք, սկսեալ զվէսն 'ի Շիրակ գաւառէ, ուր է Եւնի. և անցեալ ընդ տեղիս՝ յորս մասամբ իւրք յաճեալ է մեր՝ ընդ Ահաստան, ընդ Սուսաստան, ընդ փոքրն թաւթարստան, և ընդ Արաստան, բովանդակեալ զամենայն յերիս մասունս :

Եւ աջին մասն է Տեղեւորութիւն 'ի վերայ Եւնոյ : Երկրորդ մասն է Ղաթապարհորդութիւն, կամ Բռն Պարսութիւն ուղեգնացութիւն մերոյ : Իսկ երրորդ մասն է Յաւելութիւն, կամ շարահաւորութիւն պարսութեան :

Լ.յս գործ փնէրէ ունի ցուցանել խոհական մտաց զոյժ և զգօրութիւն աշխարհաշէն միաբանութեան, և զաղէտալի փնաս աշխարհակործան անմիաբանութեան . միովն երկնահասնգէտ բարձրացաւ Լնի, և միւսովն անկանգնելի կործանեցաւ : Յորմէ պանծալի հանդիսանայ ճշմարտութիւն բնաբանիս, թէ Լքգ երթայ և ազգ դայ, ոչ միայն փոփոխականութեամբ ծննդեան և մահուան, այլ անմիաբանութեամբ և անքաղաքականութեամբ . իսկ երկիրս անքակ միաբանեալ ընդ տարերաց՝ յաւիտեան այսինքն ցկատարած աշխարհի կայ անսասան :

* ԺԱՄԱՆԱԿԱՅ ԵՐԿԱՐՈՒԹԵԱՐԻ ԵՍ ՈՉ ՀԵՆԱԿԱՄ,
ՀՈՂՄՈՑ ՀԵՉՄԱՐԻ ՈՉ ՍԱՄԱՆԻՄ, ՄՅԼ ԿԱՆԳՈՒՆ ԿԱՄ.
ԵՍ ԵՄ ՊԱՏՃԱՌ ԵՐԻՑ ՍԵՌԻՑ ԿԵՆԴԱՆՈՒԹԵԱՆ,
ՀՈՑԻՆ ՄԱՀՈՒ ԴԱՐՁԵԱԼ ԼԻՆԻՄ ԵՍ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ॥ :

[illegible]

ՄԱՍՆ ԼՈՒԼՋՒՆ

ՈՐ Է

ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Ի ՎԵՐԱՅ ԱՆՒՈՅ ԵՒ ԱՆԵՑՈՑ

Բստ ծանուցանելոյ մեր 'ի յառաջաբանութեան, քանզի ցանկալի է ամենայն հայկազանց սփռեւ լոց յօտար աշխարհս Լուրդալիոյ, յորս շրջեցաք, գիտեւ զվիճակ Լնի քաղաքին, յորմէ է նախկին ծագումն նոցա, վասն որոյ նախ քան զսկսանել մեր զպատմութիւն ճանապարհորդութեան մերոյ, յայտմ վայրի պատմեսցուք կարգաւ զսկզբնաւորութիւն այնր մեծի քաղաքի և զկատարած նորա :

Լուրդ Լնի 'ի հնումն էր փոքրիկ և աննշան բերդ շինեալ յԼրարատեան աշխարհի 'ի Շիրակ գաւառի . քանզի 'ի ժամանակս Թագաւորութեան Լըշակունեաց՝ արքայանիստ քաղաքն էր Սաղարշապատ . ուրանօր էին և ծաղկեալ քաղաքք Հայոց . իսկ Շիրակ գաւառ չէր 'ի համարի : Լպա յամի Տեառն 321 . յորժամ Տրդատ արքայ ետ զայն գաւառ Սամար իշխանին, այնուհետև կամարական՝ Սախարարք տիրէին Շիրակայ և Լնոյ . որ սկսաւ հետգհետէ ծաղկիլ իմաստուն կառավարութեամբ իշխանացն . զորմէ ասէ խոր . Բ . 90 . * Տայ ժառանգութիւն (Սամարայ նահապետին) ... զգաւառն Շիրակ ॥ :

2. 'Իբրք գաւառիս գոլով դաշտավայր մերձ յԼրասի գետ՝ այնչափ բարելի և արգաւանդ է՝ զի 'ի հնումն թռն Հայկայ Լըմայիս ետ զայն Շարայի որդւոյ իւրում, որպէս զի մարթասցի հայթայթել ըզպէտո շատակերն այն առատութեամբ երկրին՝ ըստ

Խոր. Թ. 12 : * Լա զորդին իւր զՇ արայ զյուրվածին
 ,, և զշատակեր , առաքէ ամենայն՝ աղիւս իւրով 'ի
 ,, դաշտ մի մօտաւոր արգաւանդ և բարի , յորում
 ,, գնան ջուրք . . . յորոյ անուն և զգաւառն ասեն ա-
 ,, նուանել Շիրակ : Ասան որոյ արդարանալ թուի
 ,, առասպելին՝ որ ասի 'ի մէջ գեղջկաց , թէ քո Շարայի
 ,, որկորն է ասեն , մեր Շիրակայ ամբարքն չեն : Լսյս
 է , եթէ դու նման Շարայի շատակեր իցես , սակայն
 մեր չունիմք զբարելից համբարս Շիրակայ յագեցու-
 ցանել զբեզ :

3. Լսյս գաւառ թէսլէտ 'ի սկզբանէ անտի անուա-
 նի եղև , մանաւանդ առ Կամնարական իշխանօք , սա-
 կայն բերդն Լնի կառուցեալ 'ի դաշտավայրի անդ՝
 փոքր էր . և մնաց այնպէս մինչև ցարձումն թագա-
 ւորութեան Բրշակունեաց : Իսկ զինի անկման պէս
 մեծապանծ Իշխանութեան , վեր 'ի վայր տապալեցաւ
 Հայաստան յերեսաց կրակապաշտ Պարսից , և ան-
 միաբանութեամբ Կախարարաց Հայոց : Յայնմ հե-
 տէ նուազեցան ամենայն բարեկարգութիւնք , և նսե-
 մացան ծաղկեալ քաղաքք մեծամեծ նահանգաց . և
 իսպառ անշքացաւ թագաւորանիստ քաղաքն Աղար-
 շապատ յԲրարատեան նահանգի :

Բնուհետև ապա նախարարք Հայոց թողեալ զաշ-
 խարհն 'ի ձեռս օտար ազգաց՝ ոչինչ փոյթ առնէին .
 նմին իրի՝ էր զի Պարսիկք տիրէին 'ի ձեռն Սարգսյան
 իշխանաւորաց , և էր զի Բլազգիք 'ի ձեռն Ոստի-
 կանաց : Որք և այնչափ բռնացան և կեղեքեցին ըզ-
 Հայս , մինչ զի բարձաւ բոլորովին օգի միաբանու-
 թեան 'ի Հայաստանեայց , և ամենեքեան շուարեալ
 կային յուսակտուր : Եւմին իրի արժանապէս ողբայ
 Շնորհալին յողբան Եդեսիոյ :

4. Ի նմին իսկ ժամանակի Բշոտ և Շապուհ իշ-
 խանազուն եղբարք որդիք մեծի իշխանին Ամբատայ
 բադրատունոյ՝ վառեալք ոգւով ազգասիրութեան՝
 այնպիսի քաջութեամբ պատերազմեցան և յաղթեցին
 օտարաց , մինչև զամենայն թշնամիս հալածական արա-
 րին 'ի Հայաստանէ և խաղաղացուցին զաշխարհն :
 Լա ապա 'ի ձեռն բազում դանձուց գնեցին զՇիրակ
 գաւառ 'ի կամնարական նախարարութենէ : Յայն-
 ժամ Բշոտ , որ և 'ի հազարացւոց կոչեցաւ մսակեր ,

նորոգ շինեալ ամրացոյց զԼՆի, և անդ բնակեցոյց զընտանիս իւր յամի Տեառն 783 :

5. ԼՆԼ ծաղկիւ քաղաքին ԼՆույ ամենայն վայելչութեամբ սկսաւ յաւուրս ԼՂոտոյ 7. Թագաւորին, զորմէ ունիմբ գրել ստորեւ . քանզի յայնմ հետեւ արդարակորով իշխանք կառուցին հետզհետեւ գերեւելի շինուածս, մեծամեծ պալատս, զականաւոր եկեղեցիս, իջլւանս և վաճառանոցս այլովքն հանդերձ . մինչև անուանեցաւ մայրաքաղաք նոյն դաւառին . զոր Սատթինոս պատմիչ կոչէ Թափառաբնակ : Ուրանօր ապա զօրացաւ ոգի ընկերսիրութեան և քաղաքակաշուութեան, մինչև լինել ցանկալի բազմաց, և վայր ի մաստնոց : Եղէն 'ի նմին մեծանուն հայրապետք, մեծազօր Թագաւորք, հոյակապ եկեղեցիք և վանորայք, մեծաշէն հայրապետանոցք և գեղեցիկ արքունիք : Այսմ զի բազրատունի Թագաւորք 'ի Շիրակ դաւառի զօրացան, և յԼՆի սկսան Թագաւորել : Այնչեւ այօր պայազատութեան եղև յԼՂոտ իշխանն յամի Տեառն 856 . և ձգեցաւ մինչև ցվերջին Վազիկ Թագաւոր յամի 1079 : Ուստի ճոխութիւն և Թագաւորութիւն Բագրատունեաց տւեաց զամս 224 :

6. Եւ արդ՝ ժամ է մեզ կարգաւ դնել զյաջորդութիւն Թագաւորաց նոցա նշանակելով, թէ զինչպիսի շինութիւնս արարին, և զիարդ ծաղկեցուցին կամ թէ որպէս զօրացան ինքեանք ոգւով ազգասիրութեան և զիարդ նանրացան անմիաբանութեամբ : Որով և գեղեցիկ քաղաքն ԼՆի, Թափեալ 'ի փառաց անկանդնելի կործանեցաւ . մինչև կոչել զայն յողբս իւր Շնորհալոյն յասելն դիմառնութեամբ .

- * Բայց և ըզքեզ յայս հրաւիրեմ,
- „ Լրեւելեան քաղաքդ ԼՆի ...
- „ Շինեալ եղեր տուն արքունի,
- „ Բնորեալ նահանգըդ Շարայի .
- „ Թագաւորաց բազրատունի,
- „ Որ 'ի ցեղէն Խորայելի ...
- „ Վեղեցկանուն զարմանալի,
- „ Որ երբակի տառիւ բերի || :

Ուէ . Երես :

7. Թագաւորը Մնայ էին 'ի նախարարութենէ Ռազրատունեաց 'ի ցեղէն Շրէից: Իբրեւ զի՝ յորժամ 'Եաբուքոդոնոսոր էառ զԼըրուսաղէմ և զԱնուշա գեւորի վարեաց 'ի Ռաբելոն իբր 600 ամօք յառաջ քան զԲրիստոս, Հայկակ արքայ Հայոց գոլով ընդ նմա՝ խնդրեաց և էառ 'ի 'Եաբուքոդոնոսորայ զիշխանաւոր Շրէայն Շամբատ հանդերձ ընտանեօքն, և բերեալ ընակեցոյց պատուով 'ի Հայաստան յամի աշխարհի 3398: 'Ի ցեղէ սորա էր Ռազարատ քաջ և զօրաւոր իշխան. զոր արքայն Սաղարշակ կարգեաց Թագադիր 'Եախարար յամի աշխարհի 3859. որոց պաշտօն էր Թագ դնել արքային Հայոց յորդուոց յորդիս: Սոքա յերկար ժամանակ պահելով զիւրեանց աստուածապաշտութիւն՝ ոչ դարձան 'ի կռապաշտութիւնս Հայոց. մինչ զի բազումք նահատակեցան վասն չգոհելոյ կռոց 'ի ժամանակս Մշակայ արքային մերոյ:

Իսկ 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան, որչափ առաւել քրիստոսասէր և բարեպաշտք էին, այնչափ զօրացան բազումք 'ի նոցանէ: Որոց վառեալ ոգով ազգասիրութեան՝ բազում երեւելի գործս կատարեցին քաջութեամբ հալածելով զթշնամիս և ազատելով զազգն 'ի բռնութենէ անհաւատից. մինչև արժանացան օծանել Թագաւոր 'ի վերայ Հայոց. որոց առաջին եղև Մշտ իշխան: Մ. յս անուն ելեալ է յանուանէս Մսուր. որ էր որդի առաջնոյն Շամբատայ, և աստի ելեալ է անունս Սմբատ:

8. Մորդ բազրատունեան ցեղ յետ լինելոյ Թագադիր նախարար Մշակունեան Թագաւորաց Հայոց, և յետ բարձման այնր Թագաւորութեան միշտ մեծաւուն գտաւ. և 'ի տեղիս տեղիս զօրացան բազումք 'ի նոցանէ Սպարապետութեամբ և Կիւրապաղատութեամբ կամ Պատրկութեամբ. որպէս Սմբատ բազրատունի կարգեցաւ Կիւրապաղատ 'ի Լեոն կայսերէ յամի Տեառն 695: Մ. պա յամի Տեառն 743. առաւել նախապատիւ հանդիսացաւ Մշտ իշխան որդի Սասկայ բազրատունոյ. և կացուցաւ Պատրիկ կամ Իշխան իշխանաց 'ի Սրուան Ոստիկանէ հազարացւոյ:

Որոյ երէց որդին էր Սմբատ . և սորա որդին էր վերոյդերեալ քաջն Մշոտ մնակեր, որ զնեաց զԱնի քաղաք (4) . Որդին Մշոտոյ էր Սմբատ խոստովանող, որ մեռաւ 'ի հալածանս հաղարացւոց . և սորա որդին էր Մշոտ իշխան, որ օծաւ Թագաւոր :

9. Թ. Մշոտ սմբատեան մեծազօր իշխան նախ եղև Սպարապետ Հայոց . և ամուսնի գեր 'ի վերոյ հանդիսացաւ յաւէտ քաջութեամբ, իմաստութեամբ, ազգասիրութեամբ և բարեպաշտութեամբ, մինչև փառելի և սիրելի լինել ամենեցուն՝ շահելով զբոլոր ազգն յամի Տեառն 856 . զորմէ այսպէս գրէ պատմիչն Յովհաննէս կաթողիկոս . * 'Ի տիս հասեալ միջակու, « Թեան՝ քաջահասակ էր նա և անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօն . նկարէն իմն և նիշ, « արեան յաչս ունելով, որպէս զյակինթ կարմիր 'ի « մէջ մարգարտի ծագեալ, և վայելացեալ գեղեցկու, « Թեանն ալեգը . մեծիմաստ և քաղցրաբան . և առ « կերակուրս խրախճանաց զգաստ . ոչ խանդացեալ նո « րա ընդ լաւագոյնսն, և ոչ արհամարհեալ զնուաւ « տադոյնսն . այլ հասարակաց 'ի վերայ տարածէր զըզ « գեստ խնամօց իւրոց, և լծակօք իմն կշռէր նախ զիւր, « և ապա զամենեցուն կենցաղս . միանգամայն իսկ ա « սել, եթէ որ ինչ մարդկութեանս է պիտանի, ոչինչ « կասեցուցանէր » :

'Իարձեալ նա ինքն գրէ այսպէս * 'Իրեթէ ամենե « ցուն քան զնա նախագունիցն վեհագոյն ճանաչիւր . « վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ 'ի բաց արհամար « հէր զանարգանս . և միշտ 'ի հրահանգս բարւոյ կրու « Թութեան զինքն վարժէր, և բարի ազգունքն իւրոյ « ոգւոյն տայր, ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր, « ոչ 'ի հակառակութիւնս ինչ կամ 'ի կուրս ընդ թրշ « նամիսն մաքառեալ, քան թէ բարեզգեաց բանիւք « և բարի օճանաւ զնոսա ածել յուղղութիւն և 'ի « կամս իւր . իսկ զպաճարանս սնտոի շահուց փասս իւր « վարկեալ, և առատաձեռն առ ամենեսեան գտեալ՝ « յինքն զբազմաց միտս յանգուցանէր սիրալիւ սրտիւ . « որպէս զի՝ յայսմ սակի ամենեքեան իսկ նմա հաճեալ « հաւանեալ էին » :

Իսկ Կոստանդին կայսրն Պերփեռուօթէն այսպէս գովաբանէ . * Սեծն այն և տիտանեան հայ, երկայ-

„նաձեռն արքա և յերկոցունց ձեռաց յաջողակն, զոր
 „ի հայ բարբառ Ղշոտ կոչեն. զայն ասեմ՝ որ եկն
 „երբեմն առ ի եւոն (հայր իմ) երևելի կայսր ॥
 Պիք Թ :

Ղշոտ սպարապետ այսպիսի իմաստուն և բարեպաշտ
 կարգօք այնչափ մեծանուն պանծացաւ, մինչև Սպա-
 սամ Միւրապետ լուեալ զհամբաւ նորա՝ առաքեաց
 առ նա պարգևս մեծագինս և ազնիւ զգեստս, անուա-
 նելով զնա իշխան իշխանայ. որ և այնուհետև իբր ան-
 կախ սկսաւ պայազատել՝ տալով միայն հարկս Մի-
 րապետին :

10. Էջամի ամի 859 սկսաւ Ղշոտ գեղեցիկ իմն բա-
 րեկարգել զաշխարհ իւր և զգօրս. և եղ սպարապետ
 ՚ի վերայ զօրաց իւրոց զեղբայր իւր Ղքաս : Մյա մե-
 ծամեծ քաջազործութեամբք խոնարհեցոյց ՚ի կամս
 իւր զամենայն ապստամբս. յետ որոյ նստաւ իբրև մեծ
 Պայազատ կառավարելով զազգն ամենայն խոհեմու-
 թեամբ : Սորա մեծազործութիւնք և քաջալաւու-
 թիւնք ստիպեցին զնախարարս և զկաթուղիկոսն խոր-
 հիւ վասն թագաւորեցունելոյ զՂշոտ ՚ի վերայ Հայ-
 օց, զոր և ծանուցին Միւրապետին Բաբելոնի : Որ
 և յոյժ հաճեցաւ ընդ խորհուրդ նոցա, և առաքեաց
 վասն նորա թագ և զգեստ թագաւորական, զարդ և
 ձի ահաւոր. զորս եբեր Ոստիկանն Էլիսէ : Մյա մե-
 ծաւ հանդիսիւ եղ զթագն ՚ի գլուխ Ղշոտոյ, և ար-
 կեալ զնովաւ զարքայական զգեստն ՚ի մէջ պալատի
 նորա՝ անուանեաց զնա Թագաւոր ՚ի դիմաց Միւրապե-
 տին : Ղշոտ եին ամենայն նախարարք Հայոց և Վեորդ
 Կաթուղիկոս, որք մեծաւ հանդիսիւ ածին զնա յե-
 կեղեցին, և անդ կաթուղիկոսն էօծ զնա թագաւոր
 յամի տեառն 885 : Իբրև լուաւ կայսրն Էլունաց Սա-
 սիւ, ինքն ևս առաքեաց առ Ղշոտ թագ և մեծագին
 զարդ, անուանելով զնա որդի սիրելի. և ՚ի սեր նո-
 րա յետս դարձոյց զբերդսն Հայոց, զորս սեպհակա-
 նեալ էին Էլոյնք :

11. Ղշոտ յետ օծանելոյ թագաւոր՝ ձեռն էարկ
 նորոգել զամենայն եղծեալ կարգս, և հաստատել զօ-
 րէնս՝ կարգելով զպետս, զիշխանս, զգաւաւորս, ևս
 և զօրականս, տամնապետս, հարիւրապետս և հազա-
 րապետս : Կառոյց զամրոցս, արար և զերևելի երևե-

լի շինութիւնս . միով բանիւ , բարեգարդեաց զՀայաստան ամենայն ճոխութեամբ և վայելչութեամբ : Իսկ զթողութեամբ թագաւորութեան եղ 'ի Ռազարան քաղաք շինեալ յարքայէն Երուանդայ 'ի վերայ Լիւսուրեան գետոյ :

Իսկա չորսաւ 'ի Կոստանդինուպոլիս և մեծապէս պատուեցաւ 'ի Եւսէն կայսերէ : Իբրեւ դարձաւ անտի , 'ի Ճանապարհին մերձ 'ի Շիրակ հիւանդացաւ . և կոչեալ առ ինքն զկաթուղիկոսն՝ կատարեաց զամենայն հոգեւոր գործս աստուածպաշտութեան՝ բաշխելով բազում դանձաւ աղքատաց՝ եկեղեցեաց՝ և վանորէից : Եւ այսպէս բազում գովութեամբ և օրհնութեամբ վախճանեցաւ Լշոտ արքայ 72 : ամաց , զկնի հնգամեայ օծութեան իւրոյ . յամի տեառն 889 . պայազատեալ ընդ ամենայն ամս 31 : Իսկ մարմին նորա թաղեցաւ թագաւորական հանդիսիւ 'ի մայրաքաղաքն Ռազարան . թողեալ զթագաւորութիւն իւր երեց որդւոյ իւրում Սմբատայ :

Տեսաք զաւետարան մի մագաղաթեայ երկաթագիր գրեալ 'ի սմին ժամանակի , ըստ որում պատմէ 'ի ըսկիզբն այսպէս . * Վրեցաւ սուրբ եւ կենսաբեր աւել , տարանս այս յԷ (887) թուականութեան հայոց . 'ի հայրապետութեանն Վեորդայ հայոց կաթուղիկոսի եւ յիշխանութեանն Լշոտի իշխանաց իշխանի . և 'ի տէրութեան սմբատայ բազրատունւոյ . ես սա , հակ վանանդացի որդի վարդա վանանդացւոյ . որում կրկին մլեհ կոչերն || . և այլն :

12 . ք . Եւսէն տեառն 890 . Սմբատ յաջորդեաց հօրն և շինեաց զհայակապ եկեղեցին Սուրբ Փրկիչ՝ Երազաւորս քաղաք , որ է Շիրակաւան . ուրանոր եղ զթողութեամբ թագաւորութեան իւրոյ : Եւ զկնի երկուց ամաց իբրեւ լուաւ Լմբրապետն զթագաւորել նորա 'ի տեղի հօրն՝ առաքեաց առ նա թագ արքայական և զգետոս կէզարդ . և այնուհետեւ հանդէս աւարեալ օծաւ 'ի կաթուղիկոսէն թագաւոր յիւր շինեալ եկեղեցւոյ : Եւսէն այսորիկ Եւսէն կայսր առաքեաց առ նա թագ և նամակ սիրոյ՝ հանդերձ մեծաւ մեծ պարգեւօք՝ նորոգելով զսէր բարեկամութեան իւրոյ , զոր ունէր ընդ հօր իւրում . նաեւ ամ ըստ ամէ առաքէր առ նա ընծայ և դանձ :

Լճափ փառաւորեցաւ անուն Սմբատայ, մինչև մեծամեծ իշխանք 'ի հեռուստ երթային 'ի տես նորա, և զարմանային ընդ իմաստութիւն և ընդ քաջութիւն նորա: Սրչափ առաւել պանծալի հանդիսացաւ անուն նորա, այնչափ առաւելաւ բարեսիրութիւն և խոհականութիւն նորա. մինչ զի լուեալ Լմիրապետին ըզհամբաւ լաւութեան նորա՝ առաքեաց առ նա դարձեալ Թադ, ոսկի կամար, և սուր. նաև հրաման աւրար, զի ինքնին կարգաւորեցէ զամենայն ինչ՝ առանց ոստիկանի, և վճռեսցէ ըստ խոհականութեան իւրում. զորմէ այսպէս գրէ Յովհաննէս Աթ. * Յաւուրմն յոյ՝
 « նոսիկ այց արարեալ տեառն, և պարսպեալ և յա-
 « ջողեալ 'ի բոլոր բարութիւնս՝ բնակեցան իւրաքան-
 « ջիւր ոք 'ի Ժառանգութիւնս իւրեանց: Եւ սեպհաւ
 « կանեալ զերկիր՝ տնկեցին զպղիս, և արմատացու-
 « ցին բուրաստանս ձիթենեաց և պարտիզաց. հերկե-
 « ցին հերկս արտաքոյ փշոց, և կթեցին պտուղս հա-
 « ըւրաւորս ... Եւ գլխաւոր նախարարք մեր յապա-
 « հովացեալք 'ի հինից ասպատակաց՝ շինէին եկեղեցիս
 « վիմարդ հաստահեղոյս ձուլեալ կրով ... 'Ի վերայ
 « պսոցիկ բարերարութեանց՝ Թադաւորն հոռոմոց
 « լեռն ոչինչ սակաւ նախախնամէր զարքայն ... և բա-
 « զում ընծայս և պարգևս և պատիւս ամ յամէ ա-
 « ռաքէր ||:

13. Սեծանուն արքայն Սմբատ արգարև ըստ բա-
 րեպաշտութեան իւրում ունէր և զատուածային յա-
 ջողութի. որով դողացուցեալ զամենեւեան՝ հալածա-
 կան առնէր զթշնամիս 'ի ռահմանաց իւրոց, և զօրա-
 նայր քաջութեամբ՝ ցորչափ նախարարք իւր ունէին
 զգեցեալ զօգի ազգասիրութեան և միաբանութեան:
 Եւ իւրև մերկացան զայն, հեռացաւ 'ի նոցանէ
 ատուածային յաջողութիւնն, և զրկեցան 'ի մեծու-
 թենէ անտի: Եւ յուհեռե ոմանք սկսան նախանձիլ
 ընդ միմեանս և հակառակիլ ատելութեամբ. և ոմանք
 ապստամբիլ յարքայէն: Եւ յափ եղև կատաղութիւն
 նոցա, մինչև ամանք յանդգնեալ յարձակեցան 'ի քա-
 ղաքն ուր նստէր նա, և կողոպտեցին, յորժամ չէր
 արքայն 'ի Շիրակ:

Ի ուր եղև այս թշնամեաց, որք անգէն և անդ զօ-
 րացան, և սկսան հարստահարել զհայաստան: Իսկ

միաբան նախարարք փոխանակ միանալոյ ընդ առ-
քային և հալածելոյ զԹշնամիս, միաբանեցան ընդ Յու-
ուսի պլազգ Սաթիկանին, և սկսան պատերազմիլ ընդ
Սմբատայ և ընդ Հայոց : Յետ բազում աղետից տե-
տեալ մեծին Սմբատայ, Թէ Հայք սպառին 'ի մի-
մեանց և ոտնակոխ լինին յայլազգեաց անձնապուր ե-
ղև Յուսիպայ և դադարեցայց զպատերազմն, զի մի
խապառ կործանեսցի ազգն : Իսկ անօրէն Սաթիկանն
ընդդէմ երգմանն զոր արարեալ էր նմա՝ անտանելի
տանջանօք չարչարեաց զնա, որպէս զի տկարացուցե-
զնա 'ի հաւատոց : Ըսլ նորա քաջութեամբ ընդդէմ
դարձեալ նահատակեցաւ յամի տեառն 914. յետ
Թագաւորելոյ ամս 24 :

14. Գ. Ըրոտ Բ. որդի նահատակին Սմբատայ գորով
'ի հեռաւորութեան իբրև լուաւ զմահ հօրն 'ի խոր խո-
ցեցաւ անհնարին տրամուլութեամբ : Ըստ սթափեալ
եկն 'ի Հայաստան, և ժողովեալ զքաջս՝ սկսաւ հալա-
ծական առնել զԹշնամիս և վրէժխնդիր լինել արեան
հօրն : Ըսնչափ էր 'ի սմա ոգի ազգասիրութեան, մինչ
էն 'ի սուղ ժամանակի զօրացեալ քաջութեամբ՝ չէր
ոք, որ համարձակէր ելանել ընդդէմ նորա : Յետ վա-
նելոյ յաշխարհէն զամենայն Թշնամիս, տեսին նախա-
րարք, Թէ Ըստուած օգնական է նմա յաջողութեամբ,
եկին առ նա յամենայն կողմանց, և միաբան ոգւով
Թագաւորեցուցին զնա 'ի տեղի հօրն յամի տն 915.
Ակառ պնտահետև ուղղութիւնս առնել և զօրացու-
ցանել զՀայոս :

15. Յայնժամ Կոստանդին Պերփեռուսէն կայսր
Յունաց հրաւիրեաց զնա առ ինքն, և նա յօժարու-
թեամբ չորաւ անդ 'ի Կոստանդինուպօլիս քանի մի
նախարարօք : Կայսրն յոյժ սիրեաց զնա և մեծարեաց
ընդ նախարարացն : Յոյն պատմիչք բազում գովու-
թիւնս գրեն սակա քաջադարձութեանց Ըրոտայ, հոգ-
տատելով, Թէ յաւուր միում առեալ 'ի ձեռին զհաւտ
դաւազան երկաթի՝ բոլորեաց պսակաձև, և յայնմա-
նէ անուանեցաւ Ըրոտ երկաթ : Ըստ զինի դարձին 'ի
Կոստանդինուպօլսոյ անչափ մեծամեծ պատերազմուհո
մղեաց և քաջութեամբ յաղթեաց բազմաց, մինչև
տկարացեալ հիւանդացաւ, և առ մեծի վշտացն, զոր
կրեաց յանմիաբանութենէ աղգակից նախարարաց ան

տի՝ վտանգեցաւ, և մեռաւ անորդի յամի տեառն 928 .
 յետ տիրելոյ ամն 14 . և զամիսս 6 :

16 . Գ . Լճաս եղբայր Լճոտոյ Թագաւորեաց յամի
 տեառն 929 . և խաղաղացոյց զազգ իւր 'ի Թշնամեաց
 անտի . նմին իրի 'ի բազում տեղիս երևելի երևելի շի-
 նուածք կառուցան, և բազում վանորայք հաստատե-
 ցան . յորս ոչ սակաւ գիտնական վարդապետք ծաղկե-
 ցան : 'Ի նմին ժամանակի կառուցան կամ նորոգեցան
 'Կարէվանքն և 'Լարեկայ վանքն . յորս ծաղկեցան
 սուրբն 'Ղրիգոր 'Լարեկացի և 'Լարսեղ : * Լճ արար
 (ասէ Սարգան) 'ի ձեռն սրբոյն 'Լարսդի մականունն
 ,, Շոն կոչեցելոյ, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ
 ,, 'Կարավանքն կոչի 'ի գաւառին Լճոյ : Լճ այլուր
 ասէ . * 'Ի 'Կարավանից տարան զխաչն որ յանուն
 ,, սուրբ աստուածածնին . որ արդ վարձիոյ կոչի ... և
 ,, է սրբոյն Սեբրոպայ օրհնեալ և կամ 'Լարսդի սրբոյ
 ,, ճոնին . և ունի գիր հայերէն յաջ Թեան, և ծածկեալ
 ,, են ոսկով : Պատմէ 'Լսողիկ վասն վանացն, զոր շի-
 նեաց Սոփէս վարդապետ, և զայն ելից ասէ * 'Լա-
 ,, բեղարդ կարգադրութեամբ, բազմութեամբ եղ-
 ,, բարց, բազմապայծառ բանական իմաստնովք :

Իսկ Լճաս արքայ այսպիսի բարեշինութեամբ 'ի
 խաղաղութեան պահելով զաշխարհ իւր մեռաւ 'ի 951 .
 յետ տիրելոյ ամն 24 :

17 . Ե . Լճոտ Գ . երէց օրդի Լճասայ Թագաւո-
 րեաց 'ի տեղի հօր իւրոյ . որ և զամն հինգ զարմանալի
 քաջագործութեամբ վանեաց զԹշնամիս և հալածա-
 կան արար . որով և ազատեաց զՀայաստան 'ի բռնա-
 ւորաց անտի . այնպէս զի աշխարհ իւր 'ի մեծի խաղա-
 ղութեան վայելէր : Յայնժամ ամենայն նախարարք
 միաբանեալ ժողովեցան յԼճի . ուր ետուն բերել զԼճ
 նանիա կաթողիկոս, որ էօծ զԼճոտ Թագաւոր յամի
 տեառն 961 : Լճոյ էին անհամար իշխանք և իշխանա-
 ղունք . նաև արքայն Լճունից :

Լճունհետև ապա Լճի եղև արքայանիստ քաղաք,
 ուր շինեցաւ հոյակապ պալատ արքունի և այլ մեծա-
 կառոյց շինուածք : Շինեցան յայնժամ 'ի Շիրակ
 գաւառի երևելի վանորայք և եկեղեցիք . մինչ զի ա-
 մենեբեան ջանային վասն շինութեան աշխարհին : Իսկ
 Խոսրովանոյշ բարեպաշտուհի 'Կլիոյն Լճոտոյ շինեաց

զերիւ հաշակաւոր վանորայս . զմին 'ի գիւղն Սանահին, և զմիւսն 'ի Հաղբատ, միով ժամաւ հեռի 'ի միմանց, որք են մեծակառոյց շինուածք . մանաւանդ Հաղբատայ վանքն սուրբ Աշան որ ամրաշէն է մինչև յայժմ : Տեսաք զյիշատակարանս, որք յիշեն զՍմբատ և զՂուրդէն Թագաւորս . տես 'ի Թիւն 119 :

18. Արգ՝ Աշոտ արքայ այնչափ զօրացաւ մեծաւ մեծ քաջագործութեամբք, մինչև Միրապետն յղեաց առ նա կրկին Թագս անուանելով զնա Շահխաթուն . զորմէ այսպէս գրէ Մողիկ . * Այս Աշոտ խաղաղաւ, սէր բարուք կալեալ զաշխարհս հայոց խոնարհու, Թեամբ և ողորմածութեամբ զանցոյց ամենեքումք : Սան զի զգոնջացեալսն և զկաղսն և զկոյրսն հաւաքէր առ ինքն՝ բարձակից ինքեան առնելով 'ի խրախճանութիւնսն . որոց զմանս իշխանս, և իշխանաց իշխանս և կիւրապաղատս անուանէր ... Այս, այնքան առատաձեռնութեամբ բաշխէր կարօտելոց, մինչև 'ի մահուն իւրոյ ոչ լինել դրամ մի 'ի գանձատան նորա : Այս վասն այսպիսի բարեգործութեանց անուանեցաւ Այոպողոմա :

19. Աշոտ շինեաց զներքին պարիսպս Անոյ և ամրացոյց մեծագործ աշտարակօք և զարմանալի բրգօք : Ուրանօր կառոյց զմեծաշէն պալատս, զվանորայս, պայծառ եկեղեցիս, կուսանոցս, աղքատանոցս, հիւանդանոցս և զայլ հոգեւոր պիտանի շինուածս . մինչև ըստ ամենայնի զարդարեցաւ քաղաքն՝ ամենայն բարեզարդութեամբ և գեղեցկաշինութեամբ . և եղև մի 'ի Թագաւորանիստ մայրաքաղաքաց . * () փոքր պարիսպ քաղաքին Անոյ շինեաց (Աշոտ, ասէ Սարգսն) և զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց 'ի նժգ Թիւն || (964) : 'Ի սմին ժամանակի այնչափ զօրացեալ էր ոգի միաբանութեան և սիրոյ 'ի մէջ Անեցւոց, զի ամենեքեան 'ի պատիւ զմիմեամբք ելանէին . մեծ և փոքր վառեալ էին ոգւով ազգասիրութեան . նմին իրի միշտ 'ի լաւ անդր Թեակոխէին մեծութեամբ :

20. Այս Թագաւոր ոչ միայն ողորմած էր, այլև ազգասէր և խոնարհ, փութաջան միայն վասն օգտի հասարակաց . իշխանք և մեծամեծք 'ի մի կապ սիրոյ հաստատեալք՝ ծայրագոյն հպատակութեամբ ջանային

վան զօրութեան թագաւորին, և վան պայծառութեան ազգին: (1) մտաւ ածեալ միանգամայն խոհական կշռութեամբ, թէ երբ պիտի իւրեանց լինի զօրաւոր, ինքեանք ևս զօրաւոր լինին. ապա թէ ոչ՝ անմենեքեան ՚ի կորուստ դիմեն: Եւ նորին աղաքաւ օրքան զօր ինքեանք զօրանային, և թշնամիքն կորանային. քաղաքք և ժողովուրդ իւրեանց պայծառանային. իսկ թշնամիքն խաւարեալ կորնչէին. ուր և գնային՝ յաղթող հանդիսանային յամենայն մրցմունս: Սինչ զի օտար թագաւորք և այլազգիք սասանեալ հային ի սարսիչ զօրութենէ հայոց. քանզի աստուածային զօրութիւն ակներև փայլէր ՚ի վերայ միաբանասիրացն այնոցիկ:

Ուստի և ՚ի բազում տեղիս սկսաւ ծաղկիլ գիտութիւն. երևեցան յայնժամ մեծանուն գիտնական վարդապետք, և լուսաւորեցին զհայաստան. որպիսի էր Յովհաննէս գիտնական առաջնորդ վանաց Սանահնի. մեծն Խոսրով անձեացի, և մեծիմաստ որդիք իւր Յովհաննէս վանական, և Գրիգոր Կարեկացի. Գեղեղմ վարդապետ փիլիսոփայ, Յովհաննէս խաչակի, Սեւրոպ երէց և այլք. Լհա այսպիսի գեղեցիկ կարգաւորութեամբ և զարմանալի քաղաքավարութեամբ կառավարեաց Լշոտ զազգն զամս 26. և ապա մեռաւ յԼնի. յամի տեառն 977:

21. Է. Սմբատ Զ անդրանիկ որդի Լշոտոյ ՚ի նմին աւուր նստաւ թագաւոր յԼնի: Եւ քանզի հայրն բազում բարեկարգութիւնս արարեալ և զհիմն պիտանի պիտանի գործոց եղեալ էր, նմին իրի Սմբատ կալեալ պզովելի շաւիղ հօր իւրոյ, անդէն զօրացաւ և անուանի եղև քան զամենայն թագաւորս հայոց: Ոչ եթող ՚ի հայաստան ապստամբ և բռնաւոր ոք. դուղացոյց զհեռաւորս և զմերձաւորս, մինչև կոչեցաւ յայլազգեաց Շահնշահարմէ կամ Տիեզերակալ:

22. Սմբատ տիեզերակալ կամելով մեծագործ ինչ յիշատակ թողուլ յաշխարհի յամի տեառն 979. կառոյց շուրջ զքաղաքաւ Լնոյ զահագին մեծ և լայն պարիսպ բարձր յոյժ, որ սկսեալ յԼխուրեան գետոյ հասանէր մինչև ՚ի ծաղկոցաձորն: Ուրանօր կանգնեաց զբարձրաբերձ բրդունս և աշտարակս. նաև ետ փորել շուրջ զպարսպաւ խրամ խոր և լայն. զոր և

պատեաց քարաշէն և աղիւսագործ որմովք, որոյ վասն աշխատ եղև ամս 8. ուստի առաջին քաղաքն կոչեցաւ ներքին բերդ : Վերէ Մոռդիկ 7. 11. *] Իր աղկեալ
 ,, պարսպափակ առնէ զպարիսպն Մուռայ, յՄխուրեան
 ,, գետոյ մինչև ցձորն ծաղկոցաց՝ կրով և վիմով մա-
 ,, ծուցեալ մահարձանօք և աշտարակօք բրդացն բարձ-
 ,, րաբերձ պարսպեալ, բացագոյն քան զհին պարսպն
 ,, յընդարձակութիւն քաղաքին, և մայրադերան դը-
 ,, րամբք երկաթադամ հաստահեղոյս բևեռապինդ ա-
 ,, մրացուցեալ ։

Վա ինքն Սմբատ շինեաց 'ի մէջ Մուռայ հոյակապ և մեծապանծ եկեղեցիս. նաև հին եդ կաթուղիկէ մայր եկեղեցւոյն ձեռամբ մեծանուն հայ ճարտարապետին Տրդատայ յամի 989 : Բայ հռչակելի քաղաք բաց 'ի փառաւոր շինուածոց ունէր անբաւ մեծութիւն. և լի բազմութեամբ մեծամեծաց . միայն հարիւր հազար պալատք և հազար մի եկեղեցիք կային 'ի նմա : Ուստի աւմիկք 'ի վերայ 1001 եկեղեցեաց երդնուին : Բայ պէս պատմէ յիշատակարան հին Յայսմաւուրաց, զոր գտաք 'ի լոր ուռիա . *] Եծ թագաւորանիւստ քա-
 ,, ղաքն մեր Մի իշխանաց և ազնուականաց էր բնա-
 ,, կութիւն : և զի ոչ կարեմք ներ սահմանի արկանե-
 ,, լով պատմէ զանսահման և զանհուն հարստութենէ՝
 ,, յիշխանացն ազնուականացն մինչև ցգռեհիւ . և
 ,, բաց 'ի զանազան ոսկեղօծ պալատից իւրաքանչիւ-
 ,, րոցս ունէաք նաև 'ի նմա հազար և մէկ եկեղեցիս ։
 * Բայսպէս երդնուին (առէ լիւրակոս) Բայ կապար և
 ,, փ եկեղեցիս ։

Եւ արդ՝ ահա այսպէս է գործ միաբանութեան և ազգասիրութեան, սա միայն է շինող աշխարհաց և հաստատութիւն թագաւորաց : Վերջի յառաջ քան զԲշտ՝ կորուսեալ իշխանաց զոգի միաբանութեան, և անկեալ 'ի խորշս Հայաստանու պառւէին 'ի Թնա մեաց . բայց ընդ լինել միաբանութեան՝ եհաս առ նա սա նախախնամութիւնն աստուածային . որով հալածական արարեալ զամենայն Թնամիս բռնացեալ՝ ազատեցին զՀայս յայնչափ աւերմանց և՝ գերութեանց . նաև այնքան հիաղմանց շինութեամբք պայծառացուցին զազգն միանգամայն և զբրիստմէութիւնն :

23 'ի նմին ժամանակի բազում էին 'ի Հայաստան

երևելի և բարեպաշտ իշխանք, որք միամիտ հպատակութեամբ միացեալ ընդ Սմբատայ գործէին զարմանալի քաջագործութիւնս : Սեծ իշխանն Սասակ պալահաւունի 'ի ցեղէն՝ ուսաւորչայ էր Սպարապետ, որոյ որդին էր Վրիգար մագիստրոս : Իսկ Սահրամ եղբայր Սասակայ այնչափ բարեպաշտ և աշխարհաշէն էր, մինչև կառուցանել զբաղում վանորայս . մանաւանդ զմեծագործ Սարմարաշէն եկեղեցին, որ մինչև ցայժմ կանգուն կայ . զորոյ արձանագիր տես 'ի կարգս յիշատակարանաց (116) : Օ այս յիշէ և Սամուէլ յասեւն 'ի Թուին նէ (986) * Սկիզբն շինուածոյ մեծ, անուն և վայելչաշէն զարմանակերտ և հոյակապ ուխտին Սարմաշինոյ՝ 'ի քրիստոսասէր իշխանաց իշխան, իսանէն Սահրամայ : Իրոյ աւարտն եղև 'ի նիսդ (994) : Իսկ իշխան ապա նահատակեցաւ վամն 'ի քահաւաորոց (66) :

Օ այսու ժամանակաւ Խաչիկ կաթողիկոս շինեաց մերձ յԼճի 'ի մէջ Լրբենայ գիւղաքաղաքի զփառաւոր կաթողիկոսարան և զմեծագործ եկեղեցի զարդարեալ զարմանալի արձանօք և զարդուք : Շինեաց նաև զերիս փառաւոր եկեղեցիս նորաձևս, և զբաւտուն մի փառաւոր՝ լի մատենիւք : Իսկ Սմբատ տիեզերակալ յետ Թագաւորելոյ ամս 13 . ամենայն յաջողութեամբ, մեռաւ յամի տեառն 989 :

24. Է. Վազիկ Կ. միջին որդի Սմբատայ՝ որ կարգեալ էր իշխան իշխանաց, 'ի նմին աւուր նստաւ Թագաւոր յԼճի, և կոչեցաւ Շահդակ : Իսկ յառաջքան զհանգէս Թագաւորութեան՝ կին ոմն անեցի շփութութիւն իմն եհան, թէ երազ տեսի՝ զի ողջ է Սմբատ արքայ . յորմէ այնչափ մեծ պլլայլութիւն եղև 'ի մէջ ժողովրդեան, մինչև Վազիկ ոչ կարաց պլլաղջ խափանել զայն, բայց եթէ՝ տուեալ հանել զմարմին Սմբատայ . զոր և ցուցեալ ժողովրդեան՝ հանդարտեցոյց :

Իսկ սակս Վազկայ արքային այսպէս գրէ Լսողիկ ախանատես . * Եւ այր սրամիտ և վարժ 'ի պատերազմի, և առատաձեռն 'ի բաշխել . և իւրով իմաստուն, թեամբ և քաջութեամբ՝ զբաժ հարկաց յողովից տես, զեաց ազատեաց . և զկիրակեացն զցայգուն պաշ-

„ տնն տաղմաներգութեամբ կատարէր ։ Եւ աստիւ վերացին անուանէ զնա * Եւ Տէր հոգի և յաղթօղ 'ի
 „ պատերազմի . սա 'ի խաղաղութեան կալաւ զաշխարհս
 „ Հայոց . 'ի տորա ժամանակս պայծառացան կարգք եւ
 „ կեղեցւոյ , և լուսաւորեցան մանկունք ուխտի սրբու-
 „ թեամբ ։

25 . Կատրամիտէ Թագուհի տորա կատարեաց զկա-
 թուղիկէ եկեղեցին Եւսոյ , զոր հիմնեալ էր Սմբատ
 արքայ (22) , և եղև պայծառ յոյժ և մեծագործ բարձ-
 րակամար և գմբէթայարկ , զարդարեալ և զներքին
 վայրն եկեղեցւոյն անգին զարդուք , արծաթեղէն և
 ոսկեղէն անօթովք : Որ և կատարեցաւ յամի 993 , և
 այնուհետև յ'Նի հաստատեցաւ անօթ կաթուղիկու-
 սութեան : Եւս եկեղեցի դեռ կանգուն կայ յ'Նի առ-
 էրի Թագաւորական պալատին . տես զարձանագիրն 'ի
 կարգս յիշատակարանաց (113) : Իսկ ինքն Թագու-
 հին բարեպաշտութեամբ և աղօթասիրութեամբ կան-
 խեալ հանապազ յեկեղեցին՝ պաքապեր յաղօթս :

Ինչէ Եւդղիկ (Գ. 30) . Թէ ոչ կարաց Սմբատ 'ի գը-
 լուխ հանել զայս եկեղեցի առ կանխելոյ օրհասին և կա-
 տարեաց Կատրամիտէ Թագուհի կինն Կաթկայ ար-
 քային . * Եւս կինն տորա Կատրամիտէ Թագուհի (ասէ)
 „ բարեպաշտուհի եղեալ , որ էր գուստոր վասակայ սիւ-
 „ նեաց իշխանին , շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին
 „ Սմբատայ , ամենապայծառ վայելութեամբ , բարձ-
 „ րաբերձ կամարօք գմբէթաւորեալ խորան երկնա-
 „ նման . և զարդարեաց 'ի զարդ ծիրանէծաղիկ ոս-
 „ կեթէն նկարագործ անկուածոց , արծաթեղէն և ոս-
 „ կեղէն անօթոց , և բազմապայծառ լուսատու անու-
 „ թոց վայելութեամբ , որովք ջահանայր ըստ երկ-
 „ նային կամարին կաթուղիկէն սուրբ՝ որ 'ի քաղա-
 „ քին Եւսոյ ։

Ըստ այսմ երգէ և Շ նորհալին .

- * Եւսմարածով յօրինուածով ,
- „ Կաթուղիկէ եկեղեցի .
- „ Ի տոր հանգէս և հաւասար ,
- „ Ս երնակաւոյցըն խորանի ,
- „ Հայրապետք եպիսկոպոսք ,
- „ Եւ քահանայք այլ ըստ կարգի .

„Դաւ որդիքն Սիւնի,
 ո՛րման դատուցն հրեղինի ॥

Ուր. Երեւ.

Իսկ Վազգիկ արքայ յետ Թադաւորելոյ ամս 30, մեռաւ յամի տեառն 1020. Թողեալ ՚ի բարեպաշտ Թադաւորին իւրմէ զերկու որդիս զՅովհաննէս և Ղլշոտ:

29. Ը. Յամի տեառն 1020. Յովհաննէս երէց որդին նստաւ Թադաւոր յԼճի քաղաք յանձնարարու. Թեամբ հօրն. որ Թէպէտ էր այր խոհական, բայց տկար և Թուլամորթ էր յոյժ. իսկ եղբայրն Ղլշոտ ընդհակառակն էր այր քաջ և փառաւոր: Եւ մին իրի մեծեալ զեղբայր իւր՝ կամեցաւ ինքն Թադաւորել. յորմէ բազում խռովութիւնք ծագեցան, և բաժանումն չարաչար: Սակայն և այնպէս ժողովուրդն միշտ ըզ- Յովհաննէս ճանաչէր Թադաւոր: Յայնժամ զօրա- ժողով եղև Ղլշոտ և բազում զօրօք եկն և պաշարեաց զԼճի, որ ՚ի նմին ժամանակի ամենակերպ մեծութեամբ և ճոխութեամբ պանծայր. նախարարք Հայոց խորհեալ ընդ Վաթուղիկոսին գիտացին, Թէ այն գործ ՚ի չարն ունի եղերիլ. ջանահնար եղէն հաշտեցուցանել զնոսա: Բայց նախ զերդումն առին յերկոցունց այսու դաշամբ, զի Յովհաննէս նստցի Թադաւոր յԼճի, և տիրեսցէ նոյն կողմանց. իսկ Ղլշոտ իբր երկրորդ Թադաւոր իշխեսցէ այլ կողմանց Հայաստանու. և Թէ Յովհաննէս յառաջ մեռցի, Ղլշոտ լիցի Թադաւոր:

Եւ յսու Թէպէտ խաղաղութիւն եղև, այլ չար բաժանումն անկաւ ՚ի մէջ. քանզի ոմանք ՚ի նախարարաց զմի կողմն, և այլք զմիւս կողմն ունէին. որով և անդէն տկարացաւ և նոեմացաւ տերութիւնն. իսկ Թըշնամիքն զօրացեալք գլուխ ամբարձին. և կատարեցաւ բան տեառն, Թէ * Լմենայն Թադաւորութիւն բաժաւ, „նեալ յանձն իւր՝ աւերի, և ամենայն քաղաք կամ „տուն բաժանեալ յանձն իւր՝ ոչ կացցէ ॥

30. Երգ. Յովհաննէս արքայ որչափ սիրօղ էր խաղաղութեան, այնչափ անպակաս էր խռովութիւն, և կործանումն յաւետ անմիաբանութեամբ նախարարաց. մինչև կորուսին ընդ քաղաքական հոգւոյ, և զյաջողութիւն աստուածային. ըստ որոյ նկարագրէ Վա-

զար փարպեցին զանժաբանութիւն իշխանաց իւրումն
 ժամանակի . * 'Եւ միաբանին՝ (ասէ) տեսանէին զնոյ
 , օգնականութիւն յանձինս և յաշխարհս . և 'ի քա-
 , կիւն և 'ի պառակտին՝ զմնաս և զկորուստ և յան-
 , ձինս և յաշխարհս ։

31 . Եւ ահա այսպէս եղև սկիզբն կործանման ամե-
 նայն թագաւորութեանց . ուր փոխանակ զիրեարս շա-
 հելոյ , ջան դնեն իշխանք զմիմեանս կործանել դառն
 ատելութեամբ . և որ չարն է , երթան միմեան ընդ-
 թնամեաց , և կուրուցեամբ իմն կոչեն զնոստ փու-
 թալ կործանել զաշխարհ և զտուն իւրեանց . որպէս
 արարին 'ի սմին ժամանակի Լ'նեցիք : Վնագի ոմանք
 յիշխանաց դիմեցին առ թագաւորն Եւ րաց , որպէս զի
 զօրութեամբ նորա ձգեսցեն զՆովհաննէս 'ի թագա-
 ւորութենէ : Եւ կին զօրք Եւ րաց մերձ յԼ'նի , և դա-
 րանեալ սպասէին , զի ընդ ելանելն 'ի քաղաքէ ար-
 քային՝ կալցեն զնա : Եւսկ նորա ոչ գիտելով զայս խոր-
 հուրդ թնամեաց՝ ել յԼ'նուոյ գնալ 'ի ձմերոցն , և ա-
 հա դաքսնակալ Եւ րացիք յանկարծ յարեան 'ի վերայ
 նորա : Եւ Նովհաննէս գոլով թանձրամարմին ոչ կարաց
 փախչել . նմին իրի կալան զնա , և մտեալ յԼ'նի կո-
 տորեցին զբազումս , և մտին 'ի կաթուղիկէ եկեղեցին ,
 և հանեալ զբեւեռս խաչելութեանց՝ աղաղակէին նա-
 խառանօք , թէ զայսոսիկ բեւեռս արասցուք պայտս ե-
 ըրվարաց մերոց . քանզի ինքեանք առանց բեւեռի ու-
 նին զխաչս :

32 . Լ'րդ՝ ածին զՆովհաննէս արքայ 'ի Եւ րաստան
 տա Գորգի թագաւոր իւրեանց . որ արկ զնա 'ի բանա ,
 և ապա զերիս ամրոցս առեալ 'ի նմանէ՝ արձակեաց 'ի
 տեղի իւր : Եւսկայն ոչինչ փոյթ եղև նախարարաց օգ-
 նել արքային , և վրէժս հանել 'ի թնամեաց . այլ ա-
 տելութիւնն քաղցրացոյց նոցա կրել զայնչափ թնա-
 մանս 'ի Եւ րացոց . և երաբել անձանց զաղետալի կոր-
 ծանութիւն : Օ այսպիսի ցուրտ և վտանգաւոր անժա-
 բանութիւն տեսեալ Լ'շոտոյ՝ հաստատեաց 'ի միտս
 իւր , թէ ցորչափ ողջ է Նովհաննէս , նախարարք ոչ
 միաբանին ոչ ընդ ինքեան , և ոչ ընդ արքային : Եւսկ
 իրի խորհուրդ վառ եղ 'ի մտի իւրում . փոխանակ
 միաբանելոյ ընդ եղբօր իւրում , և վանելոյ զթնամիս ,
 որպէս բազում անգամ արարեալ էին , հիւանդ ձեռ-

ցաւ, և 'ի նմին օննեկի մերձ 'ի մահիճ իւր ետ փոքել զօրոգայթ, և ապա կոչեաց զՅովհաննէս 'ի տեսու-
թիւն: Իսկ նա ընդ մօտիւն առ Ղշոտ՝ անկաւ 'ի մէջ
օրոգայթին: Յայնժամ հրամայեաց Ղշոտ իշխանին
Ղպիրատայ կապել զեղբայր իւր և սպանանել. իսկ
Ղպիրատայ ոչ հաճեալ ընդ անգթութիւն Ղշոտոյ՝
կապեաց զՅովհաննէս և տարեալ յ'նի՝ նստոյց յա-
թոռ իւր ասելով. լաւ է Հայոց ունել զարքայ իմաս-
տուն, քան զանողորմ բռնաւոր:

33. Իսկ թէնամիջ տեսեալ զայնօրինակ թշուարու-
թիւն արքային՝ զօրացան, մանաւանդ զի տեսեալ զան-
մաքանութիւն նախարարաց՝ սկսան նեղել զազգն յա-
մենայն կողմանց: Իւստի ոչ միայն Պարսիկք և Քա-
լազգիք, այլև հոռոմք և Ղբացիք հարադահարէին
զՀայս: Իսկ իշխանք ընդարմացեալք՝ ոչինչ շարժէին
'ի տեղւոջն իւրեանց, միայն զանձանց օգուտ խնդրե-
լով. և զայն ոչ զմտաւ ածէին, թէ երբ գլուխն վե-
րաւորի և Ֆրասի, զիմրդ անդամոց մարթ իցէ ողջ
մնալ. և յորժամ տունն կործանի, զիմրդ կարեն ըն-
տանիք 'ի հանգստեան մնալ:

34. Յամի տեառն 1021. Գորգի Թագաւոր Ղբաց
ապստամբեցաւ 'ի Երուսթենէ Յունաց, որում խոր-
հրդակից և ձեռնտու եղև Յովհաննէս արքայ: Իսկ
Ղասիւ կայսր՝ բազում զօրօք ել 'ի վերայ նորա, և
նկուն արարեալ՝ օտնակոխ արար զՂբաստան, մինչև
մազապուրծ փախեաւ Գորգի: Յայնժամ յուսահա-
տեալ Յովհաննու՝ սկսաւ դողալ. զի լսէր թէ կայսրն
հանդերձեալ է ելանել 'ի վերայ նորա: Եւ նա չա-
քաւ 'ի Տրապիզոն՝ ձմերել անդ. սակայն իբրև լուաւ
Յովհաննէս թէ կայսրն 'ի գարնան ունի յարձակիլ 'ի
Հայաստան, խորհեցաւ առ անարի բնութեանն զխոր-
հուրդ վտանգաւոր: Սի այս է գործ փոքրորդի տկա-
րաց՝ 'ի նեղ ժամանակի նկուն լինել առաջի թէնա-
մեաց. իսկ առաքինիք քաջ ևս արիանան յայնպիսում
ժամանակի: Կ'մին իրի լաւ էր թէ այնպիսի անձինք
բնաւ ոչ զհետ պնդէին իշխանութեան. այլ մնային յա-
ռանձնութեան, առ 'ի չլինելոյ պատճառ կործան-
ման Երուսթեանն, զոր նախնիք ստացեալ էին այնչափ
աշխատանօք զարիւնս թափելով:

35. Եւրդ՝ յամի տեառն 1022. Յովհաննէս արքայ

առաքեաց զՊետրոս կաթողիկոս 'ի Տրապիզուն առ կայսրն՝ խօսիլ 'ի հաշտութիւն : Եւ լաւ բանդի (Յովհաննէս անգլաւակ էր , և անարգեալ յամենայն իշխանաց Հայոց , նմին իրի խորհեցաւ տալ կայսեր զքաղաքն Լճի : Ուստի գրեաց առ նա նամակ հանդերձ երգմամբ , թէ տայ կայսեր զԼճի ընդ ամենայն գաւառաց , միայն թէ ցորչափ ողջ եմ ասէ՝ մնացից թագաւոր , և գուլ լիցիս ինձ բարեկամ և պաշտպան :

Իբրեւ ընթերցաւ կայսրն զայս թուղթ՝ խրախ եղև , և հաճեցաւ ընդ դաշնագրութիւնն անկարծելի . զոր բազում զգուշութեամբ պահէր առ իւր : Եւ զՊետրոս կաթողիկոս մեծարեալ՝ պահեաց առ իւր ժամա , նակ մի . և 'ի տօնի մկրտութեան ետ օրհնել զՍուրբն 'ի դեմն Տրապիզունի . որպէս տեսաք զտեղին , ուր երեւցան սբանչեփք : Տես 'ի Պատմոս 134 :

36. Կայսրն Սասանի յետ գառնալոյ 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ ոչ յետ բազմաց մեռաւ , և թագաւորեաց Կոստանդին եղբայր իւր յամի տեառն 1025 . որ զինի երկց ամաց սաստիկ հիւանդացաւ , և տեղեալ թէ մեռանի , հարաւ խիղճնորա , և յիշեալ զնամակ Յովհաննու արքային՝ ցաւեցաւ 'ի վերայ ազգին Հայոց : Ուստի հրամայեաց գտանել զհաւատարիմ որ 'ի Հայոց անտի Կոստանդինուպօլոյ . և նոցա գտեալ զերէց մօմ Կիրակոս անուն , որ յառաջ եղեալ էր հիւրատես կաթողիկոսարանին , և զնացեալ էր անգորակս գործոց ինչ , ածին առ կայսրն , որ ետ նմա զայն նամակ ասելով . Տո՛ւր զայս թուղթ արքային ձերոյ և ասա՛ յինէն կողմանէ . որովհետեւ հողածին եմք , եհաս ինձ մահ իմ , և ոչ կամիմ զի նամակ նորա մնացէ աստ . տացէ՛ զթագաւորութիւնն զաւակի և ազգի իւրում և որգիք որդւոց իւրոց փոխանցուցեալ պահեղ յեն զտէրութիւն իւրեանց , և մի լիցին գերի օտարաց , և կործանեսցին քաղաքք և աշխարհն գլխովին : Երբ ասէ ցԿիրակոս քահանայ . տես որչափ է գուլ իմ 'ի վերայ ազգի ձերոյ . յորմէ օրինակ առեալ ձեր՝ ուսաւրճեալ ունել ակեր և միաբանութիւն : Եւ թէ գուլ ևս հաւատարիմ գտցիս , պսու մեծի փառաց արժանի լինիս : Եւ Կիրակոսի յամի տեառն 1028 . առեալ զայն նամակ 'ի կայսերէ՝ պահեաց առ իւր լուծեամբ :

37. Լճակ է օտարաց, թէ վասն Հայոց չէ հարկ
 յայլոց խնդրել զԹշնամի. այլ ինքեանք են զօրաւոր
 Թշնամի 'ի կորուստ ազգին: Մաւական է սուր իւ-
 րեանց կոտորել զիրեարս, և չէ պիտոյ մասնիչ և լըր-
 տես վասն նոցա, զի ինքեանք քաջ մասնիչ և լրտես
 են կորուսիչ. որպէս եղև և այս Երեւանս երէց: Վասն
 զի զինի կայսերացն Կոստանդնայ և Ռումանոսի իբրեւ
 նստաւ կայսր Սիսայէլ, այս անօրէն քահանայ չղբաւ
 առ կայսրն, և ետ նմա զայն նամակ Հովհաննու ար-
 քային, և էառ գանձ բազում 'ի նմանէ յամի տեառն
 1034: Իսկ կայսրն ուրախութեամբ պահեաց զայն
 Թուղթ յարքունի դիւանին, և սպասէր մահուան Հով-
 հաննու. որպէս զի աւեալ զՆի տիրեսցէ բոլոր Հայ-
 աստանեայց: Ինչ որ այսպէս ողբայ Լիստակէս վար-
 գապետ. * Ո՛վ դառն վաճառուն այնորիկ. քանի ա-
 ,, րեանց զանձն պարտական կացոյց. քանի եկեղեցիք
 ,, 'ի ձեռն վաճառուն այնորիկ աւերեցան. քանի գա-
 ,, ւառք անմարդ յամացի դարձան. քանի մեծանիստ
 ,, աւանք մարդաթափ 'ի բնակչաց եղևն. . . Լյս վա-
 ,, ճառ անմարդաբոյն գոլ Թուի ինձ, քան զՀօռդայ-
 ,, ին. քանզի անդ Թեպէտ վաճառողն ընդ պարսաւա-
 ,, նօք, այլ վաճառն գինք եղև. փրկութեան ամենայն
 ,, աշխարհի. . . իսկ աստ վաճառողն յոյժ ապառուսմ
 ,, և տմարդի. զի այսքան չարեաց զանձն պարտական
 ,, կացոյց. զի այգի, զոր տնկեաց տէր, և մշակեաց Լու-
 ,, սաւորիչն մեր իւրով հնգետասանամեայ քրտնալիր
 ,, աշխատութեամբն, նա քակեաց զցանկ նորա, և կօր-
 ,, ծանեաց զաշտարակս նորա և արար զնա կոխան ան-
 ,, ցաւորաց. մինչև ապականեաց զնա խող անտառի,
 ,, և կինճ վայրի ճարակեցաւ 'ի նմա, ըստ դաւթական
 ,, ողբոցն ॥ :

38. Հիսմի տեառն 1036. հրամանաւ Հովհաննու
 արքային եղև մեծ ժողով յՆի վասն բարեկարգու-
 թեան, ուր կային բազմութիւն հայրապետաց և վար-
 դապետաց. յորս էին բազում երևելի և գիտնական
 անձինք: Ի սմին ժամանակի դեռ պանծալի էր Լնի
 մեծագործ շինուածովք, փարթամութեամբ և բազ-

մամարդու թեամբ . մինչ զի՝ մի էր յականաւոր մայրա-
քաղաքաց աշխարհի : Լ՛յնպէս թուէր թէ բազում
ժամանակաց , և մեծի դժուարութեան կարօտի տի-
րել մեծի մայրաքաղաքիս սակս զարմանալի ամրու-
թեան , անմատչելի մարտկոցաց և աշտարակաց : Սա-
նաւանդ զի անկարելի թուէր , թէ ոտք թնալեաց ու-
նիցին կոխել ՚ի նմին յերեսաց անպարտելի քաջաց պա-
տերազմականաց , որք ՚ի սուղ ժամանակի ոգւով միա-
բանութե՝ հալածական արարեալ զամենայն թնամիս
ոչ միայն ազատեալ էին զազգն ՚ի գերութենէ , կանգ-
նելով զթափութեան թագաւորութեան Ռազդատունեաց ,
այլև յայն վիճակ հասուցեալ էին զքաղաքն Լ՛նի , մի-
շէ ցանկալի լինել արքայից և կայսերաց :

39 . Բայց սակայն անյեղի է վճիռ իմաստնոց , թէ
չէ մարդն տիրող աշխարհի , և ոչ կայսերաց զօրու-
թիւն , այլ միաբանութիւն հանդերձ իմաստութեամբ .
զի ուր գոյ իմաստութիւն զոյգ ընդ միաբանութեան ,
անդ գոյ ամենայն բարեւաւութիւն անթերի . և ուր
պակասի՝ անդ տկարանայ ամենայն զօրութիւն , փու-
թով կործան անկանի տերութիւն և մեծութիւն :
Լաւ հեռանայ իսկ աստուածային յաջողութիւն , որ
պէս եղև յԼ՛նի . ուր քարինք , և ամրոցք ոչ ինչ զօրե-
ցին ընդդէմ անմիաբանութեան . այլ ամենայն զօրու-
թիւնք և կարծեալ մեծութիւնք ՚ի սուղ ժամանակի
յոգինչ դարձան . ազատ ազատ ոտնակոխ արարին թըշ-
նամիք . կործանեցին զահեղ ամրութիւնս և բարձին
զամենայն վայելչութիւնս : Եւ չեն ինչ զարմանք . զի
ասէ Լադիշէ վարդապետ , թէ * Բնդ քակտիլ միաբա-
նութեան , և երկնաւոր առաքինութիւնն հեռանայ ॥ :

40 . Բ՛որդ՝ յամի տեառն 1039 . մեռաւ Յովհաննէս
արքայ Հայոց յետ թագաւորելոյ ամն 20 . և յառաջ
քան զնա ՚ի նմին ամի մեռաւ և Բ՛շոտ եղբայր նորա .
և երկոքին իսկ թաղեցան յԼ՛նի ՚ի գերեզմանս ար-
քայից . և մնաց որդի մի Բ՛շոտոյ Գազիկ անուն , 14
ամաց , մանուկ իմաստուն և քաջ , ուր Յովհաննէս գո-
լով անօրդի՝ սա էր ժառանգ թագաւորութեան : Սա-
կայն նախարարք անմիաբանութեամբ գլխովին անպի-
տանացեալ էին . և չունէին փոյթ դնել թագաւոր :
Լմին իրի մնաց Հայաստան անտէր , և Լ՛նի անխնամ :
Ենչ զի նախարար ոմն Սեա Սարգիս կոչեցեալ բըռ-

նացաւ յԼ՛նի, և կողոպտեաց զքանձն արքունի, և խորհէր նստել Թագաւոր :

41 . Իսկ կայսրն Սիխայել իբրեւ լուաւ զմահ (Յովհաննու, սկսաւ ջանահնար լինել յափշտակել զԼ՛նի, իբրեւ սեպհական ժառանգութիւն իւր, որպէս խոտացեալ էր (Յովհաննէս (35) : Լմին իրի դեսպան առաքեաց 'ի Հայս՝ յանձնել նմա զքաղաքն Լ՛նի : Հայք իբրեւ լուան զայս՝ շուարեալ խռովեցան, և բնաւ ոչ հաւանեցան տալ . վասն զի մի միայն մնացեալ էր 'ի հայաստան մեծաշէն, բազմագանձ և մարդաշատ քաղաք : Սակայն և այնպէս Սիխայել կայսր ոչ դադարէր 'ի պահանջելոյ զայն . բազում անգամ դեսպանս առաքելով՝ հնարս հնարէր 'ի ձեռս բերել : Լ՛յլ իբրեւ ետես Թէ ամենայն հնարք իւր 'ի դերեւ ելին՝ խորհեցաւ պատերազմաւ վճարել զգործն . ուստի առաքեաց 'ի Հայաստան զօրս հարիւր հազար առ 'ի տիրել Լ՛նոյ :

42 . Լ՛յս բնութիւն է Հայոց . զի երբ կորուսանեն զոգի միաբանասիրութեան, առաւել ընտրեն ծառայել օտար ազգաց և սիրելի լինել նոցա . և որ չարագոյն է, արհամարհեալ զազգն միանան ընդ Թշնամաց : Որպէս եղև անօրէն Ս ետ Սարգիս, որ յայնժամ գլուխ դրով անգլուխ ազգին՝ ել ընդդէմ զօրացն (Յունաց . բայց փոխանակ հալածելոյ գնոսա, օգնական եղև նոցա, որք անաշխատ մտեալ 'ի Հայաստան՝ սկսան չորաչար հարկանել և կողոպտել զՀայս : Ուր չէր ազատէր ոք, որ ընդդէմ դառնայր նոցա . նորին աղաքաւ յաճախ ոտնակոխ առնելով զաշխարհն, տկարացուցին զգորութիւն նոցա, մինչև յառաջացեալ հասին (Յոյք 'ի Շիրակ գաւառ, և պաշարեցին զԼ՛նի : Թշուառ Հայք յայնժամ զարթեան 'ի քնոյ, և բոլրաբեալ սրտմտութեամբ դիմեցին ամենեքեան առ ծեր Սպարապետն Սահրամ պալհաւունի, և խնդրեցին լինել նոցա առաջնորդ առ 'ի պատերազմել ընդդէմ (Յունաց : Սահրամ վառեալ ոգւով ազգասիրութեան՝ յանձն էաւ . խնդրեաց 'ի նոցանէ 30 հազար հետեակս, և 20 հազար ձիաւորս . որք յերիս գունդս բաժանեալ ելին 'ի Նաղկոցադրանէ արտաքս, և յանկարծ անկեալ 'ի վերայ բանակին (Յունաց՝ չարաչար շփոթեցին զօրոն՝ ամենայն քաջութեամբ և արագութեամբ .

մինչ զի Յոյնք սարսափեալ ցիրեցան եղեն և առ հա-
սարակ սկսան փախչիլ : Իսկ զօրքն Հայոց արագու-
թեամբ իմն կալեալ զառաջն նոցա , այնպէս անխնայ
կոտորեցին , մինչև արիւնն հեղեղեալ ընդ փողոցս ներ-
կեաց զԶուր Լճաւորեան գետոյ . շատք ևս գետակուր
եղեն :

43. Տեսեալ Յունաց , թէ սպառին 'ի ծարաւ սրոյ
Հայոց , սկսան աղաղակել , զի խնայեսցեն 'ի նոսա :
Յայնժամ քաջն Սահրամ յառաջ մատուցեալ սկսաւ
յորդարել զգօրս իւր դադարիլ 'ի հարկանելոյ զՀոյնս :
Եւ այսպէս հազիւ կարաց դադարեցուցանել զնոսա .
որով և Յոյնք ոգի առեալ սկսան փախչիլ մինչև յաշ-
խարհ իւրեանց : Իսկ անօրէնն Սարգիս սկսաւ այնու-
հետեւ գաղտնի հնարիւք որսալ զսիրտս Հայոց , նստու-
ցանել զինքն յԼճի թագաւոր : Սակայն Սահրամ քա-
յարապետ 30 իշխանօք և նախարարօք խորհեալ ընդ
Պետրոս Լաթուղիկոսի՝ որոշեցին օժանել թագաւոր
զՎազիկ եղբօրորդի Յովհաննու արքային , որ փախու-
տական չըջէր 'ի ձեռաց Սարգսի . ուստի ամենայն ըզ-
գուշութեամբ ետուն բերել զնա յԼճի և օծին թա-
գաւոր :

44. Թ. Յամի տեառն 1042 . Վազիկ ք. եօթնե-
տասնամեայ նստաւ թագաւոր յԼճի . որ 'ի մանկական
տիս կրթեալ 'ի պէսպէս ուսմունս հելլենացւոց , և 'ի
գեղեցիկ կարգս աստուածպաշտութեան , եղև զօրա-
ւոր և քաջ , իմաստուն և վեհանձն : Յորոյ վերայ այն-
պէս փայլէր անձային յաջողութիւն , զի եթէ նախա-
րարք միաբան և միակամ լինէին ընդ նմա՝ ոչ ինչ պա-
կաս քան զնախնի Հայկազունս տիրէր բոլոր Լսիոյ ,
և շարժէր 'ի տեղւոյն իւրմէ զկայսերութիւն Յունաց :
Սակայն երբ ազգն էր անմիաբան և տիրապեաց , ոչ
ինչ ունէին զօրել այն ամենայն քաջութիւն և մեծու-
թիւն . թագաւորն սրբափ իմաստուն և քաջ լիցի , երբ
ժողովուրդն է անմիաբան , և խնդրօղ կորստեան , զինչ
օգուտ անտի : Որպէս ոչինչ օգուտ գիտաց առնել ի-
մաստութիւն և քաջութիւն Վազիկ թագաւորին . զի
բարձեալ էր յիշխանաց ոգի ազգասիրութեան , և տի-
րեալ էր չար ոգի անմիաբանութեան և ատելութեան ,
մինչ զի ընտանի իմն թշնամի եղեալ էին բնիկ Տէրու-
թեան . որոց գլուխ և առաջնորդ էր անօրէնն Սարգիս :

Վրանդի այս Սարգիս տեսեալ, թէ Վազիկ նստաւ
 Թադաւոր, ժողովեալ զսիկարեանս՝ եմուտ 'ի ներքնա-
 բերդն Լ՛նոյ, և անդ ամրացաւ : Օ այն լուեալ ար-
 քային անդէն և անդ ել միայնակ՝ և չորսաւ 'ի ներքս
 անդ . և զայնպիսի իմաստուն և զօրաւոր բանս խօսե-
 ցաւ անվէհեր, մինչև նկուն արար զՍարգիս առաջի
 իւր : Սակայն այր նենգամիտ ոչ գիտէ դադարիլ 'ի
 չարեաց իւրոց . այլ միշտ ջան դնէ անհանգիստ առ-
 նել զամենեսեան : Սպէս և այս անօրէն սկսաւ գր-
 դուել զէջոյնս ընդդէմ Հայոց, և ինքն աստանդական
 շրջեալ հարկանէր զՀայաստան : Իսկ Վազիկ քանի
 մի քաջ արամբք ել 'ի վերայ նորա, և կալեալ կապեաց
 զՍարգիս, և տարեալ յԼ՛նի եդ 'ի բանտի . այլ խնայ-
 ելով 'ի նա ոչ կամեցաւ սպանանել, և 'ի խնդրոյ ոմանց
 ազատեաց զնա :

45. Լ՛պաքէն վտանգ մեծ է մեծամեծաց երբ կարի
 իմն 'ի գուլթ շարժեալ բարիս առնեն անզգամաց . որք
 ոչ միայն այնու ոչ ուղղին, այլ և համարձակութիւն իմն
 գտեալ՝ չարաչար ևս զհետ լինին կորուսանել զբարե-
 րարս : Որպէս արար Սարգիս Վազկայ արքայի, որ
 խաբեալ 'ի կեղծուպատիր բանից նորա, արար զնա ին-
 քեան խորհրդական . իսկ նա գոլով միշտ նոյն, միշտ
 մտմտիչ եղև արքային, և արքունական քաղաքին Լ՛նոյ :

46. 'Ի նմին ժամանակի Վազկայ պատերազմեալ
 ընդդէմ Սկիւթացւոց՝ մեծ յաղթութիւն արար հա-
 լածեալով զԹշնամիս : Հայնժամ Սոնոմախոս նստաւ
 'ի Կոստանդինուպօլիս կայսր Հունաց զկնի Սիխայէ-
 լի . որ և գտեալ 'ի դիւանի իւրում զնամակն տուեալ
 յարքայէն Հայոց (35) . դեսպան առաքեաց առ Վա-
 զիկ՝ զի տացէ նմա զքաղաքն Լ՛նի : Վազիկ մեծ պա-
 տուով և խոհեմութեամբ խօսեցաւ՝ ցուցեալ զինքն
 խոնարհ հպատակ կայսեր . սակայն ոչ երբեք հաւանե-
 ցաւ տալ զարքայանիստ քաղաքն Լ՛նի : Սոնոմախոս
 անդադար ստիպէր զնա տալ . այլ իբրև ետես թէ չէ
 հնար լինել կամագիւտ, ժողովեաց զբազում զօրս և
 տուեալ 'ի ձեռս Լ՛նիտ իշխանին առաքեաց 'ի վերայ
 Լ՛նոյ : Որք բազում հնարս հնարեցին յափշտակել
 զայն . բայց Վազիկ անպարտելի քաջութեամբ ել ընդ-
 դէմ նոցա, և այնպիսի չարաչար հարուածս ետ Հոռ-
 նաց, մինչև խայտառակեալ փախեան 'ի Հայաստան :

47. Բնդ այս աւելի իմն զարեալ կայսեր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ առաքեաց զԼիկողայոս զօրավարն . նաև նամակ գրեաց առ Լուսավար պարսիկ իշխան Ղաֆայ, զի 'ի միւս կողմանէ ելեալ շփոթեսցէ զՆայս . որ և յանկարծ ելեալ յափշտակեաց զբազում ամրոցս : Իսկ Ղազիկ ել քաջութեամբ ընդգէմ Լիկողայոսի, և ահագին պատերազմաւ աշխատարար զնա յոյժ : Լուստեսեալ թէ Լուսավար պարսիկ 'ի միւս կողմանէ զօրանայ, զարմանալի խոհմանութեամբ հաշտութիւն խօսեցաւ ընդ նմա, և շատ գանձ տուեալ բարեկամացաւ : Լուս դարձեալ անդրէն 'ի վերայ Յունաց կոտորեաց զնոսա, և խորտակեալ զգորութիւն ահեղ պատրաստութեան՝ հալածական արար զնոսա յաշխարհէ իւրմէ : Սակայն և այնպէս ոչ օգուտ ինչ եբեր այս մեծ յաղթութիւն . զի թէպէտ արտաքին թշնամիք կորագլուխ կորեան, այլ ներքին թշնամին միշտ գոլով ընդ նմա, իբրև լրտես և մատնիչ միշտ գրգռէր զՅոյնս առնուլ զԼնի : Եւ ոչ այսչափ միայն, այլ և անդադար քսութիւն և բանտարկութիւն արարեալ էարկ զատելութիւն 'ի մէջ արքային և իշխանաց . նոյնպէս ցրտութիւն պատճառեաց 'ի մէջ կաթուղիկոսին և արքային : Սինչ զի ետ փախուցանել 'ի Նայաստանէ զերևելի գիտնական իշխանն Ղարիզօր Սաղիստրոս :

48. Եւ այսպէս Սարգիս գոլով անօթ սատանայի էարկ 'ի մէջ մեծամեծաց Նայոց խռովութիւն ամենաչար՝ քակեալ յիրերաց զամենեսեան : Եւ բիւրակերպ կեղծաւորութեամբ քայքայեաց զազգն, և վրտանգեաց զտէրութիւնն : Եւ քանզի ոչ զօրեաց զօրութիւն Յունաց և Պարսից խորտակել զանպարտելի ոյժ Ղազկայ և Նայոց, այնչափ հնարք և պատերազմունք չկարացին պարտել զՆայս : Լմին իրի հարկ եղև 'ի ձեռին ունել զսովորական կորուստ ազգին . այն է անմիաբանութիւն . զի բաց յայնմանէ այլ հնար ոչ գոյր, որպէս բազում անգամ փորձեալ էին :

49. Լնն զի՝ ցորչափ 'ի տեղի ազգասիրութեան ազատեցութիւն բունեալ էր 'ի մէջ Նայոց՝ չէր ինչ գծուարին նկուն առնել զանդրդուելի քաջութիւն արքային, և մատնել զմեծաշէն արքայանիստ քաղաքն Լնի : Որով և յաջողեցաւ անօրէն Սարգսի մատնել

զայն օտարաց , և կործանել զազգն գլխովին . որպէս եղև առ քաջն Սարդանաւ , ուր յաջողեցաւ անօրէն Սասակայ մատնել զաշխարհն և զազգն Հայոց 'ի ձեռս Պարսից : Վաղիւ և Սարգիս 'ի ցեղէ նորա՝ ժառանգ դտաւ կեղծաւորութեան նորա , մատնութեան և վատանուենութեան : Սւտի իմաստութեամբ ասաց Յովհանն Սանդակունի . * Լ'մենայն անօրէնութիւն եր .
 ,, բեմն սաստկացեալ բորբոքի , և երբեմն դադարի .
 ,, իսկ քինահանութիւնն միշտ բորբոքի յանօրէն խո .
 ,, բամանկութեան խորհուրդս ॥ :

50. Սարի վտանգաւոր է և պատճառ կործանման մեծամեծաց՝ յորժամ իշխանաւորք հաւատան կեղծաւորաց , և հաճելի լինին նոցա շոգմոգ բանք մարդելուզաց . մանաւանդ երբ փորձ և խոհական մարդիկ ազգ առնեն հեռի կալ 'ի տուտակասպաս բանից , և նոքա ոչ ինչ լսող լինին : Եւ որ չար ևս է , թագաւորք ոչ միայն զայնպիսինն ոչ հեռացուցանեն յինքեանց , այլ և զխորհուրդ բարեխորհուրդ բարեկամաց թողեալ , այնպիսի խորամանկ խորհրդականաց հետեւին : Աւր թէ և ոչ ինչ չար երեւր նոցա բանասարկութիւն մարդահաճոյից , գէթ պարտ էին հետեւիլ ազդարարութեան հաւատարիմ խոհականաց : Սւտի որ միանգամ զայս կանոն ոչ պահեաց , միշտ սխալեցաւ հանդերձ մեծամեծ կորստեամբք . և պատճառս ետ կործանման , թէ անձին և թէ տէրութեան : Վանգի ծառ չար պտուղ բարի ոչ առնէ . և այր անօրէն չունի գործել զգործ օրինաւոր : Լ'պա վայ նմա , որ անկեալ 'ի ձեռս անօրինին՝ հաւատայ բանից նորա . որով և խաբի չարաչար . որպէս եղև Վագիկ արքայ , որ խաբեալ 'ի բանից չարարուեստ Սարգիս՝ ոչ ինչ կամեցաւ այնուհետեւ անօալ օգտակար ազդարարութեանց հաւատարիմ բարեկամաց և իշխանաց : Եւ որ չարն է , արհամարհեալ զհաւատարիմ անձինս՝ անձնատուր եղև մատնչին , և կործանեաց զթագաւորութիւնն . զի գոյ և իմաստնոց քուն :

51. Լորդ՝ խորամանկ Սարգիս ար. 'ի գլուխ տա-
նիլ զվատ խորհուրդ իւր՝ գաղտ ծանոյց Սոնամխոս
կայսեր որչափ ինչ քսութիւնս արարեալ էր և որ-
չափ առելութիւնս սերմանեալ 'ի մէջ իշխանաց, կամ
թէ որպիսի որոգայթ լարեալ էր վասն Գազկայ :
Կայսրն լուեալ զայս ամենայն՝ ուրախ եղև յոյժ . և
վստահ եղև, թէ այս ամենայն վասն իւր են մեծ յա-
ջողութիւնք, և վասն Հայոց պատճառք կործանման :
Լմին իրի յուսայր թէ սակաւ աշխատանք կարասցէ
տիրել Լնոյ, և բառնալ զթագաւորութիւն Հայոց :
Լպա պատգամ առաքեաց առ Սարգիս և առ այլ
նախարարս խոստանալով բազում ինչ, որպէս զի որ-
ոացեալ զմիտս Գազկայ արքային հաւանեցուցեն տալ
զԼնի կայսեր :

52. Լյս անօրէն իշխանք գոլով միախորհուրդք 'ի
ծածուկ, սկսան այնուհետև զօրանալ . և խորհուրդ-
չար խորհեցան մատնել զԼնի և զԳազիկ միանգա-
մայն : Ուստի գրեցին թուղթ առ կայսրն՝ խորհուրդ
տուեալ, զի պատճառաւ իմն հաշտութեան կոչեսցէ
զԳազիկ 'ի Կոստանդինուպօլիս, և արկցէ 'ի բանտ :
Լյսնուհետև, սաեն, հեշտ լինի առնուլ զԼնի և զտե-
րութիւն Հայոց : Ըստ որոյ և կայսրն գրեաց առ Գա-
զիկ թուղթ սիրոյ լի կեղծուպատիր բանիւք . և յոր-
դորէր զնա երթալ 'ի Կոստանդինուպօլիս առ 'ի հաս-
տատել զսերտ բարեկամութիւն : Լայց Գազիկ ամե-
նեին ոչ կամեցաւ երթալ . զի կասկած ունէր, թէ
Հոյք վրէժխնդիր լինին այնչափ արեանհեղութեանց,
զոր կրեցին : Լպա կրկին անգամ գրեաց կայսրն մե-
ծամեծ երդմամբք վկայ կոչելով զսուրբ խաչն և զսուրբ
աւետարանն . մինչև խոստացաւ տալ նմա զնամակն
Հովհաննու արքային, և հաստատել 'ի մէջ իւրեանց
սէր և հաշտութիւն մշտնջենական : Սակայն Գազիկ
առաւել ևս կասկածոտ եղև սակս երդմանցն . և հաս-
տատեաց 'ի միտս չերթալ բնաւ : Որովհետև Սա-
րամ մեծ սպարապետ և այլք յիշխանաց միաբան ան-
գադար յորգորէին զարքայն, չհաւատալ երբէք Հո-
նաց և ոչ գնալ 'ի Կոստանդինուպօլիս :

53. Իսկ նենգամիտն Սարգիս ընդ խորհրդակից նա-

խարարաց սկսու ստիպել զարքայն գնալ առ կայսրն :
 Եթէ ոչ կամիցիս գնալ, ասէին, մեծամեծ չարիք և
 խռովութիւնք ծագին 'ի մէջ մեր և Զոռնաց . և մեք
 չկամիմք այլ ևս պատերազմիլ ընդ կայսեր : Եւ եթէ
 ունիցիս կասկած ինչ, ահա աստ եմք մեք, և պատ-
 րաստք պաշտպանել, թէ զքեզ, և թէ զաշխարհ մեր :
 Սակայն և այնպէս Վազիկ ոչ հաւանեցաւ բանից նո-
 ցա . մինչև կոչեցին զՊետրոս կաթողիկոս և զայլ նա-
 խարարս երգեւան զհազարն երգմունս առաջի սրբոց
 պատարագին . և որպէս ասեն պատմիչք, զգիր երգ-
 մանն գրեցին արեամբն Վրիստոսի, և յանձնեցին 'ի
 ձեռս կաթողիկոսին :

54. Վազիկ արքայ վստահացեալ ընդ երգմունսն
 հաւանեցաւ և պատրաստեցաւ գնալ 'ի Կոստանդի-
 նուպօլիս : Աստի յանձնեաց զքաղաքն Եւթուղիկո-
 սին, և յատկապէս եղ զերակացու գիշիւանն Եւփրատ :
 Իսկ զընտանիս իւր յանձնեաց անօրէն Սարգսին . և
 ինքն հաւատարիմ արամբք չոքաւ առ կայսրն 'ի չոր-
 րորդ ամի Թագաւորութեան իւրոյ . յամի տն 1045 :
 Սոսմախոս իբրև լուաւ զգալուստ Վազկայ ուրա-
 խութեամբ մեծաւ առաքեաց զմեծամեծ իշխանս ընդ
 առաջ նորա, որք մեծաւ փառօք ածին զնա առաջի
 կայսեր . որ յայնժամ մեծ պատիւ և սեր եցոյց նմա :
 Եւ զկնի աւուրց ինչ սկսաւ պահանջել 'ի նմանէ ըզ-
 քաղաքն Ենի . և խոստանայր տալ նմա փոխանակ ըզ-
 Սալաթիա քաղաք փոքր Հայաստանու : Իսկ Վազիկ
 ամենեւին չէաւ յանձն տալ . մինչև կատաղեալ կայ-
 սեր արգել զնա չփախիլ 'ի քաղաքէն . և ընդդէմ ա-
 հազին երգմանցն եղ զնա Թշուառաբար 'ի բանտի 'ի
 կղզի ինչ Պօլսոյ :

55. Եղկելի կալանաւոր եղև առ իւծանման արքայն
 երբ փակեցաւ 'ի բանտի անդ . որ առ անհնարին տրբու-
 մութեան ոչ գիտէր զինչ առնել : Եւ միջնորդ զմե-
 ծամեծս, որպէս զի հաւանեցուցեն զկայսրն, այլ չե-
 ղև հնար : Զիչեցուցանէր նմա զսոսկալի զերդմունսն
 զոր արարեալ էր . և թէ զիարդ խաբեաց զնա . մա-
 նաւանդ թէ զմեծ . և թէ այսպիսի անարգ կեղծաւո-
 րութեամբ որպէս արգել զինքն ընդդէմ կամացն Եւ-
 տուծոյ . որ ոչ խաբի, այլ արդար է և արդարապէս
 հատուցանէ փութով :

56, 'ի զիւր եղեն այս ամենայն արդարացի բանք
Վագիկայ, որ ջանայր զանխիղճ կայսրն 'ի խիղճ ածել.
որոյ սիրտ քարացեալ էր շահատիրութեամբ. մանա-
ւանդ՝ երբ զմտաւ ածէր զբազմագոնձ ճոխութիւն և
զմարդաշատ ընդ արձակութիւն մայրաքաղաքին (Կնույ,
այլ յայլմէ լինէր, թէ այս որպիսի յաջողութիւն իցէ,
որ պատահեցաւ ինքեան: Սոսմախոս հագիւ եհաս
բազմամեայ փափաքանաց. և զիմրդ կարէր խորհիլ
զարդարութիւն և երկնչիլ յանիրաւ երգմանցն կամ
տրձակել զՎագիկ 'ի բանտէն: Որ 'ի նեղ վայրի տազ-
նապեալ իմանայր զինչ պատահեցաւ նմա հաւատալովն
սուտ բարեկամաց. ուստի արիւն նորա եռայր յերա-
կունս, այլ զինչ շահ. զի յամենայն կողմանց պաշա-
րեալ կայր, օգնութիւն խնդրէր յազգէ իւրմէ, այլ
գտանէր զմատնութիւն: (Յուսայր թէ գէթ իշխանք
իւր երկուցեալ 'ի սոսկալի երգմանցն, զոր արարին
առաջի Իսաուծոյ, փնալ ունին հաստատ, և ոչ մատ-
նեն զԴնի մայրաքաղաք: Սակայն այն երդումն եղեալ
էր միայն 'ի կորուսանել զնա, և ոչ պաշտպանել. ջան
նոցա էր առ 'ի ձգել զնա յորոգայթ, և ոչ ազատել:
Վարծէր ողբալին, թէ գէթ վասն օգտի իւրեանց ջա-
նահնար լինին չմատնիլ անարդութեամբ 'ի ձեռս (Յու-
նաց: Իայց այն երգմանազանց ուխտադրութք այնպէս
կուրացեալ էին չար նախանձու, զի կամէին յաւետ
գերի լինել (Յունաց՝ քան ազատութեամբ ունել ըզ-
թագաւորութիւն: Ուստի բարեոք ասաց Վգնատիրոս
Վարդապետ. * (Չար է նախանձ. և որք նովաւ վա-
րակեալ են, չածեն ինչ 'ի պատշաճիցն զմտաւ ॥ :

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻՈՅ

57. Իշխանք Կնույ իբրև լուան զկալանաւորիլ ար-
քային՝ խռովեցան, և ոչ գիտէին, թէ զինչ արաոցեն.
քանզի որք դաշնագիր էին ընդ կայսեր, ստիպէին
զայլ միանալ ընդ նոսա և մատնել զքաղաքն: Իսկ
այլք յիշելով զսարսափելի երգմունսն՝ զոր արարին,
բնաւ ոչ հաւանէին նոցա: (Յայսմ մեծի շփոթութեան
անօրէնն Վարգիս կեղծուպատիր բանիւք որսաց 'ի կողմն
իւր զայլ իշխանսն: Երայնպէս և Վետրոս կաթողիկոս

հաւանեցոյց զամենեւեան տալ կայսեր զԱնի քաղաք, և յանձնել Հոռնաց զտէրութիւն Հայոց, և մի մնալ այնպէս երեքեալ և անգլուխ: Այսմ' շնաստակար խորհրդոյ հետեւեցան ամենեքեան և միաբան գրեցին Թուղթ առ արևելեան իշխանն Հոռնաց, խոստանալով Թէ մեք պատրաստ եմք տալ կայսեր զԱնի. միայն Թէ պաշտպանեսցէ զմեզ 'ի Թշնամեաց: Օ կնի այսօրիկ ապա Սարգիս ընդ իւր համախոհից առաքեաց առ կայսրն զբանալիս Անուոյ և Թադաւորական պալաւտին, գաղտ 'ի կաթուղիկոսէ և 'ի բարեպաշտ նախարարաց: Եւ Գրեաց Թուղթ, Թէ այսուհետեւ ձեր է Անի և բոլոր Հայաստան: Եւ այսպէս յետ մատնելոյ զայն պանծալի քաղաք և տէրութիւն՝ գնացին իւրաքանչիւր 'ի տեղիս իւրեանց: Այսպէս է ահա գործ տիրանենդութեան. այսպէս նախանձ և ատելութիւն. որ այնպէս կուրացուցանեն զմարդ, զի զտուն և զտէրութիւն իւր կամակար կորուսեալ ինքնամատն գերի լինի օտարաց, և ոչ իմանայ զկորուստ իւր: Եղկելի արքայն 'ի մէջ բանտին կաշկանդեալ ոչ ինչ վերջանայ մաքառիլ ընդ Թշնամեաց գէթ բանիւք. որպէս զի ազգն մի լիցի գերի Հոռնաց, և մի կործանեսցի տէրութիւնն: Իսկ անպիտան իշխանք գուն գործեն կործանել և զազգն և զաշխարհն յազատութեան իւրեանց:

58. Արդ՝ կայսրն Սմոմախոս իբրեւ ետես զբանալիս Անուոյ, ուրախացաւ ուրախութիւն մեծ. զի բազում աշխատանաց պէտս ունէր առ 'ի տիրել այնր մեծի մայրաքաղաքին: Եւ առ 'ի կործանել զտէրութիւն այնպիսի զօրեղ ազգի և քաջ Թադաւորի՝ զգիւրաւոր զօրս և զբազում գանձս ունէր վատնել: Եւ ահա ինքեանք առաքեն զբանալիս, և զիարդ ոչ ունէր նա և իւրքն իրաւունս խրախանալոյ ընդ անակնկալ գիւտուածն ընդ այն: Ստաի կայսրն ընդ առնուլն զբանալիս Անուոյ՝ ետ բերել առաջի իւր զարքայն Վադիկ, և ցուցեալ նմա զայնս՝ ասաց. Այսմ' զինչ ինչ ունիս ասել. ահա նախարարք ետուն ինձ զԱնի ընդ բոլոր Հայաստանեայց: Վադիկ իբրեւ ետես զայն, յօգւոց եհան ասելով. աստուածային ահեղ դատաստանին Թուղթմ' զիմ մատնիչ դաւաճանօղս. Թող արդար դատաւորն տեսցէ զիմ դատաստան:

59. Այս գարձեալ առ կայսրն ասաց, դիցուք Թէ

նորա տուեալ իցեն . մի թէ դու կարեն արդարու .
 թեամբ տիրել : Իսկ կայսրն . նորա ետուն , հարկ է
 դիւ ես առից : Վատասխանի ետ Վազգիկ . նորա ոչ
 ինչոյ տէր են , և ոչ Հայաստանեայց . ես միայն եմ
 տէր հանդերձ իշխանօքս . երբ ես ոչ տամ հանդերձ
 նորօք , և ոչ տաց բնաւ , դուք ոչ կարէք իրաւամբք
 առնուլ : Թնող զայն , զի շատք 'ի նախարարաց չեն
 միաբան ընդ նոսա , այլ ընդ իս են . ապա զիմրդ կա-
 րէք ժառանգել զտէրութիւնս և զքաղաքս այլոց . և
 մեր է ձեր արդարութիւն : Իտաց կայսրն . բաւական
 է , զի այնչափ նախարարք միաբանեալ ետուն հանդերձ
 նամեկաւ { յովհաննու արքային , որ տէր էր Ինչոյ , և
 յօժարակամ ետ մեզ : Ետ պատասխանի Վազգիկ . այ-
 դոքիկ նախարարք առանց հաւանութեան թագաւո-
 րին չեն կարող տալ զթագաւորական քաղաքն , և ոչ
 իսկ թագաւորն կարող է տալ առանց հաւանութեան
 նախարարաց : Վանգի թէպէտ քաղաքն ասի թագաւ-
 ւորին , այլ զձջմարիտն խօսելով՝ բոլորն է ազգին :
 Եթէ { յովհաննէս թագաւորն ետ զայն , և եթէ նա
 խորարք , միշտ անիրաւ է՝ երբ չիք հաւանութիւն յեր-
 կուց կողմանց . յայնժամ նախարարք չունէին հաւա-
 նութիւն , և այժմ թէ և նորա ետուն զբանալիս , այլ
 թագաւորն չունի հաւանութիւն , որ ես եմ : { Յայն-
 ժամ սկսաւ կայսրն սաստիկ իմն նեղել և ստիպել զար-
 քայն հաւանիլ . իսկ նա կրկնեաց քաջութեամբ : Իւր
 դար իրաւամբք ես եմ ժառանգ թագաւորութեան
 Հայոց . և մեք արեամբ մերով առեալ եմք զայն 'ի
 թշնամեաց . ես չեմ իսկ փնասակար կայսերութեան
 ձերում . նաև ամենեւին չունիմ կամս և ոչ հաւանու-
 թիւն՝ տալ ձեզ զայն : Իպա ուրեմն ընդդէմ հաւա-
 նութեանս չէք կարող արդարութեամբ յափշտակել
 զիմ թագաւորութիւն յինէն :

60 . Իսլ քանզի կայսրն ջանահնար լինէր առնուլ
 զհաւանութիւն յարքայէն Հայոց , որպէս զի իրաւամբք
 տիրող լիցի թագաւորութեանն , նմին իրի յերկարիլ
 խօսակցութեանց՝ ասէ կայսրն . թէպէտ և դու էիր
 ժառանգ թագաւորութեան Հայոց , սակայն հօրեղ-
 բայր քո զրկեաց զքեզ 'ի ժառանգութեանէ՝ տալով
 մեզ զԻնի : Ետ պատասխանի Վազգիկ . հօրեղբայր
 իմ չունէր բնաւ իրաւունս զրկելոյ զիս . ապա և ոչ

դու ունիս իրաւունս ժառանգելոյ զիմ Թագաւորութիւն : Եւ թէ դու լինէիր 'ի տեղի իմ, և նախորդն քո Սիխայէլ կայսր խոստանայր տալ այլում զկայսերանիս քաղաքդ առանց հաւանութեան իշխանաց և ազգին, այժմ կարէր առանց հաւանութեան քո տիրել այսմ քաղաքի, և ժառանգել զայն արդարութեւ : Իսկ կայսրն, թէ ոչ երբէք կարէր առնուլ : Իսկ Վազգիկ, տպա դու որպէս կարես պահանջել և առնուլ զՆի առանց իմոյ հաւանութեան. որոյ իսկապէս ժառանգ և Թագաւոր ես եմ : Իսկ եթէ կամիս բռնութեամբ յափշտակել, կարող ես. և ոչ որ ունի ասել ինչ. որովհետեւ իշխանք իմ նենգեցին ինձ, և դու խաբէական երդմամբք կոչեցեր զիս աստ. սակայն եթէ քաջութեամբ կամիցիս առնուլ, ահա պատրաստ եմ :

61. Վազգիկ Թագաւոր այսպիսի քաջութեամբ խօսելով եւ արտաքս վշտալի և անհնարին բարկութեամբ : Բայց զինչ շահ, զի 'ի նեղ անկեալ էր, և 'ի ձեռս արանց անիրաւաց մատնեալ կայր. արդարութիւն խնդրէր ուր ոչ գոյր արդարութիւն, նորին աղաքաւ և ոչ իսկ լսելի եղէն արդարացի բանք և բողոք նորա. զի նորա ոչ զարդարութիւն, այլ զԹագաւորութիւն նորա խնդրէին : Եւ զապա որոյ այլ ոչ կարաց տանել վշտատես արքայն. եւ արտաքս յերեսաց անիրաւ կայսեր : Վիտաց թէ այնուհետեւ չէք հնար, այլ միայն լսել և ապաւինիլ յարդարադատն Մտուած :

Եւ յո՞ բազում ինչ խորհեցաւ լայնախորհուրդ քաջն այն. այլ ոչ կարաց ելի հնարս գտանել՝ ոչ զանձն ազատելոյ և ոչ զԹագաւորութիւնն 'ի ձեռաց Թնամեաց : Իսկ այնուհետեւ սկսաւ յուսակաւոր լինել, մանաւանդ երբ զմտաւ ածէր, թէ մատնութեամբ իշխանաց իւրոց յայն դառնութիւն անկեալ կայր : Ուստի կամայ ակամայ հաւանեցաւ տալ կայսեր զարքայանիս քաղաքն Նի : Իսկ կայսրն թուղթ առեալ 'ի նմանէ՝ ետ փոխարէն քանի մի վայրս 'ի կողմն Կապադովկիոյ. նաև մեծ պալատ մի 'ի մէջ Կոստանդինուպոլսոյ :

62. Եւ յլ քանզի ծանր և դժուարին է քաջ տանուտերանց թողուլ զտէրութիւն իւրեանց՝ անկանիլ ընդ տէրութեամբ այլոց, և 'ի սահմանս Թնամեաց դանդաղել : Եւ դարեւ ծանր եղև և դառն Վազգայ արքայ :

ին երբ ետես զինքն զրկեալ 'ի Թագաւորութենէ, պանդուխտ տատանեալ 'ի մէջ Յունաց, ուր ոչ ուրեք կարէր լինել գոհ և հանգիստ : Եւ կարի իսկ քաջ քան զի որ յընդարձակութեան աշխարհին Հայոց իբրև զառիւծ գոչէր և զաշխարհ գողացուցանէր, այժմ իբրև անգոր իղկելի աստանդական տատանի, որով և զիւր գեղաճաղիկ հասակ քանակեղամեայ հաշէր և մաշէր ողբալով : Այն զի քաջ գիտէր, թէ այլ ոչ ևս ունի յինքն դառնալ Թագաւորութիւն իւր, և ոչ ազգն ազատանալ 'ի գերութենէ անտի : Ստանալով մեծապէս մորմոքէր 'ի վերայ սիրելոյն իւրոյ գեղեցկաշէն Մուղ, որ այնպէս չարաչար մատնեցաւ. բայց սակայն 'ի զուր վշտանայր. զի մատնիչք էին բուն իշխանք իւր, և յափշտակօղն էր կայսր :

ԱՌԱՋԻՆ ԱՌՈՒԾՆ ԱՆՈՑ

63. Յամի Տեառն 1046. Սոսնոմախոս յետ առնելոյ հաւանութիւն 'ի Վագկայ՝ առաքեաց զԵրիզողայոս զօրապետ իւր 'ի Հայաստան բազում զօրօք և նա մակալ Վագիկ արքային, որպէս զի տիրեսցէ Մուղ. նաև մեծամեծ պարգևս առաքեաց Պետրոսի կաթուղիկոսի : Այն իբրև լուալ Մպիրատ իշխան, որ վերակացու էր քաղաքին, բնաւ ոչ հաւանեցաւ տալ. և ասէր ցէ՞ղոս, թող եկեսցէ տէր քաղաքին և տացէ ում և կամիցի. մեք մինչև ոչ տեսցուք զնա, ոչ տամք զքաղաք նորա : Այս բան լուեալ Յունաց՝ չարաչար կատաղեցան, և պաշարեալ զքաղաքն՝ սկսան պատերազմիլ : Իսկ Հայոց տեսեալ զանհրաւ բռնութիւնս Յունաց, սկսան աղաղակել, և ձայն տուեալ միմեանց անհնարին բարկութեամբ ելին արտաքս 'ի քաղաքէն, հարին չարաչար և խորտակեցին զամսակս նոցա, և հայաճեալ վանեցին 'ի սահմանաց իւրեանց :

64. Եյսպէս է հաւատարիմ միաբանութիւն, և գովելի ջանք աղատութեան հայրենեաց. զի թէ և անձինք սակաւ իցեն, այլ միաբանութիւնն պաշտպան լինի և տանի զյաղթութիւն 'ի ձեռն աստուածային նախախնամութեան : Սակայն ուր չիք միաբանութիւն և հաւատարիմ ծառայութիւն, տեղի տայ աստուածայ.

ին յաջողութիւնն, և լքեալ խորտակի սիրտ քաջաց .
 օրպէս դիպաւ հայրենասէր Մեղեղոյ : Արք թէպէտ
 անպարտելի քաջութեամբ հալածեցին զԹշնամիս, բայց
 իբրև տեսին, թէ իշխանք և նախարարք իւրեանց մատ-
 նիչ լինին թագաւորութեան, և թագաւորն գերեալ
 կայ յանգառնալի օտարութեան, յայնժամ ապա ին-
 քեանք ևս լքեալ լուծեալ՝ ողջս 'ի բերան երթային
 գունդ գունդ 'ի վերայ գերեզմանաց (Լազրատունի
 թագաւորաց, և անկեալ գոչէին, լային, և ցաւաքինս
 անիծանէին դնտա, օրք պատճառ եղէն այնչափ ազէ-
 տից, և մեծի կործանման ազգին, և թագաւորութեան
 Լազրատունեաց :

Միայն այնուհետև ուժամովի եղեալ՝ գիտացին թէ
 հեռացեալ է 'ի նոցանէ ոգի միաբանութեան զոյգ ընդ
 աստուածային յաջողութեան . ուստի հոգային զի գէթ
 մի կործանեցի մեծագործ մայրաքաղաքն Միի դառն
 պատերազմաւ . գրեցին առ Միտ յոյն իշխան, որ եկն
 էառ խաղաղութեամբ զՄիի, սէր բազում ցուցեալ
 Հայոց :

65 . Սակայն աստուածային բարկութիւնն անդէն
 և անդ եհաս . օրովհետև մարդիկ չկամեցան վրէժխըն-
 դիր լինել անիրաւաց և պաշտպանել զհայրենիս, տա-
 րերք եղէն վրէժխնդիր : Աստի 'ի նոյն աւուրս այն-
 պիսի ահագին երկրաշարժութիւն եղև անդ, մինչև
 անկան կործանեցան մեծաշէն պալատք և եկեղեցիք .
 երկիրն եբաց զբերան և եկուլ զբազում մարդիկ, որք
 'ի ներքուստ անտի ողորմելի աղաղակէին . իսկ այլք
 սասանեալ կային : Միգ՝ Սոնոմախոս կայսր և տէ-
 րութիւն Հունաց հանգեան 'ի հոգոյ . և խրախու-
 թեամբ զուարճանային 'ի վերայ անիրաւ յափշտակու-
 թեանն : Եւ այնուհետև տիրեցին բոլոր կողմանցն այ-
 նոցիկ, ևս և ռոջոյն Հայաստանեայց . բայց և այնպէս
 թողին զեղկելի ազգն Հայոց անաւեր և անօգնական :
 Արոյ պարտ էր զմտաւ ածել, թէ անիրաւ վաստակ
 գիտէ կորուսանել և զարդար վաստակս, և անիրաւ
 օւրախութիւն փութով փոխի 'ի արտմութիւն . որպէս
 պատահեցաւ նոցա : Վանգի յետ ոչ բազմաց Հայնք
 կորուսին ոչ միայն զոր առին 'ի Հայոց, այլև զիւ-
 րեանց իսկ սեպհական քաղաքս :

66 . Իբր զի՝ կայսրն զկնի տիրելոյ Մեղայ առաքեաց

զօրս 'ի վերայ Լ'պուսվար Պարսիկ իշխանին Վախայ , որպէս զի ստիպեցէ զնա դարձուցանել առ Յոյն որչափ ինչ տեղիս առեալ էր 'ի Հայոց , իբր մասն այն տէրութեան : Բայց Յոյնք այնպէս չարաչար խոր տակեցան յերեսաց Պարսից , զի սակաւ ոմանք զերծան : Լ'յլ նա անդէն առաքեաց զօրս , նոքա ևս խոր տակեցան 'ի Պարսից : Եւ ինչ զի՝ Լ'յլ ազգիք միացեալք ընդ Պարսից գիմեցին 'ի սահմանս Լ'նւոյ , և անհնարին վիշտս հասուցին քրիստոնէից . քանդեցին զեկեղեցիս և զերեւելի պալատս . ուր և բազումք նախատակեցան . յորոց մի էր և ծերունին Սահրամ Պալհաուհի . որ ութնամեայ գոլով՝ մեծաւ քաջութեամբ կառարեցաւ . զորմէ այսպէս գրէ Լ'րիստակէս Սարգապետ * Սահրամ այր հզօր և անուանի . և բարեպաշտու թեամբ յոյժ վեհ , որպէս թէ ոչ ոք հաւասար ունի , Պալհաւ ... մեծ սուգ հասոյց Հայոց ։

67 . Յորչափ կենդանի էր մեծն Սահրամ , Յոյնք ակնածեալ 'ի նմանէ՝ ոչ այնչափ հարստահարէին ըզՀայս . այլ զկնի մահուան նորա սկսան անարգանօք նեղել զնոսա : Եւ որպէս ջանահար եղէն բառնալ յԼ'նւոյ զԹագաւորութիւնն , նոյնպէս ջանային բառնալ զկաթուղիկոսութիւնն Հայոց . ուստի զկնի Լ'սիտայ իբրև նստաւ Լ'ամենաս վերակայու յԼ'նի՝ սկսաւ նախատանօք վարիլ ընդ Պետրոսի կաթուղիկոսին , և ապա գրեաց ամբաստանութիւն զնմանէ առ կայսրն , որպէս թէ կամի ապստամբեցուցանել զՀայս : Յետոյ հրամայեաց նմա երթալ նստիլ 'ի Լ'արին , անտի ևս վարեալ եղին 'ի բերդն Լ'յաղտոյ իբրև բանտարգեալ : Բայց կայսրն ետ տանիլ զնա 'ի Լ'ոստանդինուպօլիս , և պատուիրեաց նստիլ պատուով յառանձնութեան . զի ըստ Լ'աստիվերացւոյն * Լ'ասկածէր , թէ զուցէ « երթեալ ապստամբեցուցանէ զԼ'նի » : Լ'պա միջնորդութեամբ Վազիկ արքային հրաման եղէ նմա նրստիլ 'ի Լ'բաստիա մինչև մեռաւ անդ :

68 . Լ'նգութ կայսրն հազիւ հրաման ետ Վազկայ ելանել 'ի Լ'ոստանդինուպօլսոյ և նստիլ 'ի Պիզաքազաք , զոր ետուն նմա փոխանակ Լ'նւոյ : Լ'նդ կառոյց վանս և յաճախ երթայր և լայր 'ի վերայ ազգին Հայոց , որոյ եղէն և երկու որդիք Յովհաննէս և Վահիթ : Լ'հա այսչափ է ժանտ զօրութիւն անփառանութեան ,

որ աներկաթ կտպէ զառիւծանման քաջս, և խաղալիկ առնէ անպիտան ազգաց ըստ նմանութեան Սամբոնի . որոց ամբակուռ ոտները մաշեալք յընդունայնութեան՝ անկան 'ի քաղաքս Յունաց :

ՄԱՀ ԳԱԳԻԿ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ

69. Սոնոմախոս կայսր և ամենայն իշխանք նորա յետ զրկելոյ զՀայս յամենայն իշխանութենէ՝ սկսան այնուհետեւ աւելի իմն չարանալ ընդդէմ Հայոց . մինչև ջանային ջնջել և զամենայն իշխանս նոցա : Սուրուրեք տեսանէին զերևելի Հայ իշխան, զհետ պնդէին 'ի ձեռս բերել խաբէական երդմամբք և մեծամեծ խոտմամբք . զորս և զրաւելին 'ի կենաց : Տեսեալ Վազկայ զայսպիսի աղէտս՝ ջանայր թողուլ զՀունառտան և անցանել առ Պարսիկս, որպէս զի կարասցէ տիրել Հայաստանու : Բայց իշխանք Հայոց կուրացեալք նախանձու՝ ամենեւին ոչ կամեցան ձեռնտու լինել նմա (84) :

70. Սարկոս Սեորապօլիտ Կեսարիոյ այնչափ աւտելութիւն ունէր ընդդէմ Հայոց, մինչև զիւր մեծ շուն անուանէր Լ'բէն, որում չհանդուրժեալ Վազկայ՝ չքաւ 'ի Կեսարիա առ Սեորապօլիտն հանդերձ ծառայիւք, որ և պատուեալ զնոսա առ երեսս ընկալաւ . իբրև խրախացան 'ի խնջոյս, Վազիկ ետ բերել զշունն և եհարց թէ սա Լ'բէն կոչի . ասէ Սարկոս յանդգնութեամբ, թէ դեռ տղայ է վասն այնորիկ Լ'բէն կոչեմք : Յայնժամ բարկացեալ արքային հրամայեաց ծառայից իւրոց դնել զշունն և զՍարկոս 'ի պարկի, որ խեղդամահ եղև 'ի գազանէ անտի : Օայն լուեալ Յունաց՝ այնչափ կատաղեցան, մինչև յամենայն վայրս եղին դարանակալս սպանանել զՎազիկ :

71. Իսկ նա թէպէտ զգուշութեամբ չըջէր 'ի մջ Յունաց, սակայն յաւուր միում եթող զարս իւր յայլուրեք, և ինքն երիւք և եթ չքաւ մերձ առ բերդն Կազիստրայի : Տեսաւ բերդին երեք եղբարք որդիք Սանտալէի իբրև գիտացին թէ Վազիկ անդ է, եղին 50 արս 'ի դարանի . և ինքեանք յառաջ մատուցեալք երկիր պագին արքային, և խօսելով ընդ նմա՝ բերին

ուր էին թագուցեալ դարանակալք , որք յանկարծ ելեալ կալան զՎազիկ , և կապեալ եղին 'ի բերդի անդ : Թեպէտ հայ իշխանք ժողովեցան անդ և պատերազմեցան , զի կարասցեն առնուլ զթագաւորն . սակայն անօրէնք սպանին զնա չարաչար տանջանօք , և կախեցին զմարմին նորա ընդ պարիսպն . և ապա թաղեցին արտաքոյ բերդին . զոր ապա անեցի Հայ մի գողացեալ անտի թաղեաց 'ի Պիղա :

72. Իհայտպէս թշուառաբար վերջացաւ թագաւորութիւն Ռազրատունեաց յամի 1079 . և յայնժամ Վազիկ էր 55 ամաց , որ զերիս ամն ևեթ թագաւորեալ էր , և 35 ամն թափառական կայր 'ի Հոնաստան : Իւրդ՝ մեր դարձ արարեալ 'ի Հայաստան տեսուիք թէ յինչ վիճակ հասեալ կան անտէր և անգլուխ Հայք . քանզի Հոյնք կարծէին թէ բառնալով զքաջ Հայոց՝ ինքեանք զօրաւոր լինին , և ոչ գիտէին թէ այն անպարտելի քաջք էին ևեթ պատասպարան ընդդէմ թնամեաց : Իբրև նոքա տեղի ետուն , այլազգիք զօրացան , և յամենայն կողմանց դիմեալ 'ի Հայաստան՝ ոտնակոխ արարին , և հալածեալ զՀոյնս գերի վարեցին զքնակիչս . յորոց վերայ այսպէս ողբայ Իրիւտակէս վարդապետ :

* Իսպէս մօտենալ եղաք 'ի ձեռս արանց չարաց , և անօգորմից , և ոչ եղև մեզ այցելութիւն 'ի Տնէ ...
 ,, Իշխարհ ամենայն 'ի խաղաղութեան բնակէ , և մեք՝
 ,, գերիք և կալանաւորք , սրակոտորք , տնաւերք և
 ,, յլնչից կողոպտածք ... Խարգարէքն քանի սպառնական բանս մարգարէանային , որ յետ ժամանակաց
 ,, լինելոց էր . ժողովուրդն ընդ այս դժկամակ լինէին :
 ,, Իսկ եռ ոչ թէ սպառնալեաց եմ քարոզ , այլ զեղեալ և զ'ի գլուխ ելեալ իրս պատմեմ . որպէս զի
 ,, ամենեցուն՝ որք լսիցեն , շարժեցից արտասուս , թէ
 ,, որքան դառն ժամանակի հանդիպեցաք ॥ :

73. Յամի Տեառն 1046. երբ տիրեցին Յոյնք Մուշ, գտին զայն լի ամենայն ճոխութեամբ և բարեշինութեամբ. որք թէպէտ ոչ կողոպտեցին զքաղաքն և ոչ քանդեցին զշինութիւնս, բայց հեռացուցեալ անտի զօրաւոր իշխանս Հայոց՝ տկարացուցին, և ՚ի տեղի նույս Յոյնք մտին. որպէս զի ապահով լիցին: Եւ զայն ոչ զմտաւ ածին, թէ ՚ի պահածիլ զօրաւորաց՝ անզօր մնայ քաղաքն և զօրանան թշնամիք. որով և անիրաւութիւն իւրեանց պատուհասի յԱրարչէն. որպէս և զեն իսկ:

74. Վանդի յամի Տեառն 1064. Թագաւորն Պարսից Մուշապան, որ առ նոսա գրի Ալաբաքն, այսինքն Հօր առիւծ, բազմութեամբ զօրաց դիմեալ յաշխարհ Մարառտեան՝ ներկեաց զերկիրն արեամբ բնակչայ. և նովին բռնութեամբ եկն եհաս ՚ի Երակ գաւառ, և եղ զբանակն հանդէպ Մուշ. որոյ իշխան ՚ի կողմանէ Յունաց եր Բազրատ դուքս հայ ազգաւ, և երկրորդ նորա եր Ղրիգոր վրացի: Մուշապան տեսեալ զահեղ բարձրութիւն քաղաքին և զարմանալի ամուր շինուածս և բուրգս, գոր կանգնեալ եր Սմբատ տիեզերակալ, շուարեցաւ ՚ի միտս. զոր և պաշարեալ աւուրս ինչ՝ ետես թէ չիք հնար բռնութեամբ և պատերազմաւ առնալ, յառաջ մատոյց զնիւխ զննել, թէ ընդ ո՞ր կողմն կարեն արդեօք պատերազմիլ: Տեսեալ նոցա թէ յամենայն կողմանց անառիկ եր, և միայն ՚ի միոջն կողմանէ կարէին մարտնչիլ, և այն յոյժ դժուարաւ, հրամայեաց, զի ընդ այն կողմն ուղղեսցեն զպարսպամարտ գործին բաբան, որ ահագին եր մեծութիւն: Եւ քաղաքացիք իբրեւ տեսին զայնչափ անթիւ բազմութիւն թշնամեաց շուրջ զքաղաքան՝ զահի հարան. զի չէր նոցա տեսեալ զայնպիսի ինչ, և ոչ իսկ ունէին պատրաստութիւն պատերազմի. և չէին ՚ի միջի քաջ պատերազմականք: Ինչպէտ քաղաքն եր անառիկ. բայց զինչ օգուտ անտի երբ չիք զօրութիւն: Մին իրի յերկիւղ մահու ըմբռնեցան Մուշեցիք. մանաւանդ երբ տեսին զայն մեծ մեքենայ կանգնեալ հանդէպ քաղաքին: Առաւել ևս զարհուրեցան, երբ սկսան Պար-

սիկք այնու բաբանաւ ձգել զմեծամեծ քարինս 'ի պա-
րիսոյն քաղաքին . և առ ահին առ Մատուած աղաղա-
կէին : Իսկ իւրաքանչիւր զուրկեալ զգորաւորս
քաղաքին՝ պատերազմէր քաջութեամբ 'ի ներքուստ
անտի ստատակելով զբաղումն 'ի թշնամեաց : Սակայն
բաբան յառաջ ձգեալ զքարինս վտանգեաց զայն կողմն
պարսպին : և իւրաքանչիւր արմանացեալ անդ պատերազ-
մէր , և դիմադրէր բռնութեանց նոցա :

ԴԵ . Ինդ առաւօտն յառաջ քան զծագումն արեւու
դարձեալ սկսան Պարսիկք հարկանել բաբանաւ զնոյն
կողմն , մինչև անկաւ մասն պարսպին : Պարսիկք աղա-
ղակէին առ հասարակ ցնծութեամբ . զի կարծէին դի-
րութեամբ մուտ ունել 'ի քաղաք անդր : Իսկ քաղա-
քացիք երկնչէին , մի գուցէ և այլ կողմանք պարսպին
այս օրինակ անկցին : Երբեք իւրաքանչիւր սրտապրն
դեաց զգորս իւր . ամենեքեան անդ դիմեցին , և ջա-
նային 'ի ներքս անկանիլ՝ բայց պատահուածն դուրս
նեղ և դժուարակոխ՝ անկարամային : Իսկ քաղաքա-
ցիք տեսեալ թէ կարեն վանել զնոսա , ամենայն զօ-
րութեամբ մարտ եղեալ՝ զբաղումն դիմեալ առ-
նէին : Իւրաքանչիւր գիտաց , թէ անհնարին է առնուլ
զայն քաղաք ոչ 'ի պատահեալ կողմանէ , և ոչ յայ-
լուստ մարթ է պատերազմել բաբանաւ : Բնորի հրա-
մայեաց զօրաց իւրոց դադարիլ 'ի պատերազմելոյ և
դառնալ յետս : Եւ որպէս Պարսիկք , նոյնպէս և
տկարամիտ իշխանք իւրոյ յուսահատեալ երկնչէին
յառաջ մղել զպատերազմն , և ամարի սրտիւ պաշա-
րեալ կային , կարծելով , թէ պարսիկք անդրէն ունին
պատերազմիլ :

ԴԶ . Բնորի խորհեցան կամ մտանել 'ի ներքնաբերդն
ամրանալ , կամ փախիլ , և կամ առ խաղաղութեամբ
զքաղաքն 'ի ձեռս Պարսից . որոց տեսեալ զահեղ չի-
նուածս քաղաքին՝ կարծէին թէ զայ անդ հոգի հայեալ
զուն քաջաց , և ազգասէր որդիք նախնեաց , որք ե-
լեալ արտաքս 'ի քաղաքէն կոտորեն զնոսա : Եւ ոչ
գիտէին թէ չէր մնացեալ այնպիսի դք . այլ քանի մի
անզօր Եղիսի , և յունացեալք ունեք . որք չեղեն
կարող զայն անառիկ բերդաքաղաք պաշտպանել , որ
ինքնին պաշտպանեալ էր մեծագործութեամբ մեծին
Սմառայ : Իսկ զի քաջ և ամուր քաղաքս քաջ քա-

զաբացի է քաջ պատերազմող խնդրէ . առանկ է իմաստանայ, Թէնէտը 'ի գիրկս կտրովեաց խնդրեն 'ի գրկացն ցօրուԹիւն :

Իսկայ զարմանալին այն է, զի Յոյնք այնչափ Զահահար եղևն առնուլ զԼիւի, ոչ յաստուածային արդար դատաստանացն երկուցեալ, և ոչ դառն գերութեամբ քրիստոնէից ՚ի գութ շարժեալ: Իսկ այժմ այնպիսի դիւրութեամբ որոշեցին տալ զայն ՚ի ձեռութն ամենաց, որք արդէն սկսեալ էին դառնալ հետս և փախել: Իսկայէս անիրաւ վաստակն փութով կորնչի. և անիրաւ շահօղն պարտական մնայ աստուածային արդարութեան յաւիտեան:

77. ԼՐԴ՝ այն տկարամիտ իշխանք ԼՆԵՅ այնու
վատ խորհրդով մոխն 'ի ներքնաբերդն ամրացան հան-
դերձ զօրօք: Իսկ եղկելի քաղաքացիք, որք զայնպիսի
անարի պատերազմօղս չէին տեսեալ, իբրև գիտացին
զփախուստ իշխանաց 'ի ներքնաբերդն՝ խռովեալ առ-
հասարակ ազադակէին: Լպա իբրև տեսին, թէ պար-
սիկք հեռացան 'ի քաղաքէ անտի, ժամանակ է ասեն
փախչելոյ. և պոսպէս սկսան 'ի միւս կողմանէ փախ-
չիլ. և մինչև յիսուն հազար անձինք ելեալ արտաքս
ցրուեցան: Իբրև լուան մնացորդք զօրաց Պարսից բզ-
շիօթ ազադակի Լնեցւոյ և զփախուստն՝ զարմացան:
Լպա ոմն 'ի նոցանէ մերձեցեալ 'ի քաղաք անդր և ի-
մացեալ եհաս և պատմեաց այլոց. և ոմանք աճա-
պարեալ ծանուցին Լլփասլանին. և այլք 'ի ներքս
մտեալք ընդ պատառուածն, և յափշտակեալ զման-
կիկ մի 'ի գրկաց մօրն տարեալ ցուցին Լլփասլանին
ասելով՝ թէ քաղաքն մատնեցաւ 'ի ձեռս մեր:

78. Ալփասլան 'ի սկզբան անդ ոչ հաւատաց . այլ
 իբրև ետև զողալն հաւատաց և ասէ, Թէ * Ապոստոլն
 նոյա մարկեայ փոստ այսօր և զմահա բաղախ Այի 'ի Յետախմ :
 Ապա փութացեալ դարձոյց զգօրս իւր , որք մտին ան
 աշխատ յ'Այի նման ահագին հեղեղաց , և սուր 'ի ձե-
 ոին սկսան չարաչար կոտորել զքաղաքացիս անհնարին
 փատաղու թեամբք՝ ըստ որում հարուածեալ էին 'ի
 հոցանէ ինքեանք . և փոզոցք քաղաքին լի եղեն ա-
 րեամբ , և ներկեցաւ Զուր Ախուրեան գետոյ : Ապա
 այնուհետև սկսան Սարսիկք խորաակել զգրուա մե-
 ծամեծ պալատից , և մտեալ 'ի ներքս յափշտակէին

զամենայն ինչս . զաղջկունս և զմանկունս գերէին , և զայլս կոտորէին անխնայ . իսկ զիշխանս չարաչար տանջանօք չարչարէին և կտրատէին զանդամս , զի ցուցցեն զտեղի գանձուց իւրեանց : Բայկէս զի՝ զամենայն անկիւնք քաղաքին լցան դիակամբք :

79 . Բայս սկսան կոտորել և զդրունս եկեղեցեաց , աղծեցին զսուրբ տաճարս , և զքահանայս զմանս 'ի հօւր այրէին , և զայլս անտանելի տանջանօք չարչարէին , զի ցուցցեն զտեղիս գանձուց եկեղեցեաց . զի մանս մորթեղերձ առնէին , և զայլս չարաչար խեղդէին : Երկացուցեալ կողոպտեցին զամենայն եկեղեցիս և զամենայն պալատս : Ոմն 'ի Պարսից ելեալ ընդ ծածուկ ճանապարհ մեծի եկեղեցւոյն եհաս 'ի մեծ կաթուղիկէ գմբեթին , և բազում աշխատանօք կորզեաց և էարկ 'ի վայր զմեծագին մեծ խաչն արծաթի , որ եղեալ էր 'ի Ռազաթն . և անտի մտեալ 'ի գմբեթն , հատեալ էարկ 'ի վայր զմեծ ջահն ապակեղէն , զոր Սմբատ արքայտուեալ էր բերել 'ի շինելն զեկեղեցին . ընդ որ տրտմեցաւ և Բլփասլան :

Եւ այսպէս ոչ միայն անդուլ կոտորէին զքնակիչս Բնույ , այլև չարաչար քանդէին զգեղեցիկ գեղեցիկ շինուածս . մինչև երկինք ևս սկսաւ սուգ առնուլ , և յանկարծ մթագնեալ սարսափելի որոտմամբ այնպէս տարափեաց , մինչև լի եղև քաղաքն ջրով , և հեղեղեալ տարաւ զմարմինս անկելոց 'ի գետ անդր : Բայս դիպուած թէպէտ դադարեցոյց զՊարսիկս 'ի կործանելոյ զքաղաքն , սակայն 'ի հետեւեալ աւուրս անդրէն սկսան քանդել , և յամենայն վայրս մտեալ խուզել և յափշտակել զամենայն ինչս :

80 . Բայուհետև սկսան պատերազմիլ ընդ ներքնաբերդին , ուր քաղաքապետ իշխանք ամրացեալ էին անարի ոգւով , և յանձնեալ զայն պահապանաց , որք ընդ ծածուկ ճանապարհ փախուցեալ էին . նմին իրի դիւրաւ մտին անդ Պարսիկք , և կալեալ զքաղաքապետս կապեցին , և զամենայն ինչս յափշտակեցին : Բայս հրամայեաց Բլփասլան , զի զմնացեալ հայ իշխանս ընդ այլ բազում գերեաց վարեսցեն 'ի Պարսկաստան , և զմանս թողցեն անդ առ 'ի շինել զքաղաքն : Եւ յայլևայլ կողմանց ետ բերել զքնակիչս կործանեալ քաղաքին , և եդ զոմն Պարսիկ վերակա-

ցու 'ի վերայ նոցա հանդերձ զօրօք, և ինքն մեկնեցաւ անտի: Իժնայէտ յետ աչ բազմաց անդէն լցաւ Լ'նի բազմութեամբ բնակչաց, բայց զայն առաջին մեծութիւն և զփառս ոչ երբէք եգիտ. մանաւանդ թէ հետ զհետէ յաւելի իմն թշուառ վիճակ անկաւ. մինչև բնակչաց լքեալ սկսան դունդ. գունդ. փախչիլ յայլ և այլ կողմանս աշխարհի:

81. Լ'հա 'ի սմին ժամանակի յամի տեառն 1062. սկսան Լ'նեցիք թափառական գնալ դէպ 'ի լէհաստան. որպէս ունիմք պատմել (162): Ուր էջովհանէտ յոյն պատմիչ ցաւելով 'ի վերայ Լ'նոյ ասէ. * Լ'հա « յայս վիճակ թշուառութեան հասին սահմանք (հայ, « ոց), որք էին ընդ տէրութեամբ յունաց յասիա, և « յամենայն արեւելս: Լ'սուհետէ էջոյնք քաջ ծանեան զքաջութիւն և զխոհեմութիւն հայ թագաւորաց, որք այնպիսի գազան թշնամեաց յաղթել գիտէին: Իմացան ևս թէ քանի զժուարին է արձանանալ 'ի բերան թշնամեաց և վարել զթագաւորութիւն: Բայց զինչ օգուտ, կորեաւ յափշտակեալն, և 'ի կորուստ մատնեցաւ ազգ. Հայոց յետին թշուառութիւն: Փոխանակ զի ոչ գիտացին զյարգ իմաստուն և քաջ թագաւորին, մատնեաց զնոսա Լ'ստուած 'ի ձեռս անարի իշխանաց, որք յիմարութեամբ փախուցեալ 'ի ներքնաբերդն պատճառ եղէն կործանման քաղաքին, և այնչափ քրիոտոմէից Հայոց և էջունաց: Սորին վասն դարձեալ ոգբայ Լ'քիստակէս վարդապետ:

82. * Եւառն է ինձ պատմութիւնս, և բազում ողբոց արժանի. աշխարհ՝ որ երբեմն ժամանակաւ իբրեւ զգրախտ տնկախիտ առաջի իւր կանաչագեղ տեւելալից պտղաբեր գեղեցկաշուք և երջանիկ անցաւ « ւորացն ցուցանիւր: Վանգի իշխանք նստէին յիշխանական գահու զուարթահայեաց դիմօք, և զօրացն զգարնանաբեր ծաղկանոցաց բերեալ զնմա « նութիւն վառ 'ի վառ գունովք առաջի կացեալ, ու « ըախական երգոց և բանից միայն լինէին հանդեսք... « Լ'ըդ այժմ թագաւորն անկեալ 'ի պատուոյ իբրեւ « զգերի կալանաւոր նստի 'ի հեռաքնակ տեղիս: Լ'սա « պէս և հայրապետական աթոռն ամայացեալ 'ի բնաւ « կողէն, ցուցանի տխուր դիմօք իբրեւ զկին նորահարսն « մնացեալ յայրիութեան: Հեծելազօրն անտերունչ

„ շրջեալ ոմն 'ի պարս, ոմն 'ի յոյնս, և ոմն 'ի վերս :
 „ Սեպուհ գունդն աղատաց ելեալ 'ի հայրենեաց, ան-
 „ կեալ 'ի ձոխութենէ մունչեն ուր և են . . . Լ. յԺԺ
 „ ողբս փոխեցաւ մեզ ամենայն, և ուրախութեան պատ-
 „ փռւանն այն յարջնազգեստ խորդ փոխադրեցաւ :
 „ Ո՛ր լսելիք տանիցեն զթշուառութեանս մերոյ զպատ-
 „ մութիւն : Լ. երեցան գաւառք, և գնացին յաւար
 „ քանն Պարսից և Յունաց . եղեն շինանիստ աւանք
 „ բնակութիւն գաղանաց, և անդառառնք նոցա յա-
 „ րօտս երեոց : Տունք ցանկալիք բարձրաձեղունք և
 „ մեծամեծք՝ եղեն բնակութիւնք համբարուաց և ուշ-
 „ կապարկաց . . . Ստին հեթանոսք 'ի տաճարն օուրբ,
 „ և յաւարի տարան զանգաստանս նորա . . . և համար-
 „ ձակեցան յանմտանելին, և պղծեցին պիղծ գարշա-
 „ պարօք զսրբութիւնս նորա . . . հեղին զարիւնս ծա-
 „ ւալիցն այ, որպէս ջուր . . . յամենայն տեղիս ողբ
 „ և հաւաքանք : Լ. մեք չարագանեալք և կործա-
 „ նեալք և տեսարան աշխարհի եղեալ, և չար պատ-
 „ մութիւն թողեալ զկնի մեր ազգաց յազգս ॥ :

ԵՐԲՐԵՂԱՌՈՒԾՆ ԱՆՈՑ

83. Յամի Տեառն 1072. այլադք իշխանն փատ-
 լուն Լ. միրայ լուեալ զշինութիւն Լ. նոյ՝ փափաքէր
 առնուլ և վերստին ծաղկեցուցանել : Ուստի ետ գանձ
 բազում Լ. լիփասլանայ Պարսից արքային և գնեաց զայն.
 և եդ վերակացու անդ զթոռն իւր Ս. անուշէ մանուկ :
 Ս. իբրեւ եհաս յարբունս՝ նորոգեաց զքանդեալ տե-
 դիս և զպարիսպս, և սկսաւ այնուհետեւ անդ հաւա-
 քել զիշխանաւոր Հայս ցրուեալս աստ և անդ : Որք
 իբրեւ ժողովեցան անդ, սկսան քաղաքական ոգւով շա-
 հել զիրեարս, և խաղաղանալ փոքր ինչ ընդ ձեռամբ
 այսր իշխանի : Լ. յս առումն Լ. նոյ բարի եղև Լ. նե-
 ցւոց . զի արդարաւորով իշխանն թէ և այլադգի, բան
 զՅոյնս առաւել դուր թարի 'ի վերայ Հայոց կողմ-
 տելոց 'ի Պարսից, և փոյթ մեծ ունէր շինել զքաղաքն :

84. Լ. րդ՝ 'ի ամեն ժամանակի սպանաւ Լ. լիփասլան,
 և որդի նորա Ս. էլիք շահ նստաւ թագաւոր Պարսից,
 որ գլուղ այր խաղաղասէր և քաղցրաբարոյ՝ ողորմե-

ցառ Հայոց և 'ի խաղաղութեան եթող զՀայաստան :
 (Հայնժամ դեռ կենդանի էր Վազիկ թագաւոր , որ
 լուեալ զայս ամենայն յաջողութիւնս՝ վառեցաւ օրրա
 նորա գնալ առ Ս'էլիք շահ , և օգնութեամբ նորա ա
 զատել զազգն 'ի գերութենէ : Որոյ վասն խորհրդ
 կալա ընդ ոմանց իշխանաց Հայոց , որք ոչ միայն չե
 ղեն նմա ձեռնտու , այլև յորդոր մատուցին յետս կալ
 յայտալիս խորհրդոց . զի մի յայտնեցի (Յունաց և
 ռոմաիս արաոցեն զազգն Հայոց . ասելով թէ այնու
 հետեւ ոչ յաշխարհին Հայոց կարեմք անդորրանալ և
 ոչ յաշխարհին (Յունաց : Այլ այսպիսի վատ խորհր
 դով նորա խափանեցին զարքայն 'ի փառաւոր գործոց
 անտի սակս անձնատիրութեան , որք միայն զգիւրու
 թիւն անձին խնդրէին . ապա թէ ոչ՝ անտարակոյս
 կանգնէին զթագաւորութիւնն քաջութեամբ և խոհե
 մութեամբ Վազիկ արքային : Որոյ տեսեալ զայնպի
 սի ցրտութիւն իշխանաց՝ բեկաւ լքաւ օրրա և
 անաց 'ի (Յունաստան երերեալ տատանեալ , մինչև մե
 ռաւ 'ի ձեռն վատ արանց . մեռան և երկու օրդիք ն
 րա , և վերջ եղև բազրատունի թագաւորաց (71) :

85. Ընդ յամի Տեառն 1080 . յաւուրս Ս'անուչէ
 իշխանին քաջն Ռուբէն ազգական Վազկայ բռնացաւ
 'ի կիլիկիա . և քաջութեամբ նստաւ անդ ինքնագլուխ
 իշխան . յորմէ սկիզբն եղև թագաւորութեանն Ռու
 բինեանց 'ի կիլիկիա : Ընդ էր և Վրիգոր վկայասէրն
 որդի մեծի իշխանին Վրիգորի Ս'ազիսարոսի , զոր 'ի
 հետեալ ամի եդին կաթուղիկոս : Բայց արեւելեան
 Հայք զրկեալ համարելով զինքեանս զրեցին առ նա
 թուղթ . զի կամ ինքն երթեալ հաստատեսցէ զաթու
 իւր յԱնի , և կամ հրաման տայցէ , զի քեռորդի իւր
 Բարսեղ եպիսկոպոս հաստատեսցի կաթուղիկոս յա
 թուռն Ընդ : Ընդ որ հաճեցաւ վկայասէրն , և ապա
 յամի Տեառն 1082 . հրամանաւ Ս'անուչէ իշխանին Ժ
 դովեցան յԱնի բազում իշխանք և Տէր Ստեփաննոս
 կաթուղիկոս Էջուանից էօծ զԲարսեղ կաթուղիկոս՝
 նորոգելով զաթուռն կործանեալ :

86 . Յամի Տեառն 1086 . այնչափ զօրացաւ Ս'էլիք
 շահ , մինչ զի էառ 'ի ձեռաց (Յունաց զամենայն տե
 դիս Հայաստանու , և եհաս մինչև 'ի ծովն Ս'իջերկրա
 կան : Ուրտի Ս'անուչէ իշխան ստիպեցաւ տալ նմա

Ղլ'նի, և նստաւ անդրէն իշխան 'ի կողմանէ նորա :
'Ի նմին ժամանակի Ռարսեղ կաթուղիկոս չօքաւ 'ի
Պարսկաստան, և խնդրեաց 'ի Սէլէբ շահէ, զի խա-
փանեացէ զբռնութիւն և զանիրաւութիւն Պարսից,
զոր առնէին Հայոց : Շահն կատարեաց զամենայն
խնդրութեամբն նորա . և հրաման ետ, զի յառաջդ նորա
խաչ տարցեն վասն պատուոյ, և բազում մեծարանօք
առաքեաց զնա յՂլ'նի . անդ էր և եղբայր նորա քաջն
Վրիգոր, որ ձեռնտու եղեալ Ս'անուշէի՝ յանդորրու
պահէին զՀայաստան :

87 . Յամի Տեառն 1094 . Սկիւթացի թաթարք
թուով 7000 . ելին 'ի վերայ Ղլ'նոյ, և բազմաջան պա-
տերազմաւ կամէին տիրել . բայց Վրիգոր իշխան հան-
դերձ քաջ արամբք ել ընդդէմ նոցա, ցիբուցան ա-
րար, և սատակեաց զգլխաւոր նոցա այր զօրաւոր : 'Ի
սմին ժամանակի, յորժամ այլազգիք փնաս մեծ հատու-
ցին 'ի կողմանս Ս'անանդայ, երևելի ոմն 'ի Հայոց ա-
ռեալ անտի զխաչն՝ լուսնայ երէր յՂլ'նի, որ ձեռամբ
Շուշանայ դստեր մեծին Ս'արդանայ փոխադրեալ էր
'ի Ս'րաստանէ 'ի Հայաստան : 'Երբին աղագաւ մեծ
ուրախութիւն եղև յայնժամ Ղլ'նեցւոց, ուր եղին տօն
խաչի 'ի յաջորդ կիւրակէն իյաչվերացին, որ այժմ
խափանեալ է :

88 . Իսկ յամի Տեառն 1104 . իբրև իյաչակիր լա-
տինացիք եկեալք յարևմտից տիրեցին Լորուսաղեմի
և Լադեսիոյ՝ Ռարսեղ կաթուղիկոս չօքաւ և նստաւ
յԼադեսիա : 'Խուքս քաղաքին ետ նմա բազում կա-
լուածս և գիւղս՝ խնամելով զՀայս մարդասիրու-
թեամբ : Բայց կաթուղիկոսն երբեմն երբեմն երթայր
յՂլ'նի և խնամէր զհօտ իւր . ուստի յամենայն վայրս
անպակաս էր շինութիւն և բարեկարգութիւն : Վ'ան
զի երբ հովիւն է արթուն, ոչխարք անփնաս մնան . իսկ
երբ հովիւն անկեալ կայ ընդ քնով, հօտն է 'ի վտանգի :

89. (Ե) ետ մահուան Սանուհէ Լիւրային Լիւրուար որդի նորին նստաւ 'ի տեղի նորա, այր տկար և անա-
րի. նմին իրի անդէն զօրացան Թաթարք և բաղում
վիշտս հասուցին Լինցւոց. մինչ զի բոլոր Շիրակ գա-
ւառ ոտնակոխ եղև: Իսկ Լիւրուար փոխանակ զօրա-
նալոյ և վանելոյ զԹշնամիս՝ որոշեաց 'ի միտս վաճառել
զԼիի ումեմն այլազգ Լիւրայի: Օ այն իբրև լուան
Հայք, շփոթեցան յոյժ. և զայլ հնարս աչ գտին, և
Թէ ոչ իմաց արարին 'Խաւթի արքային Սրաց, որ ան-
դէն և անդ հասեալ պաշարեաց զԼինի: Լիւր մատնու-
թեամբ քաղաքացւոց անաշխատ մօտն անդ Սիրք յա-
մի Տեառն 1124. յետ մնալոյ 'ի ձեռս Պարսից ամս
60. 'Խաւթի արքայ չարար ինչ փասս ումեք. այլ մա-
նաւանդ զքաղաքն և զեկեղեցիս մաքրեաց 'ի հեթա-
նոսական ասպականութեանց, և նորոգեաց զմայր եկե-
ղեցին, զոր մկրիթ արարեալ էին. և մեծաւ հանդի-
սիւ ետ օրհնել զայն հայ եպիսկոպոսաց, և եղ 'ի վե-
րայ գմբեթին զսուրբ խաչն: Լիւր յանձն արարեալ
զքաղաքն Լիւրեթ վրացի իշխանին, և որդւոյ նորա
Լւանէին, ինքն չորսաւ 'ի Սրատան. նաեւ ընդ իւր
զԼիւրուար 'ի Տփլիս:

90. Ի նմին ամի մեռաւ 'Խաւթի արքայ, և Թագա-
ւորեաց որդի նորա 'Կեմետր. որ 'ի կողմանէ մօր հայ
էր: (Ե) այնժամ բազում Հայք, որք ելեալ յԼինոյ՝
յայլևայլ կողմանս ցրուեալ էին, իբրև լուան Թէ
այժմ քրիստոնեայք տիրեն անդ, դարձան և բնակե-
ցան յԼինի: Յառաջ քան զառումն Լինոյ՝ եղբայր
Շնորհալուոյն 'Իրիգոր կաթողիկոս՝ տեսեալ Թէ Սի-
րիկոս հեռի է 'ի Հայաստանէ, և ազգն անմխիթար
մնացեալ, կամեցաւ երթալ անդրէն հաստատել զա-
թսն յԼինի. ուստի դրեաց առ Լիւրուար և խնդ-
րեաց հրաման նստելոյ անդ: Լիւրայն բազում խըն-
դութեամբ հաւանեցաւ. այլ 'ի տիրել Սրացւոց՝ խա-
փանեցաւ այն գործ:

91. Լիւրդ՝ յորժամ առաւ Լինի 'ի Սրաց՝ որդի
Լիւրուարին Փատլուն գնացեալ էր 'ի Խորասան, որ
ընդ լսելն զառումն Լինոյ վարձեաց 'ի Պարսից զբա-
ղում զօրս. և եկեալ եհաս 'ի Շիրակ գաւառ, և պա-

չարեալ զ[Յի՛] սկսաւ պատերազմիլ : Թէպէտ լուանէ քաջութիւն պաշտպաներ , սակայն պաշարուած տեւալ ամբողջ տարի մի՛ սկսաւ սով ՚ի քաղաքի անդ , որով և քաղաքացիք առ սակաւ սակաւ փոխելին անտի . և անկեալ ՚ի ձեռս Պարսից չարաչար կոտորելին , այն պէս զի * լ՛ըեամբ և ոսկերօք ծածկեցաւ երկիր ॥ , առէ Սամուէլ անեցի :

Իսկ Պարսիկք այնչափ սաստիկացցին զպատե-
րազմն , մինչև համարձակեցան կատաղութեամբ ՚ի վեր-
ընդ պարիսպն ելանել . ուր կայր կին մի քաջ լ՛յծեամբ
անուն , որ քաջութեամբ պատերազմեալ ՚ի վերուստ
անտի հալածական արար զԹշնամիս՝ քարակոծ առնել
լով զնոսա : Թէպէտ արտաքուստ վերաւորելին զնա
նեալիք , բայց ոչ ինչ հագայր , այլ հանեալ զնոսա ՚ի
մարմնոյ իւրմէ ձգէր առ Թշնամիս : Լը այսպէս այն-
չափ վիշտս հասոյց նոցա , մինչև զարմանալ ամենեցուն ,
թէ որպիսի է սիրտ կնոջն :

92 . Լ՛յլ իբրև երկու կողմանք ևս ձանձրացան
յերկար պաշարմանէ , Փատլուն դեպքան առաքեաց
առ իշխանս քաղաքին՝ տալ ինքեան զքաղաքն խաղա-
զութեամբ , և ոչ ինչ փաստ առ արարից ումեք . այլ
միշտ ՚ի խաղաղութեան պահեցից , որպէս հայրենի ժա-
ռանդութիւն իմ : Իսկ քաղաքացիք ժամադիր եղէն ,
մինչև ծանուցեն զայն Վեմեար արքային , որ խոր-
հեալ գիտաց , թէ զայն քաղաք չկարէ այնուհետև պա-
հել ապահով ՚ի Թշնամեաց , հրամանս ետ հաշտութիւն
խօսիլ ընդ Փատլունին այսու պայմանաւ , զի ցորչափ
ինքն կենդանի է՝ իւր անուամբ մնացէ քաղաքն . նոյն-
պէս և խաչն ՚ի գլուխ եկեղեցւոյն մնացէ :

93 . Փատլուն հաւանեցաւ ընդ այն , և երդուեալ
եմօւտ ՚ի քաղաքն խաղաղութեամբ յամի Տ՛ն 1126 .
և ըստ պայմանին չարար ամենեկին փաստ , այլ միշտ ջա-
նահար եղև պահել զայն ՚ի խաղաղութեան . որ և
քաջութեամբ զամենայն շրջակայ աղքս հնազանդե-
ցոյց ինքեան : Սակայն և այնպէս աղք մեր միշտ մնաց
՚ի դառն դերութեան , և օր ըստ օրէ աղքատացեալ
տնանկացաւ . ըստ որում պատմէ Սամուէլ անեցի .
* ՚ի տօրա իշխանութեան (առէ) Թէպէտև խաղաղա-
նայր երկիրս ՚ի սովորական հինից , այլ խաղաղօք վե-
րոյգրեալ նեղութեանց , և վասն նախնի հարկապա-

„Հանջ յափշտակութեանց՝ եկն եհաս 'ի վերայ մեր
 ,, աղքատութիւն, և տառապանք անհնարին, որ յա-
 ,, ռաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս հայոց, և
 ,, աստանօր յաւելաւ յաճախապէս մի ընդ միոյ մինչև
 ,, յաւուրս յայտոսիկ, յորում եմքս .. և պակասեցան
 ,, յունայնութեան աւուրք մեր ॥ :

94. Փառլուն Բմիրայ յետ պահելոյ 'ի խաղաղու-
 թեան զԴնի առ ժամանակ մի, իբրև ետես զեկեղե-
 ցական հանդէսս և զարդս ծանրագինս՝ սկսաւ նախանշ-
 ձիլ, և կամեցաւ ագահութեամբ յափշտակել զսուրբ
 սպասս : (Յայնժամ մայր եկեղեցւոյ փակակալն էր ա-
 ռաքինի երէցն Գրիգոր աշակերտ Սարկաւազ վար-
 դապետին, որ կամեցաւ գնալ յուխտ 'ի Խոր վերապն,
 իբրև եհաս 'ի Գումին քաղաք, տեսեալ զբաղմութիւն
 այլազգեաց՝ երկեալ . բայց սովոր էր ասել * () քնեալ
 է Վրիստոս Լստուած որդին Լստուծոյ ॥ : Ընկեր իւր
 ծաղր արարեալ ասէ . ահա ժամանակ օրհնելոյ զՎրիս-
 տոս, որ սովոր էիր ասել . եթէ կարես, աստ ասա՛ հան-
 դէպ թշնամեաց . վառեցաւ յայնժամ հոգեւոր քա-
 հանայն սիրով Վրիստոսի, և սկսաւ բարձրաձայն ա-
 ղաղակել . () օրհնեալ է Վրիստոս Լստուած որդին
 Լստուծոյ : Օայն իբրև լուան այլազգիք, կալան զնա
 և չարաչար հարին . ապա իբրև լուան, եթէ յԴնւոյ
 է, կապեալ շղթայիւք առաքեցին առ Փառլուն զըր-
 պարտելով, որպէս թէ հայհոյեալ իցէ զնոսս : Փառ-
 լուն իբրև ետես, ուրախ եղև զի եդ 'ի մօտ, թէ 'ի
 պատճառս նորա կարէ կողոպտել զեկեղեցիս Լնւոյ :
 Ուստի եդ զքահանայն 'ի բանա խաւարին, և ետ բե-
 րել զբանալիս եկեղեցւոյն . և չարչարէր զերէցն, զի
 տացէ նմա զամենայն ինչս եկեղեցւոյն . ապա թէ ոչ,
 ասէր, դու ոչ երբէք ազատիս 'ի բանեդ, և ես բռնի
 առնում զայն : Իսկ քահանայն առ ոչ ինչ համարեալ
 զամենայն սպառնալիս նորա կայր հաստատուն . և դի-
 մեալ առ փրկիչն անդադար աղօթէր : Եւ ահա 'ի նմին
 գիշերի երևեցան յերազի Փառլունին հրեղէն մար-
 դիկ և կամէին վերաւորել զինքն . որ այնպէս սաստիկ
 խռովեցաւ, մինչև անկաւ 'ի ծանր հիւանդութիւն,
 և փութանակի ետ հանել զՎրիգոր երէց 'ի բանտէն,
 և աղաչեաց զնա աղօթել վասն իւր, և այսպէս հա-
 ղիւ եգիտ զառողջութիւն :

95. Հանի Փատլունին գործի՝ ի Թագաւորական դարձի Հայոց՝ էր քրիստոնեայ . որ ոչ միայն խրատէր զթուռն իւր խնամ՝ ունել ի վերայ քրիստոնէից , այլ և զերեսեր եղբայր Փատլունին սնայց յայնպիսի բարի վարս քրիստոնէութեան , զի ի պատանեկութեան լուսաւորեալ աստուածային լուսով բորբոքեցաւ սիրտ նորա սիրովն Վրիստոսի , և Թողեալ զԼ՛նի քաղաք՝ առանձնացաւ ի լեաւն սեպուհ , ուր ամն 15 . առաքինացաւ խոտամբեր ճգնութեամբ . իբրեւ կայր յազօթս՝ լոյս ծագէր ի վերայ ճգնարանին . և այնպիսի սրբութեամբ ապա վախճանեցաւ ի Նիլիկէ :

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԱՌՈՒՄՆ ԱՆՒՈՅ

96. Յամի Տեառն 1131 . եղև սաստիկ գետնաշար ժութիւն յԼ՛նի՝ այնպէս ահագին , զի կործանեաց զմեծ հոյակապ եկեղեցին Լ՛մնափրկիչ . այլ ոչ վնասեցաւ միւս մեծագործ եկեղեցին Սուրբ Փրկիչ : Լ՛պա զկնի միոյ ամի մեռաւ Փատլուն յետ տիրելոյ ամն 7 . պայազատեաց ի տեղի նորա Սահմուտ եղբայրն , ապա որդին Փատլուն : Իսկ զկնի մահաւան Ղեմետր արքային Սրաց՝ նստաւ որդի նորա Ղորգի որ զօրացեալ քաջագործութեամբ՝ դիմեաց ի Հայաստան , և էառ զԸ իրակ գաւառ և զԼ՛նի : Օայն իբրեւ լուաւ Շահարմէն Լ՛միրայն զկնի 50 աւուրց ել ի վերայ Լ՛նուոյ և պաշարեաց 80 հազար զօրօք : Ղորգէ իմացեալ՝ եհաս անդ արագապէս 7 . հազար զօրօք , և մեծաւ քաջութեամբ ի նեղ էարկ զայլազգիս . զօմանա ետ ի բերան սրոյ , և զայլս վարեաց ի գերութիւն . իսկ մնացորդք փախատական ցրուեցան : * Եւ այսօրիկ ակաւ , նստես մեք եղաք . քսան և երեք հազար գրով այն էր՝ զոր գերեաց . Թող զանկեալ դիակունան՝ որ ծածկէր զանդաստանս մեր || : Սահաւէլ անդի :

Ղորգէ եդ վերակացու Լ՛նուոյ զիշխանն Սադուն , և ինքն դարձաւ ի տեղի իւր : Լ՛յս իշխան կամեցաւ նորոգել զանկեալ պարիսպս Լ՛նուոյ . բայց Ղորգէ լուեալ զայն՝ ի կարծիս եղև Թէ նա զապստամբութիւն խորհի , փոխեաց զնա , և եդ զօմն Հայ իշխան Սարգիս անուն երեւելի յոյժ՝ իսկ Սադուն գաւնա-

ցեալ ընդ այս գործ՝ չգտաւ առ Ելտիուզ սպարապետ Պարսից, սակայն Գորգէ խաբեալ զնա՝ յետս դարձոց և սպան :

97. Իսկ Ելտիուզ ունելով սաստիկ թշնամութիւն ընդ վրացին՝ չգտաւ գրգռեաց զարքայն Պարսից ելանել 'ի վերայ Լ'նոյ, ուստի հանդերձ բազմութեամբ եկին և պաշարեցին զԼ'նի աւաւրս 30 . այլ ոչինչ կարացին առնել, մինչև խայտառակեալ յետս դարձան : Հորմէ առելի իմն կատաղեալ Պարսից՝ անդադար արշաւեցին 'ի սահմանն Վրաց առն և, և կողոպտեցին . նմին իրի յուսահատեալ Գորգէ ետ Պարսից զԼ'նի քաղաք, և հաշտեցաւ ընդ նոսա : Լ'հա այսպէս այս հռչակաւոր քաղաք անկեալ 'ի ձեռս օտարաց եղև խաղալիկ արքայից, որք յափշտակեալ զայն յիրերաց օրքան զօր եղծանէին զվայելութիւն նորա : Իսկ զինչ ինչ կրեցին արդեօք ընակիչք, ո՞ր կարէ պատմել . որպիսի գերութիւն, և որպիսի աղքատութիւն :

98. Յամի Տեառն 1174 . Գորգէ արքային զօրացեալ ել անդրէն բազում զօրօք 'ի վերայ Լ'նոյ, և առ քաջութեամբ զայն, և եղ վերահացու զսպարապետ իւր Իւսնէ Ուռպելեանց, իսկ զիշխանն Լ'միր շահ ձեռքակալ արարեալ վարեաց 'ի Վրաստան . իբրև լուաւ Ելտիուզ արամոնեալ արշաւեաց 'ի Երեւակ և պաշարեաց զԼ'նի . և այնչափ նեղեաց, զի Իւսնէ որոշեաց տալ : Սակայն Պայք զօրացեալք ընդդէմ կացին իշխանին, և վառեալ ոգւով աղագսիրութեան, այնպէս դիմադրեցին թշնամեաց, մինչև Ելտիուզ յուսահատեալ դարձաւ յետս :

99. Ի նմին ժամանակի երևելի իշխան Լ'նոյ Լ'պիրատ եղբայր Բարսեղ եպիսկոպոսին Լ'նոյ, գուլով նիղակակից և սիրելի վրաց արքային, Բարսեղ ևս զօրացաւ յոյժ . մինչ զի իբրև ինքնիշխան կաթողիկոս կառավարէր զազգն իմաստութեամբ : Սակայն բարձեալ էր յԼ'նոյ անդորրութիւն, այլ անդադար պատերազմ և կռիւ յափշտակելով զայն յիրերաց, երբեմն անցանէր առ Պարսիկս, և երբեմն առ վրացիս : () ի այսպէս է անտէր տուն և քաղաք . մին 'ի միւսմէ յափշտակէ, և ընակիչք սովով և սրով սպառն և 'ի գերութեան մաշին : Եւ չեն ինչ դարմանք, զի ծառն անմիաբանութեան զայսպիսի պտուղ բերէ

և խայտառակ կացուցանէ զտիրաւեաց աղգա բիւրաւ
կերդ թշուառութեամբք . որպէս եղեն Մեղիք թէ
աշխարհականք և թէ եկեղեցականք : Որք ցրուեալ
յայլևայլ կողմանս՝ անկան 'ի բազում անկարգու-
թիւնս , թողեալ զկանոնս հայրապետաց՝ հետևեցան
կամաց իւրեանց : Սինչ զի ոմանք 'ի քահանայից պատ-
ճառ առեալ զաղքատութիւնն , սկսան առանց քա-
հանայական զգեստուց պատարագել միայն փիլոնիւ ,
և արեղայք վեղարիւ եւթ : Եւսկ ժողովուրդն ոչ մտաւ
նէր յեկեղեցին . այլ արտաքոյ աղօթիին . և այլ բա-
զում անկարգութեամբ լցեալ էր յայնժամ : Հայաս-
տան . քանզի ուր չիք ոգի միաբանութեան , անդ տիւ
րէ ամենայն տեսակ անկարգութեան . նմին իրի բա-
րոքը ասաց սուրբ Եռասուորիչ , * Որ որոշին և մեկ-
նին 'ի միաբանութենէ , և զիւզ սիրոյն ոչ ունին , փա-
կի նոցա առաքաւտն յաղագս շիջանելոյ հարսնական
ն ջահիցն ॥ :

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԱՌՈՒԾՆ ԱՆՒՈՅ

100. Յամի Տեառն 1185 . իշխան ոմն այլաղբի Մ-
միր Խարաչայ եկն 'ի Շիրակ գաւառ , և յափշտա-
կեաց զՆառաքար բերդաքաղաքն . որ էր հայրենի
ժառանգութիւն Բարսեղ եպիսկոպոսին Մնայ : Մյս
իշխան մեծ ատելութիւն ունէր ընդդէմ Հայոց , և
բազմապատիկ միշտ հասոյց ամենեցուն . խորտակեաց
զսուրբ խաչն , որ կոչէր Վորոզդ . որոյ վասն այնպէս
չարաչար պատուհասեցաւ , մինչ զի մոլեղնեալ անկա-
նէր աստ և անդ , ամենեւին ոչ կարէր հանդարտիլ .
մինչև անկաւ 'ի ձեռս թշնամեաց իւրոց , և սատա-
կեցաւ :

101. Մյս Խորզաւան որդի Ելտիուղին տիրեաց
Նառաքարին . ուր եղ վերականգու զանողորմ Պար-
սիկս , որք այնչափ չարիս անցուցին ընդ քրիստոնէայս ,
մինչև զամենայն ինչս նոցա կողոպտեցին . և որ չունէր
ինչ տալ , փակէին 'ի մէջ գերեզմանաց , և անդ սովա-
մահ կորուսանէին : Եւսնժամ կալան զեօթն կրօնա-
ւորս և անդէն դառնակսկիծ տանջանօք կտաւրեցին :
Մեղի հայք իբրև լուսն զայս ամենայն , միաբանեալ

եկին 'ի վերայ Նառաքարին, և առեալ քաջութեամբ
կոտորեցին զամենայն Պարսիկս: Իբրև լուա խրջը-
ասլան կամեցաւ վրէժխնդիր լինել, բայց երկեաւ յիշ-
խանացն Օսթարէէ և Լւանէէ որք օգնական եղեն
Լ'նեցւոյ: Օ որ և յիշէ Սամուէլ թէ Ս ետ Սարգիս .

* Օ ծառաքար վանքն բերդ արարեալ՝ պարսպեալ
„ հաստահեղոյս բրգամբք . յորում և ընդ սրբոյ խո-
„ րանարդ տաճարին կանգնելոյ սուրբ Վեորգայ՝ շի-
„ նէ այլ երկու յարակիցս գմբէթաւորս զսուրբ Յով-
„ հաննէս և զսուրբ Սեքենաս: Իսկ Ս արգան ասէ .

* 'Ի նոյն առուս առաւ Նառաքար 'ի գոգոց հրամա-
„ նաւ Ս արաչա ամիրային Սեչորոյ՝ որ վաճառեաց
„ զնա խրջլ ասլանայ ընդ բազում ոսկւոյ: Իւ այ-
„ լուր գրէ . * 'Ի ուէ (1186) Թուինաւին անեցիք զՆա-
„ ռաքար զհայրենիս տեառն Բարսղի յանխնայ կո-
„ տորելով զորս անդ . բաց 'ի կանանց և 'ի մանկւոյ: 102 .

Յամի Տեառն 1207 . Օսթարէ իշխանն ետ
առնել ժողով յԼ'նի վասն բարեկարգութեան եկեղե-
ցականաց . որով բարձան վերոյգրեալ անկարգութիւնք
(99): Լ'նուհետեւ այս իշխան սկսաւ ելանել 'ի վերայ
Պարսից պատերազմաւ և հառ 'ի նոցանէ զբազում
տեղիս օգնականութեամբ Լւանէ եղբօր իւրոյ: Լ'յլ
յամի Տեառն 1211 . մեռաւ Օսթարէ և Թաղեցաւ
'ի վանս Սանահնի . բայց որդի նորա Շահնշահ գո-
լով փրբր՝ սնաւ ընդ ձեռամբ հօրեղբօր իւրոյ Լւա-
նէի, մինչև եղև իշխան Լ'նոյ:

103 . Յամի Տեառն 1239 . անբաւ բազմութիւն
Խաթարաց արշաւեցին 'ի Հայաստան . քանդեցին
զբազում տեղիս, որոց գլխաւոր իշխան էր Չարմա-
զան, որ բազմութեամբ Սուղալ Թաթարաց ել 'ի վե-
րայ Լ'նոյ . բայց յառաջ քան զհասանելն անդ դես-
պան առաքեաց քաղաքացեաց տալ զբաղաքն: Երբ
ետուն պատասխանի, թէ այս քաղաք է Օսթարէի
որդւոյ Շահնշահի, մեք առանց հրամանի նորա ոչ
կարեմք տալ: Իբրև դարձան դեսպանքն՝ անխորհուրդ
Լ'նեցիք եկին 'ի վերայ ճանապարհին, հարին սպանին
զնոսա . զոր լուեալ Չարմազան կատաղեցաւ յոյժ, և
նոյնհետայն եկն և պաշարեաց զԼ'նի: Իւ այնպէս չա-
րաչար պատերազմէր, մինչև մեծապէս նեղեցաւ քա-
ղաքն 'ի սովէ . և չունէին ինչ ուտել: Բւստի առ սաս-

տիկ առիւթ բազում իշխանք ելանէին 'ի քաղաքէն և զինքեանս մատնէին 'ի ձեռս թաւաբարաց : Իսկ Չար մաղան նենգութեամբ հրամայէր կերակրել և պատուել զնոսա . զայն տեսեալ քաղաքացեաց սկսան ելալ նել 'ի քաղաքէն և դիմել առ թաւաբարս : Բայց անօրէն թաւաբար բաժանեցին զնոսա 'ի մէջ իւրեանց իբր թէ առ 'ի հոգ տանել նոցա . և ապա զամենեսեան կոտորեցին անխնայ բաց 'ի կանանց և 'ի մանկանց և յարուեստաւորաց . զորս գերի վարեցին : Բայա առին զքաղաքն և մտեալ 'ի ներքս կողոպտեցին զամենայն տունս , զկրպակս և զեկեղեցիս , և այնպէս չարաչար տապալեցին և ապականեցին զԵփրայի , մինչև ոչ դե կարէր ճանաչել : Բայտ սմին օրինակի չարաչար քանդեցին զամենայն տեղիս այնոցիկ կողմանց ուր և կոխեցին , և զամենայն իշխանս սպանին . միայն թողին զարտանալի տանս 'ի մէջ այնց աւերակաց , և ինքեանք ելին հեռացան :

104. Երբայժամ ապա փախստական Հայք ելեալք 'ի ձորոց , և իջեալք 'ի լեռանց եկին տեսին զՀայաստան այնպէս ապականեալ՝ սուգ առին և լացին . մանաւանդ 'ի վերայ Եփրայ , որ բոլորովին քանդեալ էր . ոչ բնակութիւն գոյր և ոչ բնակիչ . եկեղեցիք տապալեալք , պալատք և տունք յափշտակեալք , և բոլոր քաղաքն անկեալ յողբալի վիճակ : Բայտի ամենեքեան ողբային և ցաւագինս անիծանէին զանմիաբանութիւն ազգին , որ պատճառ եղև կործանման թագաւորութեան Եփրայ : Եփրայեանք և զԵփրայս , որք նենգութեամբ առին զայն հրաշակերտ քաղաք . և ոչ պաշտպանեցին : Տեսանէին թէ չիք այլ յոյս շինութեան Եփրայ յուսահատեալ ողբային . բայտ որում պատմէ իրական պատմիչ ականատես : * Եւդ զգեցաւ եկել , զեցի և բարձաւ պայծառութիւն գեղեցկութեան նորա . . . իբրև խաւարաւ մածեալ էր ամենայն աշխարհս , և սիրէին մարդիկ առաւել զգիշեր քան զտիւ . և երկիր թափուր մնաց 'ի բնակչաց իւրոց , և շրջէին 'ի նմա օտարաց որդիք . յափշտակեցան ինչք , և ստացուածք նոցա և ժլատութիւն բարուց նոցա , ոչ երբէք յագեցաւ . յուզեցան խուզեցան տունք և սենեակք ամենայն . ոչինչ մնաց զոր ոչ առին . շրջէին այսր և անդր անդադար արագութեամբ իբրև

„ զայժեմունս . և կեղեքէին պատառէին իբրև զգայլս .
 „ երիվարք նոցա ոչ վատտակէին յընթացս . և ոչ ին-
 „ քեանք ձանձրանային 'ի ժողովել զաւարս : Եւ այս-
 „ պէս առհասարակ դառնութիւն հասուցին բազում
 „ ազգաց և լեզուաց . զի բաժակ բարկութեան տեսան
 „ էր հեղեալ յերկիր 'ի վրէժխնդրութիւն գործոց մե-
 „ ռոց չարաց . զի մեղաք առաջի նորա , և զարդար ցա-
 „ տումն նորա շարժեցաք . վասն այն եղև դիւրամուտ
 „ աշխարհս մեր ॥ :

105. Որովհետև այս լեռնաբնակ վայրենի ազինք
 միանգամ կոխեալ 'ի Հայաստան , և տեսեալ զգեղեց-
 կութիւնս , և յափշտակեալ զմեծութիւնս , այնուհե-
 տև սովորեալ ոչ կացին յետս . այլ անդադար արշա-
 ւէին , և կողոպտէին զաշխարհն : Եւ զի՝ չէր որ , որ
 ընդդէմ դառնայր , և ոչ այն , որ պաշտպանէր զազգն .
 նմին իրի համարձակ առնէին զոր կամէին . և ամենայն
 ինչ 'ի ձեռս թշնամեաց էր , մինչև հասուցին զազգն
 Հայոց 'ի վերջին թշուառութիւն :

106. Սակաւ եղեն զերծեալքն որք փախեան 'ի հե-
 ոաւոր աշխարհս , և հազիւ ճողոպրեցան . որպէս էին
 Լաֆայեցիք , Տրապիզոնցիք . և այլք : Թող զի՝ 'ի
 ժամանակս երկրորդ առման Լ'նոյ բազումք 'ի նոցա-
 նէ զերծան 'ի Լ'հաստան , և 'ի Թաթարստան . որ-
 պէս ունիմք պատմել : Եւ մեծ մասն յերեսաց Չար-
 մաղանին փախեան դէպ 'ի յԼ'ժտէրխան և յԼ'խսա-
 րայ ըստ որում պատմէ յիշատակարանն հին յայսմա-
 ւուրաց : Տէս 'ի պատմութեան Լաֆայի (502) :

107. Չարմաղան խան Թաթարաց հեւանդացաւ .
 բերին առ նա զոմն Հրեայ բժիշկ , որ խրատ ետ տալ
 բերել զխարտեալ մանկունս և ողջ ողջ բանալ զորո-
 վայն նոցա , և զոտս նորա գնել 'ի նոսին . որով միայն
 առողջանաս՝ ասէր : Իբրև ծառայքն ժողովեալ զմա-
 տաղ մանկունս 'ի գրկաց մարց լին զնոսա առաջի Լյա-
 նին , եղկելի մարք աղազակէին և յոգւոց հանէին զինի
 նոցա . այլ անողորմ Թաթարք վարէին զնոսա . և զո-
 մանս նետահար սպանանէին : Եւ զիտալի տեսարան եղև
 իբրև սկսան բանալ զաղիս մանկանց , աղիողորմ ձայնք
 լսելի լինէին . իսկ՝ անօրէն իշխանին քարացեալ սիրտ
 ոչ կակղանայր . մինչև 30 մանկունս ետ պատառել և
 զոտս իւր եղ 'ի փորս նոցա : Տեսեալ թէ չիք ինչ ա

դուռ , և դիտացեալ թէ այն էր նենգութիւն Հրէին . ետ բերել զնա առաջի իւր և պատառել զգորն . և զմարմին նորա էարկ առաջի շանց . և ինքն նովին ցաւով զրաւեցաւ 'ի կենաց :

ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՐԾԱՆՈՒԹՄՆ ԱՆՒՈՅ

108. 'Ի պակասիւ քաջ և զօրաւոր իշխանաց Հայոց , պակասեցաւ և տէրութիւն Յունաց 'ի Հայաստան . մինչև կոր 'ի գլուխ հեռացան անտի : Յայնժամ թաւ թարք մուտ գտեալ արշաւեցին յամենայն կողմանս Հայաստանու և կողոպտեալ զքաղաքս գերի վարեցին զքնակիցս : 'Ի սմին ժամանակի կանգնեալ էր թագաւորութիւն Հայոց 'ի Լիւիկիա . և () շին նստէր թագաւոր . որ հազիւ կարէր պաշտպանել զիւր տէրութիւն յերեսաց թշնամեաց . որք օրըստօրէ զօրանային . և Յոյնք նանրանային : Եւ թէ յայնժամ ոչ լինէին իշխանք Հայոց և թագաւոր 'ի Լիւիկիա , սպառնալու ջնջէին նոքա զտէրութիւն Յունաց . որպէս եղև յետ բարձման Հայոց տէրութեան :

Ըրդ նախանձ և անմիաբանութիւն քրիստոնէից շարժեաց զաստուածային արդար բարկութիւնն , որ ոչ միայն չազգաւ զկծեցուցեալ պատուհասեաց զնոսա , այլև 'ի նմին ժամանակի բազում տեղիք ահաբիւն գետնաշարժութեամբ անգնդասոյզ կործանեցան և բիւրաւոր մարդիկ կորեան :

109. Յամի տեառն 1319 . ախպիսի տոսկալի գետնաշարժութիւն եղև յաշխարհին Լարատայ , մինչև բազում քաղաքք գետնասոյզ եղեն . և բազում գիւղօրէք կործանեցան : Եւ 'ի սմին ժամանակի և հրուշակաւոր մայրաքաղաքն Բնի գորդեալ կործանեցաւ բոլորովին . որ բոտ պատմութեան թահկեցւոյն պատահեցաւ յաւետ անիծիւք : Յովհաննու քահանային երզնկացոյ . որպէս և Բնեցիւք աւանդութեամբ պատմեցին մեզ : Եւ որովհետև մարդիկ ոչ միաբանեցան պահպանել զայն ականաւոր մայրաքաղաք աշխարհի , կիր և քարինք ելեալք 'ի միաբանութենէ անշինելի աւերմամբ կործան անկան այն ամենայն մեծագործութիւնք , որք վայել էին մեծագործ և միաբանասէր ժողովրդեան , և ոչ քայքայեալ բնակչաց անմիաբանու-

Թեամբ : Ուստի ողբայ Շ նորհալին 'ի խօսին ընդ լ'ն-
այ այսպիսի իմ ցաւակցուԹեամբ .

* Վանդի և դու երբեմն էիր ,
 ,, Վայելչական հարսն 'ի քօղի ,
 ,, Սերձաւորաց յոյժ ցանկալի ,
 ,, Հեռաւորաց փափաքելի . . .
 ,, Վանդի անցին ըստ երազի ,
 ,, Որպէս ծաղիկ ամարայնի .
 ,, Եւ յորդուԹիւն յորդ վտակի ,
 ,, Ղարնանաբեր հեղեղատի .
 ,, Ամ զուռուցեալ պղպրջակի ,
 ,, Որ ընդ շինելն պատառի .
 ,, Սուրն անողորմ անօրինի ,
 ,, Որ մեր արեանս է 'ի սովի .
 ,, Որ չէ յագեալ և ոչ յագի ,
 ,, Սինչ և 'ի գալ կատարածի . . .
 ,, Եհեղ զարիւն սրբոց յերկրի ,
 ,, Հոսեաց նման ջրոյ գետի .
 ,, Ըրար զգիւակն անթուելի ,
 ,, Ընթաղ մեռեալ գէշ գազանի .
 ,, Վահանայիցն Վրիստոսի ,
 ,, Ըրեամբ ներկեաց զեկեղեցի .
 ,, Սարկաւագաց պաշտօնէից ,
 ,, Սարմինք անկեալ մէջ փողոցի .
 ,, Եւ այլք բազումք , որ ոչ թուի ,
 ,, Եւ է ասելն անկարգելի . . .
 ,, Բայց զի աղէտքս ցաւելի ,
 ,, Ոչ փոքրագոյն դեղով բուժի . . .
 ,, Ըյլ կարեկից այսր աղէտի ,
 ,, Պարտ է կոչել աղերսալի .
 ,, Օ չորեքծագեան կողմ աշխարհի ,
 ,, Ուր են հանուր մարդկան սեռի .
 ,, Ը որս գոչեմ ձայնիւ գուժի ,
 ,, Եւ լով խօսիմ զայս ասելի .
 ,, Ինչ ազգ ամէն բանաւորի ,
 ,, Եւ զովեցէք 'ի մի վայրի . . .
 ,, Տղայ մանկունք ւերիտասարդք ,
 ,, Եւերք և ամէն չափ հասակի || . և այլն :
 Ուէ . Երես :

110. Եւ թաղաք մինչև ցայժմ կայ մնայ խաթա-
րեալ . սակայն մնացորդք մեծահաշակ պարսպաց և
հայկապ շինուածոց, աւերակք երևելի երևելի եկե-
ղեցեաց և պալատից ցարդ երևեցուցանեն զմեծու-
թիւն քաղաքին : Սեծ մասն պարսպին ամբողջ երևի
մեծամեծ վիմօք բրդօք և աշտարակօք հանդերձ : Իսկ
'ի քաղաքամիջի անդ վէմք և սիւնք մեծագործ շինուա-
ծոց լեռնացեալ կան . յորոց երբեմն տանին 'ի մօտա-
ւոր տեղիս կառուցանել զշինուածս : Բազում պա-
լատք և եկեղեցիք կանգուն կան . որպէս և լայնաձև
եկեղեցի ան Վազիկ արքային շինեալ 'ի կճեայ կարմիր
քարանց, որ գտանի առ Բխուրեան գետով : Բնուն
այսր թագաւորի գրեալ կայ 'ի վիմի անդ . որպէս գոյ
աստ և անդ խաչ և մակագրութիւն . Սահապան Բա-
գաւորաց :

Սմանք 'ի հետաքննին ուղևորաց մօտին յ'Եւ և որո-
շեցին քառասնիւ չափ զեկեղեցիս միայն գմբեթաշէնս
և կճեայս, որք կանգուն կան . Թիզ զմեծամեծ պա-
լատս և զկիսաւեր եկեղեցիս : Բազում դրունք պարբ-
պաց կճեայ բարաւորօք և աշտարակօք երևին աստ և
անդ . 'ի միում աշտարակի գոյ անցք, ընդ որ լինի ան-
ցանել ստորերկրեայ ճանապարհաւ 'ի ներքուստ Բխու-
րեան գետոյ յայնկոյս, որպէս պատմեցին : (տես և 'ի
ստորագր . հին հայաստանի երես . 422 :

111. Բարաքոյ պարսպին գոյ գեղեցկակերտ եկեղե-
ցի, զոր ասեն շինեալ հովուի միոյ գաղտնի մեծատան .
որ 'ի ցոյց մեծասրտութեան իւրոյ կանգնեալ է զայն
եկեղեցի իւրով ծախիւք կարգելով զհասոյթս քահա-
նայից : Օչայս ամենայն հաստատեն արձանադրու-
թիւնք, զորս անձամբ շրջեալ օրինակեցին կրկին քա-
հանայք բանիւրունք Տէր Խաչատուր և Տէր Յովհան
Լժմիածնեցիք . զորս գիցուք ստորև (114) :

Բրդ՝ Թէպէտ 'ի մերձակայ վայրս Բնոյ չիք բնա-
կութիւն և շէն, սակայն փոքր ինչ տարակաց գոն գիւ-
ղօրէք, և 'ի բազում տեղիս երևին եկեղեցիք վայե-
լուչք, և վանորայք մեծաշէնք :

112. 'Ի նմին վիճակի է Խոյաւանս , զոր Թարգմանեն զոյգ վանք . որ է ամրաշէն և մեծագործ . եկեղեցին է յանուն Լուսաւորչի , զոր ըստ ոմանց շինեալ է Յովհաննէս Շահնշահ արքայ Տայոց . որպէս և 'ի վերայ սեան գրեալ կայ Թուականն յամի տեառն 1030 : Բարանօր երևի զարմանագործ խորհրդարան մի մեծ քարաշէն քանդակագործ . ունի զերիս կաթուղիկէս . և շինուածն յերիս մասունս բաժանեալ է դէպ 'ի ներքս : Երջին մասն էր երդման տեղի . զի անդ ժողովէին իշխանք 'ի ժամանակս Ռազրատունեաց առ 'ի խորհիւ : Սակաւ ինչ հեռի գոյ բարձր շինուած ինչ իբր զանդակատուն . ուստի լուեալ զձայն զանդակին հաւաքէին անդ խորհրդականք : Բար երևին նաև օրօրու ցածև գերեզմանք Թագաւորաց շինեալք 'ի կարմրապոյն քարանց հանդերձ կամարօք :

113. Իսկ Յօհանավանքն է 'ի Կարբի՝ շինեալ ասի 'ի Լուսաւորչէ և 'ի Տրդատայ . օւր և հանգուցին զնշխարս ինչ սրբոյն Յովհաննու Սկրտչին . անդ յամարայրի ապահովանային՝ ասեն :

Իկեղեցին ունի 4 դրունս . առ արևմտեան դրան կանգնեալ կայ Խաչն Լուսաւորչի ձայնեալ՝ ըստ չափու հասակի իւրոյ՝ որպէս աւանդի : Յայս մենաստան գոյր գրեալ , գիրք Թագաւորութեան մնացորդաց , յիշատակարանն գրեալ էր այսպէս , Բարանօր յանկ , ելեալ աւարտեցաւ հրաշապատում տառս աստուան , ծային մատենից , որ պատմէ զվէպս անցեալ ժամանակաց՝ ընտրեալ յառաջագոյն ազգին Խարայելի , զկարգ Թագաւորացն , և զյորովայնէ կոչումն սրբոց , մարգարէիցն , և կոչի Թագաւորութեան գիրք : Բար սմին եդեալ մնացորդսն և զմնացորդաց մնացորդսն ,

Բար մենաստան յաւուրս Ռազրատունեաց կարի իմն վայելչացեալ էր . ուր յետոյ Շահնշահ և այլք ապա յակնաւոր իշխանաց և հայրապետաց բազում շինութիւնս արարին և ճոխացուցին զայն եկամտիւք որպէս տեսանին յիշատակարանք փորագրեալք յամենայն օրմունս :

Ն Ի Գլխի առանդարտն :

Ո Կ Ե . Թ Ո Ւ Ի Ն

„ Շ նորհօք բարերարին Մտուծոյ ես Վ ահրամ որ
 „ դի Ն զբայրկան, և զուգակից իմ թայիկ ՚ի ոկիզան
 „ շինութեան եկեղեցւոյս տուաք զամենայն զստա-
 „ ցուածս մեր ՚ի ծախ սորա և զՎ պրավանաց այգին :
 „ Եւ առաջնորդք սուրբ ուխտիս սահմանեցին յամե-
 „ նայն ամի շրջագայութեան ք որ ժամ, զնոր եկեղե-
 „ ցիքս . զՂրագալոյցն, զՕ ատիկն, և զգալուստ չոգ-
 „ ւոյն սրբոյ, յանուն մեր պատարագել զՎրիստոս .
 „ ան որ ինձ . ան որ թուր ազգին մե-
 „ րոյ : Կատարիչք գրոյս օրհնին ՚ի Վրիստոս, և որք
 „ խափանեն, ընդ զինն յեկեղեցիսն դատին յՄտու-
 „ ծոյ և յամենայն սրբոց նորա . ամէն ,

Ն Ի Կաճարն ՚ի հիւսիսոյ հողն :

Ո Կ Զ

„ Ն Ի ծագմանն շնորհացն Մտուծոյ ՚ի հիմնարկել և
 „ ՚ի լուսաւորել եկեղեցւոյս գաւառիս Մրարադու, ՚ի
 „ ձեռն երկուց եղբարց հարազատաց Օ քբարիայի և
 „ Իւանէի, և արդարածնունդ զաւակաց նոցա Շ ա-
 „ հանշահի և Մլագի : Ես Վ աչէ իշխանաց իշխան . . .
 „ կոչեցայ ՚ի վերակացութիւն գաւառիս . միաբանե-
 „ ցայ հանդերձ զուգակցաւ իմով Մամախաթունաւ
 „ սուրբ ուխտիս վանացս Յովհաննու . բազում արօք
 „ և ընծայիւք օգնական եղաք ՚ի շինութեան մեծափառ
 „ նորակերտիս : Եւ առաջնորդք սուրբ ուխտիս հաս-
 „ տատեցին յամենայն ամի պատարագել զՎրիստոս
 „ յանուն իմ զտօն Վ ազարու զամենայն եկեղեցիքս՝
 „ զՏին և զնոր , և այլն :

Մրարաց Կաճարին ՚ի վերայ դրսին արեւմտեան :

„ Շ նորհօք բարերարին Մտուծոյ . Տէր Կոստան-
 „ դին Նաթուղիկոս Հայոց ՚ի Թուին ՈՂԲ : Յիշխա-

„նութեան Շահանշահի որդւոյ Օպքարիայի . . .
 „միաբանեցայ սուրբ ուխտիս Յօհաննու և ետու լին.
 „բերդու երկիրս սեպհական վիճակ սուրբ Վարապե.
 „տիս, 'ի յ'պարանայ' ընդ որ բաժանի գետն Վա.
 „սաղ, մինչև յ'շնակ: Եւ սպասաւ որք սորա Սկրտիչ
 „եպիսկոպոս և եղբարքս խոստացան կատարել զյիշա.
 „տակս մեր՝ յետ ելից մեր քառասունք, զամենայն
 „'ի կարգին. և սուրբ կաթողիկէն ընդ խորանաւ.
 „յամենայն ամի պատարագել զՎրիստոս 'ի տօնի
 „Տեառն ընդ առաջին, և այլն:

Լեւոնայ գաւթին 'ի գլխի դրան:

'ի ԹՈՒՒՆ. 25

„'Ի կամս Լստուծոյ հզօրին, այս իմ հրաման և
 „արձան սահմանի Շահանշահի, մանաւանդ որ թաց.
 „խուցեսի, որդւոյ Օպքարիայի ամիր սպարաւարի
 „Հայոց մեծաց և Մրաց. զոր գրեցի իմ շինած ժա.
 „մատունն: Տուի զգեղն Շալուաշէն 'ի սուրբ Վարա.
 „պետս յիշատակ հոգւոյ իմոյ, և խոշաքին, և յա.
 „րեշատութիւն որդւոց մերոց: Եւ կրկին հաստատե.
 „ցի զիմ հօրն հրամանքն, գիրն որ գրած են, և այլն:

Ուրանօր բաց 'ի բազում արձանագրութեանց այնց
 ժամանակաց փորագրեալ կան և այլևայլ յիշատակա.
 րանք բարերարաց առանց թուականի. որպէս բերէ
 Օպքարիա պատմիչ. որ և կարգէ զանուանս առաջ
 նորդաց ուխտիս սկսեալ 'ի լուսաւորչէ մինչև ց' Սարգիս
 վարդապետ յիւրում ժամանակի թուով 40:

Սակաւ հեռի յարեւելեան կողմն է Պէշ Կիսիս. որ է
 հինգ եկեղեցի քարաշէն և մեծագործ շինեալ յանցս
 սեպացեալ լերին ամենեւին անառիկ: Վաթողիկէն հա.
 սանէ մինչև ցծայր լերին. ուր գոյ անյոյս ճանապարհ
 առ 'ի փախչիլ 'ի լեառն անեղանելի յամենայն կողմանց:
 Լստ էր մեծ վանքն շինեալ յաւերակաց լնոյ: Լստ
 այսմ երեւին ցարդ յայսոսիկ կողմանս անթիւ աւե.
 րակք մեծամեծ շինուածոց, յորոց վերայ երեւին ար.
 ձանագրութիւնք յիշատակարանաց, զորս վերծանեալ
 օրինակեցին վերոյ ասացեալ քահանայք: Եւ ահա
 զնեմք կարգաւ զայնս ըստ տառից և ըստ կետից:

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԷՔ՝ ՀԻՆ ՇԻՆՈՒԱԾՈՑ

114. Պատմեն նոյն քահանայք Տէր Խաչատուր և Տէր Զովհան, թէ 'ի թուին հայոց ռմօգ. մայիսի ԺԷ. 27 ամօք յառաջ մտաք յԼ՛նի քաղաք և չընեալ տեսաք զեկեղեցի մի, որ յարտաքին կուսէ էր իբր մեծ կաթուղիկէ եդեալ 'ի վերայ երից աստիճանաց 'ի գետնի, որոյ յիւրաքանչիւր խորանսն կաթուղիկէին էին արձանադրութիւնք զանազան կերպիւ. յորոց զմին օրինակեալ դնեմք աստ : Իսկ 'ի ներքին կուսէ երկոտան լուսանցիւք և նոյնաթիւ խորանօք շքեղակերպ էր յօրինեալ.

* Զամս աստուածապատիւ և հոգևոր տեառն Պետրոսի հայոց կաթուղիկոսի, և 'ի թագաւորութեան Սմբատայ որդոյ՝ Կազկայ Շահանշահի 'ի Նաթութու կանիս (1036), եւ Լ'պուղարիպ մարզպան որդի Ղարի գորայ իշխանի և թոռն Լ'պուղամիլի եղբայր Սահրամայ և Սասակայ շինեցի զսուրբ Փրկչիս 'ի մայրաքաղաքիս յԼ՛նի, շատ ջանիւ և մեծածախ դանձիւ, և գնեցի 'ի հալալ ընչից իմօց կուղպականի ք. և ձի, թահանք և այգի և հողեար և ետու սուրբ Փրկչիս. և զարդարեցի ոսկով և արծաթով և աղամբք պատուականօք. և ետու աւետարան և տօնական, և նորոգեցի հին և նոր կտակարանօք ॥ :

115. Իարձեալ տակաւ ինչ հեռի 'ի թագաւորական պալատէն կառուցեալ կայ մեծ կաթուղիկէ եկեղեցի. որոյ յիշատակարան շինութեան 'ի հարաւային կողմնէ, յոյժ բարձր. 'ի տեղիս տեղիս գոն յունական գրուածք, զոր չեղև հնար վերծանել 'ի բռնութենէ հողմոյն. սակայն յարեւմտեան ահեակ կողմն դրան գրեալ կայ այս արձանագիր անթուական :

* Իամօք ոգորմուծեամբ բարերարին Լ'ստուծոյ՝ եւ Լ'բօն Սադիստրոս մեծարեալ 'ի մեծափառ թագաւորութեանցն 'ի գեղ զարդու, և 'ի տիս մանկուութեան իմոյ եկի յարեւելս 'ի գեղեցկաշէն բերդս յԼ՛նի, բարձրացուցի բովանդակ զպարիսպ սորին կարկառաւ կոյտ արձանօք և հաստահեղոյս ամրութիւն և 'ի յիւ մոց մեծածախ դանձուց ածի ջանիւ ջուր յորդարուիս

„ 'ի մէջ ամրոցիս յուրախութիւն և 'ի զովացումն ծա-
 „ րաւեաց՝ բերի ոսկի մատանեաւ գիր ազատութեան
 „ զիքնակալ ծիրանածին թագուհւոյն վասն պախտից
 „ տանց քաղաքիս և թաստակին զոր տան ամ յամէ
 „ չափ ութից լտերց . այլ և 'ի խնդրոյ իշխանաւորացս
 „ խափանեցի և զգիւտ երկուց լտերց զոր տայր Ս՝ ու-
 „ թայիբն զայս ամէն ॥ :

116. Լ՝ ընթանագիր Ս՝ արմարշէն եկեղեցւոյն , որ դեռ
 կայ 'ի Շիրակ գաւառի 'ի ձորամիջի առ ափն կարուց
 գետոյ գրեալ արտաքուստ 'ի հարաւային կուսէ 'ի վեր
 քան գգրանդ եկեղեցւոյն այսպէս .

* Շնորհիւն Լստուծոյ ես Ս՝ ահրամ իշխանաց իշ-
 „ խան և անթիպատրիկ որդի Վրիգորի իշխանի հայոց
 „ մեծաց 'ի ցեղէն պալհաւունի և 'ի զարմից սրբոյն
 „ Վրիգորի հայոց լուսաւորչի . որ յաղագս 'ի Վրիա-
 „ ասոս յուսոյն հիմնադրեցի զսուրբ և զտիեզերական
 „ ուխտս մարմարաշէն . սկսեալ 'ի ՆԱԻ թուականին
 „ հայոց (988) յաւուրս Ս՝ մբատայ որդւոյ Լ՝ շոտոյ հայոց
 „ թագաւորի մինչև 'ի ժամանակս (Յովնանիսի որդւոյ
 „ Վահկայ հայոց Շահանշահի առն իմաստնոյ շինողի
 „ և խաղաղարարի . և 'ի թուականս հայոց ՆՀԸ . և կա-
 „ տարեցաք մեծ ջանիւ և բազում ծախիւք ես և մայր
 „ իմ Շուշիկ հայոց տիկնաց տիկին . և եղբարք իմ Ս՝ ա-
 „ սակ իշխանաց իշխան , որ նահատակեցաւ 'ի թուր-
 „ քաց պատերազմի և Լ՝ պլխարիպ հայոց մարզպան և
 „ մանուկն համգէ . որք էաք ամենայն տամբ և տոհմիւ
 „ հաւատարիմք տերանց մերոց . և նահատակեալ 'ի վե-
 „ րայ տանս հայոց աշխատութեամբ և արեամբ մերով
 „ և որդւոց մերոց և գանձուց առատութեամբ և ա-
 „ մենայն հնարիւք խնդրէաք զխաղաղութիւն աշխար-
 „ հիս և զհաստատութիւնն եկեղեցեաց . շինեցաք և
 „ այլ բազում եկեղեցիս և վանորայս . բայց զտեղի
 „ հանգստեանս մերոյ առաւել պատուով մեծացուցաք
 „ և լիացուցաք ամենայն գոյիւք լերամբք և դաշտիւք .
 „ աւանդեցաք 'ի սա գեօղս և ագարակս գանձագինս ,
 „ զՎագարանի գեղ և զագարակն իւր . զՎոդիոն և
 „ զՎորտանկն , զԼ՝ քաղէճ՝ և ըզ՝ Օ ազատայ , Օ ասմա-
 „ նէն և զՕ եղնկայն , 'ի (Յօշականի այգիք և երեք ջա-
 „ դաց՝ և երկու ջաղաց 'ի Վոդսի , աշտարակի այգի՝ 'ի
 „ Կարբայ դաշտի այգի , 'ի Ս՝ երկեւի այգի , 'ի Ս՝ ժան այ-

„ դի, 'ի Սրտենի այգիք, 'ի յԼնի տներ և կղպականի. և
 „ զարդարեցի զսա ամենայն կազմութեամբ 'ի յիշա
 „ տակ յաւիտենից մեզ և որդւոց մերոց, և կարգեցաք
 „ 'ի ձեռն սուրբ հայր Լորեմիայ և որ զկնի յաջորդեցաւ
 „ Սոթենէս նորին որդիացեալ. և փոխարէն հատու
 „ ցումն ընկալեալ մեր 'ի ժառանգաւորաց սուրբ ուխ
 „ տիս տարին չքառասունք անխափան մինչև 'ի գա
 „ լուստն Վրիստոսի: Եւ որ թէ ոք 'ի մերոց կամ յօտաւ
 „ րաց աւագ որ զմեր տուրս պակասեցնէ. կամ հայր
 „ որ զմեր ժամն խափանէ, ինքն որոշեալ լիցի 'ի Վրիա
 „ տոսէ և դատող նորա սատանայ լիցի և մի տեսցէ նա
 „ զփառս Եստուծոյ. իսկ որք հաստատուն պահեն զա
 „ ւանդս մեր օրհնեալ եղիցին ॥ :

117. Իսկ 'ի վերայ հարաւակողմեան որմոյ այսի և
 կեղեցւոյ գոյ նոյնպէս անթուական արձանագիրս այս.

* Շնորհիւն Եստուծոյ ես Սարիամ Բքխազաց և
 „ հայոց թագուհի դուստր մեծին Սենեքերիմայ՝ թուռն
 „ Վաղկայ հայոց արքայի, որ ետու զտուրս 'ի սուրբ և
 „ 'ի տիեզերական ուխտս մարմարաշէն, առաջնորդու
 „ թեամբ հօր Սոթենէսի, վասն Վաղկայ իմ պապոյն
 „ մեղաց թողութեան և կատային իմ հանկանն : Եւ
 „ հատուցում բարի ընկալայ 'ի սրբոցս. զսեանն եկե
 „ ղեցին զսուրբ Սեորոսի Վրիստոս պատարագաւ զտա
 „ րին ողջոյն Վատային իմ հանգանն՝ մինչև 'ի գալուստն
 „ Վրիստոսի : Եւ որ եթէ ոք 'ի մեծամեծաց և 'ի փո
 „ քունց 'ի հայոց կամ 'ի Սրաց որ այս գրոյս հակա
 „ ռակս և զիմ գեօղն զՏարուս 'ի յայս ուխտէս հա
 „ նէ՝ ինքն ելցէ 'ի կենացն Եստուծոյ և պարտական լի
 „ ցի արեանն Վրիստոսի, և մի տեսցէ զփառս Եստու
 „ ծոյ : Իսկ որ հաստատուն պահեն զաւանդս մեր օրհ
 „ նեալ եղիցին ॥ :

118. Եւ ձանագիր վերանորոգութեան նոյն մարմա
 րաշէն մեծաշուք եկեղեցւոյն, յարտաքին կուտէ 'ի հիւ
 սիսային որմն :

* Ի ժամանակս բարեպաշտից և աստուածասիրաց
 „ պարոնաց մերոց Եւթապակ Իւանէի և Սանդատոր
 „ Բախուցէիս շահանշահի՝ հրամանաւ սոցին վերստին
 „ նորոգումն եղև հրաշափառ տաճարի Եստուծոյ մօրս
 „ լուսոյ սրբոյ կաթողիկէիս մարմարաշինայ՝ 'ի ձեռն
 „ որդւոց Եպուզամրի Սագիստրոսի՝ տր'Վրիգորայ ար

„ Հի եպիսկոպոսի և հարազատի իմոյ Խյարբին Թռռանց
 „ Ս՝ ահա մայ իշխանաց իշխանին զարմից և շառաւիղաց
 „ սրբոյն Վրիգորի շինողի 'ի հիմանց մեծաւ տենչմամբ
 „ և յուսով զսա վասն բազմագումար քահանայից , և
 „ պարգեւեալ արդիւնս յոլովս գեօղորայս յայգեստանս
 „ կուղպականի և ջաղացանի՝ որ և ցուցանէ իւր ար-
 „ ձանագիրն միջոտմիովն՝ և փարթամացուցեալ ամե-
 „ նայն գոյիւք առ 'ի ընուլ և առաւելուլ զպէտս կա-
 „ րեւորս զիւրեանց և զեկաց , և ունէր ժամանակ իւր-
 „ րեւ ոչ սակաւս՝ զի աւերեալ էր յանօրինաց՝ և ըզ-
 „ վանքս գեղ արարեալ և զկաթուղիկէս բերդանման
 „ ամրացուցեալ , և կայր 'ի խաւարի և 'ի սգաւորու-
 „ թեան , զրկեալ ամենայն գոյից մինչև յաւուրս յայ-
 „ սոսիկ : ✠ Խսկ 'ի ՈՅԴ Թուականիս Հայոց՝ (1225)
 „ քաջ և արի զօրականն՝ Վրիստոսի սիրելի եղբայրն իմ
 „ Խյարբին իմով կամակցութեամբ խորհուրդ բարի 'ի
 „ միտ արկեալ ազատել զսա 'ի տրտմութենէ և 'ի զա-
 „ ցիր մթնազգածութենէ հասուցանել նախկին փա-
 „ ռաւորութեանն՝ հանեալ արտաքս զշինականսն և ե-
 „ ղև բնակարան սրբոյ քահանայից և կրօնաւորաց հա-
 „ ճոյացելոց Լստուծոյ : () արդարեցաք զսա սպասիւք
 „ պայծառազգեստիւք՝ և սրբութեամբ ոսկեղէն և ար-
 „ ծաթեղէն և հին և նոր կտակարանօք եկեղեցակա-
 „ նօք . և ընծայեցաք 'ի սմայ նուէր զմեր հայրենի գեղն
 „ զԼ՝ զատայ , ✠ և որ 'ի վանիցս հաղիս վերայ շինեցաք
 „ և անուանի Տիրաշէն , և 'ի յայսկոյս գետոյն ջաղա-
 „ ցանի՝ օր կան 'ի կարմնջէն 'ի վայր և 'ի վեր , զխոտ
 „ զհօղ և զօր ինչ 'ի սկզբանէն ունէին , և 'ի քաղաքիս
 „ զմեր պապենի հայրենիք եկեղեցին զսուրբ Ստեփան-
 „ նոս բոլոր ամենայն ժողովրդեամբն , և երկու այգի
 „ 'ի Սարմետի որ նախնեացն մերոց 'ի մեզ էր հասեալ ,
 „ և միաւորեցաք զվերի վանքն մեծ վանիցս իւր ամե-
 „ նաստացուածովք և լիցի հրամանաւ միոյ առաջնոր-
 „ դի . մինչ այս առ այսչափ կատարեցաւ առ ժամայն գե-
 „ ղեցիկ եղբայրն իմ Խյարբի Սագիստրոսն զովեալն
 „ ամենայն լեզուաց մարտիրոսացաւ 'ի պատերազմի ան-
 „ օրինաց և մի միայն մնացի ես Վրիգոր եղկելի՝ և
 „ զրկեալ 'ի նմանէ զմարմին նորա բերեալ թաղեցաք
 „ առ դրան սրբոյ կաթուղիկէիս մերձ առ նշխարհս
 „ հաւոյն մերոյ Ս՝ ահա մայ իշխանի և փոխարէն հատու-

,, ցին սպասաւորը սորա ընդ մերոց արդեանցս զոր ա-
 ,, րարաբ զկաթուղիկէիս զաւագ խորանին պատարագն
 ,, յանուն նահատակին Վրիստոսի յարիփին կատա-
 ,, րել ամենայն աւուր 'ի սկզբանէ տարոյն մինչև ցկատա-
 ,, րումն տարոյն՝ յայսմ հետէ մինչև 'ի ծագումն որդւոյն
 ,, լստուծոյ . որ ոք խափանէ կամ շորդել ջանայ յին-
 ,, չից եկեղեցւոյս՝ որոշեսցի 'ի փառացն լստուծոյ և
 ,, զրկեսցի 'ի մշտնջենական կենացն , կատարիչք գրե-
 ,, լոցս յօրհնեսցին յլստուծոյ և 'ի սրբոց նորա յողի
 ,, և 'ի մարմին . ամէն ॥ :

119. Համառօտ արձանագիր Հաղբատու սուրբ
 լշան եկեղեցւոյն, որ փորագրեալ է 'ի հիւսիսային որմն
 մերձ 'ի տանիս :

* Մի թուին Հայոց ՆԽ (991) : Սմբատ և Սուրբէն
 ,, Հայոց թագաւորք կանգնեն զՀաղբատու սուրբ լշան
 ,, եկեղեցին ॥ :

լոյնպէս 'ի ձախակողմն մեծակառոյց գաւթի նոյն
 եկեղեցւոյն Հաղբատու կանգնեալ կայ խաչքար . և 'ի
 վերայ փորագրեալ այսպիսի արձանագիր .

* ՆԾԳ. Թուի (1004) 'ի Հայրութեան Սիմեոնին ես
 ,, լստմ վերակացու եկեղեցւոյս կանգնեցի զսուրբ
 ,, խաչս . ինձ աղօթս արարէք ॥ :

Մի մէջ արեւելեան գաւթին գոյ գերեզմանագիր
 այսպէս .

* Ես Հոնաւար որդի Սկանն իշխանաց իշխանի՝ ան
 ,, ժամանակ ելի 'ի կենաց և սուգ մեծ թողի ծնողաց
 ,, իմոց . արդ որք կարգայք զիս յաղօթս յիշեսցիք .
 ,, Թուին ՆՀԲ ॥ . (1023) :

120. լոյն Հաղբատու սուրբ լշանի արեւմտեան մե-
 ծակառոյց գաւթին շինութեան արձանագիրն գրեալ
 կայ արտաքօլստ 'ի վերայ հիւսիսային որմնոյ :

* Մի թուականիս Հայոց ՈԼԴ (1185) ԺԵ ես Սարիամ
 ,, դուստր լորիկէի արքայի մեծ յուսով շինեցի զտունս
 ,, աղօթից 'ի վերայ հանգստարանացս մեր հօր , քուեր
 ,, իմոյ Սուսուքանայ և Սարիամայ թամարայ և ինձ
 ,, Սարիամու : Լուսնորդութեան տեառն լարսդի
 ,, արհի եպիսկոպոսի . որ և աւարտեցաւ 'ի ձեռն նորա :
 ,, Լրդ՝ որք մտանէք ընդ գրունս սորա և երկրպագեք
 ,, սրբոյ նշանիս՝ յիշեսցիք աղօթս զմեզ և զնախնի
 ,, թագաւորս ազգօքս մեր որ հանգուցեալ են առ

„ գրուենս որքոյ կաթուղիկէիս 'ի Վրիստոս Յիսուս ॥ :
 'Կարձեալ անդ յորմն արեւելեան գաւթին փորա-
 գրեալ կայ * Վրիստոս որ ողորմի Խաչէի իւրում
 „ գալստեանն : Թուական ՈԾ ॥ (1201) :

121. 'Երբն Հաղբատու սուրբ նշանի եօթնախորան
 զանգակատան , որ յԼճրեւելեան կողմն է եկեղեցւոյն ,
 արձանագիրն է այսպէս .

* 'Ի Թուին ՈՂԴ (1245) շինեցաւ գեղեցկազարդ
 „ տաճարս Լստուծոյ՝ զարթուցանող փառաբանչաց
 „ տեառն եօթն խորանաւ 'ի տէր Համազասպայ , որում
 „ ողորմեսցի Վրիստոս . և տացէ 'ի լուսեղէն յարկաց
 „ իւրոց ոգւոյ նորա . և Յօհաննիսի քուեր որդւոյ իւ-
 „ րոյ և այլ աշխատողացն . զի բազում ջանիւ շինեաց
 „ զսա 'ի յետին ժամանակս թաւածարաց ॥ :

122. 'Ի Հիւսիսային կողմն նոյն Հաղբատու սուրբ
 նշանին կայ մեծ եկեղեցի հոյակապ Համազասպ ա-
 նուամբ . 'ի վերայ արեւմտեան վերին նեմոյ գրեալ կայ
 այսպէս .

* 'Ի Թուին Հայոց 22 (1257) 'ի տէրութեան մեծին
 „ Դաճնաճի և Օպբարիային , շինեցաւ մեծափառ
 „ առնն Լստուծոյ՝ 'ի տէր Համազասպայ . որում ա-
 „ ղորմեսցի Վրիստոս բարի հոգւոյ նորա ॥ :

Լճ երի հիւսիսային դրան նոյն սուրբ նշանին գոյ
 խաչքար փորագրեալ 'ի վերայ պատկեր խաչելութեան .
 և 'ի միւս կողմն գրեալ կայ այսպէս .

* Թուին չիբ (1273) . յիշխանութեան և տէրու-
 „ թեան սուրբ ուխտիս Լթապակ մեր սպասալար պա-
 „ րոն Սադունին ես տէր Յովանէս կանգնեցի զխաչս ա-
 „ մենափրկիչ օգնական պարոն Սադունին և յիշատակ
 „ հոգւոյ իմոյ ॥ :

Իսկ յարեւմտեան կողմն Հաղբատու հասարակաց գե-
 րեզմանատան կանգնեալ կայ խաչքար 'ի վերայ եր-
 կուց աստիճանաց , որ ունի զայսպիսի արձանագիր .

* Դնորհիւն Լստուծոյ ես Յակոբ և մարգարէս .
 „ յառաջնորդութեան տեառն Համազասպայ , կանգ-
 „ նեցաք զսուրբ Սարգիսս բարեխօս մեզ և Սխիթար
 „ վարդապետին քրայրեցւոյ՝ և հօր Ռարսդի՝ և ննջե-
 „ ցելոց մերոց . որք երկրպագէք քրիստոսընկալ սուրբ
 „ նշանիս զմեզ յաղօթս յիշեսջիք 'ի տէր . յիշօղբք
 „ օրհնիք 'ի տեառնէ . 'ի Թուի՝ 2Դ ॥ (1255) :

123. 'Ի Տիւտիսակողմեան գաւթին յարեւելեան որմն գրեալ կայ այս արձանագիր .

* 'Ի Թուրս' չիթ (1280), յիշխանութեան տեղոյս
 ,, Սադունին . ես Պաժած որդի ի իպարտի և ամուսին
 ,, իմ Պուգայ յազգէ մամիկոնենց, միաբանեցաք սուրբ
 ,, նշանիս Հաղբատայ, և զսուրբ Վրիգոր լուսաւորչին
 ,, որ վկայիւք ստոյգ նորա ճկողմն առ մեզ էր նախ
 ,, նեօք . զայն 'ի խնդրոյ եպիսկոպոսիս և միաբանացս
 ,, ընծայեցաք 'ի սուրբ կաթուղիկէս' և այլ արդիւնս :
 ,, Տէր Զօլհանէս և միաբանքս սահմանեցին տօն սուրբ
 ,, Վրիգորի ծակամտի շաբաթ օրն, և զշաբաթն և ըզ-
 ,, կիւրակէն զամէն եկեղեցիս պատարագն մեզ առնեն :
 ,, և ետուն մեզ տուն և այգի զինչ եւ միաբանի : կա-
 ,, տարիչքն օրհնին յԼստուծոյ ॥ :

124. 'Ի Տիւտիսակողմն նորին կայ փոքր եկեղեցի . որոյ յիշատակարանն է անթուական այսպէս .

* Կամաւն աստուծոյ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս ար-
 ,, դեամբք Խաթունին, որ էր գուստը Հասանայ յազ-
 ,, գէ դեսովեանց՝ որ բերաւ 'ի Խաչենոյ, յամուսնու-
 ,, թի Օպքարիա, որ տէր Վազայ և Տաւրոյ՝ Վարդմա-
 ,, նայ և Տէրունականին և այլոց գաւառաց . ընդ ո-
 ,, բում եկեալ եղբարք իւր Սենեքերիմ և Սեադա՝ և
 ,, փոխեալ 'ի Վրիստոս եղան առ դրան կաթուղիկէիս .
 ,, իսկ Խաթունն վաճառ յիշատակի նոցա և իւր՝ շինեաց
 ,, զսա, և ետ 'ի սա զսուրբ նշանն ոսկի, որ ունի մա-
 ,, սունս և զաւետարանն մեծածախ և սկիբ արծաթիք,
 ,, և այգի մի 'ի Խաթունաշինի : Եւ ես տէր Զօհանէս
 ,, և միաբանքս Հաղբատայ տուաք սոցա քառասունք մի
 ,, պատարագ 'ի տարոջն, ով խափանէ դատէ զնա Լս-
 ,, տուած և կատարիչքդ օրհնեսցէ քրիստոս Լստուած
 ,, ամէն ॥ :

125. 'Ի ձորն Հաղբատու յարեւելեան կողմն միով ժամաւ հեռի 'ի գետափն անկեալ կայ խաչքար մի, 'ի մի կողմն գրեալ կայ այս արձանագիր .

* ԷԼԽ Խուսին (1086). ես տէր Սարգիս առաջնորդ
 ,, սուրբ ուխտիս Հաղբատայ՝ շինեցի զջաղացս և արա-
 ,, ըրի ազատաղաց, արկի և զայգիս՝ տնկեցի և զգրախոս
 ,, զանազան մրգաբերօք 'ի փառս սուրբ նշանին և 'ի
 ,, վայելուամն տանս Հաղբատայ : Լրդ եթէ ոք զսա 'ի
 ,, Հաղբատայ հանէ կամ աւերման պատճառ լինի 'ի

„սարակ ժողովուրդը՝ վառեալք զմեռ զատերազմե-
 „լով ընդ խաթարացն ճեղքեալ գան 'ի Ղաթ և
 „բնակին 'ի Գէօգօսիայ և և այլն . Տէս 'ի Նիֆե
 „(502) :

132. Լ'պա 'ի վերջին կործանման Լ'նոյ մի մասն
 բնակչաց չգրաւ 'ի Սասպուրական աշխարհ, անտի 'ի
 Պարսկաստան, և անտի յԼժտէրխան . և մի մասն
 գէպ 'ի Խաղտիս, 'ի Համշէն, և 'ի Տրապիզոն . ուր Յոյն
 Թագաւորն Լիւր Լ'էքսիոս ետ նոցա բնակութիւն և
 տեղի եկեղեցեաց և վանաց : Տէս 'ի Պանտոս 127.
 144 :

Ուրմիօր փախուցեալ կային յառաջագոյն և բազ-
 մութիւնք Հայոց , որոց բազմացեալ ունէին Լ'պիօնո-
 պոս : Յամի տեառն 1342 . Ստեփաննոս եպիսկոպոս
 Տրապիզոնի չգրաւ 'ի ժողովք Սոյ : Իսկ որք մնացին
 'ի Համշէն կէս մի աղքատութեամբ տուայտեալ ան-
 ցին 'ի Տրապիզոն առ առաջին Լ'նեցիս եղեալն անդ .
 և ոսիւեցան 'ի գիւղօրէս . կէս մի չգրան 'ի Սիւրմէնէ
 և 'ի Խուրշունլի, և մնացեալքն դարձան յայլազգու-
 թիւն : Տեսաք զանազան շինուածս Լ'նեցւոց յերկիրն
 Պանտոսի երբ Սիքարական իշխանութեամբ, և Լ'առ-
 քելական պաշտօնիւ յայց ելեալ շրջեցաք յայնոսիկ
 կողմանս յամի 1817 . ըստ բարձր հրամանաց սրբազան
 ժողովքն :

133. Լ'ըդ մեծ մասն Լ'նեցւոց հաւաքեցաւ 'ի Լէ-
 հաստան . զի անդադար յամենայն կողմանց անցանէին
 ընդ ծով 'ի Սոլտաֆիա և 'ի Ղաթ , և անտի 'ի Լիւ-
 լեցիա , 'ի Բօսօլլորի և յայլ Լ'յահանգս Լէհաց : Իբր
 զի ոչ միայն երկիրն է խաղաղ և ըստ իրաց բարեբեր
 նման Հայաստանու . այլ և բարբ բնակչացն չէ օտար 'ի
 բարուց նոցա . զորս գտաք օտարասէրս, աւատասիրտս,
 և բարեբարոյս :

134. Յամի տեառն 1060 . Դեմետրիոս դուքս Վալ-
 միր Ռուսիոյ ինքնագլուխ տիրէր 'ի Լիւլեցիա . որդի
 սորա Թեոդօր իբրեւ լուաւ զքաջութիւն Հայոց ընդ .
 դէմ Յունաց և Պարսից , կամեցաւ ունել զնոսա ին-
 քեան նիզակակից , և տալ բերել զնոսա յերկիր իւր ,
 և օգնութեամբ նոցա զատերազմել ընդ Թագաւորին
 Լէհաց : Ուստի 'ի 1062 . առաքեաց առ նոսա հրովար-
 տակ և հրաւիրեաց զնոսա երթալ ընդ նմա 'ի պատե-

րազմ խառտանալով նոցա բազում ազատութիւնս :
Ընա բուն հրովարտակին թարգմանեալ 'ի նմին ժամա-
նակի 'ի ռուսէ 'ի հայ :

* Ընա մեծի դքսի թեոզորի որդւոյ 'Իմետրեայ առ-
նաշտիաշեան հայս . որք տառ կամին գալ : Եկեացին
յ յորդութիւն ինձ : Եւ ես տայ ձեզ ազատութիւն
յ ընդ ան երես : Եւ յորժամ լինիջիք առիս , ուր և
ս հաճեցի որ եթիցէ ազատորէն : Յամի 1063 ॥ :

135. Ուստի հրովարտակ հաստատեաց . Դ . Ս յատիս
լաւոս արքայն | Էհաց ընդարձակ հրովարտակալ իւ-
րով . զոր ետ ի վովցի հայոց յամի տեառն 1641 :
Յորմէ յայտ է թէ հայք անցին 'ի | Էհաստան նախ
յամի տեառն 1063 յորդորմամբ գքսին 'Իմետրեայ
և բնակեցան 'ի Վիով . զի անդ էր յայնժամ ակոռ
գքսին . ուրանօր գոյ և քարաշէն եկեղեցի հայոց , այլ
չիք անդ հայ :

Ըստ այնուհետեւ որչափ առաւել թշուառացաւ
հայաստան և Շիրակ գաւառ , այնչափ առաւել դի-
մեցին հայք 'ի | Էհաստան . որք էին 40 հազար տունք
ըստ թահեցւոյն : Ուր աւանդութեամբ պատմեցին
մեզ , թէ Ընեցիք այնչափ զօրացան 'ի | Էհաստան ,
մինչև | Էհցիք երկուցեալ 'ի նոցանէ կորուսին զբա-
զումն խաբէութեամբ 'ի պատերազմի անդ , զի մի
բռնացեալ տիրեսցեն քաղաքաց նոցա :

136. Ընդ նախաժաման Ընեցիք չորան 'ի պատե-
րազմ ընդ 'Իմետր դքսին . և մեծաւ քաջութեամբ
կատարեալ զպատերազմն պատուեցան 'ի նմանէ . և
ոչ իսկ այնուհետեւ դարձան 'ի հայաստան . այլ բա-
զումք մնացին 'ի զինուորութեան . և քաջութեամբ
իւրեանց եղեն ազնուական , և ստացան զմեծամեծ
կալուածս . զորս մինչև ցայժմ ժառանգեն յաջորդք
իւրեանց . մանաւանդ 'ի մէջ | Իդուանիոյ , որք այժմ
| Էհացեալ են , միայն պահեն զանուն տոհմի իւրեանց .
զորօրինակ Գրիգորովիչ , Սալխասովլի , Սուրիճանք ,
և այլն : Իշխան օմն Սալխասովլի այնչափ փառաւո-
րեցաւ , մինչև եղև երկրորդ արքային | Էհաց :

137. Իսկ մեծ մասն այսր ժողովրդեան անձնատուր
եղեն վաճառականութեան , և ըստ յարմարութեան
բնութեան իւրեանց 'ի յոլով քաղաքս ծաղկեցուցին
զվաճառականութիւն , և յամենայն տեղիս եղեն պատ-

ճառ մեծի շնորհակցեալ թագաւորաց, որպէս տեսաք ի
 ԼՆՅՈՒ ևս առաւել զօրացեալ գրաւեցին զընթր վա-
 ճառաւորութիւնս Էջաց. և այնչափ փարթամացան.
 զի երբ դ լ լատիսլաւոս խնդրեաց փոխ հարկւր հա-
 զար գահեկան ՚ի Բեռնարդովիչ հայ վաճառականէ.
 նա Էջարց, թէ զինչ տեսաի գրամոց իմարեն, ոսկի,
 արծաթ, Էթէ պղինձ, թխաբաւորն առ ՚ի փոքմել զնա
 տաց յերկի տեսակաց ևս: Եւ նա անդէն առաքեաց
 յերկի տեսակաց ևս: Ինչ որ զարմացեալ յոյժ ար-
 քային այնուհետեւ ՚ի Ռեմագոյն համարի ունէր զագգն
 մեր. որ այնչափ շահաբեր էր տէրութեանս:

Եւ Իւլիովիս, որպէս և առ Տրապիզոնցիս գտաւ
 ազգաբանութիւն գրեալ յԼՆԻ, որպէս պատմեցին
 ծերք: Ստանիսլաւցի ծեր ոմն պատմեաց թէ տառն
 թոտորովիչի ունէր թուղթ գրեալ յԼՆԻ զոր էառ
 փեսայն իւր Նատուրովիչ. զայն թուղթ ՚ի բազում
 քաղաքս Էջատաւառ որմնեցաք, այլ ոչ կարացաք
 գտանել:

138. Յամի տեառն 1183. ԼՆեցիք գորով սփռեալք
 ՚ի Էջատան՝ շինեցին զայլեայլ եկեղեցիս յԻւլիով
 ՚ի Իդուանիւ, ՚ի Կամնից, ՚ի Ուցկա, և յայլ տե-
 ղիս: Նաեւ տառն հրովարտակօք զայլեայլ աշատու-
 թիւնս և արտօնութիւնս. հնառեցին դատարանս, և
 դին զագգապետ Սոմ անուամբ. և 12 դատաւորս դա-
 տել ինքնագլուխ զագգն Հայոց. ևս և 40 հոգաբար-
 ձու եղբարս. այսպէս ազատ կային յամենայն քաղաքս,
 որպէս ունիմք պատմել (189):

Եւս իրաւունք հաստատեցաւ ՚ի Կամնից յամի
 տեառն 1344. և յԻւլիով ՚ի 1356. հրովարտեալս Գա-
 զիմբրի արքային, որպէս տեսաք: Որք և ՚ի բազում
 ժամանակս վարէին զօրէնս Յովհաննու Բագրատունի
 թագաւորին, զոր յետոյ թարգմանեցին ՚ի լատին. և
 գոյ մինչև յայժմ:

139. Եւս ԼՆեցիք այսպէս զօրացան ՚ի Էջատան և
 փարթամացան յոյժ. որ և այնչափ մեծ պատիւ ու-
 նէին առաջի տէրութեան Էջաց, մինչև համարէին
 ազնուական ազգ նախապատիւ: Եւ որին ազագու մնա-
 ցորդք Հայոց ՚ի թաթարստան նեղեալք ՚ի թաթա-
 րաց՝ գունդ կազմեցին ելին բազմութեամբ անտի դի-

մեցին 'ի Լէհաստան և բնակեցան նախ՝ յընդարձակ դաշտին՝ որ մինչև ցայժմ կոչի () Բեհնի : Լէյս փոխադրութիւն նոցա եղեալ է զկնի թուականին 1500 . որպէս տեսանի 'ի գրսւածս նոցա . որոց լեզու յայնժամ գլխովին փոխեալ էր 'ի լեզու թաթարաց : Եւ որովհետև բազմութիւն 'ի միասին չընան անդ, և զայլ լեզու ոչ գիտէին, նմին իրի և Հայք Լէհաստանու հետեւելովնոցա սկսան խօսիլ և գրել թաթարերէն : Սինչ զի՝ այն եղև հասարակ լեզու Լինցուց . զոր վարէին ոչ միայն 'ի դատաստանական գրուածս, այլ և յեկեղեցականս . քանզի բնական է ազգիս գիւրն արհամարհել և զօտարինն ընդգրկել : Որոց պարտ էր հետեւիլ քաղաքավարութեան, իմաստութեան, ազգասիրութեան և բարեպաշտութեան այլոց ազգաց, և ոչ լեզուին և սովորութեան :

140. Վտաք զյիշատակագիրս դատարանաց՝ բոլոր գրով գրեալս սկսեալ 'ի թուականէն Հայոց 276 (1463). Փետրվարի ինչ այսպէս :

* Սինչ տանուտէրքն առաջ պի՛ յլթ Խաչատուր .
 ,, պի՛ Լիկօլ, երեսփոխան պի՛ Նահմէս, Թաւադին պի՛
 ,, Սուհէս . պի՛ Վիդգոր շայ Սարդեբին որդի . պի՛ Փոխ .
 ,, նոյ, պի՛ Լնտրոնիկն . պի՛ Խաչիկն Սվանեսին . պի՛ () Լու .
 ,, խոճայ, երէկ մեր առջևս պի՛ յլթ Սվանէս, դուստր
 ,, Լզիսաբէթն, պի՛ Նակոբին կողակիցն չորդով . մեծ որ .
 ,, դուն անուն Լաւաք . երկուս Լստեքթ . չունն թու .
 ,, ման . խրեր տվին իրենց յաւժար կաման ինչ որ մնա .
 ,, ցեալ էր մեր հաւրէն պի՛ Նակոբէն, հետ մեր մօրն
 ,, Լաղտ կամ Լումաշ . . . Ետղին ու մօրս ն քարէտուն .
 ,, ն քարէխանութ . . . չբաժին անենք ն բաժին տանք
 ,, մեր մօրն, ու ն ն բաժին մենք առնունք ॥ . և այլն :

141. Լէյս յիշատակագիրք հայերէն ժամանէ մինչև 'ի թուական 27 Սարտի ԺԶ . այնուհետև սկսանի թաթարերէն . զորօրինակ .

* Ի թվիս 27 Լգոստի ինչ (1521) :

,, Ի Պոլսեհտի երկտայ վիշնայտան քէլկանտայ քի
 ,, քոստայ լազար վոլքոյկայ, եաման սողարայ դիբետի
 ,, խաչան քէլտիլար քէրմանկայ եիդտի լազար քէդ .
 ,, քոյէայլարնի տայ կիլէյ էգի քոսդայնիյ ուսդունայ ॥
 ,, և այլն : Եւ այսպէս վերջանայ այս գիրք թաթարերէն
 ,, մինչև ցթուական ԺԴ (1564) : Իսկ դատաստանագիրք

և հաշուեցիրք Առմենիցի յսուաջ երթան թաթարե-
րէն (247) : Իշխովի յիշատակարանն սկսանի թաթա-
րերէն յամի տեառն 1630, և հասանէ մինչև ցամն 1642.
այնուհետև խառնին բազում բառք լատինացւոց և
Ի հնաց. զորօրինակ .

* Anno 1642 — Ընայ 20 Novebri.

» Պէրմին օտբրավիդսալ պօղկան բրբբօտանեաւ Ղէռ
» գամէնդու հօ Ուրեատկա ժօլքվատա թն Ըւեաիք պթ
» երէցփոխան Պէրնաթովիցնինէ և այլն :

142. Ըհա պոպէս լեզու Ընեցւոց առ սակաւ սա-
կաւ փոփոխելով եղև այժմ հասարակ լեզու նոցա լե-
հերէն . մինչ զի սակաւ ոմանք իմանան զազգային լեզու
իւրեանց . թէպէտ եկեղեցականք հայերէն զերծանեն
և կատարեն զխորհուրդս առանց քաջ իմանալոյ զմիտս
բանին :

Տեսաք զթարգմանեալ ժամագիրս և զսաղմոս թա-
թարերէն գրեալ 270 ամօք յառաջ . ևս և Լարեկ .
թուղթս Պօղոսի որ ունի զայսպիսի իմն յիշատակարան .

* Ղուկալլանտի պօղոս առաքելն ընկ պիղիտէ թարգ-
մանել պօղկան երմէնի գիլինտան խրբլախ գիլինայ .
» խօլուպլայ եազըխլլ տայարսանեսիզ միքայէլ քահա-
» նայնրնկ զօտբայ օղլունունկ խօլլխայանտան . բան
» իւաշքոնունկ . բան միքլաշ օղլունունկ խայսիքի պու-
» նի եազդրրտլ... Լազըլտլլ իլով շահարինայ . գօլէ
» կսղանա սուրբ Ըտուաժածինինկ . կթզսլուխունայ
» տէր սդեփաննունկ ախբաշխրնայ . տէր Ղրիգոր ար-
» հիախբաշինկ խանլլ երեսփոխնինայ պր () հաս . ա-
» գապէյ օղլու տայ պր շրիհոր բան աւհան օղլունուն .
» 4 . թվ . ութն (1562) :

143. Տեսաք նաև զաղօթագիրս և քրիստոնէական
վարդապետութիւն թաթարերէն . ուր գրեալ կայր և
թուղթ դաւանութեան Շնորհալոյն, տասնաբանեայ
պատուիրանք, հաւատամք, և այլն : Ըյսպէս սկսանի
Հայրմերն * Ըթամըզ պիգիմ քի զօգտա սէն . Ըրի
» պօլսուն ադընկ սէնինկ . քէլսին խանլիւնկ սէնինկ .
» պօլսուն երքինկ սէնինկ և այլն : Ըյսպէս և Հաւա-
տամքն * Ընանրր պիզ պիր թէնկրիկայ . Ըթակայ
» պարչանը գուգուչիկայ . եառաթուչիսինայ՝ զօգ-
» նունկ տա երնինկ , գօրունկանլարնէ , տա գօրունմա-
» կանլարնը և այլն : Իսկ Ըորաստեղծեալն . * Ըան

„ կի եառագործ սօգու Թէնիքինիկ հիւլիքդան . աւալ
 „ քօգնու քօգնունի . տա քօգդակի լէրուվարնը Թէն
 „ սիգ անկլովուլի ֆրիշդալարնը . տա սէզիքլի էլէմէն
 „ գալարնը . տէօրդոուն խարշիլընգալ պօլկան պիւր-
 „ լադգը՝ խոյսիլարը պիլալ տայմա հայպաթլանըլը՝
 „ երրորդու Թիւն պղոպտուզ ॥ :

144. Լ՛հա պյապէս էր վիճակ Լ՛նեցւոց յառաջ քան
 զերկու կամ զերիս դարս . որոց լեզու Թէ է փոխեալ
 էր , այլ լի էին ճոխութեամբ . ունէին զայլևայլ պար-
 դեազիրս սակա վաճառաշահութեան . զոր ծագիկեցու-
 ցին յամենայն քաղաքս Լ՛հաց . որպէս տեսցի՝ ի կար-
 գիս : (}էտ ժամանակաց բազումք ՚ի մնացորդաց Լ՛նե-
 ցւոց ՚ի Պարսկաստանէ և յայլ տեղեաց հեռոջեանէ
 անցին ՚ի Լ՛հաստան . և միացեալ ընդ համազգեաց
 անդրէն սկսան խօսիլ հայերէն . և մինչև ցայժմ ՚ի բա-
 ղում տեղիս պահեցին զիւրեանց լեզու . որպէս տե-
 սաք ՚ի Ստանիսլաւ , ՚ի Վիսմինից , ՚ի Մենագին , ՚ի
 Վուդեր , ՚ի Հօրոտենքա , ՚ի Սուզով , ՚ի Սոլով ,
 և այլն :

145. Երկնայէս Լիւռացի , Պաշպալովցի , և Ղոռ-
 ճովցի Լ՛նեցիք մաքուր խօսին հայերէն . և ՚ի մէջ Ս՛ա-
 ճառստանու ունին առանձին դատարան և դատաւորս
 հանդերձ պարզեազրով . ուրանօր ՚ի համարի են առա-
 ջի ամենայն ազգաց , և անպակաս իշխանաւոր անձիք ,
 և վաճառականք : Երտաբերութիւն սոցա և եղանակ
 խօսից ոչ շատ տարբերին յարտաբերութենէ Տրապի-
 զոնցւոց , որք են մնացորդք նոցա (324) : Բայց սաստիկ
 է հնչումն՝ և Թանձր լեզու Ս՛աճառստանցոց :

146. Վրեթէ յամենայն երևելի քաղաքս Լ՛հաց
 գտանին արքունի խորհրդականք յԼ՛նեցւոց անտի .
 նոյնպէս և եկեղեցականք մեծանուն են և նախանձե-
 լի . սակայն բազումք փոխեալ զծէսս լէհացեալ են :
 Եթէ ոչ լինէր աթոռ Հայոց Երեպիսկոպոսութեան
 Ելլովայ , ցարդ բոլորովին փոխեալ էին Լ՛նեցիք . իբր
 զի՝ ուր ուրեք նստի հայ ժողովրդապետ , անդ պահ-
 ծէս և յաջօրդութիւն Հայոց . և Լ՛հացահայք չեն
 կարօղ հովուել զՀայս :

147. Երեպիսկոպութիւն Հայոց յԵլլովայ՝ յառա-
 ջագոյն ընդարձակ էր յոյժ , և հասանէր մինչև ցՍ՛ա-
 ճառստան , ցՍ՛ոլտավիա , և մինչև ցԹաթարստան .

որպէս յայտնի է 'ի մագաղաթեայ կմնդակէ (Յովհաննու Լճքեպիսկոպոսին, Լճլ ալ ժամ միայն հովուէ զժողովուրդ ի հաստանու 'ի բաժնին գերմանացոց . և բաժանի 'ի 16 ժողովրդապետութիւնս : Ուր ամենայն ժողովրդապետք ընտրին յԻլով յԼճքեպիսկոպոսէն , և ըստ կարգադրութեան նորա կառավարեն զվիճակս իւրեանց :

148. Յամի տեառն 1606 . յորժամ Շահաբաս արքայն Պարսից վարեաց 'ի Պարսկաստան զժողովուրդ Հայաստանեայց , բազմութիւնք Հայոց փախեան 'ի Թաթարստան և 'ի ի հաստան , և միացեալ ընդ առաջնոց զօրացան . շինեցին զերևելի եկեղեցիս և զաւանաւոր շինուածս . որպէս տեսցի 'ի մօտոյ :

149. Բայց որովհետեւ 'ի սկզբան անդ անմիաբանութեամբ զրկեցան 'ի գեղեցիկ հայրենեայ իւրեանց . Թեպէտ ջան եղին զօրանալ յօտար աշխարհս և յազգս հեռաւորս . սակայն անհնար էր նոցա հաստատ մնալ և վայելել յազատութեան իւրեանց , զոր ընկալեալ էին յարքայից ի հաց :

Ուստի յամի տեառն 1795 . երբ անկաւ Թագաւորութիւն ի հաց , Լենցիք ևս կորուսին զազատութիւնս իւրեանց յամենայն տեղիս . այնուհետեւ սկսան նուազիլ , և շատք աղքատացան : Եւրոպիայի զրէ Լուքեւ պատմագիր որբալով . * Եղեն վտարանդեալք և , տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ այլասեռ և , այլալեզու . . . և անդէն օր աւելոր առ սակաւ տակաւ , նուազին մահուամբ և կորստեամբ ։ :

ՄԵՍԸ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՈՐ Ե

ՊԵՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒՂԵԳՆԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԱՑ

150. **Ա**նհա ընդերելոյ զպատմութիւնս ուղեգնացութեան մերոյ հարկադրեցաք դեռ նախ զհարկաւոր գիտելիս 'ի վերայ Մեղ և անեցւոց. այսուհետեւ ժամ է մեզ բուռն հարկանել զստորագրութենէ երևելի քաղաքաց' ընդ որս դեպ եղև մեզ անցանել: Եւ մասնաւորապէս գիտէ պատմութիւնս ստորագրել զայն քաղաքս, յորս բնակին ազգայինք մեր՝ ծագմամբ անեցիք. որոց ցրուեալ գործի յայլեայլ աշխարհս՝ 'ի ճագ գիպաւ մեզ կրկին անգամ յայց ելաւ նել. նախ՝ անցանելով 'ի 1808. ընդ Սահաւստան, ընդ Սոլտալիա, և ընդ Պուղարիս. երկրորդ՝ 'ի 1820. ընդ Գերմանիա, ընդ Էհստան, և ընդ փոքր Թաթարստան, կամ ընդ Խոր ուսսիա. զայս կրկին ուղեգնացութիւնս 'ի մի լծակցեալ վիպագրեմք բոսկարգի: Սակայն ուր ուրեք ոչ գտանեմք զհաստատուն բնակութիւնս Հայոց, հարեանցի անցանեմք. և ուր տեսանեմք զՀայս զորս համարիմք սերունդս անեցոց. զիայ առեալ մատչիմք 'ի քննութիւնս պատմութեանց և հին շինուածոց: Եւ քանզի Մեցիք փախուցեալք ոչ միայն 'ի Էհստան, այլ և 'ի Խոր ուսսիա, կամ 'ի Խորիս բազում շինութիւնս արարին. սորին վասն անձամբ խուզեալ զամենայն տեղիս այսր (Երեւոյդէ)՝ ստորագրեմք աշխարհագրական տեղեկութեամբք (384) 151. Յամի տեառն 1820. Եւրիլի 13. ելեալ 'ի ճաշխարհի մայրաքաղաքէն Ստեփանկոյ, 'ի մեծահաշակ

վանաց սրբոյն Վաղարու ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Սեւաստա պառն բարեշէն և գեղազուարճ: Ընտի անցեալ ընդ գաւառն Վրիվիդի տեսաք զանուանի Հին մայրաքաղաքն Վրիվիլ բազմամարդ և լի երևելի շինուածովք եկեղեցեաց մնաստանից և դպրոցաց: Ընտի անցեալ ընդ զանազան քաղաքս և աւանս բարեշէնս նահանգին Ֆախուլէ հասաք 'ի Աւսիանայ մայրաքաղաք Վառնիօլայ նահանգին, որ և կոչի Այսպախ. քաղաք գեղեցիկ յոյժ և շինանիստ: Ուղեւորեալ աւտի հասաք 'ի Արաց մայրաքաղաք Շգերիոյ նահանգին Վերմանիոյ, բազմամարդ, մեծ և բազմավաճառ առ Սուր գետով, յորոյ վերայ է մեծ կամուրջն կրպակաւոր վաճառատեղի: Ուրանօր տեսաք բերդ հզօր 'ի վերայ բարձրաւանդակ սարի. բազում են 'ի նմա երևելի եկեղեցիք, մնաստանք, պալատք մեծամեծաց, և գործարանք զանազան արուեստից: Ելեալ աստի յաւաջին ուղեգնացութեան անդ մեքում չուեցաք 'ի Սաճառստան ընդ գետս Սուր, Տրափա, Սափա, և Վաւնա, և շրջեալ ընդ զանազան նահանգս Սաճառստանու, Սալաքիոյ, և Սուլզաքիոյ գաղարեցաք 'ի Կոստանդինուպօլիս: Երբ 'ի 1820. ապրիլի 26. անդրէն հանգիպեալ 'ի նոյն քաղաք Արաց, ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Սիենա, և հեռացեալ 'ի Լորացէ 104 մղոնաւ հասաք 'ի նոյն մեծ և ճոխ մայրաքաղաք բաւոր Վերմանիոյ:

152. Կղզսեղանիստ քաղաքն Սիենա բաժանի 'ի 4 Թաղս, որք են Շօդիէ Բերիէ. Սիպիէ Բերիէ. Շոպիէ Բերիէ. Վերիէ Բերիէ. և ունի դքունս 10. ալ գլխաւորքն են՝ Վարիէր Թո. Պարիէր. Սիլիէր. Շոպիէր. Շօդիէր. Սիպիէր. Վերիէր. և ունի նաև փողոցս 80, և հրատարակս 20. գլխաւորքն են՝ Վալթար. Հօֆ. ուր դռն երկու վիմատաշ շատրուանք և 'ի միջի պղնձի սիւն. 'ի գլուխն արձան Եստուածածնին պղնձածոյլ. Պարիէր. ուր են արքունիք. Սիպիէր, ուր գոյ շատրուան. Կրապէն, ուր կայ սիւն և մահարձան Լորրօր գութեան. Հօֆէն ճարդ. ուր դռն կրկին շատրուանք և արձան Եստուածածնի և սրբոյն Եստուածայ. Ֆրայտի. Լափիէր. Վրեթէ յամենայն հրապարակս անպակաս են երևելի շինուածք, եկեղեցիք, արձանք, և շատրուանք: Սեւաստաք և ակնաւոր է ե.

կեղեցին սրբոյն Ստեփաննոսի արքեպիսկոպոսանիստ արքայաշէն և հոյակապ . բովանդակ 'ի կոփածոյ վիմաց, և զարդարեալ պէսպէս դրուագօք ներքոյ և արտաքոյ . ունի խորանս 37 մարմարինեայն . բազում են 'ի նմա երեւելի դամբարանք կայսերաշէնք . զանգակատունն է 'ի կոփածոյ քարանց՝ վերուստ 'ի վայր գեղեցիկ դրուագեալ օեամբք և բրդօք . բարձր 460 ոտնաչափ :

Երեւելի է և մեծածախ ժողովրդագետական եկեղեցի՝ սրբոյն Պետրոսի . յորում են մեծագործ դամբարանք կայսերաց և դքսից : Փառաւոր են և արքունիք ուր գոյ մեծ գրատուն բազմամատենան, և հանդիսարանք բնական պատմութեան, և բնաբանութեան : Եւուանի են համալսարանք քաղաքիս ուսումնականութեան փիլիսոփայութեան և այլ գիտութեանց . ճեմարանք ազատական արուեստից, դպրոցք 'ի ծնէ խից և համերց, մեծաշէն պանդոկք, անկեղանոցք, և պալատք մեծամեծաց, այլովքն հանդերձ :

153. Ը ուրջանակի ունի մեծամեծ արուարձանս 23. Թաւով . գլխաւորքն կոչին | Էփօլլաթ . մեծ քան զբուն քաղաքն , յորմէ անջնդեալի 'ի ձեռն Ստեփանյ գեաոյ . յորոյ վերայ է փառաւոր կամուրջ, զոր նորոգ կառուցին յաւուրս մեր : Եւդ է մեծ պարտէզն արքունի : Եւ կարէն կոչեցեալ գեղեցկատեսիլ և զուարճալի . Թօլսա, ուր է գործարան յախճապակեայ անօթոց . Ս մինիւր հասէն . Եւրդերիսսէ . Եւրդփաթ . Ս արիւհիւք . Ս Էփէն , ուր է փառաւոր եկեղեցի սրբոյն Կարոտի . Բիւն Եւլի . ուր է պարտէզն Պելլիտեաէ . | Թալլքսէ . Եւրաբէ :

Եւուանի է գեղեցկաշէն եկեղեցին և վանք լատին միանձանց Սթօգեֆշլաւտ արուարձանի, զոր շնորհեաց Լայսր Խ Ֆաւնիսկոս միանձանց Հայոց եկաւորելոց 'ի Թրեստէ յամին 1810 : ուր գոյ գործոց հայ վանականաց, գրատուն, և տպարան այլովքն հանդերձ, Եւտաքոյ քաղաքին են գեղադուարձ ամարանոց և ապարանք Լայսեր կառուցեալք 'ի Ը Կադատն անուանի պարտիզին . ուր տեսաք գեղեցիկ ջրագարձ, մայրիս ծառախիտս , լճիւրիւթիւթս , շատուանս , ժողովոս շրջապատեալ 'ի կոփածոյ քարանց, զանազան քոսակս կենդանեաց Եւրիկոյ և Եւրիկոյ այլովքն հանդերձ :

154. Յետ անորց ինչ ելեալ 'ի Սիւնայէ հասաք 'ի նախանգն Սօռազիա, և ագաք 'ի գեղեցիկ և 'ի բազմամարդ քաղաքն Սոխն. յոր տեսաք զերեւելի եկեղեցիս և մենաստանս : Յեկեղեցին () գոստինեանց գոյ հաշադարծ պատկեր Տիրամօրն նկարեալ՝ առեն 'ի սրբոյն 'ի ուկայ. աստ է անթոռ գաւառապետ իշխանին և խորհրդարան ժողովոյն : Իստի հասաք 'ի մեծ բերդաքաղաքն () լմից, որ է առաջին Թագաւորական քաղաք Սօռազիայ և ամուր բերդ. անառիկ շրջապատեալ 'ի Սօռազայ գետոյն. ուր նստի Իսրայէլիոս. և է այժմ Սօռազիոս կարդինալ եղբայր կայսեր Փռան չիսիսի : Իստ հոյակապ և բազմամարդ քաղաք Բաց 'ի մայր եկեղեցւոյն ունի 12 եկեղեցիս քարաշէնս, և 5 մենաստանս, բազում անկեղանացո, քառաւոր համալսարան ուսումնականաց՝ Իսթոյի կոչեցելոց, և զերեւելի դպրոցս, և ապարանս :

155. Իստ անցեալ ընդ գեղեցիկ դաշտս և ընդ գանաղան քաղաքս նախանգաց՝ հուսկ յետոյ հասաք 'ի Սէ հաստան և 'ի Վալիցիա, որ կոչի Վարկի Կոստա, և ունի յառաջագոյն ինքնագլուխ դուքս. այլ 'ի 1340. միացաւ ընդ Սէ հաստանու յարքայէն Վազիմիրայ :

ՀԱԾԿԱԶՈՒՆԻ ԼԷՀԱՍՏԱՆՈՒ, ԱՐԻ ԵՆ ՍԵՐՈՒՆԴԻ
ՀԻՆ ԱՆԵՑՈՑ

156. Իստ 'իսկ յայտ աշխարհ Սէ հաստանու գլխաւ զԻնեցիս, սրբ 'ի սկզբան անդ դիմեցին աստ և հեռզհեռէ բազմացան և ժողովեցան 'ի մայրաքաղաք նախանգիս յՍլլով, ուրանոր շինեցին զականաւոր շինուածս, և հաստատեալ զանթոռ. եպիսկոպոսութեան տրուին ինքեանց անթոռանկատ քաղաք քիտանակ Ինայ :

Իստին աղադաւ կամ եղև մեզ նախ և յառաջ յայտ քաղաք գիմեալ հեռագօտել զանցս հայկազանց սերելոց 'ի յԻնեցւոց, և աստի սկիզբն առնել պատմութեանս և ապա անցանել յայլկայլ քաղաքս Վալիցիոյ, Սէ հաստանու, և Սուքովինայի, և ապա դնել 'ի կարգի զպատմութեան անեցւոց Սաւառաստանու, Սուտափիոյ, և Իսր. առաջիոյ ընդ Սաթարստանու, և ընդ Սրապատմու :

157. [Նա հռչակաւոր մայրաքաղաք համբոյն լիւ լիցիոյ] էօօի կոչեցեալ, կամ ըստ գերմ. [Կիւիտ, շինեալ եղև 'ի] էօ կամ 'ի] և ինչքան յորդուց 'ի'ա. նիէլի գըսին: Որով և կոչեցաւ քաղաք [էմի. ըստ օրում գրեալ կայ 'ի վիմի լատիններէն, որ գտաւ ընդ հոգով 60 ամօք յառաջ, զայս օրինակ * Վուքսն] և ինչ ,, Հիմունս հարկ ինձ, և յեանորդք ետուն անուն] էօ ,, բօլիս]: Ընտելիւն սորա յառաջ համարի քան զգնալն անդ արտոյց, բայց ծաղկեցաւ 'ի նմին ժամանակի. վասն զի որպէս գուշակեցաւ 'ի հին շինուածոց և յարձանագրաց անտի, դուքսն Սէնդոր որդի Վեմետրեայ հրաւիրեաց զՀայս սչ միայն օգնական լինել նմա 'ի պատերազմի, այլ և 'ի շինել և ծաղկեցուցանել զքաղաքս. սորին վասն ետ նոցա զայնչափ ազատութիւնս և զգեղեցիկ վայրաքաղաքին: Որք 'ի 1183 շինեցին զեկեղեցի մի փայտաշէն վասն ինքեանց, բայց որում ցուցանէ յիշատակարանն. բայց Թուր թէ և յառաջ ունէին զայլ եկեղեցի:

158. [Նա քաղաք է գեղեցիկ և զարգարուն, մեծ և փառաւոր աթոռանիստ մեծի կուսակալութեան գերմանացւոց. առ որով անցանէ Ռեդէվ վտակ. և բաժանէ զքաղաքն յարուարձանէն: Սոր գոն պայծառ եկեղեցիք, հռչակաւոր համալսարանք և գարոցք, ուսումնարանք ազատական արուեստից, երեք արքեպիսկոպոսարանք և զանազան շինուածք և ապարանք:

[Բաց 'ի] Վուսակալ մեծ իշխանի նախն անդ երեք լքեպիսկոպոսք] ատին, Հայ, և Սաթէն, անկախք յիրերաց: Ինչարձակ է իշխանութիւն] ատին լքեպիսկոպոսին. իսկ Սաթէն լքեպիսկոպոսն Սաթաց նախ 'ի ծայր աղուարձանին 'ի վերայ գեղեցիկ բլրոյ յերեւելի վասն սրբոյն Վեորդայ, որպէկեղեցին է փառաւոր և զմեծայարկ: Սորանոր տեսաւ դպրոց կամ ուսումնարան, յորում ուսուցանեն զկրօնիկոս իւրեանց կամ զկրօնաւորս բոլոր ծիսի Վուսաց:

159. [Երեւելի է մեծութեամբ և հստակեամբ մայր եկեղեցին] ատինացւոց կամ [եհօց առ երի մեծի

ունէին զերիս եկեղեցիս, և վանատունս, որպէս յիշատակի 'ի կոնդակին Ռիլիպպոսի կաթողիկոսին . այժմ մի միայն մնացեալ է, և հազիւ գտանին անդ 100 տունք Հայոց, յորոց մեծամեծք 'ի գիւղօրէս իւրեանց բնակին:

Սևի Հայոց:

164. Սեծահալակ և բարեշէն է վանատուն Հայոց ընդ բոլոր | էհաստան սակս բարեկարգութեան և ուսումնական անձանց . որ յառաջ կոչէր Հաճութար թիւ 8, կառուցեալ 'ի քաղաքամիջի անդ մերձ 'ի մեծ հրապարակն . և թաղն կոչի () Բեանցի ուլիս , այսինքն Հայոց փողոց : Եւթմեան բնակիչք վանատանս են քահանայք և կանոնիկոսք Երբեպիսկոպոսին , որք անուանի են յոյժ և 'ի պատուի սակս գիտնականութեան իւրեանց . մինչ զի լատին Երբեպիսկոպոսք մեծամեծ պարգեօք առնուն զոմանս 'ի նոցանէ, և կացուցանեն ժողովրդապետ 'ի վերայ | էհաց . որպէս եղեն յաւուրս մեր իմաստուն կանոնիկոսք Օախարեւիչ, Սարամօրուշ և այլք (201) . որք էին դասատուք համալսարանին :

Եւս վանք շինեալ 'ի միջոցի երկուց մեծամեծ փողոցաց , ունի առանձին դուռն և փողոց հասարակաց . ընդ որ ժողովուրդք քաղաքին անցանէն փողոցէ 'ի փողոց . որ և բաժանի 'ի չորս մասունս . նախապիսկոպոսարան . Եւսանիկոսարան . Եւսաստան . Եւսեղեցի :

Եւսեղեցի .

165. Եւրգեւպիսկոպոսարանն կառուցեալ է յաւուրեւեան կողմն 'ի վերայ վերին փողոցի , բարձր և գեղեցիկ 'ի զանազան սենեակս բաժանեալ . ունի զառանձին մատուռն և փոքրիկ դրատուն հանդերձ գեղեցիկ և զարդարուն սրահիւն՝ ուր տեսաք գեղեցիկ նկարս և զկենդանադիրս Երբեպիսկոպոսաց Հայոց : Եւսաջի եպիսկոպոսարանին 'ի սալայատակ բակի անդ կանգնեալ կայ քարեայ սիւն ըստ բարձրութեւն շինուածոյն , և 'ի վերայ սեանն կանգնեալ մեծ քարեայ արձան

Վրիտապետի Վիպին բարձեալ զմանսւն (Յոյս իւր
'ի վերայ ներքնախարսխին գոյարձանագիր լատիներէն.

* 'ի փառս սրբոյ Երրորդութեան զայս եկեղեցի և
« վասն նորոգեաց պատուելի Պարօն Երազմէն Լեւոն
« տօնօվիւ կառավար և մեծաւոր հայաստանցի 'ի 1716.
« յաւուր սրբոյ Երազմէն » : 'ի յատակ տեղւոյս երկին
մեծամեծ վէմք գերեզմանաց փորագրեալք լատին և
հայ գրով . բայց ոչ գտաք հնութիւն :

166. Լու երի այսր սեան գոյր 'ի հնութիւն Լուսաղ-
բիւր շինեալ ընդ եկեղեցւոյն , որպէս սովորութիւն է
աղբիս (Պատմութիւն 127) . այլ զկնի ժամանակաց կործա-
նեցաւ . և զսեւագոյն վէմն գտաք եղեալ 'ի մէջ որմոյ
զանգակատան . բազում դժուարութեամբ ընթերցաք
գլխատակարան երկաթագիր այսպէս . * 'ի Ստեփան
« Գաղիմիր Գառուի շինեցին հայ աղբարքն զաղբիւր
« վի թիւ 267 » (1264) :

'ի ներքոյ եպիսկոպոսարանին դէպ 'ի վերին փողոցն
էր դատարան հայոց , որ յառաջ էր յառանձին թա-
ղի և կոչէր Ստեփան . այլ 'ի վերջին ժամանակս աստ
վճարէին զամենայն դատս : Իսկ 'ի բառնալ տերու-
թեան , էհաց բարձաւ և դատաւորութիւն հայոց .
սակայն տակաւին իշխանք աստ 'ի խորհուրդ մօտնէին
կարգելով զայն ինքեանց խորհրդարան , և այժմ է
տպարան գրոց Լեհաց և գերմանացոց :

167. Իսկ հայոց տպարանն հաստատեցաւ յԵրվով
'ի վաղուց վասն տպագրելոյ զգրեանս հայոց : Յամի
Տեառն 1616. շինեցին 'ի մի կազմի վանից տպարան , և
տպագրեցին զքոչկական և զաղթարական գիրս . յա-
ռաջ քան զայնս տպագրեցին զԵրվովն , որոյ յիշատա-
կարան այսպէս պատմէ .

* Լեւոնակարող զօրութիւն Լեւոն կազմեցաւ նոր տպա-
« գիրս երկիրն Երազմէն քաղաքս Լեւոն կոչեցեալ , ընդ
« հովանեաւ ննջման սուրբ Լեւոնին ձեռամբ յոքնաւ
« մեզ քարմատանէնց (Յովանէս երիցուս , զոր հօգս
« արեալ մեծաւ աշխատութեւ և բազում ծախիւք տա-
« ըի մի բոլոր արուեստաւորաց հետ դատեցայ մինչև
« գիրն 'ի գլուխ հանի և նոր կազմարան սահմանեցի .
« և վասն փորձի նախ գերգնս Գառուի մարգարէին
« տպագրեցի 'ի յօգուտ և 'ի շահ անձաւոր աղօթողաց
« մերասեռ ազանց . . . Լեւոն եղև զրաւ սորին թվա-

„կանութեան Հայոց ՌԿԵ ամին . յամենան Ղեկտեմ .
 „ բերի ժե և 'ի Տեառն 1616 ամի . . . 'ի Թագաւորու
 „ Թեանն Վրիստոնէից 1 է՛հ աղգին բարեպաշտ ար
 „ քայի երրորդ Օ իկմունտին ॥ . և այլն : Իսկ 'ի 1705
 տպագրեցին Սաղմոս մի Թաթարերէն :

Վանսիկոսարան .

168 . Վանսիկոսարանն է բնակարան նախապատիւ
 քահանայից, պարսպապատ բարձր և քարաշէն , բաժա
 նեալ յերկուս շինուածս . ստորին մասն եռայարկ կա
 ռուցեալ է 'ի վերայ ստորին փողոցի :

Եւս է գրատունն բազում գրչագիր և տպագրեալ
 մատենից Հայոց և այլոց աղգաց . ուրանօր յանձնե
 ցաւ մեզ ամօրեայ ժամանակաւ խուզել զգրչագիր մա
 տեանս, յորս գտաք զերիս անգիւտ մատեանս , և ընկա
 լաք 'ի պարզեի մասին 'ի յաւերժական յիշատակ ուխ
 տիս սրբոյն Ղ ազարու 'ի Ս ենետիկ . Խ Ղ առք Փիլոնի
 իմաստասիրի գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի սակս թ Հե
 Թմոյ Թագաւորին Հայոց . զայս գործ Թարգմանեալ
 'ի լատին ըստ մանեայ տպագրեցաք ՀՅ . լտ . յամի
 1822 . և զառաւելագոյն մասն 'ի 1826 : Թ Հին Թարգ
 մանութիւն Ղ իոնեսիոսի արիսպագացոյն ընտիր և
 անթերի : Թ Ս եննութիւն Վաթուղիկեայց Սարգսի
 Շ նորհալոյն մեծագիր և անսխալ . Թող զայլս : Եւս
 է և զանձատունն քարաշէն ամրափակեալ կրկին
 դրամբք , որոյ վերակացու է մի 'ի նախապատիւ կանու
 նիկոսաց , ուր գոյր յառաջն գլուխ դրամոց 30 հազար
 ոսկի , այլ այժմ հազիւ լինի 3 հազար՝ որ բերէ զշահ
 սակս ողորմութեան պատարագի : Եւս ըստ օրինաց
 տեղւոյն ամ ըստ ամէ լինի աճուրդ . իբր զի՝ երբ փո
 խառուք 'ի պայմանեալ ժամանակին չկարեն վճարել ,
 հրատարակեն 'ի քաղաքի , և ամենեքեան անդ հաւա
 քեալ գնեն զաւանդս պարտապանաց և վճարին պարտք
 իսկ եթէ առաւելուցու քան զփոխն , դարձուցանեն
 առ տէրն :

Աղասատարան .

169. Աղասատարանն է առանձին մենաստան հայ կուսանաց որոշեալ պարսպօք , քարաշէն և կրկնայարկ , այլ ոչ այնչափ ընդարձակ , թէպէտ ունի բաւական սենեակս . մի կողմն մենաստանիս է 'ի վերայ միւս փողոցի , և միւս կողմն հայի գէպ յեկեղեցին : Ունի և առանձին մատուռն կամ վերնատուն , ուր հաւաքեալ կուսանք ընդ մայրապետին իւրեանց կատարեն ձայնիւ զժամերգութիւնս հայերէն , երգելով զերգս շարականաց և ժամագրոց : Ա երկն մասն հասանէ ցվերնատուն եկեղեցոյն . ուստի կուսանք տեսանեն զպատարագ , և 'ի հանդիսաւոր տօնս երգեն :

Ստեալ մեր յայս մենաստան տեսաք զսենեակս կուսանաց զարգարեալս պատկերօք սրբոց և հոգևոր զարդուք . ամենեքեան պարտին լինել Հայ , և գիտեն քաջ ընթեռնուլ հայերէն . այլ ոմանք ոչ իմանան զլեզուն Հայոց : Սորա են միանձնուհիք 'ի կարգէ սրբոյն Նեդիկոտոսի . զգուշաւոր են յոյժ 'ի պահպանութիւն կանոնաց , զգնուին մազեղէնս ըստ տարազու նոցա : Արթուրութիւն նոցա այնչափ անուանի է ընդ բոլոր Ա հաստան , մանաւանդ առաջի տէրութեան . մինչ զի սորա տան կանոն այլոց միանձնուհեաց : Վմենեքեան հպատակեալ կան ընդ միով Մթասուհեաւ , որ ունի խորհրդականս և պաշտօնաւոր միանձնուհիս , որոց խնամակալու է Մքեպիսկոպոսն Հայոց , որ պաշտպանէ և զկալուածս կուսաստանին :

170. Մուանի է գպրատուն սոցա , և գլուխ համալրի այլոց գպրոցաց . ուր վարժին 400 աղջկունք , և երբեմն աւելի , որք ուսանին զգրագրութիւն , զթուաբանութիւն և զայլ պատշաճ ուսմունս . ևս և զձեռագործս ինչ պիտանիս ինքեանց :

Մ.ՍԼ 'ի վեր քան զամենայն կրթին 'ի բարի վարս պարկեշտութեան ընդ վերահացութեամբ կուսանաց , որք սքանչելի արթնութեամբ մարդեն զնոսա . որով ձգեն 'ի հեռաւոր վայրաց զաղջկունս յուսումն իւրեանց . մինչ զի յայտն անձամբ չգրաւ առ նոսա , և բազում խնամս եցոյց : Ունին չափաւոր ապրուստ ,

զոր բերէ երկիր իւրեանց մնացեալ 'ի նախնի Մեծեւոց անտի :

Եւս մենաստան պրեցաւ 'ի 1781. զոր յետոյ նուրդ կանգնեցին . բաց աստի 'ի հնումն գոյր այլ վանք , զոր շինեցին յանուն սրբոյ Խաչին հանդէպ քաղաքին . և կոչէին Հաճկապար , ուր կային արեղտը և էր ուխտատեղի հաւատացելոց : Եւս ձեռնադրեցաւ Եկեղեցիսկոպոս 'ի Սեբիսեդիկ կաթողիկոսէ . ուր և ժողով եղև յաւուրս Խաչատուր Երեւիսկոպոսին , ըստ որում յիշէ 'ի Կոնդակին (180) : Եւս հին վանք այժմ է զինուորանոց , ուր երեւին հին գերեզմանք Հայոց :

Եկեղեցի Հայոց

171. Եկեղեցի Հայոց է արքեպիսկոպոսանիստ և հռչակաւոր ուխտատեղի ամենայն Վրիստոնէից . կառուցեալ յանուն նեջման Մամօրն , չափաւոր մեծ քարաշէն և գմբէթաւոր 'ի ձև քառակուսի , և ունէր գաւիթ ըստ սովորութեան աղգիս , այլ զկնի ժամանակաց միացուցին ընդ բուն տաճարին , որով փոքր ինչ երկայնաձև եղև և բաղմախորշ . ունի 13. խորանս և 3. դրօշնս : Բարձր է բեմն . յերկոսին կողմունս դասին են նստարանք քահանայից , և աթոռ եպիսկոպոսին . ուր անխափան յամենայն օր անթերի կատարի ժամերգութիւն ըստ արարողութեան Հայոց : Հին պատկեր վերափոխման Տիրամօրն եղեալ կայ յաւագ խորանի . տեսաք յորմն 'ի վերայ մարմարիոնի արձանագիր անվերծանելի :

172. Իսկ Լուսաւորչի հրաշագործ պատկերն է յառանձին խորանի առ երի մեծի գրան 'ի կողմն հարաւոյ . ուր յաճախեն յովով ուխտաւորք յամենայն ազգաց յամենայն աւուր հինգշաբաթի , զոր բանան 'ի ջերմ պաշտօնասիրութիւն ժողովրդեան : Եւս պատկեր է ըստ մեծութեան խորանին բողոքովին արծաթապատ ոսկեզօծ . 'ի վերայ դաստառակին գրեալ կայ յիշատակագիր սքանչելեացն , որ եղև 'ի հնումն 'ի տան պրի կնոջ օրինակ զայս .

* Մ'ձ' որ էնն յաւիտենից շնորհեաց անբաւ զօրուն Թեափք դարձեալ լոյս աշխարհի . այսինքն պատկեր

„ մեծին լ ուսաւորչի սրբոյն Վրիգորի ամենազօր ա-
 „ ջով. ոչ ՚ի կիր էառ թաքել ընդ գրուանաւ. այլ եդ
 „ ՚ի վերայ աշտանակի զի լուսաւորեսցէ զամենեսեան .
 „ մանաւանդ զազգն Հայոց : Սակայն յայտնութիւն
 „ սրբոյ պատկերի եղև յոյժ պանչելի և ՚ի վեր քան
 „ զՏրաշ : Լուր աւագ երկուշաբթի , որ է սկիզբն
 „ չարչարանաց Տն մերոյ (Յոի Վոի, սրբութիւն սկիզբն
 „ էառ հոգալ և տխրել ընդ նոյն տն . և քրտունք հո-
 „ սէին ՚ի նմանէ ոլոռնաձև երկոտասան ժամ անդա-
 „ դար ամենեցուն ակներև ՚ի տան միում բարեպաշտ
 „ այրի կնոջ Սատարինէի , որ կոչի բանի Վրէպսվա
 „ տէր Ս աշքոէնց ՚ի թիւ ՌԾԵ (1608) . Լպրիլի ամսոյ
 „ Ե . ՚ի հայրապետութե տն (Յակովբայ , և արհի եղկտ
 „ մերոյ տն Վիկոլայի . զոր նոյն սրբասնեալ այր վկայ-
 „ ութի հաստատեաց . որք ընդունին նմ փարատումն :
 „ Եւ ՚ի տօնի աւետեաց Լճաճնի մեծաւ հանդիսութիւն
 „ օրհնեաց և ետ աւագ եղբարց . զոր նոքա ընկալան
 „ յօժարութիւն և մեծաւ պատուով զարդարեցին ար-
 „ դեամբք իւրեանց : Եւ է բարեխօս վասն նմ հօտի
 „ իւրոյ , զոր գնեաց արեամբ իւրով սրբով :

Վ յատակ այսր եկեղեցւոյ շարեալ կան մեծամեծ
 վէմք գերեզմանաց հայ և լատին գրով : Լուսնի խո-
 ըանի սուրբ լ ուսաւորչին եդեալ կայ վէմ մի այսպի-
 սի արձանագրով . * Լուս է տապան պիւ () վանեսին
 „ որդոյ տօլվադաւոր խօջա՝ Եւասարդին ՚ի Լտապատ
 „ քաղաքէ հանգեաւ ՚ի Տէր . Թվ. ՌՃԼԵ (1686) . և
 „ Փետրվարի ամսի հինգերորդի : Եւրոպէս առաջի
 հանդիպակաց խորանի Լճաճնին գոյ հնագոյն գերեզ-
 ման . Թիւ ԷԼԲ (1483) :

173. Ընդ հիւսիսային դուռն եկեղեցւոյն մտեալ լի-
 նի ՚ի օալայատակ աւանդատունն ընդարձակ , որ ունի
 առանձին մատուռն քարաշէն շինեալ ընդ վերնատան
 ըստ որում դնի ՚ի յիշատակարանի եկեղեցւոյն : Վ
 վերայ մատրան է պահարանն եկեղեցւոյ , ուր տեսաք
 գեղեցկագիր հին աւետարան զարդարուն և արծաթա-
 պատ . զոր հանեն ՚ի հանդիսաւոր աւուրս տօնից , նաև
 զհին ծանր զգեստս պատարագի այլովքն հանդերձ :
 Լքտաքոյ աւանդատանս է բակ և պարտեզ կուսմանաց :
 Իսկ ընդ հարաւային դուռն եկեղեցւոյն մտեալ լի-
 նի ՚ի Խաչբակն՝ որ է քառանկիւն գերեզմանատուն .

և ունի մեծ դուռն, որ հանէ 'ի վերին փողոց, և է բուն արտաքին դուռն եկեղեցւոյն : Յարեմտեան կողմն է մեծ արձանն խաչելութեան կանգնեալ իբր 'ի մատրան, ուրանօր փառաւոր հանդէս լինի 'ի տօնախմբութեան մարմնոյ և արեան ՏՆ : Լստ հաւաքին ամենայն մեծամեծք և արուեստապետք քաղաքին, որք զարդարեալք գոյնղգոյն զգեստութ հանդերձ դրօշակօք իւրեանց հետեին թափօրի սրբազնութեան : 'Լ չորս կողմանս տեղւոյն շինեալ կան չորս փառաւոր խորանք, ուր տայ օրհնութիւն Եպիսկոպոսն : 'Լ յատակ տեղւոյս շարեալ կան մեծամեծ վէմք գերեզմանաց հայ և լատին գրով, այլ ոչ տեսաք հնագիր վէմն . գուցէ եղեալ եղեն 'ի հիմունս շինուածոց :

174. Յիշատակարան այսր եկեղեցւոյ այսպէս գրեալ կայ . * Լճոռանիստ եկեղեցին հայոց Լուվայ շինեալ, ցաւ յամի ՏՆ 1183 փայտաշէն . իսկ 'ի 1363 շինեցին, քարաշէն . հիմնադիրն էր պր Յակոբ Շահնշահ կաթապի . և պր Ստեփան Գանոսեան Լքրահամենց 'ի Սայսուրի քաղաքէ : 'Լ 1509 նորոգեաց զգմբէթն, յարգելի Լսվատուր Բօփուլէն : 'Լ 1562 կանգնեաց զանգակատունն պր Լնդրէասն կաթապի . 'ի 1723 շինեաց զվերնատունն կուսանաց և բարձրացոյց զգաւ լիթն պր Սալիկ Լեկուստօնօվիչ ազնուական իշխանն և դատաւորն դատաստանին . յորոյ յիշատակ կանգնեցին զսիւնն արտաքին || :

Լստ փառաւոր իշխանք հիմնադիրք եկեղեցւոյս գրեցին հաստատ կտակ, զի մի ազգականք իւրեանց ունիցին զիրաւունս 'ի վերայ եկեղեցւոյն . զոր տեսաք 'ի վերայ մագաղաթի այսպէս :

* Յո Վն :

Լստ մեր կամաց և հաւատոյ գիր է Յակոբիս որդոյ Շահնշահին բնական կաթապի, և Գանոսի որդոյ Լվրանի՝ բնական ղազալցի, որ տուաք զայս հաւատոյ զերս՝ որ ուխտեցաք վստն սբ Լճաճնին . և շինեցաք 'ի Վով քաղաքս . հայադաւանսբ՝ ուսաւորցին աւրիւնաքն . հնազանդ կաթուղիկէին, և հայ եպիսի, և հայ տանուտրանցն . որ յայսմ հետէ ոչ մեր որդի,

« ոչ դուստր , ոչ եղբայր , ոչ ազգ , ոչ թոռն , զարդ զու
 « զորմութիւն որ առնեն , այլ իշխանութի չառնեն ի
 « վերա եկեղեցւոյն կամ քանի կամ տանուտրաց կամ
 « ի վերա եկեղեցոյ ընչից , ով որ յանդգնի կամ լըր-
 « բութի առնէ , նա սուտ է յամ դատաստան , և պատ-
 « ժի յայ և ի նր եկեղեցոյ և ի նր անձնէն և ի նր
 « առաքելոցն վկութիւն այ և տանուտրաց : Պարեցաւ
 « դիրս ի թիւ Հայոց ԳԺԲ (1363) . յաւագաստոթի
 « Է աւրն : * Եւ Լաւրա՛համ ավագներեցս ՎԷ : Եւ
 « Բարստագէս կրանաւորս ՎԷ : Եւ Յոհաննէս աբե-
 « զաս ՎԷ : Եւ Վնաստուր քահանայս ՎԷ : Եւ նոր Իգա-
 « տենի որդի Սարայս ՎԷ : Եւ նոր Խաչատուրի որդի
 « Յովանէս ՎԷ : Եւ նոր Թաւադէ մուրի որդի Տայ-
 « չուս ՎԷ : Եւ նոր Չոպանի որդի Սէլիքչաս . ՎԷ : Եւ
 « նոր Բազի որդի Խոսրովս ՎԷ : Եւ նոր Բնդրէասի
 « որդի Լուրաւինս ՎԷ : Եւ նոր Բճատուրի որդի
 « Սսերս ՎԷ : Եւ նոր Յովանէսի որդի ամիր Սարգիս
 « ՎԷ : Եւ նոր Յովանէսի որդի Բմիր պէկս ՎԷ : Եւ
 « նոր Սահակի որդի Յակոբս ՎԷ : Եւ նոր Յակոբի որ-
 « դի Լասարադինս ՎԷ : Եւ նոր Թաւադուրի որդի Բճա-
 « տուրս ՎԷ : Եւ նոր Թաւադուրի որդի Սուրբակս ՎԷ ॥

175. Օճագահատուն եկեղեցւոյս մեծ է և բարձր
 կառուցեալ յարեւելան կողմն ի վերայ դրան եպիս-
 կոպոսարանին : Յիշատակարանն եղեալ կայ ի վերայ
 դրան դատարանին , որ անկանի ընդ զանգակատամբ ,
 գրեալ ի վերայ սեաւ մարմարիտնի ոսկէգիր այսպէս .

* ԽԻ ՀԵՅ ԹՎԻՆ Եւ յամսեանն յենմուն , խճ Բնդ-
 « րէասն կանօցն շինել ետուր զտուն զանկակին վա իւր
 « ՀԳժ Եւ իւր ծնուն Սալէրեան Եւ Սառային Եւ եղբօրն
 « Բնդին Եւ անձ զըմիցն Յին ॥ (1571) :

Բնկեւանոցն Հայոց չէ հեռի աստի շինեալ ի վերայ
 միւս փողոցին , ուր բնակին հայ աղքատք . յառաջա-
 գոյն ունէր հոգաբարձու և եկամուտ , որպէս ցուցանէ
 օրագրութիւնն գրեալ Թաթարերէն , որ սկսանի

* ԹՎԻ ԽՀԳ (1624) մարդնրն իւր Պու դէֆդար է
 « դիւտի . վանք շէրդալինանէսաքօլ վէ քալայ քէլիքնէ
 « չիք վրտագօք մանտա եազըլըր . հէսէք քօրմախու-
 « չուն ॥ :

« ԹՎԻ ԽՀԳ . միդ 30 . շէրդալնկ քանդանաքդան
 « շէրդը ախլա պայրաման սօնկրա նօկարիքուն ֆ : 20

„ՏՐԶ 13 : Լ՛արիւ. 6. Պուկունքի քունու ուշմախլը
 „Ճանլը իվաղքօ եէզուիդա աքսէնդօվիչ բօղրէպինա
 „պէրաիւար : ՏՐԶ 16. 11 :

Լ՛րեպիսկոպոստեիւն Իլվով.

176. Հայոց արքեպիսկոպոստութիւն յԻլվով հաս-
 տատեցաւ յամի տն 1364. որպէս ցուցանէ յիշատա-
 կարանն : Իսկ առաջին եղև Վրիգոր արքեպիսկոպոս,
 որ ձեռնադրեցաւ ՚ի ՍԵՍՐՈՎ կաթօղիկոսէ. որպէս
 յայտ է ՚ի կոնդակէ իւրմէ, զոր գրեաց առ Իլվովցիս
 վասն հաստատութեան : Օսա հաստատեաց և յաջորդ
 նորա Կոստանդին կաթօղիկոս. որ ապա մերժեալ
 զՎրիգոր ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոս Իլվովի զՀով-
 հաննէս որդի Լ՛ասրատինի : Լ՛յսորիկ աղագաւ ՚ի յի-
 շատակարանին Իլվովի տ եպիսկոպոս դնի Հովհան-
 նէս : Հետ Հովհաննու նստաւ յԻլվով Լ՛ւեօիք ար-
 քեպիսկոպոս : ապա Խաչատուր. ապա Ստեփաննոս.
 ապա Ղալուստ. ապա Ք Խաչատուր. ապա Վրիգոր.
 ապա Պարսամ. ապա Լ՛իկողայոս կամ Լ՛իկօլ. ապա
 Ք Հովհաննէս Վարմատանէնց. ապա Ս արդան Հո-
 նանէան. ապա Դ Հովհաննէս Տօպիա Լ՛կուստոնովիչ.
 ապա Հակոբ Լ՛կուստոնովիչ. ապա Ք Հակոբ Թումա-
 նովիչ. ապա Դ Հովհաննէս Սիմօնովիչ. և ապա Վայե-
 Թան Ս արդերեսովիչ, որ ընտրեցաւ յառուրս մեր ար-
 ժանաժառանգ յայն աթոռ արքեպիսկոպոսական. և
 ցարդ կառավարէ զվիճակ իւր խոհմութեամբ և յա-
 ջողութեամբ, որ և բազում մարդասիրութեամբ պա-
 տուասիրեաց զմեզ :

177. Փոքր ինչ տարբերութիւն գտաք ՚ի յիշատակա-
 րանի անդ Իլվովի, որ դնէ այսու կարգաւ և այսու
 բանիւ :

տ. Հովհաննէս արքեպիսկոպոս Իլվովի և Ս ալա-
 քիայի, որ էր ՚ի Թագաւորական դարմէ Հայոց նստաւ
 յամի տն 1365. առ Ս լատիսլաւոս արքայիւ Լ՛էհաց,
 բայց փութով վախճանեցաւ :

Ք. Վրիգոր մեծ նստաւ արքեպիսկոպոս յԻլվով առ
 Վաղիմիր արքայիւ :

Դ. Դաբրիէլ (կամ Լ՛ւեօիք) նստաւ արքեպիսկո-
 պոս յԻլվով :

Դ. Վրիտաֆորտս (Խաչատուր) նստաւ յամի Թն 1467 առ Մլպերթ արքայիւ :

Ե. Վիլիանոս (Վալուստ) նստաւ յամի Թն 1516 առ Թ Սիկիսմունտոս արքայիւ , զորմէ գրէ և Մնդրէաս ի ուսնիցի :

Զ. Մտիփաննոս նստաւ արքեպիսկոպոս , որոյ նամակ գոյ յարքունի դիւանին , որով ծանուցանէ արքային զորպիսութիւն Հայոց : Գոյ նաև իւր կտակ , յորում յիշէ թէ Սրբազան Հայրապետն Հռովմայ առաքեալ է զինքն առ Ֆերտինանտոս կայսր գերմանացւոց , առ որում եկաց ամիսս 4 : Եւ վասն այսորիկ Պապն ընծայեալ է նմա իբրև «իրելոյ» ծանրագին խաչ , մնչէդ , և հանդերձ սպիրտակ և կարմիր , շապիկ , և թագ եպիսկոպոսական . որ և յերկար ապրեցաւ :

Է. Գրիգոր նստաւ առ Սիկիսմունտոս () գոստոս արքայիւ , այլ Հճանդուրթեալ անկարգութեանց ժողովրդեան փախեալ յԻլվովէ :

Ը. Պարսամ նստաւ արքեպիսկոպոս , այլ Հժուժեալ անիրաւութեանց նոյնպէս փախեալ . առաւել կամք եղեն նմա հրաժարիլ յաթոռոյ , քան հեռելիլ անիրաւութեանց :

Թ. Կարապետ անուանեցաւ արքեպիսկոպոս Իլվովի . որ 'ի Կամենիցէ գրեալ թուղթ առ Իլվովցիս առնանէ զինքն եպիսկոպոս Իլվովի և Սլաքիայի :

Ժ. Սեփրոպ նստաւ արքեպիսկոպոս , որ այսպէս օկոսանի զԼիմդակ իւր . * Սեփրոպ ողորմութիւն Թոյ , « արքեպիսկոպոս Իլվովցոց » : Ետ մահուան սորա յերկար ժամանակ աթոռն մնաց առանց եպիսկոպոսի , մինչև եկն յԻլվով Սեւքիտեգիկ կաթուղիկոս և ձեռնադրեաց արքեպիսկոպոս զԼիկօլ կամ Լիկոզայոս աբեղայն :

ԺԱ. Լիկօլ Խորոսեվիչ նստաւ արքեպիսկոպոս յամի Թն 1630 . առ Թագաւորութեամբ Դ Սիկիսմունտոսի . և եղև առաջին , որ միացոյց զեկեղեցի իւր ընդ սրբոյ եկեղեցւոյն Հռովմայ , յամի Թն 1666 յաւուրս Ուրբանոսի Ը . Հայրապետին և Ստանիսլաւոսի արքային :

ԺԲ. Սարգան (Նունանեան) կեսարացի աշուկերտ փռօփաղանապի նախ եղև օգնիչ կամ յաջորդ Լիկոզայոսի :

կօլ արքեպիսկոպոսին. որ և չորաւ յ՝ Վմիածին առ ՚ի միաբանել զնոսա ընդ Հռովմայ : Սակայն միաբանք և գին զնա ՚ի բանտի , մինչև արքայն | էջաց նամակ գրեալ վասն նորա առ արքայն Սարսից ազատեաց զնա : Ի պա եկն յ՝ իլլով և նստաւ արքեպիսկոպոս յա մի տն 1686 . հոկ . 29 . և հաստատեցաւ ՚ի Հռովմայ :

Ի յս եպիսկոպոս ՚ի ծերութեան իւրում արար ինքեան օգնիչ զ՝ Ծատուր Լերսեսեւիչ տրայիանուպօլոսեցին , որ վախճանեցաւ յառաջ քան զՍարգան : Ի նմին ժամանակի Սարգան եպիսկոպոս գորով ՚ի Սամնից՝ Տօպիա Լեկուստոնովիչ աւագերէց ամփոփեաց զմարմին նորա առ ոտս բեմին :

Իսկ Սարգան խնդրեաց օգնիչ զՍտեփաննոս Ստեփանովիչ աւագերէցն Սամնիցի . բայց քահանայք և ժողովուրդք ոչ ընկալան . զի կամէր հաստատել զնա առանց ընտրութեան նոցա գրելով միայն ՚ի Հռովմ . դատի ընտրեցին միաբան զՏօպիա Լեկուստոնովիչն :

ԺԳ . Յովհաննէս Տօպիա Լեկուստոնովիչ նստաւ յետ Սարգանայ յամի տն 1715 . որ իբրեւ ծերացաւ ընտրեաց օգնիչ զՏէր Յակոբ Լեկուստոնովիչ :

ԺԴ . Յակոբ Լեկուստոնովիչ նստաւ յամի տն 1737 . որ ՚ի ծերութեան իւրում ընտրեաց օգնիչ զՅակոբ Խուսմանովիչ :

ԺԵ . Յակոբ Խուսմանովիչ նստաւ յամի տն 1782 . որ յանկարծ վախճանեալ ոչ կարաց ընտրել յաջորդ :

ԺԶ . Յովհաննէս Սիմոնովիչ նստաւ յամի տն 1799 . որ գորով այր զօրաւոր և գիտնական գրեաց Թուղթ առ կայսրն վասն կանոնիկոսաց իւրոց և ետ բերել ուկի նշան կայսերական հանդերձ Թոշակաւ , զոր արկանէն նոքա զպարանոցաւ ըստ նմանութեան | էջ կանոնիկոսաց . սա եկաց յաթոռ իւր ամս 17 . և չունէր յաջորդ :

ԺԷ . Քայեթան Սարգերեսեւիչ բարեբարոյ կանոնիկոս ընտրեցաւ արքեպիսկոպոս յամի տն 1816 . այլ յերկարեալ հաստատութեան՝ ձեռնադրեցաւ զկնի չորից ամաց ՚ի 1820 . յուլիսի 16 , այր արժանաւոր այնմ բարձր աստիճանի :

178 . Լեքեպիսկոպոսութիւն իլլովի մեծայարդ է ընդ բոլոր Լեւոպիա , և մեծ պատիւ ունի առաջի Տէրութեանց : Ի յս աթոռ բաց ՚ի պաշտօնատար կա

նոնիկոսաց ունի զընդհանուր փոխանորդ ()Քիլիալ անուամբ . ևս և ժողովրդապետ տաճնայն եկեղեցեաց իւրոց , յորոց ընտրին սովորաբար խոստովանահարք մեծամեծաց :

Իսկ ընտրութիւն եպիսկոպոսին նախ և յառաջ լինի 'ի կանոնիկոսաց հանդերձ հաւանութեամբ ժողովրդեան , որում հաւանեալ կայսեր հաստատէ . ապա հաստատէ և Սրբազան Հայրապետն Հռովմայ առաքելով առ նա Սիրարկու կամ Պալլում Ստորապօլտի գործեալ 'ի ոգիտակ ասուոյ խաչազարդ , զոր կրեն 'ի վերայ սուրբ հանդերձից 'ի նշան կատարեալ իրաւասութեան :

179. Սբ միայն վերոյ գրեալ եպիսկոպոսունք , այլ և բազումք 'ի բնակչաց Լճոյ դաւանէին զսուրբ ժողովն Վաղկեդոնի . որպէս յայտ է 'ի գործոց Ստորապետութեան իկոսին , (Յովհաննու արքային , Վրիգորի Սահաւորոսին , և որդւոյ նորա Վրիգորի վկայասիրին , Բարսղի եպիսկոպոսին , և այլոց երևելի անձանց) : Սակայն ատելութիւնն այնպէս խրտեցոյց զԼճեցիս , որք 'ի պատճառս նոցա այնչափ դժբաղդութեց պատահեցան , ուստի օտար երևելին և հեռի 'ի նոցանէ : այլ բազումք ծանօթ էին Սրբազան Հայրապետացն Հռովմայ , որպէս Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս և այլք : Բայց և այնպէս 'ի կաթուղիկոսէն ձեռնադրելին և հեղինակութիւնն որին իշխէին յՎլով 'ի Սալաբիա և այլուր : Լճի բերեալ միաբանեցան ընդ՝ սբ աթոռոյն իշխանուի եպիսկոպոսաց ձգէր մինչև ցՍրիմ , և ցԼճտէրխան . իսկ Էրբե բաժանեցաւ տէրութիւն ի հաց ամփոփեցաւ այս իշխանութիւն միայն 'ի ի հաստան գերմանացւոց . զի մասն Սուսաց անկաւ ընդ իշխանութեամբ ի ատին Լճեպիսկոպոսին Սուսաստանու , մինչև ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս վասն Լճեցւոց (Յովսէփ Վրիգոս Թորովիչ , որ նստէր 'ի Սոյլով (250) :

180. Լախնի եպիսկոպոսունք իբրեւ դային յԼճ միաձնէ գիր դաշնադրութեան տային Վլովցոց , որ սկսաւ 'ի խաչատուր եպիսկոպոսէ , որպէս ցուցանէ նամակ իւր գրեալ բոլորգիր 'ի վերայ մագաղաթի պատկէտ .

* (ՅԵՎԵ ծառայ իրաւաստութիւնս :
 „ Ի Խաւանութեան ԶԵ (1467) :

„ Ի ժամանակս երիցս երանեալ հայրապետի հա-
 „ նաւոյ հայաստանաց ՏՆ (Յառիտապէս կթղէի . և
 „ պատրիարքի Սաղարշապատու աբ յաթոռն ՍԶ-
 „ միածնի նւաստս 'ի բանայսիրաց իրաւատուր եպիս-
 „ ձեռնադրեցայ եպիս Սլովի աթոռոյն և իւր վճա-
 „ կացն , և տղորմունքն նոյ եկեալ հասաք 'ի մեր հաւատս
 „ որ նոյ և 'ի մեր հայրապետէն անձնեցաւ մեզ . Եւ 'ի
 „ սոյն աւուրս շնորհաւք փրկչին եկեալ հասեալ կային
 „ աբ և պարծանաց պարծանք նւիրակէն նոր Լնանիա
 „ արհի եպիսն և նոր (Թաւմա եպիսն 'ի անծաշէն և տի-
 „ րախնամ քաղաքս Սլովի . և հանդէսիւ ժողովեցան
 „ միայրումար ամենայն աւրհնութեց արժանաւոր երջա-
 „ նիկ և ուղղափառ ժողովուրդ քաղաքիս 'ի գաւիթս
 „ անծային լուսոյ մաւրս 'ի մենաստանիս . որ է ընդ-
 „ գէմ քաղաքիս , ինդիրք արարին զպսքան բանքս .
 „ Եւ ես նւաստ եպիսս իրաւոր խոտաացայ կատարել
 „ առաջի նոյ . Եւս եկեղեցեաց և ընչիցն հրաման չայ-
 „ նենք . առանց տանուարաց հրամանին : Զ որ քՆԴից
 „ մտոցն ձեռնամուխ չի լինիք . և ոչ նոքա իմ մեռնեց .
 „ ոնք առաջի հայրապետուն ժամն էր : Դ որ զայս տե-
 „ ղացս իրիցանուն զդատն ու զդատաստանն 'ի տեղս
 „ այնենք հետ տանուարացն և այլ տեղ չի ձենենք : Դ
 „ որ զքահանայ կամ զտարկաւարդ առանց տանուարաց
 „ հրամանին չի այնենք : Եւ որ անհասուկ ինամուծի
 „ կամ այլ անհաս բան կաշառաւք չի այնենք : Եւ
 „ թէ մահու թէ կենաց ինչ որ իւրեանց կեարեացն հո-
 „ գոյ բաժին հանեն , կամ տան զայն առնունք . և այլ
 „ աւելի չի պահանջենք : Եւ և եկեղեցապան և հայր
 „ պետ դնելոյ հրամանք չանենք առանց տանուարացն
 „ հրամանին . Եւ այլ ինչ բան որ լինայ կամ դատաս-
 „ տան հոգեւոր կամ մարմնաւոր առանց տանուարացն
 „ չայնենք : Եւ այլ թէ կաթիկն նոր Եւստապէսն
 „ վերստին հրաման այնէ և զ] ուլ քաղաքս նորունք տր-
 „ նէ գրով ես պատասխան տամ կաթիկոսին Եւ :

(Յայտմանէ յայտ է թէ Լնեցիք սեղմեալ էին զի-

խանութիւն եպիսկոպոսաց Իլվովի, և ամենայն ինչ հրամանաւ դատաւորաց լինէր: Եւսին իրի յաջորդ առ իալուստ եպիսկոպոս դժուարացաւ յոյժ ընդ այս. և ՚ի նամակի իւրում, զոր գրեաց առ Իլվովցիս յամի 1516. մեղադիր լինի Խաչատուր եպիսկոպոսին, որ տուեալ էր զայն գիր:

ՍԽԻՄԱՆՈՒԹԻԱՆ ԻՎԼՈՎՅՈՅ:

181. Յամի Խն 1624. Սեւքիսէդ կաթողիկոս փախուցեալ ՚ի ձեռաց Շահաբաս արքային Պարսից զերծաւ յԻլվով. ժողովուրդն մեծաւ պատուով ընկալաւ զնա, որք էին յայնժամ հազար տունք: Եւ որովհետեւ եպիսկոպոս նոցա վախճանեալ էր ՚ի նմին ժամանակի, խորհեցան տալ ձեռնադրել զոմն յարժանաւոր արեղայից: Իայց Երիզուարեղայն բազում ընծայիւք հաւանեցոյց զկաթողիկոսն կոչել զինքն յեպիսկոպոսութիւն. այլ ոչ որ ՚ի քահանայից և ՚ի ժողովուրդոց հաւանեցաւ ընդ այս. և ամենեքեան ընդդիմացան և ջանացին խափանել, բայց չեղև հնար. քանզի կաթողիկոսն տարեալ զԵրիզուարեղայն վասն սրբայ Խաչին ձեռնադրեաց զնա դադտ: () այն լուեալ ժողովրդեան ոչ ընկալան զնա. ուստի՝ Երիզուարեղայն զնալ ընդ կաթողիկոսին ՚ի Սաբանից. այլ նա յետոս դարձոյց զնա ՚ի ճանապարհէն, գրելով կոնդակ առ Իլվովցիս, թէ որ որ ոչ ընկալցի զԵրիզուարեղայն եղիցի, որով լուեաց ժողովուրդն ակամայ կամօք: Սակայն և այնպէս սիրտ նոցա ոչ երբէք միացաւ ընդ նմա, յորմէ ծագեցան անհնարին խռովութիւնք:

182. Իբր զի ժողովուրդն միանայր ընդ վարդապետաց, որք գային յարտաքուստ. իսկ Երիզուարեղայն զաբացի վարէր զնոսա ՚ի ձեռն քաղաքապետաց: Սինչ զի Հանդուրժեալ հայ դատաւորաց փակեցին զգրուս մայր եկեղեցւոյն և առին զբանալիս. ապա կամեցան դատել զԵրիզուարեղայն. այլ նա ճարտարմտութեամբ իւրով շրջեաց զդատն ՚ի վերայ նոցա և պարտաւորեաց զժողովուրդն: Ի վերայ այսր ամենայնի ջանահնար եղև Երիզուարեղայն հաշտիլ ընդ ժողովրդեան. բայց իբրև ետես, թէ նորա յամառեալ կան, դիմեաց ապա առ իսկան

կրօնաւորս, և միացեալ ընդ նոսա ետ զիր երդման մնալ հնազանդ սրբոյ աթոռոյն Հռովմայ հանգերձ ժողովրդեամբ :

{ }այնժամ | ատին եպիսկոպոսն առաքեաց զԼիկօլ առ քաղաքապետն . որ անգէն և անդ պարտաւորեաց զժողովուրդն կամ գնալ յատեան նորա և խօսիլ, և կամ բանալ զեկեղեցին : Լ՝յլ նոքա անխոհեմութեամբ իմն ոչ չորան առ նա, և ոչ բացին զեկեղեցին . ուստի { }տեանք և Լիկօլ առեալ զօրս ի քաղաքապետէ չորան ի դուռն եկեղեցւոյն, և կոչեցին զհայ իշխանս զի կամ ինքեանք եկեալ բացցեն, և կամ առաքեսցեն զբանալիս : Լ՝յլ նոքա խստիւ ետուն պատասխանի առելով, թէ մեք եմք շինողք եկեղեցւոյն և ամենայն ինչ մեր է, և ոչ իսկ ճանաչեմք զԼիկօլ . ապա որով իրաւամբք պահանջէք զբանալիս : Երբա առեալ զայսպիսի պատասխանի իսկոյն խորտակեցին զգրուես եկեղեցւոյն, և յանձնեցին զամենայն ի ձեռս Լիկօլ եպիսկոպոսին :

183. Լ՝յնուհետեւ զօրացաւ և փարթամացաւ Լիկօլ եպիսկոպոս, զի տիրեաց և այլոց եկեղեցեաց հայոց . էառ զամենայն գանձս, զոսկեղէն և արծաթեղէնս . նոթս՝ որք անբաւ էին, թող զծանրագին զգեստս և բազմաթիւ գրչագիր մատեանս : Իսկ ժողովուրդն մնաց առանց եկեղեցւոյ . և յանհնարս մտեալ միաբան ամենեքեան բողոքեցին առ Սիլվես կաթողիկոս յամի տեառն 1631 . և նա գրեաց խոնարհական նամակս առ Սրբազան Պապն և առ Սաբաւոր Լէհաց, և առ | ատին եպիսկոպոսն Սիլվի ազաչելով ողորմիւ անմխիթար ժողովրդեան հայոց, և չթողուլ զնոսա առանց եկեղեցւոյ : { }օժարեցան նոքա, և Սլատիսլաւ արքայն հանդիպեալ Սիլվի կամեցաւ առնուլ զեկեղեցին և տալ նոցա, բայց Լիկօլ զգեցեալ զգեստ պատարագի և առեալ ի ձեռին զսրբութիւնն եւ ընդ առաջ արքային ահագինս սպառնալով նմա . իսկ նորա զարհուրեալ յետո դարձաւ :

184. Իվովցիք ապա դիմեցին առ Փիլիպպոս կաթողիկոս, որպէս զի ի ձեռն արքային Պարսից օգնեսցէ նոցա, որ և պատասխանի տայ նոցա այսպէս :

* { }ի Վի ծառայ Փիլիպպոս կաթողիկոս ամենայն « հայոց ի վիճակէ սրբազան առաքելոյն Բարդուղիմէոս

„ սի , աջորդ սրբոյ առաքելոյն լիադէոսի . . . Յորմէ
 „ ժամանեալ հասցէ գիր աւրհնուէ . . . քաւանամ քա-
 „ ղաքացդ իւօվա , իամէնիցու , խաղըմցանու , Օ ա
 „ մնացեայօւ , և լ ուցկանու . . . Յայտ լիցի Սիրե-
 „ լեացդ . . . զի յորժամ նամակն ձեր եկն եհաս առ
 „ մեզ . . . այնքան առաւելաւ տրտմուիս . . . յարու-
 „ ցեալ գնացաք 'ի դուռն արքայի . . . սպասէաք վասն
 „ համբաւոյ բարւոյ այդր իրաց , եթէ թերեւս անդոր-
 „ բուի ինչ եղեալ իցէ . լուաք երեք անգամ թէ տու-
 „ եալ են զեկեղեցիոն . . . և յետոյ լուաք թէ զայլ ե
 „ կեղեցիս տուեալ են , բայց զաւագ եկեղեցին ոչ են
 „ տուեալ . և վասն այնորիկ մարդ են առաքեալ առ
 „ Պապն , և մինչ յայսմ տարակուսի էաք , որպէս ար-
 „ դեօք եղեալ իցէ , լուաք զգալուստ դեսպանին , և
 „ մնացաք զալստեան նորա . և յորժամ եկն , նա ևս
 „ զայն ասաց : . . . Իա և ոչ սակաւ յուսադրուիք ետ
 „ մեզ ասելով , եթէ յորժամ հասանիցեմ առ թագաւ
 „ւորն , դիւրին է այդ . և մեք այնմ դեսպանին , որ 'ի
 „ պարսից արքայէն առ ձեր արքայն առաքիւր , թուխտ
 „ տուաք մի առ թագաւորն և մի առ ձեզ . . և դուք
 „ պատրաստ կացըիք , որ զկնի առնլոյ զձեր նամակն լ
 „ դեսպանին 'ի միասին մատուցանիցէք զթուղթ թա-
 „ գաւորին առ թագաւորն : . . . Եւստեցէ զձեզ յայդմ
 „ դառնագոյն վշտաց և փոխանակ այդմ նեղուէ միշ-
 „ թարեցէ զձեզ հոգւովն սրբով աստ և 'ի հանդեր-
 „ ձեալն . և ինքն աւրհնեալ եղիցի յաւիտեանս յաւի-
 „ տենից Իմէն ॥ :

Օ օրինակ այսր կոնդակի գտաք 'ի դատաստանագիրս
 Իւվովի , ռւր այսպէս դնի . * 1639 . Յունիս 25 ինս .
 „ եանկի քլն . կաթողիկոստան քելկան Խհնէնք պիդի
 „ քի Խն Խր Փիլիպոսդան Իւօվ աղալարնա . բօտա-
 „ նը պօլտու պու սէնսդա . Հէմ պարչա Ռօսթօլիդոյ-
 „ կա : Հասցէ թուխդս 'ի Իճապահ քաղաքն Իլով 'ի
 „ ձեռն երկոտասան դատաւորացն անվնաս հասուցօղն
 „ աւրհնեալ լիցի : Ղրեցաւ թիլն հայոց Ռաի (1638) .
 „ Հոկտեմբերի ԺԷ . և յաւելեաց իի . կարի բշտապով
 „ գրեցաւ նամակս , զի երեք օր էր , յորմէ եկեալ էաք
 „ 'ի արքայանիստ քաղաքէն յՍպահանայ ॥ :

185 . Սոյն այս Փիլիպոս կաթողիկոս երկրորդ
 կոնդակ գրէ առ Իւվովիս առաւել ընդարձակ 'ի թվ .

ՌԱԲ, և ծանուցանէ, թէ նոյն դեպքանն սպանաւ 'ի Ճանապարհի, և մեր նամակը յետս դարձան . ուստի խորհուրդ տայ նոցա առաքել առ ինքն քանի մի բանիւ բուն անձինս խորհրդակցիլ ընդ նմա : յակայն բուռն զօրութիւն է յոնանց ունայնացոյց զամենայն խորհուրդս և զջանս ամենեցուն . մինչև յուսահատեալ ժողովուրդն դիմեաց առ նոյն 'ի իկօլ եպիսկոպոս, զի գլխացեալ 'ի նոսա դէթ տացէ մկրտել զմանկունս : Եւ նորա խառ տացուցեալ զբանս պնդէր, զի կատարեսցեն զամենայն կամս նորա . ուստի բազումք սրտաբեկեալ ժողովեցին զկարասիս իւրեանց ելին անտի և ջրուեցան յայլևայլ տեղիս : (Հայնժամ՝ Նուազեցաւ ժողովուրդն կիսով չափ, տկարացաւ ոյժ նոցա, և խանգարեցան ամենայն բարեկարգութիւնք :

186. Օ այսու ժամանակաւ 'ի յոստանդինուպօլիս յեկեղեկոյ՝ որոյց Սուսաւորցին քարոզէր Պօղոս առ նուամբ շատին կրօնաւոր գովմնիկեան, գիտակ լեզուին Հայոց : Հրաման արար սմա Սուրբանոս Ե. Պապն՝ զի գնացեալ յ'Եկեղեցի խաղաղացուցէ զժողովուրդն . որոց հասեալ յ'Եկեղեցի հաւաքեաց զժողովուրդն յեկեղեցին Հայոց և բազմապատիկ յորդորանօք հանդարտեցոյց զնոսա . այլ չեղև կատարեալ հաշտութիւն : Պօղոս կրօնաւոր խօսեցաւ վասն այսր ընդ արքային Սահայ, և պապ գրեալ զդաւանութիւն ժողովուրդեան՝ առաքեաց . զորմէ այսպէս գրեալ տեսաք Թաթարերէն յօրադուրութեան Իլլիվի :

* 1639 Հոկտեմբեր 2 եանկի լքն :

« Բազր Բաւէլ Տովնիքան մնիխպիլա դաւանութիւն
 « վէյնտան քէնտինա բօքադադ եդդիս . խայսի գա-
 « ւանութի ումուգունա . Պիլ անրբ . տա բօտբիսաց-
 « ջա տա պօլտու չէզնադէգիբ քի եախշի քաթօլիքլար-
 « տըր . տա եազտի փաշաճկա տա . Ե. Պ . ինա .
 « Հեմէկ ագքատա անկլադըբ . քի պիղիմ անիծաց
 « 'ի իկօլ ախաշ պիղնի եամանտա նէյցնօդիվէյ անկ-
 « լադըլ ետի . քի պիղ հեռեդիքլար պօլկայ պիղ . օլ
 « վէյդան քի պիղնի բօղտան չխարկայ || . 1639 :

187. Եւ նոյն քահանայ չորաւ 'ի Հոռվ՝ և միջ-
 նորդ եղև վասն ժողովուրդեան առ Սրբազան Հայրա-
 պետն . սակայն 'ի իկօլ հասեալ անդ 'ի դերև Եհան դա-
 մենայն՝ զօրութեամբ է յոնանց : Եւ իբրև դարձաւ

Վիկոլ յՎլով, տեսել զի մեծ մասն ժողովրդեան ցրուեալ էր, սկսաւ խոնարհել: Եւ լուեալ թէ Փիլիպպոս կաթողիկոս չորաւ ՚ի Կոստանդինուպօլիս դիմեաց առ նա. բայց իշխանք յառաջագոյն հասուցեալ էին անգ զիւսչօ գառաւորն ծանուցանել նմա զամենայն: Իսկ նա բազում խոհեմութեամբ և քաղցրութեամբ շահեցաւ զերկոսին կողմանս. և առաքեաց առ նոսա զիւր խոհեմ աշուկերան (Յովհաննէս Սարգապետ Բղղենցի, որոյ հասեալ յՎլով յամի ամ 1652. էամ յորդորանօք զժողովուրդն ՚ի գուռն եկեղեցւոյն. և անդ ազօթելով օրհնեաց զժողովուրդն ՚ի կողմանէ կաթողիկոսին. ապա համբարեաց զձեռս Վիկոլ եպիսկոպոսին տալով նմա զբուն առաջին բանալիս եկեղեցւոյն, զոր պահեալ էին գառաւորք. և նորա բացեալ գգուռն ընկալաւ զամենեսեան ՚ի ներքս: Իսկ ժողովուրդն՝ որ կարօտ կրէր եկեղեցւոյն ամ 23. իւրեւ մօին ՚ի ներքս սկսան լալ առ հասարակ ՚ի ստիւս այնչափ սոսկալի խռովութեանց: (Եւ յերկար լալոց հազիւ դադարեցան. յայնժամ (Յովհաննէս վարդապետ ել ՚ի բեմն, և սկսաւ քաղցր բանիւ մխիթարել զժողովուրդն. և յետ օրհնելոյ զնոսա, խնդրեաց՝ զի և Վիկոլ օրհնեսցէ. և նա օրհնեաց զամենեսեան խաչիւ և աւետարանաւ:

188. Եւ պաբէն մեծ եղև արախութիւն ամենեցուն. մինչ զի բոլոր քաղաքացիք ևս և Հրէայք յուրախակցութիւն երթային նոցա: Ի նմին ժամանակի (Իսաղիմիր արքայն գոլով յՎլով, իբրև լուաւ զայս բան՝ հիացաւ ընդ խոհականութիւն (Յովհաննու վարդապետին. զոր և կոչեալ ՚ի սենեակ իւր շնորհակալ եղև նմա, և մեծամեծ պարգևօք մեծարեաց զնա:

Վիկոլ արքեպիսկոպոս այնուհետև այնպէս հանդարտութեամբ վարէր զիշխանութիւն իւր, մինչև ամենեցուն սիրելի լինել. ապա զկնի քանի մի ամաց դրեաց ՚ի Հռովմ և խնդրեաց յՂէքսանդր Հայրապետէն հիմնել յՎլով դպրոց մի վասն հայ մանկանց: Հաճեցաւ ընդ այն Հայրապետն և եւ շինել դպրոց մի սակս 12 ուսանողաց ծախիւք առաքելական գաղին յամի 1662. և առաքեաց զՂլէմէս Վալանտս թեազարն կրօնաւոր դասատու լինել մանկանց: Իսկ Վիկոլ զկնի վարելոյ զիշխանութիւն ամ 55. վախճանեցաւ յամի 1681:

191. Լյս կտակագիր կնքեալ էր մեծ կնքով դատաստանին և հաստատեալ ի դատաւորաց: Իսկ զգիրս հարսանեաց Վարդէն կոչեցեալ հաստատեին այսպէս:

* Եւ թվին ջն և ի մին (1492).

« Եւ ման ամենակալին . . . եղև այդ շնորհաւոր
 « հարսանիքս ի յամապահ քաղաքս Եւսի ք հովա-
 « նեաւ եւ ի ծածնին . ի հայրապետուէ տն տը Սարգ-
 « սին . և ի արքեպիսկոպոսուէ տը Խաչատուրին , և
 « ի թագօրուէ Վազիմիրին : Եւ զոր եկն առաջի
 « օրնացն այ քնցն , և տնտրցն . . . Եւ ես Եւսի
 « քոս կուտամ իմ զաւակին նախ զայ աւրհնուի ,
 « և զքնցից , և զտնտրցն : Եւ իմ մարմնօր աք-
 « դեանցս , զոր տը ի ծ պատրաստեաց ոսկեղէն և մա-
 « գարտեղէն այս է . ճրնպտ թ մթնլ . մզկպ թ մթնլ
 « ու կէս . եկտանա ժք մթնլ . ձագեր ի մթնլ . ոսկի
 « ծածկոց թ մթնլ . աւղեր ե մթնլ . վգնոց թ մձր .
 « Ֆլրվ . խաթափնախոզանին զ մթն . ժք մթնլ տ
 « ապրճան . ք մարգարտէ փողպատ . թ մթնլ ոսկի
 « ծաղիկներով դեղեբերանք . ք մատանի . զ մթնլ
 « ու ք սոմք արծթէ գօտի . . . Եւ տվօ նր փէսին նշա-
 « նի մատանի . ե մթնլ . և այլ տվօ պարգևք տ սոմ-
 « քար արծաթէ գօտ իմ զգալմ . և իր անծին լարխ
 « տ ջօխօլմ մերէժով . . . վկայամ պատահեալ արժանա-
 « հօտ ծառայք Եւսուծոյ և քսասէր տնտրքս . ևն :

192. Եւ յլին միշտ նախագահ էր և ընդ դատաւո-
 րացն որոշէր զդատն համառօտիւ , ըստ որում քննե-
 ցաք զօրագիրս նոցա , յորում գնի այսպէս :

* Եւ թվին ջիգ աւգաւստոսի է (1464).

« Եւս Սիմոն առի ին սմ . ուն իմ աներձագերուն բա-
 « ժինէն որ ստրկին շահ չի լինայ , ոչ տանն վարձ լի-
 « նայ , ոչ խանութին վարձ լինայ ու զան ք տղան պա-
 « հեմ հանցոնց որ հիմիկ կուպահեմ . նոցայ հալաւ
 « շինեմ , ու զնաքայ կերակրեմ . ինչ ատեն տղայք յա-
 « ռաջ գան , ու իրենց խելքն ժողվին ու զան ին սմ ուն
 « իսմէ բնտրեն . ես կուղեմ զան ին սմ ուն նացայ տամ .
 « այս բանիս վկայ իմ Եւս Սիմոն Խաչատուր . . . Եւս նր
 « տանաւորաց առջև ունեցայ . վկայութ առի . ևն :

Եւս օրագիր ժամանէ հայերէն մինչև ի ջհ . մար-
 տի ժք . այնուհետև սկսանի թաթարերէն այսպէս :

* Եւ թվին ջհ . հոկաթր ժք (1521) :

„Ի Վէլտի բան Լնտրեաս քեդխոյեալարկայ. տայ
 „ կիւէյէդի պերնագնիյ ուսդունայ ॥ . Եւ :

* „ Պօլտու Իլովտա տուխովնը Թորատա Իլով
 „ Շէքնգ Լըմէնիւարնքնի նէմիւ քալէնտանքնա քո.
 „ բա . 18 . յունվ . 1631 ॥ .

Տեսաք գրօրէնա կամ զգիրս հարօանեաց կնքեալ
 կնքով Լիկօլ արքեպիսկոպոսին , և հաստատեալ յե-
 կեղեցականաց և ՚ի դատաւորաց , յորում յիշին օժիտք
 հարսին և ընծայք փեսային . որ է սովորութիւն հայոց
 եղելոց անդ , և ՚ի իւրիմ այսու բանիւ :

* Վարորդու բաննա հաննանքնի ուշմախլը ճանլը
 „ նըն Ֆիլիքովից վասքօ խզընքնի տա նըն Իվաշքովից
 „ բան կրէսքօնունի . Պօլտու Իլովտա . 22 . sep. (օկտ)
 „ 1629 . ունտա նէմիւ քալէնտարնա քօրա բաաշահլը
 „ խընտա ուշունի () իկմունդնունի պիգիմ միւսդիվը
 „ պիլիմըգէա . աւագէրէցլիւնտա նոր () արքաբանքնի .
 „ երեսփոխանլինա . նըն () ատիկ օղլու Պէրնաթովից
 „ բան () արոսունի . տա նըն () աննովից բան Լադաւս-
 „ նունի ॥ . Եւ :

Իլապուսիւնի Իլովտայ .

193 . Հայկազունք Լ հաստանու , մանաւանդ Իլ-
 վովիք բազում ազատութիւնս առին ՚ի տէրութենէն
 Լ հաց հանդերձ պարզեագրովք , որով այնչափ հա-
 զարաւորք յազգէս հայոց ինքնայօժար դիմեցին ՚ի Լ-
 հաստան և ծաղկեցուցին այնչափ քաղաքս : Իւսթին
 պարզեագիրն շնորհեցաւ ՚ի մեծէ դքսէն իւկոգորէ ,
 որով կոչեաց զհայս յօգնութիւն իւր յամի տեառն
 1062 : () այս հրովարտակ բառ առ բառ օրինակեալ
 յիւր ընդարձակ հրովարտակին հաստատեաց ՚ի Վա-
 տիսլաուս Թագաւոր Լ հաց . հանդերձ այլ և այլ
 ազատութեամբք և պարզեակաց Իլվովտայ յամի 1641
 (157) : Վրեթէ ամենայն Թագաւորք հետզհետէ այս
 պիսի պարզեագրովք բազմապատիկ ազատութիւնս
 ետուն հայկազանց , որպէս տեսաք յիլվով զբազումս
 հին գրով գրեալս ՚ի վերայ մագաղաթի հանդերձ Թա-
 գաւորական կնքով : Որով զամենայն վաճառականու-
 թիւնս գրաւեալ էին հայք :

Տեսաք զքնդարձակ հրովարտակ Ստեփաննոսի արքային գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի լատիներէն հանդերձ մեծ կնքով, յորոյ վերայ հայերէն բոլորգիր գրեալ է այսպէս .

* ՍՎԷՐԷՆԷ յունիս իր . Պաթուռի Շ գէֆան Թէր .
 ,, Լճ զիւր Թէրուհի անհէ և զինքն ընդ երկայն աւուրս
 ,, պահէ անասան կենակը Լճէն : 'ի յայս ամի եկաւ
 ,, 'ի քաղաքս Ելով, և կրկին հաստատեց առաջին Թա-
 ,, դաւորաց զտուեալ նոմոսն . զի ազատք լինիցին սպա-
 ,, սաւորք եկեղեցւոյ ան՝ հարկապահանջութիւն, եթէ
 ,, Թէրական, և եթէ քաղաքական իցէ, և Թէ այլ
 ,, նոր սահմանած զինչ և իցէ ॥ : (1578) :

194 . Տեսաք նաև զպարգևագիր Վաղիմիրի արքային գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի հին գրով . յորոյ վերայ այսպէս գրեալ կայ հայերէն . * Վաղիմիր
 ,, Թագաւորին չաղաչքի է ԹՎԻՆԻ ծննդենէ աքճիթ
 ,, ուսն է ॥ : (1449) : Սուրանօր գոյ այլ պարգևագիր
 այսր Թագաւորի, որով տայ ազատութիւն հայ իշխաւ
 նապետին : Եւսպէս յամենայն քաղաքս Եւհաստանու
 սոյնօրինակ ազատութեամբք և պարգևագրովք փա-
 ռաւորեալ էին հայկազունք ցորչափ կանգուն կայր
 այն տերութիւն : Բայց իբրև անկաւ տերութիւն Եւհաց,
 բարձան և այս ամենայն ազատութիւնք, ուստի
 զարդիս զայն ոսկէզօծ հրովարտակա տեսաք 'ի փոշի
 համակեալ և 'ի բոյն որդանց կարգեալ :

Եւհա այսու ճշմարտի բանն՝ չկարծել մարդոյ ժառանգել
 զօտարինն և վայելել զօգուտ նորոս, երբ ան-
 ճանաչողութեամբ կորուսանէ զիւրն : Եւսան զի Բաղ-
 մավիշտ Եւեցիք յետ կորուսանելոյ զնաշխարհիկ հալ-
 րենիս իւրեանց, ապաստանեալ 'ի Եւհաստան, սկսան
 անդ մեծաւ եռանդեամբ զարդարել և ծաղիկեցուցա-
 նել զօտար քաղաքս՝ կարծելով լինել ինքեանց սեպհա-
 կան ժառանգութիւն :

ՍՏԱՆԻՍԼԱՒ

195 . Պատմութիւն ուղեգնացութեանս հարկեցոյց
 զմեզ շրջել անձամբ յայլեայլ քաղաքս Հայոց 'ի Եւհաստան,
 և քննել զգործս և զշինութիւնս հայկազանց

Հրամանաւ Միքեայիսկոպոսին՝ Ուստի յամի տն 1820. յունիսի 4, ելեալ մեր յԱլվովէ ուղղեցաք զընթացս մեր 'ի Ստանիսլաւ քաղաք. և հանդիպեցաք Տնեռդէր գետոյ, որ ելանէ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի առ երի Սիսար գեղջ 13. մղոնաւ հեռի աստի. ուր ջուրն է նուազ, ընդ որ առանց դժուարութեան անցաք 'ի միւս կողմն 'ի Հալիլ գլխաւոր քաղաք լէհաց, որ յառաջագոյն էր աթոռանիստ և անուանի վաճառատեղի. այլ այժմ նուազեալ է և ըստ մեծի մասին բնակութիւն եղեալ Հրէից : Միգ՝ յետ անցանելոյ ընդ այլ և այլ շէնս | էհաց հասաք ապա 'ի Ստանիսլաւ գեղեցիկ և բարեկարգ մայրաքաղաք Ռաքուցիա գաւառին շինեալ յընդարձակ դաշտի անդ, հեռի յԱլվովէ իբր 15. մղոնաւ : Ուրանօր բնակեցան Մնեցիք յորժամ Միգրէաս Փօթոցքի լէհ իշխան հիմնեաց զայս քաղաք յամի տեառն 1670 : 'Ի նմին ժամանակի հրաւիրեաց զՀայս անեցիս 'ի Սոլտավիոյ և 'ի Սաճաւըս տանէ երթալ անդ և ծաղկեցուցանել զքաղաքն վաճառականութեամբ. ուստի կառոյց վասն նոցա զեկեղեցի փայտաշէն ծախիւք իւրովք. և նոքա լցին զքաղաքն բազում շինուածովք և պանծալի արարին վաճառաշահութեամբ : Մյս քաղաք շինեցաւ յանուն որդւոյ Ստանիսլաւոսին, այնր իշխանի որ մեռաւ 'ի պատերազմին ընդդէմ Մյլազգեաց : 'Ի սկզբան անդ ուարսպապատ էր քաղաքս և զարդարեալ մարմարիոնաշէն մահարձանօք և գեղեցիկ դրամբք, զորս բարձին 'ի ժամանակս մեր առ ահի Ղաղղիացւոց և միացուցին ընդ արուարձանեայց : | Ի է քաղաքս գեղեցիկ և քարաշէն շինուածովք, ունի 5. եկեղեցիս քարաշէնս, զորս կառուցեալ է Յովսէփ Փօթոցքի երկրորդ որդի մեծի իշխանին. նմին իրի յերկոսին ծայրս քաղաքին կանգնեալ են կրկին սիւնք և 'ի վերայ արձանագիր անուան Յովսէփայ դքսին : 'Ի վերայ արեւմտեան սեան տեսաք կանգնեալ մեծ արձան անարատ յղութեան Մստուածածնին. իսկ 'ի վերայ արեւելեան սեան արձան սրբոյն Յովսէփայ : Ղեկեցիկ է հրապարակ քաղաքիս զարդարեալ քարաշէն կրպակօք : Երեւելի է խորհրդարանն և դիտարանն, ևս և պալատք մեծամեծաց և բարձր տունք, որք են քարաշէն և կրկնայարկ առ հասարակ :

196. Հայկազունք այսր քաղաքի են 70. տունք որ բնակին յառանձին արուարձանի Հայոյ Խող կոչեցելոյ. ունին ընդարձակ պարտէզս. բազումք են վաճառականք. են և արքունի պաշտօնատարք, Թոդ զմեծամեծս՝ որ բնակին 'ի գիւղօրէս: Կեղեցին Հայոց է գեղեցկաշէն և մեծագործ կառուցեալ 'ի վայելուչ տեղւոջ 'ի քաղաքամիջի անդ համեմատ ըստ ճարտարապետական արուեստի. համակ քարաշէն օխնազարդ և պայծառ ոչինչ ընդհատ 'ի մեծաշէն եկեղեցեաց Իդալոյ, հիմնեալ յամի տեառն 1741. 'ի պատիւ անաբատ յղութեան Եստուածածնին, ունի կրկին Կեղեցկաշէն զանգակատունս դէմընդդէմ միմեանց կանգնեալք 'ի վերայ դրան եկեղեցւոյն: Ի մի կողմն աւագ խորանին է աւանդատուն, և 'ի միւս կողմն փոքրիկ դրատուն լառին, հայ և լէհ գրոց, ուր տեսաք և Թաթարերէն գրեանս: Յետկոյս խորանին է գանձատունն քարաշէն, յորոյ վերայ գոն քարուկիր սենեակք, ուր յառաջագոյն գոյր գլուխ դրամոց սակս ողորմութեան պատարագաց:

Եւս եկեղեցի ունի զանազան խորանս քարաշէնս և համեմատս. արտաքոյ ունի ընդարձակ բակս շուրջանակի, և բնակարանս քարաշէնս վաճառականացիցուն՝ և այլ քահանայից: Ետղովորդապետ տեղւոյս է փոխանորդ արքեպիսկոպոսին Իվովի, և քահանայքն են անուանի, ընդ որս եղև և մեզ կենակցիլ աւուրս ինչ: Հռչակեալ էր այս եկեղեցի սակս բազում հանդիսից որք լինէին, ուր գոյր եղբայրութիւն Ենարատ յղութեան, և մեծահանդէս կատարէին զտօնախմբութիւնս Եստուածածնին՝ արպէս ցուցանէ յիշատակարանն եղբայրութեան, ուր տեսաք զբազում անուանս եղբարց: Եւայց այժմ նուազեալ են և բազումք մոռացեալ զհայ լեզու: Յիշատակարան եկեղեցւոյն ցուցանէ Թեառաջին Ժողովորդապետ եղև աստ Պալսամովիչ. երկրորդն Օտինովիչ. ապա Խաչատուր. Ետեր Օլախպան. Երկու Լանկըրնակ. Ետեր Ղրիգոր. Եոհան աճամ, ևն:

197. Ի մէջ եկեղեցւոյն Թաղեալ կայ Ստանիսլաւցի սրբակրօն քահանայ տէր Յակոբ վարդերեսեւիչ, որ բազումս աշխատեցաւ 'ի շինել զայս եկեղեցի, և վախճանեցաւ յամի տեառն 1751: Սքանչելի է վարք սո-

րա գրեալ յախանառեսից, ուր պատմի անտանելի ճգնութիւն տորա. զարհուրելի են մաղեղէն շապիկն և երկաթի դօտին, զոր զգենայր 'ի վերայ մերկ մարմնոյն, որովք չարաչար վերաւորեալ էր մարմինն: Սակայն առողջ էր մարմնով և պայծառ գիմօք՝ որպէս ցուցանէ կենդանադիրն, որ և կարգեալ էր 'ի Հռովմայ ընդհանուր խոստովանահայր, և 'ի հոգևոր հարկաւորութեան հասանէր յօգնութիւն ամենեցուն: 'Ի ցուցակի ննջեցելոց Ղաութերի այսպէս դնի (204):

* (Յամի տն 1717. օգոս. ժն բան Ղսվատուր Ս՜ՅԼ. « պէյնեց նախ սեղովցի, այժմ գութեցի 'ի հաղորդու-
 « թեան Եբ մօր եկեղեցւոյ զհոգին առ Թժ աւանդեց.
 « օրոյ մարմինն ժք ամսոյս թաղեցաւ 'ի դերեղմանա-
 « տուն ըռուղաց գութերու. զի դեռ ոչ գոյր եկեղե-
 « ցին հայոց: 'Նկալեալ գնբ խորհուրդս խոստովանուէ,
 « հաղորդութիւն, և վերջին օծման 'ի ձեռն պատ. Թր
 « (Յակոբայ Սարգերեսնց խոստովանահօր Սրանիս-
 « լաւովցաւ »:

(Երկոսին կողմանս դրան եկեղեցւոյն 'ի ներքոյ է. գեալ կան յորմն կրկին մարմարիտնայ վէմք մին. յաջակողմն, և մեւս 'ի ձախակողմն գրեալք լատիներէն տսկէգրով 'ի յիշատակ շինութեան եկեղեցւոյն օրի. նակ զայս:

ԱԶԱԿԱՂԹԵԱՆՆ

D. T. O. M.

Templum hoc sub titulo immaculatae
 Conceptionis Deiparae Virginis Mariae.
 Sola providentia Divina erectum.
 Rectoratu Jacobi Manngievicz
 Praepositi ejusdem Templi
 Protonotarii Apostolici et Officialis
 Armenorum S. Theol. Licent.
 Illus.mae e Excellentissimae D.nae
 Catharinae Deauro Polok.
 Kossakowska Castellanae. Kaminskae.
 Ope et impensis consecravit.

ՁԱԽԱԿՈՂՄԵԱՆՆ

Ill.mus Excel.mus et Rev.mus
D.nus Jacobus Augustinovicz.
Dei et Ap.licae Sedis Gratia
Archip.pus Leopoliensis Armenorum
Cum uno Altari majori
Cui imposuit Reliquias S. Martiris felicissim.
Anno D.ni MDCCXXII Die 22 Mensis Augusti
Anniversarium quoque Diem Dominicam
Ante 22.dum ejusdem, totis
Indulgentiis designavit stante etc. etc.

ԼԻՍՑԱ ԿՏԻՆԻՍ

198. **Ի** գիւղաքաղաք շինեալ 'ի գաղտնավայրի միւս
ժամաւ հեռի 'ի Ստանիսլաւէ, ուր ամենայն շինուածք
են փայտակերտ։ Իսկ բնակիչք ընդ ամենայն երկու
հազար, յորս 60. տունք են Հայոց, որք ունին եկեղե-
ցի փայտաշէն ընդարձակ 7. խորանօք կառուցեալ յա-
նուն վերափոխման Բարուածածնին։ Տեսաք յաւագ
խորանի զհին պատկեր Տիրամօրն հրաշագործ և բո-
լորովին արծաթապատ, որում երթան յուխտ ամբ-
նայն քրիստոնեայք ջերմն եռանդեամբք պակս հրաշա-
գործութեանցն զոր առնէ, և զոր արար կանխաւ.
երբ ժանտախան ճարակեալ էր յայն ամենայն կող-
մանս՝ միայն **Ի** իոցա քաղաքն ազատ դտաւ անտի բա-
րեխօսութեամբ սուրբ Բարուածածնին։ Ուստի ուր-
ուրեք հարկանէին 'ի ժանտախտէ՝ անդր գիմէին
յուխտ և անդէն ազատէին. նմին իրի հաշակաւօր է
յոյժ այս պատկեր հրաշագործութեամբ։

{Յամի տեառն 1782. այրեցաւ այս քաղաք. ևս և
եկեղեցիք Հայոց և **Ի** էհայ։ Հայք վերստին շինեցին,
այլ ոչ և **Ի** էհք. ուստի նոքա ևս կատարեն յեկեղե-
ցին Հայոց դաստուածային պաշտամունս։ Եղովրդա-
պետ Հայոց է մի 'ի կանոնիկոսաց Իլվովի, որ բնակի
'ի առնս եկեղեցւոյն և ունի ընդարձակ պարտեզ յեռ-
կոյս եկեղեցւոյն. 'ի քաղաքի աստ ոչ տեսաք զերեւե-
լի ինչ։

ԳԵՐԵԺԱՆ

199. Ի փոքրիկ և բարեշէն քաղաք ոչինչ կարի հեռի ՚ի Ստանիսլաւէ, ռենի գօրաւոր Ղազեակ և չափաւոր բնակիչս Լէհս, Սուսս, Հայս, և Հրէայս : Յառաջագոյն բազում էին անդ Հայք իբր 200. տունք, բայց այժմ 60. տունք մնացեալ են, զորս հոգուէ ժողովրդապետն առաքեալ յԵլիովէ : Եկեղեցին Հայոց է յանուն սրբոյ Լստուածածնին :

ԴԻՍԾԻՆԻՑ

200. Լս քաղաք երեք ժամաւ հեռի է ՚ի Ստանիսլաւէ ՚ի հարաւակողմն. շինուածք նորա անշուք գետնայարկ և փայտակերտ : Բնակիչքն են երեք հազար և աւելի յորս բազումք Հրէայ են, իսկ Հայք են 50. տունք, որք վաճառական են անասնոց. գոն և երեւելի վաճառականք : Լստ երեւելի ինչ ոչ տեսաք բաց ՚ի քարաշէն և վայելուչ եկեղեցւոյն Հայոց, բարձրաշէն կառուցեալ ՚ի վերայ հրապարակին յանուն սուրբ Լստուածածնի, հինգ խորանօք. որ յառաջ փայտակերտ էր. այլ զհնի հրդեհին շինեցաւ փառաւոր յամի տեառն 1750 : Յաւագ խորանին եդեալ կայ հրաշագործ պատկեր սուրբ Վայեդանոսի, յորոյ անուն կոչի սովորաբար եկեղեցի Վայեդանոսի :

Տեսաք անդ Յայումաւուր սրբադրեալ ՚ի յիշատակարանի դնի. * Ստացողի գրոյս Եղվարթեցի խօջայ « Լսայուն և կողակցուն նորա Սարիամին, և հօրն », նորա Թր Լուսբելին . . . ողորմիս ասացէք » :

Իսկ ՚ի մկրտատեարին այսպէս դնի. * Յամի տն 1713. « յունիսի ամսուն ժիւ ես Թր Ղրիգոր ամիրեան հռ. « գաբարձու եկեղեցւոյս Լճածնի Ղիսմինիցու քա. « զաքիս մկրտեցի և դրօշմեցի յաւուր Յունիսի իուն « ծնեալն . . . օրում անուն եդաւ յոհաննէս » . ևն : Ղի մի կողմն եկեղեցւոյն է բնակարան աւագերիցուն, որ գայ յԵլիովէ : Երողովուրդ տեղւոյս առաւել յրաւտակ խօսին հայերէն. զի սօքա ՚ի յետին ժամանակս եկին աստ, որպէս պատմեցին մեզ, թէ 170. ամօք յա.

աջ 42. տունը Հայոց եկին 'ի Լյամենիցէ և բնակեցան աստ :

ՍԵՆԱԴԻՆ

201. Ի ընդարձակ գիւղաքաղաք միով աւուրք հեռի 'ի Լիսմինիցէ շինեալ 'ի վերայ դարի գեղեցկադիր, այլ անշուք և փայտակերտ են տունք և բնակարանք, իսկ բնակիչք ըստ մեծի մասին են Հրէայք : Երկին և կեղեցիք գոն աստ Հայոց և Լէհաց, Լէհաց եկեղեցին է փայտաշէն, ունի ընդարձակ բակ և վայելչադիր ժամատուն, ուր բնակեցաք ընդ նախապատիւ Հայ կանոնիկոսին տէր Լնտօնի Սարամօրուշ (164,) որ նորոգ շինեաց գեղեցիկ զայս վանատուն, առ որով անցանէ ընդ արևելս Բրուտ գետ, յոր անկանի Օլէրէմուշ գետ և կորուսանէ զանուն իւր :

Հայկազունք 'ի քաղաքիս են 70. տունք, յորոց բազումք վաճառականք են, և մեծամեծք 'ի գիւղօրէս բնակին. բնակքն յստակ խօսին հայերէն, և շատ ծերք զայլ Լեզու ոչ գիտեն : Եկեղեցին Հայոց է քարաշէն և վայելուչ կառուցեալ յանուն վերափոխման Լստուածածնին. յառաջ խորանի եդեալ կայ հին հրաշագործ պատկեր նորա տախտականկար բերեալ 'ի Հայաստանէ, որպէս ասեն : Պատմեցին ծերք, Թէ 'ի ժամանակս ժանտախտին իբրև զայս պատկեր Թափօրիւ հանին արտաքս, և առհասարակ աղօթեցին՝ իսկոյն բարձաւ հիւանդութիւնն :

Եկեղեցին ունի վանատուն բնակարան ժողովրդապետին, ընդարձակ պարտէզ և բակ, ուր տեսաք դամբարանս հայ դրով : Երբ պատմեցին մեզ Թէ 300. ամօք յառաջ կային աստ Հայք և ունէին փայտակերտ եկեղեցի : Տեսաք յայսմ եկեղեցւոյ հին աւետարան բոլորգիր գրեալ 'ի Եւաշ, ուր 'ի վերջն գնի .

* Լսարտեցաւ այս սբ մատեանս 'ի բաւ և յնախիր « աւրինակէ 'ի Թիբերութես Հայոց ողբ » (1643) . 'ի « Թագաւորուեն Լէհաց աշխարհին չիդ Ս լատիս » լուին և իշխանացն մերոց ... և վոյթուեն բան Սհա » նին և երկոտասան գատաւորացն » . ևն :

Իսկ 'ի մկրտատեարին Գութերու եկեղեցոյն գնի .
* 1720. մարտի ժն . Պատուելի Տէր Եպիսկոպոս Բաղ-

„ տատարենց Սենագինու հոգաբաժնի մկրտեց և դրոշ-
 „ մեց զտղայն ॥ . ևն :

ՀՕՌՈՏԵՆՔԱ

202. Ի քաղաք Ռարեշէն իբր 3 . մղնաւ հեռի
 'ի Սենագինէ՝ շինեալ 'ի մէջ բլրոց , ուր բնակին իբր
 3000 . Ժողովուրդք 'ի զանազան ազգաց . երեք մեծա-
 շէն եկեղեցիք են 'ի նմա, զորս շինեաց Լիկոզայոս Փռ-
 թոցքի տէր քաղաքին : Լաւջինն է Լ հաց յոյժ փա-
 ռաւոր . երկրորդն է Ուռնաց , որոյ գմբեթն է պղնձա-
 պատ . և երրորդն է Հայոց՝ յանուն սուրբ Լստուա-
 ծածնին , աւ որում կայ և Ժամատուն , որ է բնակա-
 րան հայ Ժողովրդապետին , որ գայ Երվով : Լայց
 տանիք այսր եկեղեցւոյ գոլով փայտաշէն այրեցաւ :
 Զառաջագոյն կային աստ 100 . տունք Հայոց , այլ 'ի
 պատճառս Ժանտախտին նուազեցան յոյժ . այժմ դան
 40 . տունք՝ յորս շատք աղքատք են :

Ի մկրտատետրի եկեղեցւոյն Ղուծերու դնի * Զա-
 „ մի տն 1735 . ևս տը Ստեփաննոս Հօրեմէնքայի
 „ քէնյ մկրտեցի և դրոշմեցի զարու տղայն ծնեալն 'ի
 „ բան Խաչատուրէն Տօմենիկօվիշէն և 'ի Լազուլեմ
 „ օրինաւոր ամուսնեաց այսր բարօխուէ ॥ :

ԶԱՄՈՍՑԱ

203. Ի քաղաք ունի ամուր բերդ , զոր շինեաց
 Զովհաննէս Օ ամուշէ մեծ ատենագոյիքն Լ հաց-
 ունի համալրարան և մեծաշէն եկեղեցի Լ հաց : Լ-
 կանաւոր է և քարաշէն եկեղեցին Հայոց , զոր շինեաց
 Զազայեցի իշխան ամի յանուն սուրբ Լստուածածնին .
 և ունի վանատուն , ուր դրեցաւ Զակօրի սաղմոսա-
 րանն , որպէս դնի 'ի յիշատակարանին . * Ղրեցաւ 'ի
 „ ռէն (1628) ամի 'ի քաղաքս Օ ամուսցա լէ հովա-
 „ նեաւ տը Լ ծածնին . յանցեալ ամի վաղճանեցաւ տը
 „ Սեւրիսեղեկ կիւղիոն 'ի Լամէնից : Լայց առաջ-
 „ նորդ Լ տղայ էր տը Լիկոզայոս արքեեպօ ॥ :

Զառաջագոյն բազում էին աստ Հայք երեւելի վա-

Ճառականք, որք ունէին պարգևագիրս յարքայէն | Է-
հաց և զազատութիւնս սակս վաճառաց. որպէս բերէ
ժգերորդ գլուխն պարգևագրին | Խաշքովայ զայս օրի
նակ. * Ինչպէս Օ ամօսցեայ քաղաքին հայերն ունին
» բրավան, որ բովանդակ | Էհաց ֆողին վրա գնալով
» ապրանքով զֆրայական և զրժէջօսքօլիգային մի-
» թան հիչ չիտան, այսպէս ||. ևն. :

Սակայն այժմ չիք անդ հայ. նմին իրի տէրութիւնն
գրաւեաց զեկեղեցին հայոց, և զձեռագիր մատեանս
նոցա փոխադրեաց 'ի | իննս և եդ. 'ի կայտերական
գրատան :

Երկուսն յառաջ կային հայք 'ի | ուսպին քաղաք,
և ունէին եկեղեցի, զոր այժմ ժառանգեցին | Էհք,
առ 'ի չքոյէ անդ հայոց :

ԳՈՒԹԵՐ

204. Ի նցեալ մեր կառօք ընդ սակաւաշուր գետն
Բրուտ և ընդ գեղազուարճ գաշտս և հովիտս հասաք
'ի Ղուծեր փոքրիկ քաղաք վայելչադիր և զուարճա-
լի կառուցեալ 'ի վերջին ծայր Վալիցիոյ : Ի՞նչ որով
անցանէ ջրէնմուշ գետ, որ բաժանէ զԷհաստան 'ի
Պուքօվինայէ. իսկ լեռնակողմն քաղաքին ժամանէ մինչ
չև ցոսհմանս Սաճառաց : Ուտի այս տեղի իբրև ան-
կիւն ձեացեալ կոչի 'ի լեզու | Էհաց Ղուծի. քանկիւն
Ի՞յս երկիր յառաջադոյն անտառամոլ էր. ապա
20. տունք հայոց եկին անդ հրաւիրմամբ շ () զօստոսի
Թագաւորին | Էհաց, որ ետ նոցա պարգևագիր ար-
տօնութեանց 'ի 1715. յուլ. 18. զոր և տեսաք :
Որով սկսան հայք շինել զայս քաղաք. և առաջին
հիմնաքիօղն եղև Եւտպէյ հայ վաճառական, որ եկն
'ի Սոլտավիոյ : Բայց նախ իտ հատանել զմեծ դան,
տառն զայն և ապա այլք հետզհետէ բաղմանալով շի-
նեցին զայն քաղաք և ծաղկեցուցին վաճառականու-
թեամբ : Ի՞յժմեան բնակիչք են 3000. 'ի զանազան
ազգաց. բայց հայք անուանի են, մանաւանդ մեծա-
մեծք որք 'ի Ղիւղօրէս բնակին, և շատք են խաղա-
խորդք. ուր բնաւոր լինի կաշին : Տունք հայոց են 175.
որք առ տէրութեամբ | Էհաց ունէին բազում ազա-

տութիւնն առանձին դատարան , և դատաւորս : Հին եկեղեցին էր փայտակերտ , ապա շինեցին քարաշէն և գեղեցիկ յանուն անարատ յղութեան Եստուածածնին . բայց որովհետեւ | էհք և Գերմանացիք չունին առանձին եկեղեցի , նմին իրի այն անբաւական է այնչափ բազմութեան . և հայ ժողովրդապետն հովուէ զնոսա , որ է Լյանոնիկս Լախագահ կամ փախանորդ արքեպիսկոպոսին Լլվովի :

Ոչ միայն շինուած այսր եկեղեցւոյ է վայելուչ , այլև դիրքն է գեղազուարճ և բարձր . զի 'ի մի կողմն է մեծ փողոց քաղաքին , և 'ի միւս կողմն են պարտեզք գեղեցիկք մինչև ցգետն : Լնդ է քարաշէն և պայծառ վանատունն , զոր նորոգ կառայց Լախապատիւ Լյանոնիկոսն տէր Սամսէլ Սոշորով . ընդ որում մեծահանդէս կատարեցաք զտօնախմբութիւն սրբոյն Լնտոնի Պատուացւոյն հանդերձ բազմախումբ թափօրի : Տեսաք 'ի սկիզբն մկրտատետրին գրեալ . * Յամի , նոն 1717 . և հայոց ռճկզ . դեկ . իբ . Լսա նոր Գրիգոր , Սարգանենյ Բութերու եկեղեցւոյն հոգաբարձու մկրտեցի և դրոշմեցի զէգ աղայն ծնեալն 'ի դեկ . Ի . 'ի բան Խաչումէն Ըատպէնց և Սարենայէն օրի , նաւոր ամուսնեայց այսր բարօխուէ . որում անունն , եղաւ Լյուլ խաթուն : Լնքահայրն եղաւ . բ . Սա . ըրպ Սարգանն : Յամի նոն 1738 . յամսոյն մարտի , իէ . ես նոր Ստեփաննոս Լիկողայանց 'ի զարմէ Լյոս . ըովի թագաւորին Հ . եղբայր վերոյգրեալ նոն նոր , Լքսէնտի Բութերու եկե . անցեալ հոգաբարձի , մկրտեցի և դրոշմեցի զարու աղայն || . ևն :

Լյս քաղաք շրջապատեալ է 'ի զուարճալի բլրոց , և 'ի դաշտորէից , որք զարդարեալ են զանազան ծառովք . կայ աստ Ղիշիա ծառն , օրոյ փայտ արկեալ 'ի ջուր՝ լնի դեղթափ վասն վերաւորելոց 'ի կատաղի շանց . որք իբրև ըմպեն զայն ջուր՝ փութով ազատին :

205 . Յետ շրջելոյ մեր յայտոսիկ կողմանս ըստ բաւականին , ապա անցեալ լաստիւ ընդ ահաւոր գետն ջէրէմուշ գնացաք 'ի Սիմիցա գիւղաքաղաք հանդէպ Գութերու , ուր թէպէտ չիք եկեղեցի հայոց , բայց գոն հայ գիւղապետ իշխանք : Լստի սկսանի ծայր աշխարհին Պուքօվենայի , զոր ստորագրեսցուք զլնի անցանելոյ ընդ միւս մասն | էհաստանու : յամ է

մեզ արդ անցանել դարձեալ ընդ գետն Տնեսդէր և գնալ յՍուրիա, անտի 'ի ծայր Լյալիցիայի յ() դօք գիւղաքաղաք. ուր գոյ արգելանոց կառուցեալ 'ի ժամա նակին, երբ առին այլազգիք զՕւռանչա (209):

ՀԱՅԿԱՆՈՒՆԻ ԼԵՆՍՏԵՆՈՒ

'Ի ԲԱՅԵՆ ԹՈՒԾԱՅ

206. 'Ի բաժանել թագաւորութեանն | էհաց՝ մեծ մասն անկաւ ընդ հզօր տէրութեամբ | Սուսաց. որով մի մասն հայկազանց և քաղաքաց նոցա մնաց 'ի Լյալիցիա կամ 'ի Վերմանական | էհաստան, և միւս մասն բաժանեալ 'ի նոցանէ էանց առ Սուսս : Այն որոյ անցեալ մեր ընդ մի մասնն | էհաստանու, սկսանիմք պստիւհեալ շրջիլ ընդ միւս մասն և գրել զանցս և զպատմութիւնս հայկազանց այնր մասին՝ սերելոց յԱնեցոց և ապա անդրէն գառնալ յաշխարհն 'Պուքովի՝ նայի՝ որ ընդ տէրութեամբ Վերմանացւոց հանդէպ Լյալիցիոյ : Որովհետեւ այն չէ | էհաստան, այլ երկիր 'Պուտովիոյ՝ տահմանակից 'Սաճառաց աշխարհին, նմին իրի 'ի դէպ է անտի անցանել 'ի պատմութիւն Հայոց 'Սաճառատանու, 'Պուտովիոյ և 'Սալաքիոյ այլովքն հանդերձ :

ԵԱԶԼՈՎՅԱ

207. 'Ի հին քաղաք 'Սուրիայ գաւառին | էհաց. երբեմն հաւանեալ յոյժ սակս բնակելոյ 'ի նմա բազում ազգաց, ուրանօր Հայք այնչափ զօրացան՝ մինչև առնուլ նոցա բազում աղատութիւնս յարքայէն | էհաց, ունելով առանձին դատարան, 'Սուրի, և դատաւորս, նաև եպիսկոպոս : 'Ի ժամանակին յայնմիկ նախապատիւքն 'ի քաղաքին էին Հայք, որք և շինեցին բերդ, կառուցին յօլով շինուածս հրաշակերտս և աղբիւրս՝ հայ արձանագրութեամբ :

Եկեղեցին Հայոց մեծագործ է և գեղեցիկ՝ կառու.

ցեալ 'ի վերայ վայելագիր բլրոյ քարաշէն յառնուն
 Լ'ստուածածնին . առ որով անցանէ ջուր : Լ'յոժմ չիք
 անդ Հայ . զի կէս մի 'ի նոցանէ անցին յ'իլլով, և
 կէս մի 'ի Կամենից . և 'ի Սնեատին : Եւերք պատմեցին
 մեզ աւանդութեամբ, թէ Վէֆէցի Հայք յ() ռմեա
 նի գաշտէն (510) աստ եկեալ բնակեցան . յետոյ () յով
 Հաննէս վարդապետն անէծ զքաղաքն և զ'լախ պա
 րոնն , որ անդէն և անդ մեռաւ Հանդերձ որդւով իւ
 րով, և քաղաքն ոչ մնաց յառաջին բարեկարգութեան .
 յորմէ ցրուեցան Հայք :

Հայ ժողովրդապետն յառաջագոյն երթայր յ'իլլա
 վէ, և ապա 'ի Ս'ոյլովէ (250) : Ի յիշատակարանի
 սաղմոսարանին այսպէս գնի . * Վրեցաւ տա 'ի մայրաւ
 ,, քաղաքն Լ'ազլովցա , ի հովանեաւ հաճկատար նք
 ,, Լ'ստուածածնին , 'ի թուականութեանս հայոց ռիդ
 ,, (1645) 'ի հայրապետուէ նոն նոր Փիլիպոսի . . . Լ'ւ
 ,, յառաջնորդուն նոր Լ'նդրէաս արքեպիսի 'ի Լ'ազ
 ,, լովցա քաղաքին . և թագաւորուն լեհաց Յին չորդ
 ,, Ս'լախիսլաին . . . ի հովանեաւ նորաշէն հաճկատար
 ,, նք Լ'ծածնին և նք Լ'ուսաւորչին . . և փոյթութե
 ,, բան Պաղտասարին և երկոտասան դատաւորացն || :
 Իսկ 'ի յիշատակարանի ճաշոցին Սնեադինի այսպէս
 գնի . * Ստացան զսա անջինջ յիշատակ հալալ յընչից
 ,, և վաստակոց իւրեանց , և եդին 'ի դուռն նք Լ'ծա
 ,, ծնայ . . . ով որ չունի իշխանուի հանել զսա 'ի նք Լ'ծա
 ,, ծնայ գրանէս 'ի մայրաքաղաքն Լ'ազլովցայու , նորա
 ,, շէն հաճկատար նք Լ'ծածնայ . || ևն :

ԼՈՒՑԿԱ

208 . Ի գլխաւոր քաղաք Ս'ոլինիայ գաւառին՝ բա
 րեշէն և Քաղմամարդ մերձ 'ի գետն Շ'գեր : Ունի
 բերդ և երկու եպիսկոպոսարանս Լ'էհաց և Ս'ուսաց :
 Համի տեառն 1429 . մեծ ժողով եղլ աստ իշխանաց և
 թագաւորաց . անդ էր և Ս'իկիսմոնտոս կայսր :

Հառաջագոյն բազում էին անդ յազգէս Հայոց , և
 ունէին եպիսկոպոս . որպէս յայտ է 'ի հրովարտակէն
 Ս'ուիտրիկալդքսին Լ'իդվանիոյ , որ ետ եպիսկոպոսին
 'ի մշանջնաւոր պարգև զգիւղն Ս'էփէուով . զոր և հառ

տատեաց վերջին Թագաւորն է հաց Ստանիսլաւոս () քոստոս յամի տեառն 1785. որով և հայ ժողովրդապետն մինչև ցայժմ ժառանգէ զայն գիւղ. Թէպէտ չունի հայազգի ժողովուրդ, այլ հովուէ զ) էհս: Ուրանօր ժողովրդապետ եղև Սիմոնովիչ գիտնական Կանանիկոս, որ ապա ընտրեցաւ Բըքեպիսկոպոս Իււվովի: Եկեղեցին հայոց է քարաշէն, բայց հնադեալ. ուր այժմ երթայ ժողովրդապետ յաթոռոյն Սոյլովայ (250):

{ Յամի տեառն 1639. փիլիպպոս կաթողիկոս գրեաց կոնդակ առ հայկազունն Լուցկայի՝ յորդորելով զնոսա միաբան մնալ ընդ Իվովցոյ: Բազում էին 'ի հնունդ երևելի վաճառականք ոչ միայն 'ի Լուցկա, այլև 'ի Վարսափա մայրաքաղաքն Էհաց, և 'ի Իգփաւնիա. այլ այժմ յայտոսիկ կողմանս միայն անուն հայոց մնացեալ է:

ՁԱՒԱՆՁԱ

209. Բստ բերման կարգի ուղևորութեանս՝ երբ պէտք եղեն անցանել 'ի Բատուրիա նահանգ Էհաստանու, հասաք 'ի ծայր Լալիցիոյ () քօք (205): Բստ իբրև 'ի լեզու վերջանայ այս աշխարհ. քանզի յաջակողմանէ անցեալ հնետներ գետ՝ բաժանէ զԼալիցիա 'ի Վէսարապիոյ (309), և 'ի ձախմէ անցեալ վտակն Օպուււճ՝ բաժանէ զայն 'ի Բատուրիոյ. ուստի և է սահմանապուրիս: Երբն ազադաւ զկամուրջ այսր վտակի ըստ կիսոյն ներկեալ տեսաք գունով Վերմանական տէրութեան, և ըստ միւս կիսոյն գունով Ռուս տէրութեան: Բնդ որ անցեալ մեր 'ի կողմն Ռուսիոյ՝ ոչ սակաւ ընդունելութիւնս տեսաք յիշխանաց տեղոյն, որ կոչի Սաբովից՝ վայելչադիր գիւղաքաղաք, սահմանադրուի տէրութեան Ռուսաց. աստի յետ միոյ ժամուհասաք 'ի Օսկանչա:

210. Բստ քաղաք յառաջագոյն բարեշէն էր և բազմավաճառ ուր կային բազում երևելի վաճառականք յազգէս մերմէ, որք ունէին գեղեցիկ տունս, պարտէզս և վաճառանոցս: Իրք քաղաքիս բարձրահայեաց է և զուարճալի. առ որով անցեալ հնեբերայ, բաժանէ զայն 'ի հանդիպակաց բերդէն Խոթունի:

Բերդ. () ուանչայի փոքր է, այլ վայել չադիր. առ որով անցանէ գետակն. () ուանչիա. որ պար առեալ զմիւս կողմամբ քաղաքին՝ երթայ Թափի 'ի Տնետէր: Չտեսաք ինչ յիշատակաց արժանի 'ի բերդիս և ոչ ամբողջութիւն մնացեալ 'ի նախնեաց անտի. ուր պատուասիրեաց զմեզ բերդակալ իշխանն լէհ: Հրապարակ քաղաքիս ընդարձակ է, այլ անշուք՝ յետ անցանելոյ վաճառանոցին 'ի ձեռս Հրէից, որք գրաւեալ զտունս և զտեղիս Հայոց լցեալ են զքաղաքն. քանզի չիք անդ այժմ Հայ: Իսկ լէհ ժողովրդապետն նստեալ յեկեղեցին և 'ի վանատան Հայոց հովուէ զազգ իւր: {} առաջն կային 'ի քաղաքիս 100. տունք Հայոց, որք յայլ և այլ կողմանց հաւաքեալ անդ ձեւացան հասարակութիւն գեղեցիկ, և վառեալ միաբանական սիրով ձեռն արկին շինել նախ զփայտաշէն եկեղեցին, և ապա զայժմեան քարաշէն եկեղեցին, առաջնորդութեամբ տէր Գրիգորին Հանգեվիլ, որոյ գերեզման կայ 'ի մէջ եկեղեցւոյն: {} 2. յս գեղեցիկ ժողով Հայոց 'ի չնչին պատճառէ իմեքէ չարաչար խանգարեցաւ զոյգ ընդ բարեկարգութեան քաղաքին. քանզի յամի տեառն 1766. խօթունցի այլազգիք եկեալ յեզերս Տնետէրի՝ սկսան հակառակիլ ընդ լէհ զօրականին, որ իբրև վանեաց զնոսա անտի, նոքա բազմացեալ գունդ կազմեցին, և կատաղաբար արշաւեցին 'ի () ուանչա, սկսան այրել և կողոպտել զքաղաքն. հազիւ ճողոպրեցան քաղաքացիք և զերծան 'ի բերդն և յեկեղեցին Հայոց, որք այնուհետև սկսան ցրուիլ աստ և անդ, մանաւանդ զկնի պատերազմին 'ի 1768. և մեծ մասն ժողովրդեան բնակեցաւ 'ի Կամենից:

211. Իկեղեցին Հայոց է գեղեցիկ և չափաւոր մեծ և բարձր՝ կառուցեալ 'ի ձև յոնիական, ունի 6 խորանա. աւագ խորանն, որպէս և եկեղեցին նուիրեալ է անարատ յղութեան Խստուածածնին. 'ի մի կողմն է խորան սուրբ Լուսաւորչին և Կալէւթութեան. և 'ի միւս կողմն է պատկեր Գայեթանոսի, որում երեւի Տիրամայրն. զոր զարդարեալ են ոսկի զարդուք և պատուական ակամբք: {} 3. որմն տեսաք հին պատկեր Պետրոսի առաքելոյն՝ հանդերձ այսպիսի գրուածով. * Սք պետ. ան. {} յիշատակ է ազրոմցի մահտեսի Սարո գիսի որդի ծառա Սահակին ||:

Նոյն կողմն է խորան սրբոյն Լնտոնի, և առաքելոցն Թադէոսի և Ռարթուղիմէոսի . յորում Թադէոս զգաստառակ Վրիտոսի ցուցանէ Ռարթուղիմէոսի : Իսկ ՚ի միւս կողմն է դաշանց պատկեր, իբր զի՝ սուրբ | ուսաւորին կալեալ զձեռանէ սրբոյն Սեդրեստրոսի՝ զնէ ուխտ, և ՚ի Թիկանց նորա կացեալ երկուց սարկաւազաց՝ մին ունի զօկիհն, և միւսն Թաթախէ զգրին յարիւն փրկչին և տայ | ուսաւորին ՚ի գրել զթուղթն դաշանց : Լա երի խորանի | ուսաւորին գոյ տապան այսու ոտանաւորաւ .

- * Լա շիրիմն հանգստարանին,
- „ Խարիպ Շահայ ազգատոհմին .
- „ Պըստացի պարոն Յակոբին,
- „ Որդուն անուանեալ Վազարին,
- „ Որ փոխեցաւ ՚ի կեանս Թվին .
- „ Հազար երկու հարիւր հինկին .
- „ Լա զի թաւ քսան ւերդին .
- „ Հանդիպողք յիշէք սորա հոգին || :

Լա յակէս ՚ի բոլոր յատակ եկեղեցւոյն կան մեծաւ մեծ տապանք, այլ շատք անվերծանելի են : Յայսմ եկեղեցւոյ բազում հանդիսաւոր տօնախմբութիւնք կատարելին ՚ի պատիւ անարատ յգութեան Լստուածածնին . գոյր և եղբայրութիւն : Տեսաք ՚ի տարեգրի ննջեցեալ եղբարց 32 անուանս :

212. ՚ի վերայ գրան եկեղեցւոյն գոյ վէմ, փորագրեալ ՚ի վերայ Վառն աստուծոյ . և ՚ի վեր անդր զարդին . ՚ի միջոցին գլուխ առիւծու քանդակեալ, և ՚ի բերանոյ նորա հուր ելանէ : ՚ի ճակատի անդ յերկոսին կողմանս կառուցեալ կան երկու քարուկիր զանգակատունք . և ՚ի միջի անդ քարաշէն մեծ պատուանդան շինեալ վասն մեծի արձանին, զոր ետուն ձուլել ՚ի Տանձքա ՚ի պատիւ Լնարատ յգութեան Տիրամօրն : Լա մեծագործ արձան պղնձաձոյլ և ոսկեզօծ՝ պեղեցիկ է յոյժ՝ կացեալ ՚ի վերայ պղնձաձոյլ աշխարհի, և ընդ ոտիւք օձ ՚ի բերանի խնձոր . երկայն է 10 թզաչափ, համեմատ չափակցեալ և ճարտարագործ . զոր տեսաք ՚ի Լամնից ՚ի մատրան սրբոյն Ստեփաննոսի յարկեղ անդ . Թուի Թէ փոխադրեալ ից են անդ ՚ի Ժամանակս խառնեղաժմին : Տեսաք յաւանդատան զանազան զգեստս և անօթս մնացեալս

ի Հայոց անտի . միայն արծաթի սկիհք են 12 . գոն նաև քանի մի գրչագիր մատենաք, և ճաշոց մի գրեալ ՚ի Վ հնէտիկ ՚ի Թուին հայոց ունիք . իսկ զայլ գրեանս տարեալ են ՚ի Վամենից, որպէս տեսաք (218) :

Ուրջ գեկեղեցեալ է ընդարձակ բակ պարսպապատ . ՚ի մի կողմն է ժամատուն՝ հանդերձ քանի մի սենեկօք և պարտիզաւ, ուր բնակի լէհ ժողովրդաւ պետ . յաւուրս մեր նորոգեցաւ այս ժամատուն : Ուրանօր պատուասիրեաց զվեղ ժողովրդապետն այն բազում մարդասիրութեամբ :

ԿԱՄԵՆԻՑ

213 . Վ գլխաւոր և գեղեցիկ քաղաքաբերդ Ռօտտիա նահանգին կառուցեալ ՚ի վերայ բալորանիստ ապառաժ բլրի . որպէս և անունն լէհերէն նշանակէ Վարոս : Եւս քաղաք յամենայն կողմանց ամրացեալ է դրամբք և աշտարակօք . զորով պատի Սմդրիչ գետակ, որ ունի ամրաշէն կամուրջս առ ՚ի մտանել ՚ի քաղաքն : Ընդուածք քաղաքիս ըստ մեծի մասին են կրկնայարկ և քարաշէն . վայելուչ է հրապարակն և վաճառատեղին . մեծագործ և փառաւոր են եկեղեցիք, մանաւանդ՝ Յառա մայր եկեղեցին աթոռանիստ չքնաղ և ընդարձակ, լի գեղեցիկ քանդակօք, ագնիւ մարմարիոնեայ արձանօք և բազում խորանօք . զոր յառման քաղաքին ՚ի մզկիթ փոխեալ էին այլազգիք, կառուցեալ արտաքոյ մեծի գրան բարձր քարաշէն Սինարէ ամրակուռ . յորոյ վերայ այժմ կանգնեալ կայ գեղեցիկ և փառաւոր մեծ արձան պղնձաձոյլ ոսկեզօծ անարատ յղութեան Բոտուածածնին : Երեւելի և փառաւոր շինուածք քաղաքիս են՝ եպիսկոպոսարանն և պալատք իշխանաւորաց ՚ի վերայ հրապարակին : Գեղեցիկ է եկեղեցի Գումինիկեանց, զոր այլազգիք ՚ի մզկիթ փոխեալ էին . յորում տեսաք զտեղի Վայիդի կամ զբեմ ընթերցման Գուրանին, հանդերձ քարաշէն վանդակաւ և սանդխովք . ուր ընթերցաք և զգրուածս ինչ Բրաբացւոց : Թողում յիշել զայլ եկեղեցիս և զվանորայս միանձանց գեղեցկաշէնս, որոց ոմանք փոխեալ են այժմ յեկեղեցի Ռուսաց :

Եւս գեղեցկատեսիլ բերդաքաղաք շրջապատեալ է
 'ի զուարճալի բլրոց , յորոց և բաժանի 'ի ձեռն գե-
 տակին և խրամոց . Ունի զերիս դրունս . անկողի Ուս-
 րի պրամ , այսինքն գուռն Ուսուաց . զի աստի մտին
 Ուսուք : 'Ի պատերազմին՝ որ ընդ այլազգիս , զայս
 դուռն Հայք պահպանէին , որում ոչ կարացին տիրել
 Թշնամիք՝ մինչև առաւ քաղաքն : Բ () անդի պրամ .
 այսինքն դուռն բերդի : Դ Ռօլֆի պրամ . այսինքն
 դուռն Լ էհաց . զի աստի ելին Լ էհք : Եւ երի ա-
 մուր գրան 'ի ներքուստ են հին աշտարակք 'ի պաշտ-
 պանութիւն այսր դրան : Յամի տեառն 1651 . Խա-
 զախք պաշարեցին զայս քաղաք , բայց ոչ կարացին
 առնուլ . ապա 'ի 1672 պաշարեցին () սմանեանք . մին-
 չև բռնադատեալ քաղաքացւոց ետուն , և մնաց 'ի
 ձեռն նոցա ամս 27 . ապա 'ի 1699 . անդրէն առին
 Լ էհք , և այժմ է 'ի ձեռն Ուսուաց : Ուր այժմ բնա-
 կին զանազան ազգք . այլ Հրէայք առաւել են . որոց
 բնակարան 'ի հնումն էր արտաքոյ բերդին մերձ 'ի գե-
 տակն . և չունէին հրաման գիշերել 'ի քաղաքին . եթէ
 'ի ցերեկի հարկ լինէր նոցա երթալ 'ի քաղաք , տային
 15 , ստակ 'ի դրան անդ , և այնպէս մտեալ և փութով
 կատարեալ զգործս՝ ելանէին . այլ այժմ զգեղեցիկ վա-
 ճառանոցն և զերեւելի առնոս Հայոցնորս գրաւեալ են :

ԱՆԵՑԻՔ ԿԱՄԵՆԻՑԻ

214 . Յամի տեառն 1062 . Թէոֆոր գուքս հրաւի-
 րեաց զԼ'նեցիս բնակիլ յաշխարհ Ռոտովոյ 'ի մայրա-
 քաղաքն Սամենից . ուրանօր զօրացեալ և բազմա-
 ցեալ՝ եղեն գլխաւոր ժողովուրդ քաղաքին : Ունէին
 առանձին եպիսկոպոս , եպիսկոպոսարան , գատարան ,
 դպրոց և քանի մի եկեղեցիս , զորոց զկնի : Տեսաք
 զհրովարտակո այլ և այլ ազատութեանց , զոր ընկա-
 լան յարքայից Լ էհաց : Տեղի դատարանին կայ մինչև
 ցայժմ մերձ 'ի հրապարակն : Լ'նչափ էին 'ի սմա ե-
 րեւելի վաճառականք և փառաւոր իշխանք , զի գրե-
 թէ բոլոր քաղաքն էր 'ի ձեռն Հայոց . և որպէս ծերք
 պատմեն , կային աստ 900 . տունք Հայոց . այժմ հա-
 զիւ գտաքին 70 տունք . ոմանք վաճառական են , և

ոմանք ունին կալուածո, և 'ի գիւղօրէս բնակին: Հայոց
Թաղն է 'ի հարաւակողմն քաղաքին, ուր են եկեղեցիք,
վանատուն և հիւանդանոց:

Սուրբ Երեմիայի:

215. Եկեղեցի սրբոյն՝ Երեմիայոսի է մի յերևելի
շինուածոց քաղաքիս. և միանգամայն է հռչակաւոր
ուխտատեղի քրիստոնէից 'ի պատճառս հրաշագործ
պատկերի Երեմիայոսի: Երեմիայի է քարա-
շէն, սիւնաղարդ, մեծադիր, բարձր և վայելուչ. ունի ճ
խորանոս. յաւաք խորանն մեծաշէն և փառաւոր՝ գոյ
պատկեր սրբոյն՝ Երեմիայոսի 'ի վեր անդր. իսկ հրա-
շագործ պատկեր Տիրամօրն է 'ի միջավայրի նոյն խա-
րանին ամրափակեալ 'ի պղնձի պատուհանի, զոր բա-
նան յամենայն շաբաթ աւուրս: Ուր յաշախեն եւան-
դեամբք պաշտօնասէր ուխտաւորք և ախտաժէտք.
տեսաք զբազումս՝ որ առաջի խորանին անկեալ յոր-
տայսեալ 'ի վերայ երեսաց իւրեանց բազկատարած ազ-
թէին հարուստ մի ժամանակ, յորոց ոմանք թեթեա-
ցեալ 'ի ցաւոց՝ դառնային խնդութեամբ:

Ձև հրաշագործ պատկերիս է քառակուսի, իբր
կանգնաչափ բարձր, պոյծառ և գեղեցկաթիպ. զոր ա-
սեն յաւետարանէն՝ ուկայ նկարեալ 'ի վերայ տախ-
տակի հանդերձ աստուածորդուովն ըստ ձևոյ պատկե-
րին Տրապիզոնի (Պատ. 129) զոր բերեալ են Հայք
յԵրեմիայ կամ 'ի Հայաստանէ: Երեմիային արծաթա-
պատ է, բաց 'ի փառահեղ ճառագայթարձակ դիմացն.
և 'ի ճառագայթի անդ գլխոյն շուրջանակի ոսկեգիր
տառք գրեալ կան, զոր մինչև ցայժմ ոչ ոք կարողա-
ցաւ ընթերցուլ. ոմանք նմանեցուցանեն զայն եբրայ-
ական գրոց, և կէսք այլոց: Սակայն մեր անձամբ
եղեալ 'ի վեր անդր օրինակեցաք ըստ ձևոցն, զոր գտաք
յաւէտ մերձաւոր հին գրոցն Հայոց, բայց ձև սոցա
ցուցանեն թէ այլ իմն արուեստիւ են գրեալ: Ոմանք
հաստատեն թէ 'ի Հայաստան 'ի վաղեմի գրչագիր մա-
տեանս տեսանին այսու ձևով գրուածք. որպէս Լայն՝
որ գրեալ էր և 'ի վերայ դրան եկեղեցւոյն Վէֆէի,
զոր բերեալ ասեն յԵրեմիայ (412): Եւ որովհետեւ 'ի
վերայ ճառագայթի պատկերին եղեալ կայ օսկէզօծ

դրան յորմն տեսաք մարմարիոնեայ տապան, ծաղկազարդ քանդակեալ, այսու արձանդրութեամբ .

* Երիմն այս էր պահարան,

„ Սարմնոյս . . . մահլան .

„ Օ ի սա էր մեծ վաճառական .

„ Ովանէս այս ազնուական .

„ Սա էր երկրէն Փարսիական ,

„ Լորեանու մերձ գիւղական .

„ Քանաքեռու անուանական ,

„ Տանէ որդի Ռարաղամեան .

„ Սա էր եղեալ երեւնամեան ,

„ Զործամ եհաս կենին վախճան .

„ Հայոց մեծաց էր թվ. ոճիզ ին ॥ Էն :

218 . Իսկ զանգակատունն է հանդէպ հիւսիսային դրանն՝ բարձր և ստուար . առ որով է մատուռն սրբոյն Ստեփաննոսի, որ է քարաշէն հին և հաստատ յոյժ : Պատմեն թէ ոմն ծեր մեծատուն՝ ետ շինել զայս հանդէպ տան իւրոյ 'ի կողմանէ փողոցին առ 'ի լսել անտի զժամասացութիւն և զպատարագ : Եսա տեսաք զոսկէզօժ արձանն Օռանչայի և քանի մի զբջագիր մատեանս . այլ ոչ տեսաք անդ խորան կամ սեղան , թուի թէ կործանեալ իցէ առ հնութեանն : 'Ի հան գիպակաց որմն 'ի ներքուստ տեսաք ոսկեգիր յիշատակարան 'ի վերայ մեծի սեաւ մարմարիոնի : 'Ի ճա կատ գրուածոյն փորագրեալ կայ պատկեր խաչելութեան . և յերկոսին կողմանս երկու արք արևելեան զգեստուք 'ի ծունր իջեալ ազօթեն՝ եղեալ զգլխարկս առաջի իւրեանց . թուի թէ են պատկերք հիմնադրաց եկեղեցւոյն : Հառաջագոյն այս վէժ եղեալ կայր 'ի վերայ դրանն . այլ յառման քաղաքին նկատմամբ իմն հանեալ անտի և 'ի տեղիս տեղիս խանդարեալ զգիրն եղին յորմն , որպէս տեսանի .

* Եթ Որդի Հօր միածին ,

„ Որ բարձրացար վերայ խաչին .

„ Սո Մշամայ նախաստեղծին ,

„ Եւ ամենայն զարմից նորին .

„ Սարմնովդ եղար գերեզմանին ,

„ Հոգւովդ իջեր դժոխք ներքին ,

„ Օ աւարն առեր ըզգերողին .

„ Եւ դարձուցեր առ հայրենին .

„ Լճատեցեր զԼճամբն հին ,
 „ Լճ ընդ նմին ըզծնունդ նորին ,
 „ Որ էր մեռեալ համանգամայն ,
 „ Օգեցուցեր զփառս առաջին .
 „ Երեսպէս շնորհեալ և իր սոցին ,
 „ Օտաճարս այս շինել տուողին .
 „ իսու փիրզատային .
 „
 „ Որ հարազատ գու անուանին ,
 „ Ողորմեսցի բու երկր .
 „ Եւ Կանանց հոգո սորին ,
 „ Սարուինային (Սուրվանտային) .
 „ Լճ ամենայն ծննդոց . . .
 „ Օհ ի հալալ արդեանց գանձին ,
 „ Ետուն իւրեանց յղձամբ սրտին .
 „
 „ Եւ
 „ յս աշտարակին .
 „ Ի յօգնութի այս մեծ ծախին ,
 „ Բնծայեցին զւմ . . . իլին .
 „ Մի հոգւոյ իւրոց ծնողին .
 „ Օոր իրն դասէ խորանս վերին .
 „ Ի վաք
 „ Եսացէ զիւր ողորմին .
 „ Երա յանցանքն միշտ քաւեսցին ,
 „ Ի թվին եւ հայոց մեծին .
 „ Չք թիւ աւելին ,
 „ Յորժամ զսա կտրց
 „
 „ Գ կտութեն տը Սովսիսին .
 „ Եթուապահ տը Գրիգորին .
 „ Լճ բարեպաշ որջորջին .
 „ Յինէն նորոգ բանս այս լիցին ,
 „ Պատճառ բնաւի
 „
 „ . . . լոկ անուամբ երէց կոչիմ ։

219. Բնդարձակ է գաւիթ եկեղեցւոյն և յերկ
 կողմանց հասանէ մինչև ցփողոցս . ունի կրկին տունս
 սակս բնակութեան քահանայից , այլ այժմ է տեղի
 պահապանաց եկեղեցւոյն : (Ճառաջագոյն աստ բնա

կէր ժողովրդապետն . բայց այժմ ամենայն հայ կանոնիկոսք բնակէն 'ի մեծի վանատանն , որ է քարաշէն բարձր և կրկնայարկ մենարան՝ բաժանեալ 'ի զանազան սենեակս , ուր եղև և մեր բնակութիւն : Ըստ նստէր 'ի հնումն առանձին եպիսկոպոս . ապա միացաւ ընդ իշխանութեան Եւթովի , մինչև էանց Կամենից 'ի Ռուսս : Ըպա Յովսէփ Վրիստոֆօրովիչ կանոնիկոս Եւթովի երբ ձեռնադրեցաւ եպիսկոպոս 'ի վերայ հայոց եղելոց 'ի բաժնին Ռուսաց , յայնժամ և Կամենից անկաւ ընդ իշխանութեամբ աթոռոյն Եւթովի : Իսկ յետ Յովսէփ եպիսկոպոսի աստ փոխադրեցաւ ընդհանուր կառավարութիւն աթոռոյն ընդ իշխանութեամբ տեղապահ կանոնիկոսին Լ'նտոն Եւրդերեսեւիչի , որ և բազում մեծարանօք պատուատիրեաց զմեզ մինչև ցմահ իւր :

'Ի մկրտատեորի անդ այսպէս գրեալ կայ . * Յամի , ձն 1713 . յունիս ամսոյ 7 . Եւ ձը Յակոբ Եւրդերեսեանց Բապոյշ Կամենիցու բարոխական եկեղեցւոյս Եւթովի հայրապետին՝ մկրտեցի և դրոշմեցի զտղայն յաւուր Է ներկայիս ծնեալ 'ի Յակոբայ որդւոյ Օ ախարիաշին Եւթովիին և 'ի Ռուս զաւիայէն . . . որոյ անունն եղաւ Լ'նտենդ :

Իսկ 'ի յիշատակարանի հին յայտմաւորաց այսպէս գրի . * Եւրդ գրեցաւ սուրբ գիրքս հայոց Եւթին Ութ (1620) 'ի հայրապետութե ձն ձը Եւթիսեդեկ Կիթիսին , Եւ 'ի Թագաւորութեն այս Եւթաց աշխարհին երրորդումն Օ իկմունդին , 'ի քաղաքս որ կոչի Կամենից , Է հովանեաւ սրբուհոյ ամենաւրհնեալ Լ'ծածնին և Նք Եւթովայոս սքանչեւագործ հայրապետին , և Նք աւետման Լ'ծածնին , և այլ սրբոցս . ձեռամբ . . . Յակոբ քահանայի որդւոյ ձը Եւրիգոր , աւագերիցու . 'ի խնդրոյ պատուական և պայազատ , բան Եւթովին . ևն : Եւնի ապա Թաթարերէն . * Եւն եազըխը . . ևն :

(Եւթարաւորան տարի Եւթովայոսի :

220 . Եւթագ բոլորգիր հին յիշատակարան եկեղեցւոյ սրբոյն Եւթովայոսի , որ սկսանի այսպէս . * Եւթ , 'ի սկիզբն յիշատակարանիս Նք Եւթաւղա եկեղեցոյ :

« Դժբախտ կարողութիւնք իւրեց. 'ի պայծառութիւն այս որ տա-
 « ճարիս, աստ կա՛կարգաւ գրեալ: Եւ ոչ թէ միայն
 « աստ է գրեալ. այլ անուանք նոց գրեալ են 'ի գալուստի
 « կենաց. մանաւանդ որք առնեն ողորմութի յաւժար
 « սրտիւ և առատ կամաւք. Լոնն այ՛ 'ի որ 'Իկեալս
 « տաճարիս:

« Լոնն հետեւ է ամենաւոր Երրորդութիւն... Վրան
 « զի շնորհքն անձային հանապազ... խորհել տայ, զի
 « առնիցեն ողորմութի 'ի այս որ եկեղեցիս... Հանկա-
 « ցողք եղեալ անձային յիշատակիս. այր անձաւք և
 « բարեպաշտ որ կոչի Պարոն Սինան... սկսաւ շինել
 « այս որ տաճարս 'ի յանուն սրբոյն 'Իկողայոսի սքան-
 « չեալգործ որ հայրապետին... Օ որ և յիշատակն
 « անհետեւ եղիցի, աստ և 'ի հանգերձեալն աշխարհին
 « իւրայովքն, ամէն:

« Լոն ողորմի նա՛ն Վրմ պէյին, հոգոյն որ զգում
 « պէղն բարձրացոյց, և ոսկեզարդ խաչն կանկնեցոյց
 « 'ի գլուխն որ եկեղեցոյ: Վր լուսաւորէ պի՛ն Խաչիկին
 « զհոգին, զժամատունն մեծացոյց և կամարակապ
 « արար. զոր ան հատուցէ նմ ամէն: Եւ աս և առա-
 « ջին այս է տուրք հաւատացեալ քրիստոնէից... Լոն
 « ողորմի ան Խաչատուր եպիսկոպոսին հոգոյն. ետուր
 « յշն որ տաճարիս ան արծթէ բուրվաւմ: Վր լուսա-
 «ւորէ ան Տիրատուր աւագ իրիցուն, և մօրն իւրոյ
 « զհոգին. ետուն յիշատակ ան խաչվարմ և թ խաչն:
 « Լոն ողորմի հոգոյն՝ Տանային, Եւտիլ մէլիքին, և
 « Եւմենպէյին, ետուն յիշատակ այս որ տաճարիս ան
 « շուրջաւմ և ան մեծ խաչմ արծթէ: Վր լուսաւորէ
 « զհոգին 'Իկեալ աղային և իւր կողակցին. տվին ան
 « կարմիր խառուֆայ շրջուն, ոսկի մարկելխաչով...
 « Լոն ողորմի հոգոյն Խաթունին և ծնողաց իւրոց.
 « եգիր յշն ան կարմիր գամիս շուրջաւմ, և 'ի վր
 « խաչ. լի ոսկեծաղիկ վարդ մարգարտով շարած, և
 « ան մեծ խաչմ արծթէ՝ ակներով, և ոսկեխառուն...
 « Վրիստոս լուսաւորէ հոգոյն նա՛ն Եւտիլային...
 « ունի յիշատակ... մէկ արծթէ սկիհ մաղզմանով.
 « և թ խաչ... Վարձեալ վր հոգոյ իւրոյ. շինել ե-
 « տուր ան մեծ խուցմ փայտաշէն... Լոն տուած ան
 « արարածոց իւր ամենակարող շնորհուն անհէ զնոր
 « Տոնական երեսփոխանն, ետուր յշն որ 'Իկեալ

„ Որչափ կամ թէ ձվ զինչ իշնկեալէ իւրաքանչիւր.
 „ տաճարիս աւագ խորանինն նմեծ և հրաշալի գեղեց-
 „ կանկար տիրամայր սբ անձանին սրատկերքն . և
 „ գլուխն սբ Մծածնին , նոյնպէս և Քրկչին գլուխն ,
 „ արծթէ գեղեցկաշէն թագերն ոսկեջրած , ակներով,
 „ և մարգրտով զարդարած . . . Մծ ողորմի հոգոյն նր
 „ Շմբոյն կողմն ունի յիշատակ ի վր խաչին զ ոսկի
 „ տղայ ։

221. Մյս յիշատակարան 40 անուանս յիշելով
 բերէ բազում ոսկեղէն , արծաթեղէն և հանդերձե-
 ղէն յիշատակս . յետոյ սկսանի պատմել զշինութիւն
 զանգակատանն . * Մծային օրհնութիւն և յաջողութիւն ա.
 „ մենակալ նն : Սոյթութե նր Տօնուշին . և երեց .
 „ փոխանութե նր Մամանոսին ժողովեցան միաբան նր,
 „ տանուտէրք և խորհուրդ արարին զի այս սբ տաճարիս
 „ ն քարուկիր զանգակտան կանգնեցնեն : Եւ ժողո-
 „ վեցան միատեղ համօրէն ժողովուրդ մեծ և փոքր , և
 „ սկսան շինել յուսալով նյ օգնութե , որ էր սպիկով .
 „ որ իւր անձամբ , որն ձիաներով , որն եզներով , որ
 „ իւր յուժով . և կատարեցին . . .

„ Վր լուսաւորէ զհոգին նր յաշատուր եպիսկո-
 „ պոսին . ետուր յշնի այս սբ տաճարիս նմեծ և փա-
 „ ռաւոր զանգակմ . . . Վր լուսաւորէ զհոգին Սա-
 „ տատ խաթունին . ետուր յշնի ն արծթէ խաչմ աւ-
 „ կեջրած . ք սամբար . և ն գոգնոց սիրմակար . որ է
 „ գին քա սնկ . . . Մծ ողորմի հոգոյն նր Սքեուլայ
 „ վոյթին . և զիւր ննջեցեալն ընդ արդարնն հանգու-
 „ ցէ . կանգնեցաւ իւր անձամբն , և աւանդատունն
 „ կամարակապ շինել երէտ սբ լիկաւայ տաճարիս ։

222. Մյսու կարգաւ յիշէ 22 անուանս , և բազում
 արծաթի և կերպասեղէն զարդս . յետոյ սկսանի այս-
 պէս . * Հայոց թվին ԶԳ (1427) . Մմենանն Մգոտտոսի
 „ ժք . Սարմուլե Մանցգորենցքիյին , և Մատա-
 „ րուութե պր լիւրսնին . ժողովեցան միաբան տա-
 „ նուտէրքն սբ լիկաւայ եկեղեցւոյ , և նայեցին ըզ-
 „ ր գեսան : Եւ գտան ինչ շուրջաւ . և ժք մեծ խաչ և
 „ է փոքր , և զ սկիհս . և է մաղզման . . .

„ Վր լուսաւորէ զհոգին նր Հրիհորին զննջեցեալն .
 „ շինել ետուր եկեղեցւոյ վր ն երեւելի գլիդ , և ս-
 „ կեզարդ խաչ կանգնեց վրան : Եւ այլ ունի յիշա-

« տակ ան հրաշալի արծթէ վարչամակ ոսկիջրած
 « ՎՅ լուսաւորէ զհոգին Հարպիտին գոսդային, ունի
 « յշնի ան ճուֆդ բազման քուֆդ կարած, ոսկի վար-
 « դերով խ . և մարգրտով շարած . . . Ը՞ծ ողորմի հո-
 « գոյն պոթանցի հայր (Յովսէփին . ետուր յշնի նբ
 « Լիկօլայ եկեղեցւոյ ան հրաշալի խաչ պատուանդա-
 « նով արծթէ ոսկիջրած . . . Ը՞ծ ողորմի հոգւոյն նր
 « Հրիհորին և իւր ննջեցեալքն ընդ արդարան հան-
 « գուսցէ . եդիր յշնի նբ Լիկօլայ տաճարիս ան մեծ
 « փառաւոր և հրաշալի և քաղցրածայն զանգակ , զոր
 « նր հատուսցէ նմա : Ղարձեալ ան ողորմի նր Հրի-
 « հորին հոգուն զգանկակատունն բարձրացոյց և վր
 « խարձեց իւր հայալ արդեանց Կ Ֆիլի . . . Ը՞ծ ողորմի
 « հոգւոյն սէշովցի նր լ ուսին . ունի յիշնի այս նբ
 « տաճարիս ան սքանչելի և փառաւոր նր աւետարան ,
 « որ է պատկերանկար և է մագաղաթ ։ Ի սմին յի-
 « շատակարանի գնին 28 անուանք՝ հանդերձ մեծագին
 յիշատակօք . և ապա պատմէ այսպէս .

223. * Հայոց Թովին , արեթական տօմարին Խ ամին
 « և ԺԵ աւելին (1566) : Ըմեանն սեպտեմբերի օրն
 « առաջին . թագաւորութե Օ իկմունդ Ըւկոստոսին .
 « յշնանութե քաղաքիս բան Ս լոթքո մացէյին , լա-
 « թողիկոսութե նն նր Ստեփաննոսի . լպիսկոպո-
 « սութե Հայոց նահանգիս նր Ղրիգոր վարագեցոյ :
 « Ըյր ոմն ազնուական նր Հրիհոր անուն որդի
 « Օւտկի յոյժ քնասէր և բարեմիտ , և յնյ օրինացն
 « օրիօղ , մեծաւ յուսով փափաքեցաւ , և ՚ի նախանձ
 « բարութե բորբոքեցաւ . . . սկիզբն արարեալ զսրբոյ
 « կթղէ եկեղեցոյս , զոր անուն սրբոյն Լիկօլայոսի
 « սքանչելագործ հրեմի շինեալ է ՚ի քաջ և հաւատա-
 « րիմ արանցն , զոր վերագոյն գրեալ է ՚ի այս գիրս
 « զանուանս նյ . այսինքն է նր Սինան և Սուլթու-
 « պէյն : Լա վր զի փոքրագոյն է եկեղեցիս այս . քան
 « զի միշտ տեսանելով եթէ ոչ գոյր տեղի բաւական
 « ժողովրդեանս ՚ի միջի սորա , եդ հիմունս սորա , այլ
 « մեծագոյն . մանաւանդ խրատեալ ՚ի քաջ և իմաստուն
 « արանց . . . յորդորեցին զնա . . . Ըրդ զայս ամե :
 « նայն և որ ՚ի կարգին է ՚ի միտ առնելով ինքն նր
 « Հրիհորն , և տիկինն իւր Բանի Ըջիգր իւրց սեպ-
 « հական ընչիւք և արդեամբք և քրտնաջան վստա-

„կօք առաջնորդուին այ, հրաշափառագոյն մեծացու-
 „ցին և պայծառացուցին և գեղեցկապէս զարդարե-
 „ցին և յանգ ելեալ կատարեցին 'ի փառս և 'ի գովեստ
 „անհաս ձեռութե, և 'ի պայծառութի մանկանցն
 „նոր սիրնի, և ստացան իւրեանց անջնջելի յիշատակ
 „և արձան յաւիտենական : . .

„Ի՞նչ ողորմի հօգոյն () գսէնդ յիրիցկոյն . ունի
 „յշտկ աւագ խորանի պատկերքի վր 'ի տիրամօրն
 „գլուխ, իւր գստերն] ուստիկինին զգանիցան ոսկէ-
 „վարդերովն և մարգարտովն շարած : 'Երայէս և միա-
 „ծնին գլուխն, որ է փրկիչ : . . 'Եւ լուսաւորէ զհօգին,
 „կաֆացոյ նորն Ինտրէասին, իւր բարեկաման, և
 „յօժար սրտէ ետուր թ եկեղեցւոյ ռէք ֆլի : Օ որ
 „տանուտեղքն այն ստկով գնեցին զՍ զպրիկին տունն,
 „և գրեցին յշտկ թ եկեղեցոյ ॥ :

Ի կարգիս դնէ յիշատակարանն 23 անուանս հան-
 դերձ մարգարտաշար և ոսկէզարդ զգետուր և զար-
 դուր, ապա պատմէ զերրորդ շինութիւն տաճարին
 օրինակ զայս :

224. * Հայոց Թշին Խ ամին և ի՞նչ աւելին (1577).
 „կաթողիկոսութեան նոն նոր 'Դաթէոսին, Թագաւո-
 „բութեան Ստեփաննոսին, իշխանութեան քաղա-
 „քիս Սիբօլայ պրիպիլին . անուամբ այ շինեցաւ աւ-
 „ճարս երրորդումն նրազին հանդերձ սրահիւքն ար-
 „տաքին . և ժամատնովն 'ի միասին . Թելադրութիւն
 „նոր Սիմնոյ երեսփոխանին, որ է որդի Տօնուշին . և
 „սեպհական արդեամբք նորին . նոյնպէս և կաֆա-
 „ցոյ խոճա Ինտրէասին . 'ի փառս ձեռային : . . Եւ
 „զաշխատողն և զերախտաւորսն հանգուսցէ 'ի յար-
 „դարօց դասին . . . Հանգերձ արեան մերձաւորօք
 „նոցին . ընդ նոսին լիցի և մեզ մասն բարի . 'ի յարարէն
 „համայնին ամէն . այսքան առ այս : 'Եւ լուսաւորէ
 „զհօգին վարագեցոյ նոր 'Գրիգոր վարդապետին . և
 „տուր զճ զլը այս նք եկեղեցւոյ շինուածոյս օգնու-
 „թէ : . . 'Եւ լուսաւորէ զհօգին նոր Ստրոսին, որ է
 „թոռն Սիբօլայ վոյթին . ունի յշտկ թ եկեղեցոյս՝
 „քարակիր ն խանութմ ॥ . . .

225. 'Ի իշին 'ի կարգի յիշատակարանիս 19 անուանք
 նպատաւորաց, և զանազան ծանրագին յիշատակք,
 ապա գրի : * ԹՎ. ՌԶ (1582) : Ի՞նչ նշնէ զնոր Սիս-

« նոյ երեսփոխանն . և զիւր տիկինն զբանի Կուլաֆն...
 « եդին յիշով եպկսի միթրն , որ է թագ , ոսկով կաղ-
 « մած և մարգրտով շարած , և ակամբ զարդարած :
 « Ղարձեալ նոյն ար Սիխնոյ երեսփոխանն ըզջան-
 « կակատունն յեկեղեցոյս սպկեցոյց և զկապանսն ու-
 « ըոյ կապել ետուր , և զվերեն ծածկեց , և ՚ի վր ու-
 « կէջրած խաչ եդիր . զորս փոխարէն հատուցումն
 « առնուցու ՚ի յարարէն ամենեցուն ... ՎՅ լուսա-
 « ւորէ զհոգին լորինին . եդիր յշով աւագ խորանին
 « պատկերքին վր ան ոսկի ապրճան . ժք կարմիր ֆշի
 « է ... ՎՅ լուսաւորէ զհոգին կաֆացի ար Մարէա-
 « սին , Տիրատուրին որդոյ , ետուր յշով այս Խա-
 « ճարիս ան հրաշալի ոսկեգործ շուրջաւ և ՚ի վր խաչ
 « ծէ կտոր արծաթ ոսկեջրած . դարձեալ ուրար և
 « բազմաններ ոսկով և մարգրտով շարած , և ան փորը
 « դոգնոց ոսկեգործ ... ՎՇ ողորմի հոգոյն լիւեալին և
 « իւր կողակցին () լուխնային վր նոյ հոգոյ համար արն
 « Սիխնոյ երեսփոխանն շենել ետուր և եդիր յշով
 « Խաճարիս ան մեծ և երեւելի արծթէ խաչմ պա-
 « տուանդանով ոսկեջրած || ...

226 . Ղ կարգի յիշատակարանիս դնին 38 . անուանք
 և զանազան ոսկեղէն , արծաթեղէն և զգետեղէն յիշա-
 տակք . ապա սկսանի . * Հայոց Թվին ՌԻԵ (1598) :
 « Մուսնն այս ամենակալի . արն Սիխնոյ երեսփոխան ,
 « որ է եկեղեցոյս շինողն , միախոհ եղեն և միաբան
 « ընդ կողակցոյ իւրոյ Կուլաֆ խաթունին . և իւրց
 « բարի կամաւ և յաւժար սրտիւ շնորհեցին և գրե-
 « ցին զիւրց տունն քարուկիր . բոլորովին գեղեցիկ և
 « վայելուչ և ամրագոյն շինուածովք . ք . եկեղեցոյ .
 « զի լիցի իւրց յշով ... ուստի զայս բարի և ընդու-
 « նելի խորհուրդ խորհեցան . վՍ զի անորդի էին ...
 « Լա է տունս այս հանդէպ Խաճարի եկեղեցւոյ ...
 « Լա այլ ետուն զիւրց սեպհական քարուկիր զխանութ .
 « յշով ք . եկեղեցւոյ : Ղարձեալ ար Սիխնոյ երես-
 « փոխանն ետուր յշով այս Խաճարիս Խաճարանակ .
 « այսինքն է ճրագկալք զուտ և մաքուր արծաթէ գոր-
 « ծաց ... ՎՅ լուսաւորէ Խաճարի եկեղեցւոյ
 « զար տանուաւորացն հոգոյ . ետուն շինել շուրջանա-
 « կի բոլոր տաճարիս զդասեր . Լա ոչ Թէ վՍ հանգիստ
 « կանգնելոյ , և կամ նստելոյ , այլ վՍ առաւել պայծա-
 « ր . և Խաճարիս || ...

Վանին 'ի կարգիս 20, անուանք անդերձ զանազան յիշատակօք . ապա յարի .

227. * Հայոց Թվին ՌԾ . Թաղաւորութե երրորդ ,
 ,, Օ իկմնդին : Երրորդեցան նոր տանուտերքն և խոր
 ,, հուրդ տարարին . վա զի միշտ տեսանելով եթէ տը ' լի
 ,, կօզմ եկեղեցոյ յարութի յոյժ նեղ և փոքրագոյն
 ,, էր : զոր և այս պատճառի նոր տանուտերքն գնեցին
 ,, պիւ Վարդանին տունն ի ֆլի, և փոխեցին եկեղեցո
 ,, յարութի : Թարմեալ այլ ևս նոր տանուտերքն գնե-
 ,, ցին յաջ գիհն . երկրորդում տունն նոր Վիքայելին
 ,, եւ ֆլի . և զնա փոխեցին եկեղեցոյ յարութի : Լոյն
 ,, պէս նոր տանուտերքն գնեցին երրորդում քարուկիր
 ,, տունն որչեւով . զոր ծախեցին հոգաբարձք . . . զոր
 ,, աժէր զայն տներն աւելի քան ղեւ ֆլի . զոր և խաչ
 ,, քո նորդ ետուր ղձծ ֆլի . և զմնացեան իւր բարի
 ,, կամաւ շնորհեաց . . . Եւ զայն տունն փոխեցին եկե-
 ,, ղեցոյ յարութի : Երդ այժմ տը ' լիկաւղայ եկեղեցոյ
 ,, յարութի եղև մեծ , լայն , և ընդարձակ . զորն նոր
 ,, տանուտերքն զայն տներս գնեցին համարէն ժողովր-
 ,, դեան սպկէն . զոր նոր հատուցէ նոյ փոխարէն 'ի յա-
 ,, րութե արդարոց , ամէն ॥ :

228. * Թաւ ՌԾԱ (1602) . Պարոն Վիխնոյ երես-
 ,, փոխանն որդի նոր հոնուի շարժեալ 'ի սէրն անձային
 ,, ապաւինելով անսունն նոյ . Սէ ' լիկաւղայ եկեղեցոյ
 ,, յարութի շինել ետուր շուրջանակի քարուկիր պա-
 ,, տուար , բարձր և գեղեցիկ , և վերևս ծածկել ե-
 ,, տուր խեցով և շուրջ զբոլոր պատուարս սպիտակա-
 ,, ցոյց , և վայելչապէս պայծառացոյց զյարութի տը
 ,, տաճարիս : Օ որ այսչափ շինուածոյս վր խարճեց
 ,, իւր հալալ և արդար վաստակոց ուրձ ֆլի . զոր նոր
 ,, իս վարձս հատուցէ նմ ևն :

229. * Հայոց Թվին ՌԾԲ . Լմնեանն փետրուարի .
 ,, Ե . Թաղաւորութե դ Օ իկմն . . . Լղախին ոմն ...
 ,, բանի Թաթրուշայ յոյժ անձաւեր . . . յես այրման
 ,, քաղաքին ետես զի եկեղեցիք մեր առանց զանկակի
 ,, մնացին . Եւ ժողովուրդն ժամի առեմն ոչ գիտէին
 ,, ոչ սաղմոսին և ոչ առաւոտունն ոչ պատարադին , և
 ,, ոչ երեկոյին ժամուն . . . նախանձեցաւ նոյ սէրն , և
 ,, ետուր շին ֆլի . և ուղարկեց լիով զի անդ գնես-
 ,, ցին . այն սպկի ն զանկակ , և եղև այնպէս , զոր և

„ գնեցին և ուղարկեցին 'ի Լյաւմնից քաղաք մեծ և
 „ հրաշալի զանգակմ' 'ի փառս Խնիւոյն... ॥ 'Ի կարգիս
 յիշին 4. անուանք, և պատմի շինութիւն մեծի զան-
 փակին, որ այրեցաւ 'ի հրդեհի անդ (248):

230. * ԹԻՉ ԹԾԲ. Լճային աւրհանուի և ողորմուի
 „ հանապազ եղիցի վիշ ար յիմնոյ երեսփոխանին...
 „ Սէ 'Լիկօլա եկեղեցւոյ վիշ զճակատն շինել ետուր
 „ Խ փառաւոր երևելի և գեղեցկաշէն զչիդ, և 'ի վիշ
 „ ոսկեզարդ խաչ կանգնեց... 'Կարձեալ սէ 'Լիկօլա
 „ տաճարի վիշ կայր մի մեծ և բարձրագիտակ բուսմայեթ,
 „ և առաւել ծանր էր եկեղեցւոյ կամարի վիշ, զոր տե-
 „ սեալ զայն ար յիմնոյ երեցփոխանն հրամայեաց
 „ ի շուքանել զայն բուսմայեթն. Լը գարձեալ երրոր-
 „ դումն շինել ետուր այլ փոքրագոյն և գեղեցիկ շի-
 „ նուածով, և բոլորովին պատուհանէր և կամարակապ
 „ արար. և վերևս ծածկեց սանով և նկարել ետ ոսկով
 „ և 'ի վիշ ոսկեզարդ խաչ կանգնեց: ... 'Լոյսպէս սէ
 „ եկեղեցին, և զքօշքն ալ բոլոր վեր ևս ծածկել ե-
 „ տուր. զոր հրակիզ ժամանակին այրեալ էր: Օ այգ
 „ չափ շինուածոյս վիշ խարձեց... Ժողովրդեան սնկէն
 „ զճի ֆլի ॥

231. 'Դնին 'ի կարգի անդ 4 անուանք զանազան յի-
 շատակօք. ապա պատմէ՝ թէ յամի ԹԾԶ. ապր. ին-
 միաբան մանկունք ետուն շինել մեծ և քաղցրահնչուն
 զանգակ մի: Լ'պա յիշէ 25 անուանս հանդերձ փառա-
 ւոր յիշատակօք. և ապա յարէ. * Հայոց ԹիՉ ԹԿԾ
 „ (1616). Վիշ լուսաւորէ յիշի յարարին հոգոյ. ունի
 „ յշնի այս սբ տաճարիս Խ կանանչ աթլաս շուրջառ-
 „ և բազպաններ ոսկով և մարգարտով շարած. զոր տ-
 „ զաներ ետուն խաչնայէն. Խ վարդ ոսկի և մարգա-
 „ ըիտ... Վիշ լուսաւորէ զհոգին Խ յաջատուր ա-
 „ ւագիրիցուն... ունի յշնի այս սբ 'Լիկօլա տաճա-
 „ ըիս Խ ծաբան գրեանք ժա հատ... Խ. Լճաշունչ
 „ մագաղաթի մէջ կարած: Խ. 'Լեմիլի Խ ծաշունչ, որ
 „ կոչի 'Լիպլիա: Խ. Լ'սողաբաշխութե գիրք մագա-
 „ ղաթի մէջ կարած: Խ. Տօմար գիրք. մագաղաթի
 „ մէջ: Խ. Խամ գիրք. մագաղ: Խ. Վաղուածոյ գիրք
 „ մագաղ: Խ. Տօնացոյց գիրք մագաղ: Խ. Սաղմոսարան
 „ կազմած. պատմա: Խ. Խ որդի գիրք: Խ. Հարց-
 „ մանց գիրք հին: Խ. Խ փոքրիկ արլըսմ գիրք. մագաղ

Լստ դնին 'ի կարգին 11. անուանք հանդերձ զանազան յիշատակօք, ապա դնին ծանրագին յիշատակք թարոս կրօնաւորին և նր Վրիգորշաին, և այլոց: Լաւ ժամատան արծաթ կանթեղն, զոր ետուն անաւեր կանայք. յետ այնորիկ դնին բազում յիշատակք: Վատմէ յիշատակարանն թէ յամի ԲԶԲ (1623). Իւվովցի նր Սէքն ետ շինել զաջակողման փոքր խորանն և զարդարեաց ոսկւով. իսկ բան Սիթքոն նորոգեաց զձախակողման փոքր խորանն եւ Լծածնին և զարդարեաց ոսկւով: Լստանօր պակասին թերթք ինչ յիշատակարանիս:

Երկրորդ Լստածածնին:

232. Երկին եկեղեցիք կային 'ի վամենից յանուն եւ Լծածնին, մին Լւետման, և միւսն ըստ ոմանց շինեալ էր 'ի տեղւոջ եւ Լիկողայոսի. այլ քննեալ մեր անձամբ տեսաք զընդարձակ տեղի աւերակաց 'ի կողմն եկեղեցւոյն ի ուսաւորչի, ուր էր եպիսկոպոսարանն: Վտաք և զհին յիշատակարան բոլորդի, որ որոշակի բերէ զանուանս կրկին տաճարաց Լծածնի, ունելով այսպէս. * Լստ է յիշատակարան. զոր յետոյ այրման « քաղաքին տվել են: Օ յիշատակօզս և զշնոս երկու եկեղեցին. ուն եւ Լծածնին. նոյնպէս եւ Լւետման Լծածնին. սկսաք մի տեղ յիշատակել. քանզի « եկեղեցիք նոյ ոչ են հակառակ միմեանց ||:

Լստ յիշատակարան 5 ամօք յառաջ սկսեալ է քան զշինութիւն եւ Լիկողայոսի ուր ընդարձակ դնի պատմութիւն շինութեան, և անուանք բարեբարաց հանդերձ ծանրագին յիշատակօք այսպէս.

233. * Լստ է սկիզբն յիշատակարանիս եւ Լծածնալ « եկեղեցւոյ: Որչափ կամ թէ ով զինչ յիշատակ դրել « է իւրաքանչիւր ըստ չափոյ կարողութեան իւրոյ 'ի « պայծառութի այս եւ տաճարիս՝ աստ կայ կարգաւ « դրեալ... Լւրհնեալ է ամենամբ Լրորդութի... « Օ որ սկսաք շինել զտաճարս նոյ, որ յանուն եւ Լծա « ծնին շինեցաւ... Բանզի մտախորհ եղեալ բորբո « քեցան 'ի սերն եւ Լծածնին. զի ոմանք զինչս ե « տուն. և ոմանք աշխատելն, և ոմանք զորդորելն...

» թիւ . 245 . ՎՃԻ 1522 . նախ և առաջին քսասեր . . .
 » Պրն Լաւլպէյն որ է որդի նրն Սիդքորին , որ կանգ-
 » նեցաւ իւր անձամբն , և իւր ընչիւք՝ շինեաց այս տը
 » զեկեղեցի՝ անուն տը Լճաճնին և սկիզբն եղև բա-
 » րեաց . զոր անձային անուանին կատարեաց ՚ի փառս
 » անհետն . . . Լճ ողորմի նրն Հանուսին հոգին . և
 » նա ետուր այս տը տաճարիս շինուածոյս աւգնութե
 » եճ Փլի . . . Լճ ողորմի Սեծքորին հոգին , երեստ ան
 » ոսկի ապրճան . . . Լճ ողորմի Սետրոսի հոգին զք
 » ապիկի դարաճայներ շինել երեստ եկեղեցոյս և գոշկն
 » ալ . . . Լճ ողորմի Խ ընկերտաց հոգուն ժողովեցին
 » իւրենց մէջքն Խ սոմ և տվին այս տը տաճարիս շի-
 » նուածոյս . . . Լճ ողորմի Լսուաֆին հոգուն ունի
 » յշնի այս տը եկեղեցիս տը մարտիրոսաց մասներ . . .
 » Լճ ողորմի նրն Սարգիսն . ետուր յշնի ան ոսկով շուր-
 » ջառ . . . Վարձեալ ան ողորմի նրն Հանուսին . . .
 » եղիր յշնի տը Լճաճնալ եկեղեցւոյ ան մեծ պատ-
 » կերքն և պատկերացն գլխոյն մայրն յիշատակ եղիր
 » արծթի ոսկեջրած դագ աններով և մարգարտով շա-
 » րած . . . Լճ ողորմի բանի () Լուսնային հոգուն ,
 » ունի յշնի ան պատուական թագմ եպիսկոսն ոսկով և
 » մարգարտով շարած . . . Վր անհէ զմիաբան կտրիճ-
 » ներն . նկարել ետուն զկա եկեղեցին հանդերձ բոլո-
 » րովին պատկերքներով . . . Վր Լուսաւորէ նրն Պոպ-
 » րիկին կիցն զննեցեալն . ան խորան շինեց ժամատուն
 » և ան պատկերքմ եղիր տը Լճաճնին և ան արծթի
 » ոսկեջրած թագ աններով . . . Լճ ողորմի () Լուս-
 » նային հոգուն , ետու զիւր գլխէն զմեծ ճիրամպիտն .
 » և եպիսկոսն թագին վերայ կարեց զոր ինքն եր կազմել ,
 » ոսկով և մարգարտով զարդարեց . . . Վր Լուսաւորէ
 » զնրն Հօլուփքո երեսփոխանին հոգուն եկեղեցւոյ շի-
 » նողին եղին յշնի վասն հոգւոյ նորա ան մեծ խաչմ
 » ոսկեջրած : Վարձեալ վասն նոյն . . . հոգուն եկե-
 » ղեցւոյ յարութի քարուկիր սքլէփ շինեցին վերնա-
 » տնով . . . Լճ ողորմի Խաչքո չաբլիցին հոգուն , և իւր
 » կնոջն Սամուշին . . . շինել ետուն ժամատանն աջա-
 » կողմն խորան մի : Լա այլ ունի բազմաններ . ՚ի վը-
 » րանն ժի ահան ոսկի վարդեր մարգարտով շարած . . .
 » Վր Լուսաւորէ քաֆացի Լճնորէասին զննեցեալն .
 » ունի յշնի ք եկեղեցին ռճ Փլի : () որ այսչափ

„ սնկով տանուտէրքն զնեցին զՊոպրիկին տունն և
 „ գրեցին թ եկեղեցւոյ ։

234. Յիշատակարանս թուէ աւելի քան զհարիւր ա-
 նուանս հանդերձ մեծագին յիշատակօք, և ապա յարէ .
 * Հայոց թիւ . ԹԺԹ (1570) . թաղաւորութեան Օ իկ .
 „ մոնեղ Մկուտոսին . Պրնութ բան Ս լոթօ Ս ա
 „ ցէյին : Պրն Ս իխնոյ երեսփոխանն որդի Կըն Տօ .
 „ նուշի մեծաւ սիրով և փափաքանաւք և ողորմութիւն
 „ լ՛Յ շինել ետուր ՚ի սբ լ՛ծածնին եկեղեցւոյ . քօշք
 „ մի քարուկիր , և կամարակապ գեղեցիկ և վայելուչ
 „ շինուածով , և նկարեալ պատկերովք , և խորան մի
 „ ՚ի մջ քօշքին ետ շինել . . . Եւ այլ շինել ետուր ե-
 „ կեղեցւոյ յարութի պատուար մի ամրագոյն փայտե-
 „ ղէն շուրջանակի . . . լ՛ծ ողորմի Պառիմ իրիցոյ հա
 „ քուն ունի յշնի ան կարմիր խառուֆայ գոգնոց և ան
 „ ճուֆդ բազման մարգրտով շարած . . . լ՛ծ ողորմի
 „ իւմնքային հոգուն , ունի յշնի ան լուսնին . . . Վս
 „ լուսաւորէ կաֆաջօ՝ Կը Նգրէասին հոգին . . . ու-
 „ նի յշնի սբ լ՛ծածնայ եկեղեցւոյ ան ազնիւ շուրջաւմ
 „ ոսկով գործած ։

235. Ս կարգիս զնին 30 անուանք , որք տուեալ են
 եկեղեցւոյս մեծագին յիշատակս , և ապա գրի . * Հայոց
 „ թիւ ԹԼԴ (1585) . թաղաւորութե Ստեփաննոսին .
 „ Կը Ս իխնոյ երեսփոխանն , սբ լ՛ծածնին եկեղեցւոյ
 „ զգանկակատունն բարձրացոյց և զկապանն նորա շի-
 „ նեաց , և զվերէն ծածկեց : Եւ եկեղեցւոյ յարուի
 „ շինել ետուր շուրջանակի քարուկիր պատուար . և ՚ի
 „ վերայ այսչափ շինուածոյն խարճեց ՚ի իւր օեպհական
 „ և հալալ վաստակոցն եճ , լէ Սաքրի Ֆլի յշնի իւր
 „ հօգոյ և ծնողացն . . . լ՛ծ ողորմի կրանաւոր Ս ա-
 „ զարին հոգուն . ետուր Շ Սաքրի Ֆլի զանկակատանին
 „ օգնութե ։ Ը : Ստանօր յիշին 10 անուանք նպաս-
 տաւորաց շինութե զանգակատան . և ապա յարէ յի-
 շատակարանն այսպէս .

236. * Հայոց թիւ ԲԽ (1591) . ՚ի թաղաւորութե
 „ Օ իկմոնդին երրորդունն : Եւ ՚ի կեղեցութե ան
 „ տէր Պառիմ : Փառանց տաճարս այս՝ զոր շինեալ
 „ կա , ՚ի յանունն ամէնահեալ սրբուհւոյ լ՛ծածնին ՚ի
 „ քաջ և հաւատարիմ գլուխ տանուտեառնէն , որ կո-
 „ չի Կը Հօլուփքո երեսփոխան : Ուստի յայտ առաջա-

« սացեալ եկեղեցոյս ժամատանն կամարն պատառեալ
 « էր . ք կողման որմն հանգերձ : () այն տեսեալ նոր
 « Սիմոն երեսփոխանն 'ի նախանձ բարի շարժեալ . և
 « 'ի սէր անձային բորբոքեցաւ . և զկերքն և զաշխա-
 « տանքն 'ի յանձն էառ , և ի ծոց զՀին կամարն , զոր
 « էր պատառեալ . և կրկին նորոյ կամար ետ կապել .
 « նոյնպէս և զերկու որմնն ետ շինել , ընդ նմին և զեր-
 « կու դրունան : Եւ 'ի վերայ այսպիսի շինուածոյս ե-
 « տուր իւր սեպհական յընչիցն գձի մաճրի Ֆիլ . . .
 « Վարձեալ ետուր յշնի նոր Սիմոն երեսփոխանն և
 « իւր կողակից բանի Լուլաֆն այս սբ տաճարիս ան
 « հրաշալի և փառաւոր միթրն , որ կոչի Թագ , և է
 « կազմաց սակով և մարգրտով և վայելուչ ակամբ զար-
 « դարած . . . Ի՞՞՞ ողորմի նոր Սիմոն երեսփոխանին
 « հոգուն . . . այս սբ եկեղեցոյս յատանն սալաբակապ
 « արար . և գեղեցկացոյց , և զատիճանս նորոգեց . . .
 « Վարձեալ նոյն նոր Սիմոն երեսփոխանն կրկին ան
 « գամ շինել երես զեպիսկոպոսարանն , որ առաջա-
 « գոյն շինեալ է 'ի նոր Հօլուփքուն , որ իւր քվեր սր-
 « դիքն նոր () առիկ , և նոր Վրիգոր շինել էին : () որ
 « այժմ . . . նորոգեց և մեծացոյց և զտաճն որ էր
 « փայտաշէն . զնա քարուկիր շինել երես 'ի ներքոյ և
 « արտաքոյ զարդարեց և գեղեցկացոյց իւր հալալար
 « դեանցն . . . Ի՞՞՞ ողորմի ի վնկի Լաւաթրին և իւր
 « կիցն Սարենէին հոգուն . եկին այս Լաւնից քա-
 « ղաք , և դրին յշնի սբ տաճարիս ան ճուֆտ սակի
 « ապրճան , որ կոչի մանելլա ॥ :

'Ի կարգիս յիշատակին 18 անուանք հանգերձ ծան-
 րագին յիշատակօք . ապա պատմին յիշատակք նորն
 Սիմոնյին և այլոց , արծաթեղէն և ոսկեղէն զարդք .
 նաև շինութիւն դասուց եկեղեցւոյ Ի՞՞՞ ծածնին 'ի Թի-
 օիտ : Եւ այսպէս այս յիշատակարան եղերի 'ի Թի-
 օիտ . և ապա դնի յիշատակարան Ի՞՞՞ ետման եկե-
 ղեցւոյն :

Ինչոյն Ինչոյն :

237 . Եւ եկեղեցի կառուցեալ է յարեւելեան
 կողմն սրբոյն Վիկտորիոսի . և է փոքրիկ , այլ վայել-
 ւուչ և քարաշէն . ունի զերիս խորանս և վերնատուն

մի : Լժ երի աջակողմեան խորանին յորմն փորագրեալ
կայ պատկեր Սեւքիսեդեկ կաթուղիկոսի եպիսկոպո-
սական զգեստուք , ուր է և գերեզման նորա (181) :
Ըռը զեկեղեցեաւ կայ պարտէզ գեղեցիկ , առ որով
տեսաք զաւերակս և զտեղիս սենեկաց , ուր 'ի հնումն
բնակէին կուսանք բենեդիկտեան կարգին . որպէս գոյ
յլ լլլով (169) . որք ցրուեցան 'ի ժամանակս առման
քաղաքին : 'Ի մէջ պարտիզին կան մեծամեծ տապանք
գերեզմանաց հայ գրով , մին գրեալ էր կարի խոշոր
գրով 'ի ԹՖ. ՌԱ (1552) : Թուի Թէ 'ի դիմել աստ
հայոց նախ շինեցին զայս եկեղեցի փայտակերտ . ապա
'ի 1597. քարաշէն կանգնեցին , ըստ որում պատմէ բռ-
ւորգիր յիշատակարանն հին .

238. * Լ.յս է յիշատակարանն աւետման անծա-
նին : Լժհնեալ է ամենամբ Երրորդութի , հայր և
որդի և աբ հոգին : Եւ անհաւ է աբ Լժածինն . . .
այժմ ժողովեցան միաբան ժողովուրդ քաղաքիս , դա-
տաւորք և առ հասարակ ժողովուրդք , 'ի փոքուէ մին
չև ցմեծամեծս վասն սրբոյ եկեղեցոյս : () որ շինեալ
էր յանուն աւետման սրբուհոյ Լժածինն : Եւ էր
եկեղեցիս այս փայտաշէն , վաղուց և հին ժամանա-
կիս . և էր յոյժ բլբլակ . մինչ զի մերձ էր բլել : Ուր
և ընտրեցան 'ի մէջ ժողովրդեան այս քարք . որ կո-
չին անուամբ Ուլու խոճայ որդի Տօնուշի , և Սար-
գերեան որդի Յովհաննէս աւագ իրիցու , և Լա-
զուպն որդի Վասքարին Ուլու խոճային որդոյ :
Ստախոհ եղեն , բարի և լաւ խհդ խորհեցան 'ի միա-
սին , և ապաւինեցան 'ի յապենիաղն Լժ : Սանա-
ւանդ յուսացան 'ի բարեխաւսութի սրբոհոյ Լժած-
նին . զի փոխանակ փայտաշէն եկեղեցոյս այս . քա-
րուկիր շինեսցեն , ուր և շինեցին Լժ կարօզ զաւ-
րութի : Եւ բարեխօսութի աբ Լժածինն 'ի նոյն հի-
ման վերայ . և նոյն չափով , որպէս էր հինն , ոչ յա-
ւելի և ոչ նուազ :

Եւ 'ի վերայ այս բանիցս զաշխատանք , և զկիրք
'ի յանձն առին վասն սիրոյ աբ եկեղեցոյս , և շրջե-
ցան 'ի դրունս հաւատացեալ քրիստոնէից , և խընդ-
րեցին զտուրս ողորմութե 'ի մեծամեծաց և 'ի փո-
քունց 'ի յանունն աբ Լժածինն . և եկեղեցւոյ իւրոյ
սրբոյ : Եւ ամենեքեան ետուն զիւրեանց ողորմուին

„ յաւժար կամով և առատ օրտիւ : Ոմն շատ և ոմն սա-
 „ կաւ ըն չափու կարողուն իւրեանց . այլև ոմանքն աշ-
 „ խատեցան անձամբ իւրեանց, և ոմանքն ձիաներով և
 „ տայլիւ քարինս, և կիրս, և աւազս կրելով . զոր անկ
 „ ելեալ կատարեցին 'ի փառս անհասն ծովութե, և 'ի
 „ վայելումն մանկանց նոր Սիոնի ॥ . . .

239. * Հայոց ԹՎ ՌԽԶ (1597) . Մանան տպրիլի,
 „ աւուրն առաջին : Ուազաւորութե երրորդ Օիկ-
 „ մունդին . կթղխութե ար Վաւթին, իշխանութե
 „ քաղաքիս Լան Ռոթոցքիլին . Լընսփոխանութե
 „ նըր Սիինդիլին և նրն Սարգիսին . Վատաւորութե
 „ Տօլուպին : Շնորհօք և ողորմութիւն նը . այս է
 „ տուրք և երախտիք . զոր ետուն հաւատացեալք
 „ քրիստոնեայք այս տը եկեղեցոյ : Վախ և առաջին
 „ Մճ ողորմի տէր Յովհաննէս աւագերիցոյ ննջեցե-
 „ լաց . . . նոսկէզարդ խաչ կանգնեցոյց 'ի վերայ տը
 „ եկեղեցոյս . . . Մճ ողորմի ար Սաշատրին . ետուր ե
 „ մթխալ ոսկի : Վալուսաւորէ ստամպօլքի ար Մճառ
 „ ըին հոգոյն, ետուր ժ կարմիր Ֆլի ॥ . . .

240. Յիշատակարանս Թուէ 150 անուանս հանդերձ
 առատ արովք, որք կանգնեցին զեկեղեցին : Մպա
 սկսանի պատմել զհրդեհն, որ եղև յամի 1602 . յետոյ
 յարէ զնորոգութիւն եկեղեցեաց այսպէս . * Հայոց
 „ Թվին ՌԽԱ . Թագա" . . . (1602) : Մյս է տուրք զոր
 „ ետուն հաւատացեալք . . . այս սուրբ եկեղեցեացս .
 „ նախ և առաջին նըն Սիինդի երեսփոխանն . . . ե-
 „ տես . . . Թէ որպիսի պրումն և աւերումն եղև յոյժ
 „ արտմեցաւ : Վայց շարժեալ 'ի սերն նծային . . .
 „ յանձն էառ զաշխատանքն և զկիրան 'ի յանուն սք
 „ Մճաճին, և ետուր ծածկել վեր ևս սք Մճաճնա ե-
 „ կեղեցոյ . և այսպէս վեր ևս ծածկել ետուր սք աւետ-
 „ ման Մճաճնայ եկեղեցոյ : Վոյնպէս և քարուկիր ե-
 „ պիսկոպոսարանին վեր ևս ծածկել ետուր . . . Մյս
 „ է զոր յառաջագոյն շինել էր յեկեղեցոյ յարութին
 „ շուրջանակի քարուկիր պատուար : Մյսմ ամի երկ-
 „ ըրդումն բարձրացոյց շուրջանակի և սպիտակացոյց :
 „ Լա վեր ևս ծածկեց խեցով ॥ . լե :

Մտանօր պատմէ Թէ յայրին եկեղեցեաց հաւեցան
 ամենայն զանգաղք . և 'ի հալեալ նիւթոյ անտի ետուն
 անդրէն ձուլել 'ի Թվին ՌԽԳ : Մպա յիշէ Թէ 'ի ԹՎ .

ՌԾԶ նոր Երազմուսն կառոյց զխորհրդանոց եկեղեցւոյն
 և զարդարեաց : Իսկ 'ի ՌԿԴ նորն Երազմոսն հիմն եզ-
 խորանին հրեշտակապետաց , ուր պատարագ մատչե-
 վամս նորա յամենայն երկուշաբաթի : Հուսկ յետոյ
 Թուէ գտուեալ յիշատակս բարերարաց , որով զամե-
 նայն ինչ նորոգ կազմեցին զկնի հրգեհն : Եւ 'ի Թուա-
 կանն 1627 . եղերի այս յիշատակարան :

Երեւոյի տաճարի Երազմուսն :

241 . Եւս եկեղեցի անկանի 'ի հարաւակողմն սբ
 Երկոզայոսի եկեղեցւոյն , և էր քարաշէն . Թէպէտ ան
 կեալ կան որմունք . միայն կանգուն կայ որմն խորանին ,
 առ որով է ներքնատուն քարաշէն : Ի վերջին ժամա-
 նակս զայս եկեղեցի արարին շտեմարան զինուորաց .
 որով առ սահաւ սահաւ քանդեալ աւերեցաւ : Ոչ
 գտաք զյիշատակարան տորա . Թուի Թէ մերձ էր առ
 եպիսկոպոսարանն , զի տեղին է ընդտրձակ : Եւս զամս
 երիս քարոզեաց Եւզսէնտ վարդապետ 'ի Թիւ . ՌԿԱ .
 որպէս պատմէ նա ինքն (252) : Եւ անատուն տաճարիս
 էր յարեմոտեան կողմն . տեսաք զդուռն ամբողջ , զար-
 դարեալ շրջանակն մարմարին քարամբ և դրուագօք :
 Ի միջոցի անդ փորագրեալ կայ փակագիր . զոր բն-
 Թերցաք այսպէս . * ՕրուԹիւն իմ եւ օգնուԹիւն
 ,, իմ տր . եւ եղեւ ինձ 'ի փրկուԹիւն . . . նոր Յովան
 ,, նէս շինել ետուր զի կեր . . . Թվ . ՌԿԲ || (1620) :

Ի ստորեւ անդ տեսաք և գտուն քահանային քարա-
 շէն . 'ի ճակատ անդ 'ի վիմի քանդակեալ կայ անուն շի-
 նողին Եւթաուր որդի տր Պետրոսի . Թվ . ՌԼ || (1581) :

242 . Եւս էր բուն Թաղն Հայոց , ուր 'ի մերձակայ
 տան տեսաք յառաստաղի անդ մեծ գերան փորագ-
 րեալ 'ի վերայ երկաթագիր տաւք 'ի Թիւ . ՌԿԴ : Տե-
 սաք և զայլ աուն վաղեմի . պատմեցին մեզ Թէ շինեալ
 է յամի տն 1310 . և 'ի ժամանակի նորոգման գրեալ
 են յիշատակարան 'ի վերայ մեծի գերանին առաստա-
 ղի երկաթագիր այսպէս . * ԵւզնականուԹիւ Հօր ա-
 ,, մենապալի . եւ ԹեւադրուԹիւ Որդոյն միածնին ստա-
 ,, ցաւ զաւանս զայս ն . Եւ առուկն որդի իրաշերետին 'ի
 ,, վապելուն անձին իւրոյ և զաւակաց իւրոց ԹԾ քա-

„ բով վայելել տացե ամէն . ԹՎ . հայոց ԹՅԴ . մարտի
 „ ամսո ԺԵ ॥ (1625) :

Լ'նդանօր 'ի վերայ դրան միոյ գրեալ կայ այսպէս .
 * Լ'նուամբ անային 'ի վայելումն նոր Ս'ելքոն ॥ : Լ'սո
 ընդարձակ տուն էր երեւելի հայ իշխանին Ս'ելքոյի .
 որ տուեալ էր բազում յիշատակս եկեղեցեաց Լ'վովի
 ընդ բարեպաշտ տիկնոջ իւրոյ բանի Ն'ուհարայ : Լ'նդ
 'ի վերայ մեծի գերանին առատաղի առաջին սենեկի
 տեսաք երկաթադիր փորագրեալ այսպիսի իմն օրինա-
 կաւ : * Լ'րանեալ է այր որ երկնյի 'ի ննէ եւ դնայ 'ի
 „ ճանապարհս նորա . զվաստակս ձեռաց քոց կերիցես .
 „ երանի է քեզ եւ բարի եղիցի . կին քո որպէս այդի
 „ վայելուչ յանկիւնս տան քո որդիք քո

„ Լ'նուն նյ շինեցաւ տունս

„ 'ի վայելումն նոր Լ'իւրեղին .

„ որպէս նորատունի ձիւթենայ շուրջ զսեղանով քով .
 „ այսպէս աւրհնեցի ամենայն մարդ որ երկնյի 'ի ննէ
 „ տեսցես դու զորդիս որդւոց քոց խաղաղութի 'ի վե-
 „ րայ ելի ॥ :

243. Լ'սի հիւանդանոցն հայոց էր 'ի նոյն հարա-
 ւային կողմն քաղաքին , բայց այժմ է 'ի ձեռս Ս'ու-
 սաց : Լ'նդ էր նաեւ դպրատունն , որ այրեցաւ 'ի հրդե-
 հին . զոր անդրէն շինեցին , որպէս պատմէ յիշատա-
 կարանն . * Լ'սր ամն ագնուական , որ կոչի նոր Ս'իւ-
 „ նայ երեցփոխանն . որդւոյ նոր Տօնուշի յոյժ քնասէր ,
 „ և նյ օրինացն սիրող : Լ'ւ սկսաւ ասել . Ս'վ եղբայրք
 „ իմ առաւել էս սքանչանամ և հիանամ վասն այս
 „ բանի . զի անուանիմք քրիստոնեա , և ոչ կատարիմք
 „ զկարգ քրիստոնէից . և ոչ ողորմեցարուք դուք ձե-
 „ զի . . . զի ահա թ' ամ է քանի այրեցաւ քաղաքն մեր .
 „ և դուք ոչ խորհիք . զի ն գպրատուն շինել տայք որ
 „ զձեր աղայքն ժողովեալ 'ի մի տեղ և ուսանին 'ի գիրս
 „ սբ . այլ թողել էք իւրոց կամացն երթալ . . . գիտաս
 „ ջիւք եղբայրք զի մ'վայելէ քրիստոնէից այսպէս մտա-
 „ րցանել զաղայքն : Լ'սլ պարտ է հայրն զի որդին իւր
 „ ուսուցանէ ահիւ և երկիւղիւ նյ , և 'ի սբ ուսմունս .
 „ որ չգատապարտի առաջի նյ անաչառ դատաւորանին :
 „ Լ'ս անորդի եմ ինձ չէ պիտոյ . բայց զձեզ ինայելոյ
 „ ասեմ , դուք ինքնին գիտէք : Լ'այց յորժամ իմացան
 „ նոր ամանուէրք և ժողովուրդն առացեալն նոր Ս'իւ-

„ նոյ երէցփոխանին , յոյժ հաճոյ Թուեցաւ իւրեանց :
 „ Եւ սկսան աղաչել նոր տանուտէրք և նմ ժողովուրդ
 „ զնոր Ս' իրնոյ երէցփոխանն , զի ինքն կացցէ այս բա-
 „ նի վերահացու : Օ որ տեսեալ նոր Ս' իրնոյ . . . զխրնդ-
 „ ռուածս . . . ոչ եղև նոցա դիմադարձ . այլ իւր անձն
 „ էառ աշխատանքն վասն ուսոյ սբ արքայութե . . . ա-
 „ պաւինելով Ս' արկ զձեռն իւր 'ի գործ : Եւ ետուր
 „ շինել թ տունս հանդէպ միմեանց փայտաշէն , մեծա-
 „ մեծ վայելուչ և գեղեցիկ շինուածով . այսինքն է
 „ զպատուհաներն ազնիւ ապիկի . որ կոչի Ս' Էնէտիկի ,
 „ նկարած ծածկոյթներով . նոյնպէս չինի բուռն կրկ-
 „ նեց : Եւ ատակս ազիւսով շարեց . և գեղեցիկ դուռ-
 „ ներ շինել ետ . յոյժ գեղեցկազարդ շինուածով վայել-
 „ չացոյց , և ամրացոյց 'ի ներքոյ և արտաքոյ : Եւ ատա-
 „ ռեցաւ 'ի փառս նշնելոյն թ դպրատունս և սրահինս
 „ նոյեմ . Ը . ՌԾԳ (1604) . զոր այսչափ շինուածոյս վե-
 „ ռայ խարճել է նոր Ս' իրնոյ երէցփոխանն համբրէն
 „ ժողովրդեան սպկէն զձ . Է . Ֆիլի || 156 :

Ղաթարան .

244. Ղաթարանն Հայոց էր 'ի վերայ մեծի փողո-
 ցին մերձ 'ի հրապարակն՝ քարաշէն և գեղեցկադիր ,
 ուր վճարէին դատաւորք զամենայն դատս ազգին՝ ան-
 կախ ամենեւին՝ նախագահութեամբ Ս' ոյթին : Արք և
 ունէին 40 . խորհրդականս , յորոց ընտրէին դատա-
 ւորք . սոքա կոչէին Վառաստուն եղբարք : Տեսաք եր-
 գարան մի . 'ի յիշատակարանին դնի . * (Եիշատակ է
 „ նորն Թաթուլին որդւոյ նորն Վրիգորին Սամէնիցոյ
 „ տօլվաթաւոր Վառաստուն եղբարցն մէկ . Թվ . ԹԳԳ ||
 (1644) :

Ս' յս դատաւորութի տուեալ եղև Հայոց 'ի հնումն
 պարզեալով . և հաստատեցաւ զանազան հրովարտա-
 կօք լեհ թագաւորաց , որով ունէին մեծ ազատութի .
 որպէս տեսաք գրեալ 'ի վերայ մաքաղաթի հին գրով
 հանդերձ թագաւորական կնքով :

245. Հրովարտակ Ս' լատիսլաւոս արքային տայ զա-
 զատութիւն ամենայն տուրեառութեանց՝ գրեալ յամի
 տն 1408 : Եւ նոյնպէս և Վազիմիր ետ մեծամեծ արտո-

նութիւնս վաճառականաց յամի տն 1448 . առանձին
Հրովարտակա :

Հրովարտակ Սիկիսմունտոսի տուեալ եղև սակս վա-
ճառականութեան յամի 1468 : Տեսաք զառաջին Հրո-
վարտակ Սիկիսմունտոսի () գոտոսի . յորոյ վերայ
գրեալ կայ հայերէն յամի տն 1550 . * Լ՝յս է Թուղթ
» Օ իկմունտակուստոս Թագաւորին . զոր տվեալ է
» Հայոց ազգին իշխանութիւն դատաստանին . զի Թէ
» այնպէս բան հանդիպի մարդ կորսնել նա ուղիղ դա-
» տաստանն իշխանութի չունիցէ խօսք խօսիլ ॥ :

Սոյն այս Թագաւոր շնորհեաց դարձեալ ազատութի
Հայոց յամի 1559 : Իսկ 'ի վերայ Հրովարտակին , զոր
եւս Վազիմիր արքայ յամի տն 1460 . գրեալ կայ Թա-
Թարերէն . * Վազիմիր վասն վոտվոտարչունէ համար :
» Պու բրիվիլիա Սոյթ դանկլամախ ուչուն տա քի պիր
» ուրեայ սնիքի փատշահնրնկ պիզնի սուսիդ էդմադըզ
» քօ վօթումուզ պիզիմ 1460 ॥ :

Դարձեալ ետ Հրովարտակ զմնազան արտօնութեց
սակս վաճառաց Ստեփաննոս արքայ յամի տն 1577 :

Լ՝յս փառաւոր դատարան անցեալ է այժմ 'ի ձեռս
Ռուսաց , որ Թէպէտ յայրիլ քաղաքին այրեցաւ . այլ
անդրէն նորոգ շինեցաւ , որպէս պատմէ յիշատակա-
րան եկեղեցւոյն . * Հայոց Թիֆլին ՌԾԳ ամսեանն մայիլ
» սի ԺԵ . Թագաւորութե երրորդ Օ իկմունդին , կա-
» Թողիկոսութե տն տէր . . . Վաղաքապետութե բան
» Եան Իսթոցքիին . երէցփոխանուէ նրն Սիխնոյին .
» եւ դատաւորութե նրն Վիկաւլին : Դողովեցան միա-
» բան նր տանուտէրք . նոյնպէս եւ նր ընկերտալք Ժու-
» ղովեալ էին յաղաքս դատաստանի . քանզի յետ այր-
» ման քաղաքին բազում եւ ազգի ազգի դատաստան
» կայր 'ի միջի Ժողովրդեան , եւ աւարտեցաւ բան դա-
» տաստանին ॥ :

Ի սմին Ժողովի իշխանն նրն Սիխնոյ խօսեցաւ
սակս շինութե դպրատան . զոր եւ հաստատեաց (243),
246 . Տեսաք 'ի հին դատարանի մեծ պատուհան լի
մեծահատոր մատենիւք հայ դատաւորաց . գրեալ էին
բնաւք Թաթարերէն հայ գրով , որ սկսանի այսպէս .
* Լ՝նուն Լ՝յ . Պաշանտը պու տիֆտար Լարմէնի Թիֆ-
» ՌԻԸ ընա . Զուլիս այրնրնկ իմ ընա . Հաւլուփ Գրի-
» դոր օղլունունկ վոյթլուխունտա օլ զաման պօլկան ,

„ Լորմէնի Թորացիւարննկ . նա իմեէ . թ երեսփոխան
 „ նընկ , Սիխնոյնընկ , տա Սերհիյնընկ : Տէմուշնընկ :
 „ Թորանընկ : Օ անունընկ . Սեւքոնընկ : Երազուպ
 „ գուկադպէյնընկ . Երաքոնընկ : Երաքերեանընկ : Ս ար-
 „ դաննընկ , Երաթուրնընկ , Ս հաննընկ : տա նաթէն-
 „ շառ պօլկան Հաւլուփ եազուլնընկ . Տէր Յոհան
 „ նէս օղլունընկ : Հօլուպտան սօնկրա . մէն Գրիգոր
 „ Տէր Յովանէս օղլու պաշլատըմ եազուլնընկ եղմա-
 „ կա . Թվ . ՌԻԸ . Երեմբերնընկ զայնագուն : (1579)

„ Ի իրացիա գէլիւր Թորակա .

„ Պօլտու Թվ ՌԻԸ . Հօլուլիս իթ խանգուն : Հօլուպ
 „ Ս Երթ՝ անդիւքան Թորացիւար պիլա . Պու գունկա
 „ բրիբատադ եղքան սբրաւալարնըլ . պարըն խայսիթի
 „ վըլսփօնըլ Թորակա . բօտլեհնուդ եղիպ էտիր . օտ
 „ Լոփիդ եղգիլար գէլիւր Թորակա :

Namero 260 :

1578 :

247 . Ս եցերորդ դատաստանագիրքն այսպէս սկսա-
 „ նի . * Եւուն այ . Պաշլանտըլ պու տիֆդար էրմէնի
 „ Թվ ՌԻԴ սունայ յուլիսնիկ ԺՂ սինայ . այնաքուն .
 „ Ս Երթլուխունտայ Հօլուպնունկ Գրիգոր . . . Տայ
 „ ալայթէ՝ օլ զաման պօլկան՝ Գրիգոր եազուլնընկ .
 „ Տէր Յովանէս . Տէր Երազերեց օղլունունկ : Տայ
 „ ալայթէ Սարկաւարգնընկ . . .

„ Ի Հադնընկ օբօլիտանիս Երազուպ .

„ Պօլտու Թվ . ՌԻԴ Հօլուլիսնիկ ԺՂ այնաքուն . Հօ-
 „ լուպ վոյթալնընայ գէլտի Եհնաթ օստրօ ձինցատան
 „ բօտտաննեյէ . բանի Երցիրմեստանընկ տայ բէլնօ-
 „ վադ էատիլ ռօքուն թ հաֆտանընկ իշքիլ Թորա ըզ-
 „ քազատ էտիւր էտէր . Երազուպկայ Թորոսնունկ պոր-
 „ շուն տօպրօսունտան Թօլամակայ իշքի՝ պուկուն թ
 „ հաֆտասըլ չրխտըլ տա քէնսինա Թօլօվ պօլմատըլ .
 „ անընկուչուն օբօլիտադայ պօլտու զախվադ էտիւր
 „ քարասըն . ըվմօցըլ քէլիւր խանքունկայ եազուպ պի-
 „ լա եղմակայ աղալար այնընայ : Եւտան ուղորու խօյ-
 „ տու Թորակայ բամէնդնիլ : Տայ պէրիւր եազտորտըլ
 „ օբօլիտանէտին : Եւմիտի Թորա բրինեադ եղդիլ ॥ :

Հայոս ոճ՝ գրեալ կան ամենայն դատաստանական
 գրեանք : Եւնակըն պատմեցին , թէ կային ատո 500 ա-
 մաց գրեանք , բայց մեք ոչ տեսար . Թուի թէ ի հրդե-

Հի անդ այրեցան և անհետ եղեն բազում հնութիւնք
Հայոց . որովհետեւ բոլոր քաղաքն 'ի մոխիր լուծաւ ,
սրպէս բերէ յիշատակարան եկեղեցւոյն սք Ղստուա-
ծածնին օրինակ զայս .

248 . * Հայոց թվին ՌԾԱ ամին . Ղմենան օգոս-
տոսի ԺԷ . Նշման սք Ղստուածածնին . բշի : Փաւք
քեզ անձառելի Ղստուած . փաւք քեզ . . . Հրա-
մանն ամենազօր թագաւորին , որ եղև 'ի վերայ մեր
և քաղաքիս մերոյ , արժան է մեզ զայաւդիսի եղեալ
իրս գրով պատմել . . . զի յառապա եկեալքն ըն-
թեռնելով զայս՝ երկիւղն Ղստուծոյ 'ի միտ առցեն և
գոհութիւն տայցեն Ղստուծոյ : Ո՛հ թէ հրամանաւն
Ղստուծոյ մեծ պատուհաս եկն 'ի վերայ մեր . . . ե-
ղև այսմ ամի 'ի Ղամենից ողորմելի քաղաքիս , մեծ
և անողորմ ցատումն և պատուհաս 'ի հրոյ , զոր բո-
վանդակ ամ քաղաքն հրակիզ այրեցաւ , 'ի փոքր և
սակաւ ժամանակի : Ղմենայն բարութի զոր ունէին
քաղաքացիք հրակիզ եղև , եթէ տաներ , եթէ խա-
նութներ . ոչ թէ միայն փայտեղէն շէնք , այլև քա-
րուկիր շինուածք , թէ տներ մեծագոյնք , և թէ
սքլեքներ ոչ կարացին դէմն ունել՝ այնպիսի սաստիկ
բարկութեն Ղստուծոյ . որչափ ինչ որ ունէր՝ բովան-
դակ այրեցաւ : Օ՛ր այնչափ մեծ և ահագին էր
ցատումն , զի բնաւ ոչ կարացին մարդիկ դէմ կալով
շիջուցանել զհուրն , քանզի իբրև կայծակունս հրոյ
բորբոքելով այրէր և տոչորէր զբարինս և զփայտս .
ուր և հասանէր . զոր և մարդիկք փոքր 'ի շատէ այ-
րեցան : Ղայց անն ամի . . . եցոյց մեզ՝ իւր առաւ
մարգասիրութի , որ գիշերով ոչ եղև այնպիսի պա-
տուհասն . այլ եղև երեկոյն ժամուն , մինչև նսեմաւ
ցաւ . ամ քաղաքն փռի և մոխիր դարձաւ , զի 'ի
միւսում աւուր մարդիկ ոչ կարէին ճանաչել զիւր-
եանց տանուտեղն : Ղայց այլ ևս եր մեծ պատու-
հաս , այտ է . զի վասն առաւել չար գործոց և անօ-
րէնութեց մերոց ոչ խնայեաց ան , իւր սք զեկեղե-
ցիս , և միապէս խրատեաց : Օ՛ի եկեղեցիք մեր
Հայոց վեր ևս այրեցան , նոյնպէս և զանկախատներն
և զանկախներ հալեցան 'ի մէջ զանկախտանին . . .
Ղոյնպէս Ղլախ , և Ղուուզ աղբի եկեղեցիք զանկախ-
ներով : Ղյլ և Ք դրունքն քաղաքին այրեցան , որ կռ

„ չի խաղախներ : Դոյնպէս և 'ի դաշտս Ելախի դամ-
 „ բարանոց այրեցաւ թէ տներ , թէ ցանկ , թէ ծառք
 „ պտղաբերք . ամէնն հրակից եղև : Օ որ և այս ամ
 „ եղև վասն չարաչար և ազգի ազգի անօրէնութեան մե-
 „ րում . . . զի ոչ գտանէ 'ի միջի մերում սէր և միա-
 „ բանութի և ոչ հնազանդութի : Օ որ այսպիսի ամ
 „ եղեալ իրս պահեսցուք 'ի միտս մերում . այսպիսի
 „ սաստիկ բարկութիւն լստուծոյ : Եւ դարձցուք առ
 „ լստուած ամ սրտիւք մերովք , և արասցուք զկամս
 „ պատուիրանի նորա . որպէս և գրեալ է . դարձարուք
 „ առ իս , և ես դարձայց առ ձեզ || Թ :

Լսո հոգեհոգի թէպէտ սոսկալի էր , սակայն յաջողու-
 թիւնք ժամանակին և ջանք բնակչաց անդէն և անդ-
 կանգնեցին զքաղաքն և մեծագործ շինուածովք զար-
 դարեցին , որպէս տեսաք և ստորագրեցաք զայն գե-
 ղեցիկ քաղաք . այսուհետեւ մնայ մեզ անցանել յայլ
 քաղաքս Հայոց :

ԾՈՅԼՈՎ

249. Եւ քաղաք բարեգիր շինեալ ընդ երկայն 'ի
 վերայ Տնեսդէր գետոյ՝ 15 . ժամաւ հեռի 'ի Կամե-
 նիցէ : Եւ առաջագոյն էր երևելի վաճառատեղի՝ երբ
 () ամանեանք տիրէին 'ի Պէսարապիա . այլ յետ այսու-
 ըրիկ նուազեցաւ յոյժ : Եւ հանդիպակաց կողմն գետոյն
 գոյ գիւղաքաղաք նոյնանուն , որ այժմ է 'ի ձեռս Խու-
 սաց : Լսո քաղաք չէ այնչափ հին , և ոչ տեսաք 'ի սմա
 վաղեմի ինչ նշանաւոր . զի յառաջագոյն էր պատսպա-
 րան Խաղախ աւազակաց՝ որոց գլխաւոր կոչէր Սողո-
 յորմէ ելեալ է անունս Սոյլով : Լսո աւազակապետ
 վաճառեաց զայս քաղաք Փոթոցքի լէհ իշխանին , որ
 հրաւիրեալ զՀայս բնակեցոյց աստ բազում ազատու-
 թեամբք , որք անդէն և անդ սկսան ծաղկեցուցանել
 զքաղաքն վաճառականութեամբ՝ զարդարելով զայն
 բազում շինուածովք , որք այժմ անցեալ են 'ի ձեռս
 Հրէից :

250. Թաղն Հայոց և եկեղեցին է առ երի Տնեսդէ-
 րայ մերձ 'ի շուկայն . ուր են իբր 60 . տունք Հայոց
 կաթողիկաց . յորոց բնիւք աղքատ են : Եկեղեցին է-

քարաշէն և պայծառ, չափաւոր մեծ՝ կառուցեալ ի մէջ
Ջալալբեկի անդ. ժամատան յանուն անարատ յղու-
թեան Մեծածնին. ունի 5 խորանս. յաջակողմն աւագ
խորանին եղեալ կայ հրաշագործ պատկեր Տիրամօրն,
որ յառաջագոյն էր ՚ի տան Ուսու ունեալ ի նոյն, և
բազում պատկերներ յայտնէր, մինչ զի յայտնի տեսին
զքերթն պատկերին կայլակեալ: Հետ ժամանակաց
Հայք ճարտարամուծեամբ իմն բարձեալ անտի զայս
պատկեր եղին յայս եկեղեցի, որոյ վասն բազում
վեճք եղեն ՚ի մէջ նոցա, մինչև գրեցին առ թագա-
ւորն Ահմադ և ՚ի Հուսէն: Հուսէն յետոյ որոշեցաւ,
թէ պատկերն մնասցէ յեկեղեցին Հայոց, և Ուսու
քահանայ մի պատարագեսցէ անդ. որովհետև միայն
Հայք ունին զեկեղեցի ՚ի Սոլով, և անդ երթան
Ահմադ և Ունեալք:

Այս եկեղեցի յառաջագոյն էր փայտաշէն՝ կա-
ռուցեալ ՚ի ծայր ընդարձակ բակին ՚ի նոյն Փոթոցքի
իշխանէ: Այլ իբր 48. ամօք յառաջ շինեցաւ քարա-
շէն յիշխանէ նոյն ցեղին՝ միջնորդութեամբ Հովսէփ
Վրիստոֆորովիչ նախապատիւ կանոնիկոսին. ունի
կրկին զանգակատունս և կրկին աւանդատունս, բայց
աւագ խորանն անձև մնացեալ է: Այլ երոյսասցեալ ա-
նուանի կանոնիկոսն բազում ճարտարութեամբ միջ-
նորդ ունելով զիշխանն Փոթոցքի՝ ձեռնադրեցաւ յԱ-
վով պարզ եպիսկոպոս և հաստատեաց զաթոռն Սո-
լովի յամի տեառն 1809. իշխելով ՚ի վերայ Հայոց
Հոռովմէական կաթողիկեայց եղելոց ՚ի մասին Ուս-
սիոյ՝ սկսեալ ՚ի Սամենիցէ մինչև ցՄատերխան, և
ցՍփիֆիղ. և ունի 12 ժողովրդապետութիւնս, այլ
ժողովուրդ սակաւաթիւ:

251. Արեւելի է նորաշէն եկեղեցին Հունաց քարու-
կիր բարձր՝ կառուցեալ ՚ի ծայր քաղաքին. նոյնպէս
երեւելի է եպիսկոպոսարանն Հայոց քարաշէն և սիւ-
նազարդ՝ բարձր և գեղեցկադիր շինեալ ՚ի նոյն Հովսէփ
եպիսկոպոսէ յամի տեառն 1814. յարեմտեան կողմն
վանատան ՚ի վերայ Տնեսդէր գետոյ, առ որով են և
երկու բնակարանք ժողովրդապետաց յերկուսին կող-
մանս եկեղեցւոյն: Այլ է չէր ժամանեալ տարածամ
մահ լայնախորհուրդ եպիսկոպոսին, ոչ միայն զարդա-
րելոց էր զեկեղեցի և զհայրապետանոց իւր, այլ և

զըռլոր վիճակն և զժողովուրդն, ըստ որում տենչայր աղքատերն այն՝ և յետ սակաւուց ունէր բարձրանալ 'ի վիճակ արքեպիսկոպոսութեան՝ այլ յամի 1816 . թողեալ զանցաւորս՝ էանց յանանց վիճակ . զորոյ դամբարան գեղեցիկ մարմարիոնեայ տեսաք յոտս աջակողմեան խորանին :

{ Յառաջագոյն ունէին Հայք առանձին դատարան հանդերձ բազում արտօնութեամբ , այլ այժմ բարձեալ է ամենայն . միայն յետ մահուան Տէր Լէւոն Սարգսիսեանից Լեւոնակալին (219) աստ վերադարձաւ փոխանորդութիւն եպիսկոպոսական կառավարութեան : Եկեղեցին ունի փոքրիկ գիւղ յեկամուտ քա հանայից , որպէս պատմէ և Լէւոնակալին 'ի յիշատակարանի իւրում , զոր գտաք 'ի Սալաթով քաղաքի : Ուր գիտելի է՝ զի զ100 . թիւն թողու առ չափու ոտից ոտանաւորին . ուստի պիտի իմանալ 'ի 1148 . թուականին ծնեալ . և ոչ 'ի 1048 . որ ոչ յարմարի ժամանակին :

Լ

„ Ի թվին հազար քառսուն ութին ,
 „ Լէօպօլդ մայրաքաղաքին ,
 „ Ընեալեմ յաւուր ողջ զառիկն ,
 „ Որ եղև ապրիլի իննին .
 „ Ի ծնողաց լուսաւորչածնեանց ,
 „ Գրիգորէն իրկուեայօսեանց .
 „ Որ է զարմէն մեծ խոսրովեանց ,
 „ Եւ Սայրամէն ասվատուրեանց .
 „ Յարութի անունս մկրտութե ,
 „ Եւ Լէւոնակալին 'ի դրոշմեան .
 „ Ի կամենից քաղքում եմ ննեալ ,
 „ Ուսմանց գրոց աշակերտեալ .
 „ Սարգան արքեպիսկոպոսին
 „ Լէօպօլդ առաջնորդին .
 „ Լէւ 'ի դպրատանն ողջ փափին
 „ Իմաստութեանց ուսայ ամս ինն .
 „ Թվին հազար եօթանասուն մին
 „ Դասացայ քահանայ կարգին .
 „ Ի Յոհաննէ առաջնորդէն
 „ Լէւոնակալին օվիչեանց զարմէն .
 „ Եւ յաւուրն պէնտէկոսդէի

„Երբնձայ պատարագեցի .
 „Եւ զամս երիս քարոզեցի
 „Կամեցում դռանն ի ուսաւորչի .
 „Բայ յավանչում ժողովրդեան
 „Բ՛ մի ՚ի Հոգաբարձութե
 „Բութեռում նորաչէն քաղքի ,
 „Ու թսուն տանուտէր ժողովեցի .
 „Բն տասովերկու անդ հովեցի ,
 „Օ նոր եկեղեցին հիմնեցի .
 „Եւ զերիս եղբայրութիս
 „Եւ զամէն բարեկարգութիւնս
 „Սայրաքաղաքում ի էօպօլիս
 „Բն չորս վիքարութիւն արի :
 „Բնտի թվին հազար նսուն մէկի ,
 „Սօհիւվայ քաղաքն եկի .
 „Օ եկեղեցին նոր տէնկեցի ,
 „Օ կելուրն երկու քահանայի .
 „Եւ զբրավան հայոց ազգի
 „Բն հինգ հոգետես տըքնեցի :
 „Հետոյ Ռաշքօյն քաղաք զնացի ,
 „Բզսփռեալ հայազգն ժողովեցի .
 „Օ բրավան պէկից նց բերի ,
 „Սահմանս բարեկարգութեց դրի .
 „Օ քարաչէն նոր եկեղեցի ,
 „Օ քահանայուցն զկելուրն տնկեցի ,
 „Եւ յդմ աշխատիւքս մինչ տկարացայ ,
 „Շ նորհաց տն շնահկալ գոհացայ :
 „Տէր , զայդքան ես յայգւոջդ տնկեցի .
 „Դու օրհնեալ ջրեալ , քեզ պտուղն լիցի
 „Փառք մշտակայ փառաբանութի ,
 „Եւ ժողովրդեանս հոգու փրկութի :
 „Սարձս տուր անարժան քում մշակին ,
 „Օ ներումն և զնորհսդ հոգուս ելքին .
 „Հանդիպողք այսմ Յիշատակի
 „Յիշէք Բզսէնտ վարդապետի ॥ :

ՌԱՇՔՈՎ

252. Ի փոքրիկ քաղաք շինեալ ՚ի վերայ Տնես.
 դէր գետոյ ՚ի վայելուչ գիրս . որ երբեմն ծաղկեալ

էր վաճառականութեամբ, այլ այժմ գլխովին նսեմացեալ: Ղրեթէ բոլոր շուկայն է 'ի ձեռս Հրէից, որք բազում են անդ, և ունին դպրոց և սինակոկայ: Յառաջագոյն կային աստ ոչ ստկաւ Հայք, որոց թաղ է 'ի վերայ գեղեցկադիր բլրոյ, ուստի վայելուչ իմն երեւի բոլոր քաղաքն և գեղազուարճ բազմապտոյտ ընթացք գետոյն, յորում տեսաք զանազան կանաչագեղ կղզիս գործեալս 'ի տղմոյ անտի: Ոչ տեսաք երեւելի ինչ 'ի քաղաքիս, բաց յեկեղեցւոյն Հայոց, որ է քարաշէն վայելչադիր կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ՝ յանուն անաբատ յղութեան Ղճաճնին: Ղրեթալ տեսաք յորմն, թէ շինեցաւ յամի տեառն 1786. և օծաւ յամի 1791. 'ի խումանովիչ Ղըքեպիսկոպոսէն իլվովի. կան երկու գեղեցիկ զանգակատունք 'ի ճակատ եկեղեցւոյն, որք 'ի հեռուստ վայելուչ երեւին. իսկ 'ի վերայ աւանդատան կառուցեալ կայ բարձր քարակերտ պահարան, ուր ելաք ընդ քարեայ սանդուխս: Ղռ որով է բնակարան ժողովրդապետին՝ որ հովուէ զսակաւաթիւ Ղէհ ժողովուրդս, որք չունին եկեղեցի. և ոչ իսկ գոյ աստ հայ ժողովուրդ, այլ միայն փոքրիկ կալուած յեկամուտ ժողովրդապետին մնացեալ յառաջնոց անտի: Ղյս եկեղեցի նորոգեցաւ յաւուրս մեր ձեռամբ Տէր Ղնդրէի Սինատեան պատուաւոր կանոնիկոսին՝ որ բազում մարդասիրութեամբ պատուեաց զմեզ: Սւրանօր եղև յերկար ժամանակ ժողովրդապետ Տէր Ղնտոն Սարդերեսէիչ մեծապատիւ կանոնիկոս:

Տեսաք զմկրտատետր այսր եկեղեցւոյ՝ որ սկսանի այսպէս. *Ղիւրք մկրտեցոց 'ի նորատունկ եկեղեցւոջ
 ,, Ռաշքովայ Հայաժողովրդեան: Յամի տն 1749. և
 ,, 'ի թվի ԲՃԴՐ. սեպ. ԺԷ. Ղյս տր () զսէնտիոս... մկրտե
 ,, ցի և դրոշմեցի զէգ տղայն անուամբ Սարիամն
 ,, ծնեալն 'ի յօրինաւոր ծնողացն Ղազարէն և Ղվտո
 ,, քեայէն. կնքահայր գոլով բան Ղնանիայն և կնքա
 ,, մայրն Սերիուցէն իւր ամուսին: Ղպա գրէ, թէ
 մկրտեցի այլազգի կին մի, որոյ անուն եղաւ Ղննա:

253. Յառաջագոյն Հայք Ռաշքովայ ունէին առանձին դատարան, դատաւորս, և վոյթ, հանդերձ պարգևագրով՝ զոր ետ նոցա Յովսէփ Ղիւպովիւսքի Ղէհ իշխան յամի տեառն 1571. մարտի ԺԹ. յոր սակս ժողովեցան աստ Հայք յոյլ և այլ կողմանց,

և ծաղկեցուցին զքաղաքն : Հրովարտակ այսր իշխանի թարգմանեցաւ 'ի հայ լեզու 'ի նմին ժամանակի . զոր տեսաք գրեալ բոլորագիր, որ գրեթէ փակէ յինքեան զարտօնութիւնս և զսահմանս զանազան հրովարտակաց այլ և այլ քաղաքաց : 'Երբն աղագաւ պատշաճ դատեցաք գնել 'ի կարգիս զայն ըստ բնագրին հանդերձ ամենայն սահմանօքն , որպէս զի՝ այնու խելամուտ արասցուք զբանասերս բարեկարգութեանց և ազատութեանց հայոց եղելոց 'ի Լէհաստան :

* ՅՈՎՍԷՓ ԼԻՒԳՕՄԻՐՍԿԻ ՌԱԷՔՈՎԱՅ

ՃԱՌԱՆԳԱԳԻԿ ԵՒ ԱՅԼ :

254. Յանուն Բստուծոյ ամէն . և վո ապագայ յաւիտենական յիշատակի : Բնիւնց առ հասարակ և առանձին գիտութիւն լիցի ներկայ Բրիվիլեկի իմոյ նամական :

Որովհետեւ Խմ քաղաքացն պայծառաշինութիւնի, աւելցրնելով զբնակիչս նորին, և զժողովքս, ես ալ փափաքելով զշինութիւն և զպայծառութիւն իմ ժառանգաւ որ քաղաքիս Սաշքովայ, աւելնալով ամէն ցեղ ժողովրդովն, և մանաւանդ ազգաւն հայոց Պպգիրկանաց, վո այնորիկ այս հայազգ ժողովրդեան կուտամ զիմ Բրավան, որնոր իմ Բրավայովն սիրտ և միտքն իւրնց հաստատովի գալ 'ի Սաշքովն, տան շինութիւն և Պպգիրկանութիւն անեն, տինձ և համարձակ բնակելով : Եւ պարնական իմ խօսքով խոստանամ վերոյիշեալ հայոց ազգիս, թէ զԽմ արդիբուններն և բունք թաներն ներքոյգրեալ բրավայիս բէռնել և պահել պարտական եմ յԽմ ժամ, և յւննս : 'Եմանապէս և իմ հետեօղքն Սաշքովայ ժառանգապէկք պարտական պիլան խօսքս բռնել, և պահել հայազգիս և իւրեանց հետեօղացն յւննս : Բրավանուն կապվածքին գօրա : և

Բրավայի արդիբուններն և բունիւններն են այսորիկ :

255. Խմ. Տամ Սաշքովայ հայ ազգին իշխանութիւն որ ունենան զկատարեալ իւրեանց ուրէնտն . քի Ս ցլթ տասվերկու աղայովն, և քարսուն աղբարանցմովն, և այլ Խմ քաղաքաց երկայովն : Եւ այս հայազգիս Խմցնոյ միաբան հաւանութենովն ամէն նոր տարի էլէք.

ցիպի ընտրած և երդվընցած վոյժին ձեռն կուտամ զօրութի իւրիստիքցիային, զի ժբ Ղջանուն . ք երդվընցած գատաւորացն հետ միատեղ նստելով, զամ իւրեանց ազգի մէջ բօղօնիյ և քրիմինաւնի շարիաթնուն գատաստանն կըտրէ, և վճրէ տէքրէթովն, և զայսպիսի տէքրէթներն պիգրէ Բիսարն իւրեանց Լքթանուն բրօթօքուլի մէջ :

256 . Թ . Սալդ մէկ Լքթելլացիան իւրեանց Տէքրէդէն պատկանի առ իմ, կմ իմոյ վէգիլին գատաստան : և զայսպիսի Լքթելլացիանուն տէքրէթներն իմ կամ իմոյ վէգիլին ձեռօքն ստորագրեալս, պարտի Հայոց բիսարն գրել իւրեանց Լքթանու մէջ, աքթօրին և բօղվանին հաստատութե համար :

257 . Թ . Եւ այս Ուրենտին համար նշանեմ պաշխայ գատաստանատուն Ութուլին մէջ, ուրուխ զիւրեանց գատաստան, և զամ երկայն պանին :

258 . Թ . Լյս Հայ ազգս լիցի մասնակից ամ կելուրից քաղքին, պարապար | է՛հ ազգին հետ . այնու համար պիտի ընտրեն իւրեանց միջէն խելօք վերակացու ամէն նոր տարի երդվընցած, որ զայնպիսի կելուրն ժողվէ և խարճէ իմ կամաց իւրեանց Ուրենտին :

259 . Է . Ինչպէս յայլում քաղաքաց կեցօղ ազգս այս ունի պաշխիշ ի թագաւորաց և ի ժառանգապէկից իւրեանց, այսպէս ես ալ Սալքօվայ Հայ ազգին համար վոյժին և ազանուն խոստանամ ի վայելումն նց տալ բաժին մի իմ Վաշտուց գետինն :

260 . Ը . () ամ առուտուն և զպաղրկանութիւն և ըստ հունարից նց վաստակն անել, վս իւրեանց հարկեւոր ապրելեաց ամցնց, և իւրաքանչիւրում իւրե Հայոց ազգին վօնօսց կուտամ :

261 . Է . Լմէն ցեղ իջգուի ծախսն վօնի է Հայոց ազգի . բայց իջգուից հախն պիտան արէնտայիս այնպէս ինչպէս կուտայ | է՛հ ազգն :

262 . Ը . Ղինչն Պառնական պիտայ Հայազգս ամէն տարի . Պաղրի միջին տանգլօխ մէկ մաճառ ոսկի, և միւս սօխախնուն տանգլօխ կէս մաճառ ոսկի : Բայց Սլօգօտիայ առաջ թամամվելուն ետև :

263 . Թ . Բքս այս հայոց զայնպիսի Ղինչն տալուն հետև տարին մէմը, հէջ ուրիշ տալիք ժառանգապէկին չի պիտան յւննս : և ամ տասանորդաց տալիքէն ա-

զատ կանխմ զնո, ոչխբրից, խովաննուն, խողբրից, ձխաննուն մէջիւից, և տավրի կոտորից, բօֆուրնիէն, բովօլօսիզնայէն, և ամ քօնթրիպուցիայէն. և ինչպէս ամ խարձէն զայս Հայկազն եւ ազատ կանխմ ներկայ Ռաւփայոյն, այնպէս և իմ հեռեօղջն խօսքս պահել պարտին յւննս :

264. Ժ. Բանէհերնուն ժամանակն այլուստ եկեալ Հայանց մէջ հանդիպեալ շարիաթնուն դատաստանն պանէ իմ գրած վէթին : Բայց և հայոց վայթն պարտ է միատեղ վէթիլիս հետ վճրեն զՏէրբէթն : և երկուսին ալ ձեռօքն ստորագրովին . որ իմանան թէ հատաստապէս իրենց տուած բրավային խօսքս կու պահեմ, և սիրտ ունենան գալ ի բանէհերս և տնաշինու թի Ռաշքովուն աւելնայ . վրայնորիկ որ ժամանակաւոր իմ վէթին գիժարանք մի կամ զուլում չանէ Հայագգի պաղիրկանաց :

265. Ժն. Երբ հանդիպի Ժմեհէն, որ յայլուստ եկած Հայ ազգն յանկարծակի հիւրնդնայ, և առանց կտակի՝ ամ պահէ՝ մեռանի Ռաշքովում Ֆողին, յայնժամ պարտին իմ վէթիլին դիմաց ի դատաստանտան Ռաշքովայ ուրէնտն հայոց, զամ մեռածին ստակն և մալն գրել, սընտկի մէջ գնել, և չ մոհրով վէթիլիս և ուրէնտին Հայոց փճաթելով պահել ի դատաստանաւ տանք մինչև մէկ տարի և վեց շաբաթն : Ինորետե թէ չի գտվի ազգն կմ վտսին, վէթիլեամայոյն այն մեռելուն մային մօտ, անժում իմ վէթին և Հայոց ուրէնտն զմալն սընդկից կու հանեն, և չ փայ կանին . մէկ փայն պիտան իմ խաղինային, և զմիւս փայն պի խարձին Ռաշքովայ պէտք բանի վր . ինչպէս Հայոց ուրէնտն պի հասկընայ եկեղեցու վր :

266. Ժք. Եթէ Ռաշքովայ երլու Հայն կտակ անելով անզաւակ մեռանի, յայնժամ առաջ պարտ է կտակին գօրայ թաղման, ժամին և այլ թամամել . և իուսուրն Ռաշքովայ քաղքին ալ պէտք բանի վր պի խարձեն, իմ վէթիլին գիտութիւն, վր եկեղեցւոյ :

267. Ժդ. Ինչպէս Լէհ ազգն ամէն ցեղ Սանիաթնու մէջ ունի պաշխայ երդուլնցած Յեխմիստրն, այնպէս և Հայ ազգիս մէջ ամէն ցեղ Սանիաթն պիտի ընտրեն իւրեանց գլուխ Յեխմիստրն, և գեղուրն նոյն, եկեղեցւոյ պիտոր տան :

268. ԺԴ. Ինչպէս Օսմանցեայ քաղաքին Հայերն ունին Բրավան, որ բովանդակ լեհաց ֆողին վի գնալով ապրանքով զֆրայական և զրժէքօսբօլիդային միթան հէջ չիտան, այնպէս ես ալ գնոյն Բրավան Իթաքաւորէն և Բժէքօսբօլիթայէն հանել խոստանամ Ռաշքօվայ Հայ ազգին համար :

269. ԺԵ. Ռաշքօվայ Հայերն ամենեքեան հէջ միթայ չիպի տան այս քաղքի մէջ. և իմ այլ քաղքնուն, կիմ գեղըրանուն, ուրեւիցէ ֆողի վի գնալէն ապրանքով :

270. ԺԶ. Լւանդեմ իմ հետևողացն, որ իմ մահւան ետև. թէ զՌաշքօվ թ բաժին հանտիպի բաժնելու թ Պառնին: անժոււմ զհայազգն որ չի բաժնին թ Պառնին կէմն: այլ ամ Հայազգն մէկ Պառնի ձեռն մնան :

271. ԺԷ. Սուրբի որ մարդուն կամքն գալանկան է ի վի աշխարհիս. ուր կամի բնակի, և ուր կամի երթայ: Ուրեմն թէ Հայազգ Ռաշքօվցին չի հաւանի բնակիլ Ռաշքօվում, վօնի պիւլայ իրեն գնամ իւր ստացուածն այլ մարդու ծախել, և ուր կամի երթալ: և չիպի արգիլէ գնա վօլթն կամ իմ վէթիւն: Բայց ատաթին գօրայ պիտայ պաշխիշ Հայոց Ուրէնտին :

272. ԺԸ. Ո՞ր այլ քաղաքաց Հայազգն զիւրեանց Բրավան ամրացուցած ունի թիւրց և Բժէքօսբօլիթային մահրօն. այնպէս և ես խոստանամ Ռաշքօվայ Հայոց ինծանէ ներկայիւքս տուեալ Բրավան ամրացուցանել :

273. ԺԹ. Ես և իմ հետևողքս. Պառնական և յւմնկան խօսքօվն կու կապվիմք զներկայ Բրավան, և վերոգրեալ բրիվիլէյն թամամ բռնել, և յւմն պահել խօսքս. և վս հաստատուե բանիս խոստանամ և կամիմ զներկայ Բրավան կրօալի Լքթանուն մէջ ամպրացուցանել :

274. Ի. Իսկ զի այս Բրավան չմարտապէս հաստատուն և յւմնկան զօրութի ունենայ, իմ յատուկ ձեռօքս ստորագրիմ, և իմ մօհրօվն կնքեցի :

Իդէ ի Լպոուն քիթիս. յամի ամ 1751. Սարտի ամնոյն ժի աւուր :

Յուսէփ Լիւպօմիրսքի :

Բօտսդօլի Իթէվսքի, Ղէնէրալ Սայօր :

(Թարգմանիչ պարգևագրիս սկսանի այսուհետև մեկնել և բացատրել զգօրութիւն բառից . յետոյ գնէ զդատաստանական սահմանս և զայլ ամենայն կանոնս այսպէս .

* Եւս արտագրին կարճ խորագին վն վայելման և օրինաւոր վարժման վերոյ Թարգմանեալ Բրաւային .

Նախ գիտել է :

275. Չունքի որ Բրավային մէջ հրամայեցաւ, թէ Ուրէնտս Սաշքովայ Հայոց այնպէս պիտի կառավար վի, ինչպէս կառավարվի մեր Հայազգն յալում Եւ հաստանի քաղաքում : Եւնու համար պարտ է և Սաշքովայ ժողովրդեան գիտել զամ սովորական քաղաքավարութեց ատաթն :

Եւն է Ուրէնտս :

276. Եւնանութի է և զօրութի Պէկից Բրավայոյն (ք պարգևագրոյն) տուեալ վոյթին և ժ՞ դատաւորաց ձեռն՝ զամ դատաստանն և կառավարութիւն անել Հայազգի մէջ բնակելոցն ՚ի Սաշքովում :

Եւն է Եւսիցիս :

277. Եւն տարի կաղննտէն օրովմ առաջ Ս ջլթն հրսապ կուտայ ժողովրդեան . և ապա յաւուրն նոր տարոյն վոյթն, աղաներն, և քառսուն աղբարքն ժողովին յեկեղեցին, կուտան ժամուց իւրեանց քհնու թր Բրօպօչին, և անքն լսեն զՊարգն վոթիվայն . և յարձակման տը Պատարագին առնելով զօրհնէնք երթան ՚ի դատաստանատունն, պիզտի թղթի վր նոր վոյթին գրած անընոյն . և զայնպիսի թղթի վր վօգումներն կու գնին սեզանի վր . և որին ալ շատ անընոյն գտվին վօգումներն, նայ նոյ կամօքն Ս ջլթ կընտրովի ժ՞ աղանուն միջէն . և նոր ընտրած վոյթն պարտ է երդում տալ այսպիսի Ռօթայի վր .

278. Եւն ան անունն՝ երդուենամ Եւս ամենակարողին Հօր և Որդւոյ, և Ոգւոյն տը, Եւսամօրն Սաւրիամայ միշտ կուսին, հօրն իմ տը Վրիգոր լուսաւօր չին, և ամ տըն նոյ . հնազանդիլ իմ ժողովրդոյն

Գերապայծառ Իլովայ Ղաջնորդին, և հրամայելուն պէս վերապատուելի մեր ձոր Բրօպօչին : Երգուենամ Ռաշքովայ Պէկին հաւատարիմ լինել, և զժողովուրդն քաղաքիս շահել և ավելցնել : Երգուենամ զքաղքին Բրավան պահել, և զամ շարիաթնուն ստոյգ ինքվիզիցիայովն, շիտակ և արդար Տէքրէդովն վճռել հոգուս վր, և այ համար քրիստոնէից օրինաց իրաւամբ, չէ կաշառօք, երեսպաշտուք, կմ նախանձու : Իսկ թէ այս իմ երդումիս խօսքերս թամամ չի բռնիմ, պատուհասեսցէ զիս այ արդար դատաստանն, և անմեղ վրէժխնդիր քի չարչարանք, ասդէնի և անտէնի կեանքիս . եղիցի եղիցի, ամէն : Եւ պէս կերդուենան և նորընտրեալ ազաներն : Որոնք չեն փոխվիլ, քանի որ զայս երդումս բռնեն թամամ :

279. Եւ այ կէքցիային մէջ կընտրեն ազանու մէջէն մէկ Սուպուէլեկաթն, որն որ վայթին տեղն կու նըստի, երբ վայթն տանը չի գտվի կմ հիւանդ լինի, կմ ուրիշ մարդու հետ շարիաթն մտանէ :

Եւ և կընտրեն իրեք Բժասէր և ժամասէր Տօլվաթաւոր Բրօվիզօրս : Եւագ գանձապետն, եկեղեցնայ գանձապետն, և Բքատաց Տէնտեսն : չորսում իւելօք Բէյենդն : երկու նձավախ Սալիայգրօղն, դրադէտ Բիսարն . և Ուրէնտի Ինսդիկաթօրն, և մէկ Սէյսքի Սլուկան խըսմէթ անօղն դատաստանատանն :

Եւագ գանձապետն պարտ է հոգալ զամ կիւլօրն թէ յեկեղեցու մէջ, և թէ 'ի չարշուվու մէջ . տան և տուկեան գլօխ փարայ ժողովելով ամէն կիրակմուտքին . և այլ հայոց աւանդութեն պէս և զայն տալիւրեանց վրդուլի Տր Բրօպօչին ձեռն :

280. Եւ կեղեցնայ գանձապետն պարտ է հոգալ զժամին շինուի, պայծառուի, և զամ պէտսն, և զկելուրն . ն ժողովելով զհայոց Ուրէնտի Տէքրէթնուն ճուրումներն . Սրօրհնեաց խաչհանելիս, ծաղկազարդին դռնաբացանքից . Օտակին լուսաբերից . Պսակնուն, Թաղմանից, Բանահէրից, Սալեամըթից, և այլ չարշուվում, և ժամու մէջ գանձանակ ման ածելով, և զայս պիսի կելուրն գանձապետն Եւագ գանձապետին հետ միատեղ կի դէնին ժամին գանձանակի սընտկի մէջ առաջի վրդուլի ձոր Բրօպօչին . որ զամ կու գրէ Բէյեսգրի մէջ . և առանց Ս . Տր Բրօպօչին գիտուի,

աչ կու բանան զայն մատուկն, ոչ մէջէն պի խարձին հէջ :

281. Բըքատաց տրնտեսն պի հոգայ զպէտման Փախիրնուն, անձարակնուն, հիւանդաց և հիւրից խարիպ խօնախեկից, և սա պիտի ունենայ դանձանակ մի ժամին դռանը, և խուց մի սքիթալ ժամին աղագ. ուր ժողովին և բնակէն տնձարակ և հիւանդ, և հիւր եկած հայազգն : Սա կու ժողովէ զողորմուի կամաւոր ժամին դռանը, և 'ի չարշուվում բանեհերնուն, թաղմանը, մատղնուն, և այլ տեղն, ըստ ատաթին Հայոց : Եւ թէ անձարակն հիւրդանայ, կուէ զքահանայն որ խոստովանցնու, հալորդէ, և թաղէ :

282. Բէյենդն : Վառսուն աղբարանց վի Սդարէադայ է. պարտ է զքաղաքին քաղաքավարութին, և զամ երկայն վարժել. զչինչերն և զսալիան ժողովել, և վայթին հասցնել : Խափուրնուն պայրախոֆն կառավարել. զքաղաքին կեւուրն և զխարձն իմանալ. վայթին հրամայելունպ :

Սալիայ գրողքն երդուենան, որ այ. համար Բէյենթին դիմաց գրեն Սալիայ տաւեց. թէ պէտք իցէ և զտեֆթէրն կուտանին վայթին մօտ :

283. Բիսարն պարտ է գիտնալ զ()րէնս այ, զկանոնս եկեղեցւոյ, և զիրաւունս քրիստոնաց դատաստանին. և կերդուենայ թէ շիտակ և ճմարտապէս պի գրէ զՀարիաթնուն Խնքվիզիցիան, և զՏէքրէթն, Բթանուն Բորդօքուլի մէջ. և զդատաստանին Սէքրէթն դուս չի հանէ :

284. Ենսդիկաթօրն պարտ է դատաստանին դիմաց լաւ հասկըցնել զտավին և զճուլեապն Սդրօնանուն, կմորքովարնուն, որքերուն և աղքատնուն համար զուրուցելու որ չի զըրկվին. կմ երբ անպատեհ բանի վի չի դայ տավիճի, ինքն պիտի զայնպիսիսն չարագործն բողբվաթ անէ, տավին քէէ և 'ի վերջն ածէ, որ անպատեհ բանն հայազգի մէջ չի մնայ :

Սեքի Սլուկան պիտի վայթից բօղօֆն տանէ բողբվանին մօտ, որ Փալան սահթենը կաննի 'ի դատաստանաւորն ճուլեապ տալու Բթօրին. և շարիաթին ատեն զՍդրօնաներ դատաստանի մօտ բերել. կմ նայ ուս դօմբ դուրս հանել. կմ Տէքրէթին գօրայ զօունջուն փակել, թակել, զճուրումներն պահանջել, զդատաստ.

տանատունն պահել. և զնմ խէսմէթն ուրէնտին ա-
նել վայրին հրամայելունն :

Ինչպէս լինի Ղարտարան :

285. Թ. Ղարտարան է թէ հէջ չեն անել դատատան
հոգևոր պատճարին վր, քահանայի կմ եկեղեցական-
նի, կմ եկեղեցու բանի վր. կմ ժամի բակին և քահա-
նու բակին մէջ եղեալ բանի վր. կմ երբ շարիաթն է.
դէմ այ օրինաց, և Խորհրդոց, կմ դէմ եկեղեց-
ւոյ կանոնաց. վր հաւատ ուրացողաց, պասակերաց,
հայհոյիչներուն, և տօն չիբերնողաց, վր հարսնախօ-
տուէ, նշանտուքներուն, փսակաց, և ՚ի մէջ ամուսնեայց
հարամուէ կմ տնավերուէ, և այլ զայսպիսի շարիաթն
պիտի խրկեն վրնտլի Տր Ռոպօշին մօտ, որոյ խթա-
տին խապուղ չի կեցողաց դատաստանն իլօվայ հայ Լ.
աւջնորդին ձեռն է, ՚ի կապէն և ՚ի արձակէն : Լ. Ե. Լ.
քահանայի զարնօղն և հոգևոր դատաստանի խառն-
վօղն ան սահմէն բանագրեալ լինի :

286. Թ. Հէջ չիլալ շարիաթ կիրակի, և տօն օրն.
ոչ մէթանը, ոչ մէհանում, ոչ իջգուին աղագն, ոչ երբ
դատաւորն կմ յորօնան հարբած, խելագար, և թե-
րահաս խելաց կմ տարեց չլինի, և ոչ առանց վայրին
կամ սուպտէլէկաթին, և ոչ առանց մէկ քանի աղա-
նուն :

287. Թ. Ս. ջլթն և Լ. ցան չի պիտի մարդ անարգէ,
զարնէ, փակէ, կմ ճուրումէ, առանց տեսած շարիա-
թին և տէքրէթին :

288. Թ. Վատէնցիան և ժամադրուի դատաստան
անելոյ, միայն իրեք օրն նշանեն, երկուշաբթի, չորեք-
շաբթի, և շաբաթ օրն :

289. Թ. Լ. Ե. հայոց Ուրէնտն զօրուի ունի ամդա-
տաստան տեսնել սալդ հաշքօվայ հայ բնակչաց մէջն,
կմ երբ այլազգն զԼ. աշքօվցի հայն տավի կանէ : այլ
երբ հաշքօվցի հայն տավի կանէ զայլազգն, կմ զայ-
լուստ եկած հայն, անժուժ դատաստան կանէ իլու-
պէրնաթօրն : Իսկ թէ իլուպէրնաթօրն խրկէ նշանով
մը իրեն ձեռագրով հայ ուրէնտին մօտ դատաստան
կրտրել անպէսնուն. անժուժ զտէքրէթն իւրեանց
պիտի բերեն կուպէրնաթօրին մօտ, և թէ խապուղ

իւայ պիտի ստորագրվի կուպէրնաթօրն այն տէքրէ-
թին ներգէն, և բիսարն գրէ հայոց աթթանու մէջ:

290. Զ. Երբ բանէհէրնուն ժամանակ այլուստ
հայն շարիաթ ունի թէ հային հետ, և թէ այլազգին
հետ, վրթն պիտի անէ ինչպէս Պառնին Ռաւալի
մէջ կու հրամայէ:

291. Է. Երբ 'ի Բատէնցիային դատաստանին լի
նելոյ ժամագիր աւուրն, Սոյթն կի՞ Սուպտէլէկաթն
Ղանուն և Բիսարին հետ նստին 'ի դատաստանա-
տանը: Եւաջ չոգման կոչեն զԵր Սգին, զի տացէ նի
զիմանալն զշարիաթին պատճարներն, և զարդար տէք-
րէթն. ապա հնչեցնուն պիզտի զանկրկին ձայնովն որ
լոեն շարիաթ մոնողքն և մոանեն 'ի ներսն: և Յա-
նուն նի դէնեն սեղանի վր քի խաչելու թին, և զԵր-
թանուն Բրթթօրուն կազմած գիրքն:

Իսկ յատեան դատաստանին առջէն սուստ և նմ
հարկիքովն կայնէ Եթթօրն և Բողվանին: առաջ կու-
լոեն զնմ տավան Եթթօրին, և ապա զճուլեապն Բող-
վանին: Եւ բիսարն կու գրէ խօսքէ խօսք զերկոսին
ալ պատճարսն Եթթանու մէջ և հնչելով զանկակին,
սգրօնաներն դուս ելանեն նա Սուդօմբ, և առաջ ա-
ղաներն ալպահի ճոթէն կասեն զիւրեանց հասգրցա-
ծին պէս Տէքրէթին սէնդէնցիան: այլ Սոյթն լավ
քննելով զշարիաթին պատճառներն, և զաղանուն
դատած սէնդէնցիաներն, կու վէճէ զարդար տէ-
քրէթն, և գրել հրամայէ Բիսարին. ապա հնչե-
լովն զանկրկին, և մոանելով 'ի ներս Սգրօնանուն.
Բիսարն կու խօսեցնու զտէքրէթն: Իսկ սունչուն
անկից դուրս չելել, մինչև տէքրէթին գօրայ բաւա-
կան անէ, զնախլատն, և զճուրումն վիճարէ. կամ
փակ նոտի, մինչև քէֆիլ չիտայ, և այլ: Եւ դատա-
ւորք չոգման գոհանան զնի, և գնան:

292. Ը. Երբ Սգրօնանուն պատճառնուն չիտակ
ճշմարտութի չի իմանվալ, անժում առաջ ինքվիզիցիա
լինի քննութ վկայութ կի՞ երդմամբ. բայց երդումն չի
հասնիլ ծուռ, սուտ, և ոչինչ բանի վր, կի՞ անպէտք
տեղ. այլ միայն երդունեալ կուտան չիտակ, ճշմարիտ,
և մեծ բանի վր. և այնպէս 'ի հարկէ պէտք տեղ որ
առանց երդումի հէջ չի իմանվալ ուրիշ արտաբերեալ
պատճառովն:

293. Թ. Լ. քթաներն կու գրեն այսպէս Լ. րինկայոյն, Լ. քթում եղև ՚ի Սաշքովայ քաղաքում. Յամի տն 1751. մարտի ամսոյն Թ աւուրն: Լ. աջի աջնույ ան. ան. Ս. բրժիվիլովանի Հայոց Լ. րավայի դռերին և Ս. ցլթին. և առաջի մեծարելի ան. ան. ան. ան. ան. ան. ան. նոյնոյ իւրիստիքցիայիս դռերաց և աղայից:

՚ի մէջ ան. ան. Լ. քթօրին միոյն, և բօզվանին ան. ան. միւս կողմանէ. Լ. քթօրն յատեանն ժամագիր դատաւտանիս առաջադրեաց զտավան բօզվանին վերայ այսպէս և այսպէս. և բօզվանին պատասխանեաց այսպէս և այսպէս: Եւ ներկայ դատաւտանն իմացեալ զառաջադրեալ կերկոցունց կողմանէ քօնդրօվէրսիան: Սրով Հետև այսպէս և այսպէս. կմ ՚ի լիակատար ինքվիզիցիայէն ստուգեցաւ այսպէս և այլ. կմ կօչելով զայն անգուն երգուաւ այսպէս և այլ այսօրվան Տէցիզիայոյն զայսպիսի Տէքրէթին վէճաւեաց. զի սունչուն ան. ան. այսպէս. ճուրում տացէ Պառնին այսպէս. և եկեղեցւոյ այսպէս. կմ նստի փակ զընտանի մէջ այսպէս. կամ զհալաւ սղրօնան հաշտեցնու, այսպէս և այլ, զօրութ ներկայ Տէքրէթին:

294. Ժ. Լ. բբ հանդիպի որ մէկ Ս. քրօնան խապուլ չի կենայ Հայոց տէքրէթին, անժում կու բողոքէ բերթին դատաստանին մօտ ասելով դատաստանի մէջ աբբէլլիյէ. և խնդրէ որ տան իրեն ձեռն զօրինակ տէքրէթին, բէր էքսդրաքթում. և այն տէքրէթին էքսդրաքթոյն կերթայ կուպէրնաթօրին մօտ կմ Պէ. կին մօտ, կմ Վ. օմիսարին մօտ. և խորդած տէքրէթին կենէ կու բերէ Ս. ցլթին ձեռն, որ տայ բիսարին ինտուքովադ անել, գրելով Հայոց օթթանու մէջ:

295. Ժան. Լ. յս դատաստանին ճուրումներն և նախալատն եկեղեցու զանձապետին կուտան. որ ժամի զանձանակին մէջ դնէ քահանուն առջևն: Լ. յԼ երբ ճուրումն բերթին լինի, վցլթն կուտայ կուպէրնաթօրին և քվիթ կառնու:

296. Ժբ. Վ. ատաստանին դիմաց զավղայ անօղն, կմ դատաւորաց անարգօղն ՚ի հոն կու փակվի, և ժամի ճուրում տայ, և աղաչէ զդատաստանն:

297. Ժգ. Լ. քթում շարիաթին գրելէք, կմ էքս

դրաբեթում հանրուէք մըմէկ շըստակ բիսարին հախն է : Բազմաւալէք ա շըստակ . և տէքրէթից ք շըստակ դատաւորացն է . և ա փնյ խըսմաթ անուղին է . զայս խարձն սունջլուն տայ : ॥

* Ըստ հետեւի հրովարտին աւելանայ . վն Բարեպաշտութիւն և Բաղադարութիւն Ուաշովայ Կորպորանի Հայոց Եպիս :

298. Յի Վի ճնյ () քսէնտիոս խոսրովայնիկո-
ւեանց Հայոց վղպտ : Յանձնարարական ինձ տուեալ
իշխանութի Վերապայծառ Տէն Յակովբայ Մկկուռ
դինովիէն մայրաքաղաքի Լէօպօլի, և ընդհանուր
Լէհաստանեայց դիմի Հայոց Բըթեշի Մըքիեպիսկո-
պոսի, և իմոյ Մուաշնորդին, յամի նա 1747 մինչ ա-
ռաքեցայ 'ի տես Ուաշովայ ժողովրդեան, գտեալ զնա
աստ իբրև առանց հովուի ցրուեալ ուխարս, կարի աբ-
տասուեցայ 'ի վն խեղճուէնոցին, և իսկոյն զպաղա-
տանացս արդուհալն մատուցի բարեպաշտի Հռովմայ
իշխանին, Ուաշովայ ժառանգ Պէկին, Յովսէփայ
Լիւպովիրսքիին . զի յիշելով 'ի դաշինս Հռովմայեց-
ւոց նախնեաց սէր միաբանուէ ը լուսաւորչայ Մցգիս
ուղղափառացն, խնամտեսցէ նոյնում ազգին 'ի Ուաշ-
ովայ բնակելոյն, հիմնելով զեկեղեցին, հոգետեսուչ
իւրեանց քէնայոյն . և վերիվիւելական Բրավան
նոյն շնորհելով . վն Մծափառաբանութե, և քաղաքա-
վարութե նոցունց . 'ի պահպանութի և 'ի պայծառու-
թի Ուաշովայ քաղաքին . ոնկ և իսկ հաւանեալ բա-
զում պաղատանացս շնորհեաց զնա խնդրուածս իմ .
ետ զբրավան 'ի ձեռն իմ, և հրամայեաց իւր խազի-
նային դրամօքն շինել աստ գբարաշէն եկեղեցին հան-
դերձ նա ներսի և դրսի պէտք հարկաւորօքն : Մըդ
իբրև չորսամեայ իմ զբաղմամբ և յոյժ կարի աշխա-
տանօքս, զայս Հայոց եկեղեցին յաւիտեանական հո-
գուս յիշատակն կատարեցի, և զվերիվիւէյն բրավային
Լէհաբառ տուել 'ի Հայ լեզու թարգմանեցի, և պատ-
մեցի 'ի վայելումն Ուաշովայ ժողովրդեանս, ոնկ և
այլ քաղաքաց Հայազգս 'ի լեհաստանի վարժէ . փոյթ
եղև հոգետեսուչ պաշտօնի իմում վն բարեկարգի .
քաղաքավարութեան ժողովրդեանս . բացատրել նոյն

զածաճառքի և քրիստոսադիր աւանդութիւն, և զքրիստոնէականի կենցաղութիւն բարեկարգութիւն. ունի և իսկ լիակատար 'ի նոյնոյ վերոյիշեալ գերապայծառ առաջնորդից տուեալ ինձ իշխանութիւն և զօրութիւն. և 'ի սովորական արեւելեան և յարեմտեան Հայոց լուսաւորչադաւան ազգիս աւանդութիւն զճտեւեալս ընդ լ'ճայնով օրհնութեն, անխախտ վայելմամբ պահելիքս յւննս, կացուցի զայսոսիկ սահմանս ॥

Ա. ՍԱՀԾԱՆ

1) Ե Ժամատիրութիւն և բաժանում ի ներքին :

299. * Որովհետեւ եւ եկեղեցին նոյն տունն է՝ յարկն սրբութեց. Հրեշտակաց և եւրջ իրեան. մարդկան լ'ճափառաբանութեց և աղօթից ընդունարան, մեղաւորաց սրբացական. հոգւոց փրկութիւն, և մեռելոց հովուան : Իսկ 'ի նմբաճանայն պատարագօղն և հաշտարարն է. գիշեր և ցորեկ պաշտօն ժամօք աղմիւրք և աղօթիւք բարեխօս է և միջնորդ է վսիւր ծուխին հոգու փրկութեւն, և ասդէնի աջողութեւն, և պահպանութեւն քաղաքիս և տանց, վաստակոց և ապրանաց : Լ'քձակօղ 'ի մեղաց խոստովանահայրն է, և հիւանդաց սրբութիւն տալով հոգեւտեսուչ, և ննջեցելոց արքայութեանց հասնօղն է :

Պարտ է ուրեմն ժամանէր ժողովուրդն զիւրեանց եկեղեցին շէն և պայծառ պահել անօթիւք, զգեստօք, զարդարանօք, մոմ, և ձէթով, խնկով, և բաժնացով. խաչն աւետարանով, և այլ ներսի և դրսի պիտոյիւքն լաւ հոգալ :

Օ անկաւի ձայնին, իբրեւ Պարբրիէլ հրեշտակի փողոյն մօտիկ անել նմ պատարագին և ժամատվաճքին իբրեւ նոյն երեսի ցանկալով գնալ. և զքահանու կեւրուն չի խափանել. այլ ինչ հայոց աւանդութեւն թամաճ տեսցեն. 'ի քաղաքի սահմանէն (1) ուկ. Ժ. 7 : զի արժանի է մշակն վարձու իւրոյ. ունի և Վոդոս առաքեալն (ն կորնթ. Թ. 12.) պահանջեաց, իւր գիտէք եթէ որք 'ի տաճարին գործեն, 'ի տաճարէ անտի ուտեն. և որք սեղանոյն պաշտօնեայք են, 'ի սեղանոյ անտի վայելեն : Իրոյնպէս և նորն հրաման եւ, որոց զաւետարանն աւե.

տարանին, յաւետարանէ անտի կեալ: Ընդ և Ռաշ-
քովայ ժողովուրդն զիւրեանց քահանու վրպնուլի Թր
Նրոպօշին կէլուրն պիտան այսպէս:

Թ. Ընդ գանձապետն ման պածէ զգանձանակն,
ոն բրավային մեկնութե մէջ հասկըցուցի:

Ք. Պաշխայ եկեղեցնայ գանձապետն, այն ժամի
որնտեկն որ վրպնուլի Թր Նրոպօշին խուցին մէջ կու
պահեն, հէջ ուրիշ բանի վր չիպի խարճէ ընդ պատու
հասի բարկութե ան, աւլդ միայն 'ի փառս ան և եկե-
ղեցու վր: (Ընաջնորդին ամէն տարի կաղանդէք
ան մաճառ ոսկի, երբ խոճանայ գանձանակն. և քա-
հանու վրպնուլի Թր Նրոպօշին ամէն տարի 'ի տաղա-
ւարնուն ժամուց դրամ երկուսքան խուրուշ:) Ընդ
հիմիկուցէն պիտան ամէն տաղաւարին կէս խիշ, չորս
քվարդանի պիտրգնուն:

Դ. Եւ սովորական կէլուրն քահանու այսպէս լինի.
Ժամուց դրամն կէս խիշ. Վր ծննդեան և եր զատ-
կութե տանօրհնելէք 'ի Տօլվաթաւորաց ան խիշ. մէջ
ձեռաց կէս խիշ. 'ի րէնձբերից ան րուպ. 'ի ջուրօրհ-
նելոյ մանկաբերացն ան շոքի: Կնունքից, կէս խիշ.
տղաբերից քառսունվելուն ան շոքի: Հարսնախօսուե-
նշան օրհնելէք կէս խիշ. յերից ժամու մէջ պսակին
ծանուցմանց կէս խիշ: Սակդրամին 'ի տօլվաթաւո-
րաց, կարողութե գօրայ. 'ի մէջձեռաց ան ոսկի. և 'ի
րէնձբերից կէս ոսկի. պսակին ութօրէի երես ջուրօրհ-
նենքէն հարս և փեսին ան դինֆ:

Թաղմանէք պիտան, ոն և պսակդրամն և զմոն, և
զայլ խարճն արացե մեռելին տէրն: մէկ գերեզման օրհ-
նելէք ան շոքի. մէկ զմական քաշելուն ան շոքի: Վառ-
սուն պատարազնուն յիշատակնու ք ոսկի: 'ի տարե-
լից եկղէքվիային ան խիշ. ան մատղին կէս խիշ: Ընդ
ցին անձանեղին՝ ատաթին գօրայ: Եսկ անհաղորդ մե-
ռելոյն մարմին արժանի չէ թաղման, և բանադրած
կամ նզոված մեռելոյն մարմինն հէջ չի թաղվել, մին
չև յեպիսկոպոսից գայ արձակուան:

Ս ան Հարսնախօսութիւն, 'Լըստիտան, և Հարսնեայ :

300. Երբ այ նասիպէն Հարսնախօսութիւն լինի, խնամիքն հրաւիրեն զքահանայն, որ իմանայ թէ կուհասնի այն Հարսնախօսութի իւրեանց գուստր և որգուն մէջ : և քահանայն իմանալով որ չորսու՞մ պորտից գուս են, և այլ նմ պատճառաւն կի հասնի, կուգրէ զքորօսնին զինչ որ ծնողքն խոտանան իւրեանց գուսերն ճէհէդ, և ինչ փեսացուն կու խոտանայ երեսջուրն իւր Հարսնցուին . և հաւանելով խնամից, կուհարցնու քահանայն հարսին և փեսացուին, թէ կամաւորվեցան Հարսնախօսութե և իրուր ամուսնանալոյ : Երբառեալ զնոսա, և հաստառուն գտեալ, լինի նշանտուր ատաթին դօրայ . տալով քահանայու պաշխիշ, և դնեն զժամանակն հարսանեայ :

Եւ երկուսում օրն ժանեն զնշաներն յեկեղեցին օրհնել պատարագի մէջ, տալով քահանայու ժամուց : Եւ քահանայն ծանուցումն անելով ժողովրդեան վասն եղած նշանտուրին՝ կառնու զմատանիքն կերթայ հարսին և փեսացուին տունն և դնէ իւրեանց շահաւոր մատիցը : Եւ հարսանիքն այսպէս հեռչակեն :

Երեք շաբթով առաջ իմաց տան քահանու . որ 'ի մէջ իրեք կիրակեից հանգիսաւօրութեան ծանուցանէ վասն պսակին լինելոյ ժամանակի, 'ի մէջ այս անուն հարս և փեսին, և այլ :

Եւ հարսանիքն միայն իրեք օրն հեռչակվի . նախ բերեն քահանու մօտ խալաճ, թ հաւ, և իջքու, և պաշխիշ մահրամայ, և պսակգրամն : Եւ պա երբ կտրիճնուն պրասդավայ իցէ, կու հաշտեցնուն զպրասդավան . անդ նշանեն զոսրնվոր կտրիճվորս . և յառաջում աւուր կտրիճվորաց մարշալօքն գաւազան 'ի ձեռին տանէ զկտրիճվորաք հարսին տունը . անդ գանեց կանին մարշալօքին շարեւունպէս ընդ աղջկանց . և յարկից սուբրայ չեն ձգեր . այլ ն վատրայ բիվայ իրենց կուտան խմել . և գաւազանին մահրամայ . և ցորեկվան լուսուն ելանեն անտի :

Երկուսում օրն խաչուններն, և կտրիճվորաք կու

բերեն զհարսն և զփեսայն պատարագին, որ առաջ խոստովանվին. ապա 'ի մէջ պատարագին հաղորդվին, և քահանայն պսակէ զնոսա: Իսկ պսակին հետեւ ամ ժողովրդովն հրաւիրելեօքն զնան փեսային տունն 'ի հարկն. և պէրնայ տալուն հետ դաննեց կանին, և ցուրեկով ելանեն քահանայն, և հրաւիրեալքն:

Իբեքում օրն քահանայն, խաչլուքն, և ռաբնվորաքն զնան հարկն, և քահանայն կօրհնէ զառաքաւան, և ապա ելանեն, և մնան միայն նորամուսինքն 'ի յառաքաւանին:

Գ. ՍԱՀՄԱՆ

Ստե Կաթ անեղ և Գեղամկերի:

Յօ1. Երբ մարդ մը յոյժ հիւանդանայ՝ քահանայն կտէ զերկու զանձապետան, և զՍԷՔէնտին Իփսարն. և դրել ապ իւրեանց առջև զհիւրնտին բերանէն առայ կամքն. պսակս արինկայով:

Յանուն Հօր և ԲՐԳԼԵՅ և ԲԷԼԵՅՆ սրբոյ ամէն. Ես անուամբ ւ. ւ. հաւատով քրիստոնեայ. խոստովանքովն 'ի մեզաց զղջացեալ. փրկական Սրբութեանդ հաղորդեալ. և վերջին օծման խորհրդովն զօրացուցեալ յիմում հիւանդութեւ վտանկի. նորհօքն ւնայ ճամբորդեմ զիս ելանել յանցաւոր այս աշխարհէս, և երթալ 'ի կեանս առ Ստեղծօղն իմ և ըստ գործոց հատուցօղն ւծ: Եւդ զի 'ի հոգուս ելքին զճամբաս չի կրորէ բարով մնայ տալն, 'ի յիւծ վէ ինձ տուած անցաւոր վայելցածս, և պիտի մնացական տունս, կինս, տղաքս, և բարիքս: Եւ աջի ամ բարեաց պարգեւօղն ւնայ, առաջի հոգեւեաւ խոստովանահօրս, և առաջիկայ վկայիցս, գրել կուտամ իմ ըման խելքովս, և ողբ բերանէս զներկայ կտակն յետի կամաց իմոց օրինաւոր և անխափանելի Իէսուամէնգն:

Եւ իսկ զհոգիս յանձնեմ 'ի ձեռն մարդասէր և ողորմած Ստեղծօղիս, Փրկողիս, և Հատուցանողիս ւնայ իմոյ. և զմարմնս իբրեւ զհոգն՝ կուտամ հոգին Բաշքովայ եկեղեցուն թաղմանը, և թաղմանէք մարմնայդ նշանեմ առնուլ ւ. ւ. և այլ: Եւ ինս պարտական լիցի տալ այսպի. և զիմ խարձն թաղմանս վիճարէ իմ:

մնացած բարիէն . և բառտուն պատարագնուն հոգուն համար պաշտ . և մատղին . և ՚ի տարեւելցին , և այլ լիամուն յշնի , պաշտ . և փունտուշ յաւիտենական պատարագնուն՝ պաշտ : Լուսնորդին պաշտ . Տալիք ունիմ պաշտ . Լունելիք ունիմ պաշտ . զտալիքս վիճարել պարտական է կինս իմ ան . ան բարիէն : (Նըհեզն կնոջս Բամամ հասնի : նմանապէս և յինժանէ խոստացեալ նմա երեսջուրն . և պաշտ գրվէ անդաւաթ ոյթ(պրոտ) . և խուսուր բարիքս , և ապրանքս . տունն և տանանդս վայելեսցէ կինս իբրեւ տիկին , և մայրն տղոցս , զորս շահելով և բարկվարելով , հոգուս բարի յշնի լիցին և մնան այ և իմ օրհնենքէն անձվախ և բարելիք : Լըդ վասն զի տղաքս բարեօք մեծանան , և յումեքէ զրկանք չունենան , կամ զի զմնացած իւրեան բարիքս չի փուճացնուն , և խելաւորովին , պարտին հնազանդիլ , և խօսքն բէռնել Քալան Բարուա ան . ան . զի զնա տնտես և օրէքուն նոցա , այս կտակովս Բուղում . և պարտացանեմ այ համար : Լըլ չիբէն . նօղն , կամ քանտօղն զայս իմ դէսդամէնդն ճուլեապ տացէ ինձ յահեղ դատաստանին այ : Լը վասն առաւել վալեօր և զօրութի ունելոյ այս ինժանէ կամաւոր կտակած դէսդամէնդին . իմ մօհրօղն կամ մատօքս , կամ նշանով Եբ խաչին փճաթեցի , ամրացուցի և յատուկ ձեռամբս ստորագրեցայ ան . ան . և զառաջիկայ վկայքս ստորագրիլ արի .

Ի Սաշքօվայ անձապահ քաղաքում . Թին ան . ամ . սոյ ան . աւուրն :

Դ . ՍԱՀԽԱՆ

Այն ֆունտուշինուիւն :

302 . Փունտուշն մարդու հոգեբաժին յիշատակն է , զորն որ կուտայ ՚ի ձեռն իւրեան վրդուլի Խը Սըօպօշին , և զանձապետացն գրելով և տալով որպէս և կամի , վասն յաւիտենական պատարագնուն այս եկեղեցու մէջ կատարելեաց՝ վասն իւր հոգուն , կամ վոտն իւր ծնողաց հոգուն , կամ վասն այլ ննջեցելեաց հոգուն :

Լըյապէս յւշնին պատարագնուն նաղտ ստակ կու .

այսն . ով կամի որ ամէն տարոց տարի մէկ պատարագ մի կատարվի պիտայ նաղտ վեց սաղ թուրքի խուրուշ : Երբու պատարագնուն , պիտայ իրեք մաճառ ոսկի . և չորս քվարգաւնի պատարագնու պիտայ վեց մաճառ ոսկի : Ժ ամսագլուխ պատարագնու Ժ ամաճառ ոսկի . Ծ ամէն շաբթայ պատարագնուն հին մաճառ ոսկի :

Երգ չունքի որ այսպէս յաւիտենական յիշատակն 'ի Սաշքովում վասն յամէնուստ թշնամեաց և պատահմանց կողմանէ ահաւն՝ պոհել և շահել յւննս միշտ 'ի վտանգի գորով անհնարին է զայսպիսի հիմնեալ ֆունտունուն սումման պի խրկեն 'ի մայրաքաղաքն Սլ վովայ , Գերապայծառ Սդեշի Սաշնորդին ձեռն . որ ապ Լ ուսաւորչայ հին գանձանակին Սրովիզորնուն ձեռն . և անկից պիտի առնուն ձեռնագիր աստեքուրացիան , թէ ինչպէս սումման հասաւ իրենց ձեռն . և ինչպէս պարտական մնացին զայն շահեցնել . և յւննս պահելով ամէն տարոց տարի ֆունտունչին կօրայ հախն խրկելու Սաշքովայ ար Սրօպօշին , և զպնպիսի աստեքուրացիան պիպահեն Սաշքովայ եկեղեցու գանձանակի մէջ , նախ Սքթանուն մէջ , Սրէնտին , և յայսմ գրքի մէջ ինտուգովթ անելով , վս յւննս յիշատակին գիտենալոյ հետևողացն քննից և Ժողովրդեան :

Ե . ՍԱՀՄԱՆ

Ս ամն շահա պայլի պահպանիլն պահն :

303. Սվ կամենայ զգանձանակին դրամն շահեցնելով աւելցնել , պարտ է տալ գանձապետաց ձեռն թաւասուկ և վկայ , և ըհհին դնել ոսկեղէն կամ արծաթեղէն , կամ մարգրիտ և քլէնթից , և ստորաձեռնագիրն այնպէս լիցի , թէ մինչև ան տարի , որ ոչ կարնայ հանելու զըհհին . որն որ երկու տակ գնոջն աժեւնայ արած ստրկին կօրայ . նայ վօնի իլայ գանձապետուն զայն ըհհին ուրէնտին դիմաց գին կտրել , և Ծախել , և թամասուկին գօրայ զգանձանակին սումման և զշահն առնելով գանձանակի մէջ դնել . այլ զաւելի խուսուրն պիտան ըհհինին տիրօր . իսկ թէ գանձանակի մէջ պակասութի իմանայ , գանձապետքն հոսպտալով ամէն նոր տարում առաջի Ս . ար Սրօպօշին :

իւրեանց քսակէն պարտին լման վիճարել զնմ պահա՝ սուծի և զարարն . այլ զշորն կամ զլաթն հէջ բէհին չպիտի դէնեն 'ի սահմանաց զօրութեն :

2. ՍԱՀՄԱՆ

Ս Բ Պրատեան, և Ք Սանիւթարայ Յէփոթրուտ :

304. Ի՞նչ բշաքարներ պիտի ունենան իւրեանց մէջ Յէին և Պրատեալայ անընով իւրեանց պահապան մէկ սուրբին Լ.Մ, Լ'ստուածամօր, կ'մ ի ուսաւորչուն կամ այլ Խբց :

Պրատեալան քիւրքջոց և թերզընուն, և օրոնք աւ խով կի բանին, սրբոյն Վայեթանին պահպանութեան անընով լինի :

Պրատեալան սուրուկչոց, կօշքարաց, մազմանոց, և խասապջոց, և այլոց ընդ պահպանութե սրբոյն Վարիգորի ի ուսաւորչին :

Պրատեալան ամցնց կտրիճազգերուն, ընդ պահպանութե Լ'ստուածամօրն միշտ կուսի Սարիամայ :

Լ.Ս ան պրատեալաներն պիտի ունենան պաշխայ իրենց գանձանակայ սընտկըներն, և մէջը պիպահին զիւրենց Բարվային քօրայ արդիբուններն, բէյեդըներն, աքթաններն, կէլիւրի և խարձի Տափթարներն, նաղտ ստակն, և զժողովածն ճուրումներուն, կամ բէհիններն երբ կուտան շահու ստակն : Եւ այն սընտկէն չի պի խարձեն ուրիշ տեղ, սալդ եկեղեցու վր, Լ'բաջնորդին, քահանուն, և աղքըտնուն, իւրեանց պաշխայ արդիբուններն քօրայ . ինչպէս այլ քաղաքներն մէջ չայազգն ունի յառաջնորդից ի յխանութեն սահմանած . անոր համար :

Լ'մէն պրատեալայ ամէն տարոց տարի էլէքցիայով իւրեանց միջէն կընտրեն գլօխ Է Պդարեսդայ Յէխմիսդրներ, և բիսարն, որ գրէ զնմ պէտք եղեալն : Սընտուկն լինի մեծ Յէխմիսդրին մօտ, կամ քահանա խուցն . մէկ գոցին բալինքն պիլայ պիզտի Յէխմիսդրին ձեռն . և միւս բալինքն աւագ աղբօրը ձեռն . և այլ :

Ի՞նչ կտրիճվորաք իւրեանց էլէքցիայով պի ընտրեն իրենց երկու խելօք տանուտէր ֆունտաթօռ, և ամէն

տարի պի ընտրեն իրենց միջէն չորս գլխաւոր վաթահա-
նա սղարըսդայ . ք գանձապետ . ք մարշալօքն . ք բի-
սարն : Իսկ պի կառավարվին զիւրեանց պրասդավայ
արգիքուլնուն գօրայ Բաջնորդին . և այլ :

Ով որ ուզենայ պրասդավայի մէջ գրվելու , պի խուս-
տովանվի , պի հաղորդվի , և ուխտ պի խոստանայ եկե-
ղեցու մէջ քէնուն դիմաց . որ զանուն պրասդավայ
մտնողին կու գրէ իւրանց սրբի բեմին առջևն , մոմ ձե-
ռին բռնելով , և չոգման . և վերսնէկօ պիտայ սընտկին
նա դինք : Բէն տարոց տարի պրասդավին մարդն պի-
տայ րօչիգնի նա ըուպ :

Որ եղբայրն արգիքուլնուն բունքթայ չի բերնէ , կի
ճուրուկին զնա , և կի դատեն պիթիւն պրասդավայով
նստած սընտկի մօտ սէսիային ժամանակ : Պրասդավա-
ներն ամինով ամէն տարի կու վիճարեն իրենց սընտկից
քէնու չորս քվարդալնի պատարագնուն մէկ ոսկի մա-
ճառի :

Բայ պրասդավայի աղբարքն իւրեանց ձեռի կերօնովն
պիտի գտվի նա թափօրնուն մէջ . և չի կեցողն ճա-
րում պիտայ սընտկի նա լիտրայ մոմ . և կիրակից կի
մեծաւուր սրբայ պատարագի չի լսողն պիտայ ճուրում
նա լիտրայ մոմ . մինչև իրեք հետ . ապա ժամին դաւա-
նը երկաթում կու փակեն :

Է . ՍԱՀԾԱԼ

Բա հասարակ ամենեցունց :

305. Իսկ ևս ով որ եւ օտակաթէ չորս շաբթե-
նը մէջ չի խոստովանվի կամ սրբութի չառնու Սաշ-
քովայ քահանու մօտ բանադքանք նորա կի համնի , և
ճուրում պիտայ քահանու դատաստանի մօտ , և եր-
կաթի մէջ ժամին դրանը ապաշխարանք քաշէ :

Իսկ օտակին ով որ իր տանէն Բասքայ չի բերէ
ժամու մէջ օրհնելու , պիտայ նա օխայ մոմ , և յերկա-
թի մէջ պի փակվի ժամին դրանը : . .

Սեփ օրերուն , Հարսնիքնուն , Սաղմանուն , Տաղա-
վարնուն , Սաղմուն , և յայլ ննջեցելոց յիշելոյն ,
ժողովուրդն խալաճ , և կերակուր , և ըմպելիք իւր-
եանց աներուն կու խրկէն քէնու և աղքատացն :

Գրեցի Տէր () գոհնտիոս Ս գնդա :

ԳԱԼԴԱ

306. **Լ** գեղեցիկ քաղաք վաճառականութե մերձ 'ի Պսակ գետ (380). որ գտնով սահմանադրուի **Լ** էհաստանու և Ռուսաստանու՝ յարմար է յոյժ տուրեառութեանց : Յառաջագոյն կային աստ իբր 30 տունք Հայոց , որք և շինեցին քարաշէն եկեղեցի վայելուչ , և բնակարան ժողովրդապետին , որ մինչև ցայժմ նստի անդ և հովուէ զէհ ժողովուրդն , զի չիք անդ հայադգի , բայց եթէ 'ի մօտաւոր գիւղօրէս : **Լ**յո եկեղեցի ունի կալուած յեկամուտ ժողովրդապետին , որ է մի 'ի նախապատիւ կանոնիկոսաց ակոռոյն **Լ**յլովի :

ԳՐԻԳՈՐԻԳՈՒԽ

307. **Լ** նոր քաղաք ոչինչ կորի հեռի 'ի Պաղգայք և 'ի Ռաշքովայ , ուրանոր հասար յետ անցանելոյ ընդ զանազան գիւղաքաղաքս **Լ** էհաց : **Լ** ծայր քաղաքին գոյ վտակ որ կոչի **Զ**ոնա . յորոյ անուն բոլոր երկիրն անուանի **Զ**օրնա : **Լ**ակայն 'ի շինութեան անդ յանսն վերակացու իշխանին կոչեցաւ այս քաղաք **Գ**րիգորիօւլս . որ հիմնեցաւ յամի ամ 1792 . յուլ . 25 . հրամանաւ Կատարինէ Կայսերուհւոյն Ռուսաց : **Գ**իւրք քաղաքին է երկայնանիստ՝ առ երի Տնեսդէր գետոյ , որ անցանէ ընդ աջակողմ . շինուածք տանցն և կրպակաց անշուք է գլխովին , և վաճառականութին նուազ յոյժ : **Լ**գեղեցիք Հայոց են երեք . առաջին և մայր եկեղեցի է տաճար որբոյն Կատարինեայ փայտաշէն ընդարձակ և անշուք , կառուցեալ 'ի վերայ հրապարակին , որոյ վասն դումար ինչ դրամոց տուաւ յարքսնուստ առ 'ի քարաշէն կառուցանել 'ի նմին անդուշ : **Լ**րկրորդն է յանուն **Լ**ուսաւորին . իսկ երրորդն է յանուն որբոյ Խաչին , զոր յաւուրս մեր կանգնեցին քարաշէն , բայց անձե , առ երի առաջնորդարանին , ուր է գպրատուն Հայոց անշուք : Տեսաք 'ի ոմա մարմարինեայ տապանս բերեալս յԼամայիլէ ընդ իւրեանս . որք չեն այնչափ հնազիր . զթ . * **Լ**յո է տապան հանդրոտեան **Լ**ափարի որդի **Լ**յովածատուրին , որ հանդեաւ թվին ՌՃՀ ին . յուլիսի 7 (1731) :

Տեսաք յայտօրիկ եկեղեցիս հին գրադիր Յայտմա-
ւարս գրեալ 'ի վերայ մագաղաթի, լ'էտարան մա-
գաղաթեայ ընտիր գրեալ վասն Հեթմոյ Թագաւո-
րին . Ճաշոց, 1630 : Սոյնպէս տեսաք զյիշատակարան իւ-
ղովի՝ գրեալ Թաթարերէն 'ի 1630 . 'ի տան աղնուա-
կան իշխանին Պօկտան ի վանիչի Սադով . որ բազում
մեծարանօք պատուասիրեաց զմեզ զաւուրս ինչ :

Լ'յո քաղաք է Հայոց, և մեծ մասն բնակչաց են Հայք
եկեալք յՍամայիլէ, 'ի Վիլիոյ, 'ի Վաւրնէ, և 'ի Ռաշ-
քովայ . և կէս մի յաւելեալ են անդ 'ի Ռուսաց և 'ի
Սոլտովանից : Հաւաքադոյն կային 900 տունք Հայոց,
բայց բազումք անսովոր գոլով օղոյն՝ մեռան, և ոմանք
ցրուեցան . այժմ հազիւ գտանին 350 տունք, որք ու-
նին աւանձին դատարան և 5 դատաւորս, որք որոշեն
զամենայն դատս ազգին : Վիլիսաւոր դատաւորք Պաու-
լոֆար ձայնին, և ունին զերկու Ռաիման . որոց մին
նստի 'ի Փօլից, և միւսն 'ի գատարանի : Սրբա ոչ միայն
դատեն զժողովուրդն, այլև հաւաքեն զաւուրս քաղա-
քին, որոյ քաղաքապետ կայ 'ի կողմանէ տէրութեան .
Տեսաք 'ի գատարանի անդ զՀայերէն դատաստանա-
գիրս, որոյ կանոնք աւեալ են ըստ մեծի մասին յա-
տուածաշուինչ գրոց . այլ այն գոլով անբաւական, այժմ
վարեն զկանոնագիրս Ռուսաց :

308. 'ի մէջ դատարանին տեսաք զոսկէզօծ նշան կայ-
սերական 'ի վր փառաւոր արկեզ, և 'ի նմին կայսերա-
կան հրովարտակ կամ պարգեւագիր տուեալ Հայոց 'ի
Պօզոս կայսերէ յամի 1799 որով տայ զանազան ար-
ածնութիւնս և 30 հազար տէսէթին երկիր սակս երկ-
րագործութե, ուր մի տէսէթին է 240 քայլ քառա-
կուսի . զորոյ ապա զկէսն առեալ ետուն գերմանա-
ցոց : Լ'հա պատճէն հրովարտակին . * Լ'ստուծոյ ա-
,, րագահաս ողորմութեամբն մեք Պօզոս առաջին կայսր
,, և ինքնակալ ամենայն Ռուսաց . . . Հաւատարմա-
,, գունից Հայոց քրիստոնէական օրինի հասարակութեն
,, քաղաքին Վրիգորիոսապօլու ամ կերպի կողմանց ա-
,, մենեցուն ընդհանրաբար և ամենիցն յատուկ մերս
,, կայսերական ողորմածագոյն բան . . . Թ . Լ'պահան-
,, ջէլ 'ի նոցանէ զգրամս վերջնութե տանց և խանու-
,, թից, գործեաց և վաճառականութե . . . Թ . Ս աղ-
,, քառաց շինութեց 8041 ռուբլի, վերջնութե նպէ .

„ վանիցն և աւագ եկեղեցւոյն . . . Գ. Տացի 30 հազար
 „ տէսէթին երկիր վր հայոց ընդ Վահկատին որ 'ի 1794.
 „ հոկ. 12. յաւելուլ յայնմ նաև 30 հազար և 400
 „ տէսէթին մինչև ցգետն Տաշլիկ . . . Գ. Վշան քաղա-
 „ քին ընդ նոյն Վահկաթին պատրաստել . . . Է. 'ի 4
 „ յունվարի և 'ի 19 ապր. 1799 ամի հրովարտեալ
 „ մերովք վերահաստատեցեալ զիրաւունս ընդարձակո-
 „ ռէն վարել հայոց 'ի կայսերութե մերում զգաւա-
 „ նութիս իւրեանց քրիստոնէական օրինի. շինել վա-
 „ նորայս, եկեղեցիս, զանգակատունս . . . կախեալ գո-
 „ լով մի միայն յիշխանութենէ. հայոց պատրիարքին
 „ Վ. Եւկաստ. Վ. Վմիածնի, և 'ի փոխանորդէ նորին . . .
 „ հաստատելով առ 'ի դատել զհոգևոր և զմարմնաւոր
 „ անձինս 'ի Վստրախան զհայոց հոգևոր Վանցիստօրն
 „ լինել 'ի նմա նախագահութի ունօղ Վրքիմանտրիդ-
 „ մի, և երեք դատաւորք յաւագ քահանայից. երկու-
 „ սէկրէտարք (քրատենագպիրք) մինն 'ի մասին հայոց՝
 „ վասն զիտոզաց զլեզուն հայոց. իսկ միւսն 'ի մասին
 „ ռուսաց՝ յաղաքս պինց հայոց, որք առաւել տեղեակ
 „ են լեզունն ռուսաց, քան հայոց. և չորս դրագիրք
 „ վր գրագրութե. ենթ կառավարութե սմին Վանցիս-
 „ տորի եղիցին ամ եկեղեցիք հայոց և ծովից նոցա . . .
 „ Գ. Ունիցին սեպհական հայոց իրաւարան ընտրելով
 „ զդատաւորս 'ի ժողովրդենէ իւրեանց. զսէկրէտարս,
 „ և զգրագիրս . . . Է. Վրձակեմք զնոսա յարքունա-
 „ կան հարկաց և 'ի ծառայութեց, որպիսի կողմանց և
 „ իցէ . . . Ը. Վրատ վաճառականութե արդիւնաւո-
 „ ռեսցին 'ի ծովու և 'ի ցամաքի . . . Թ. Հրամայեմք
 „ ամ նախարարաց պաշտպանել զայսոսիկ հասարա-
 „ կութիս . . .

Յամի. 1799. և 'ի 28. հոկ.

ԳԱԻԷԼ.

Վրաթ Բասպաշէին :

ԳԵՍԱՐԱԳԻԱ

309. Վ. յս մասն Սոլտավիոյ կայ 'ի մէջ Տնես-
 դէր և Բրուտ գետոց, և է երկիր բարեբեր : Վստ
 բնակեցան 'ի հնումն լնեցիք կամ հայք, և շինեցին
 իւրեանց բնակութիս և եկեղեցիս այլովքն հանդերձ.

այլ յետ անկանելոյ ընդ հզօր տէրութեամբ Ռուսաց՝
սկսաւ օրըստօրէ ծաղկիլ և զարդարիլ շինութեամբք։
Վիշաւոր քաղաքն է Վիշնով, ուր նստի Մըքայիսկու
պոռ Հայոց և հովուէ զփոքրիկ վիշակ իւր։ Լսուե-
ր սկսեալ ՚ի Խոթունէ ձգի ընդ երկայն մինչև ց՝ ք-
քիրման, որ գոլով ծովահայեաց՝ թողում ստորադրել
զինի Վիշնով, և անտի անցանել յ()տէսսա։

ՔԻՇԼՈՎ

310. Երրորդ ծաղկեալ անուանի քաղաք 6 ժամաւ
հեռի ՚ի Վրիգորիպօլսոյ և ՚ի Տօմապսարէ, ուստի
միայն լինի թոյլտուութիւն անցանել ընդ Տօնսէր
գետ ՚ի Պէսարապիա. քանզի գեղեցկագիր քաղաքն
Տօմապսար է անցք, ուր տեսաք ոչ միայն գեղեցիկ շի-
նուածս, այլև մեծամեծ լստափայտս վառ անցանե-
լոյ յայնկոյս գետոյն, նաև գեղեցիկ պարտեզս՝ այլովքն
հանդերձ։

Երդ՝ Վիշնով զանազան շինուածովք օրըստօրէ վե-
րօտնէ ՚ի կարգս մայրաքաղաքաց. ունի գեղեցիկ պար-
տեզս և երևելի շինութիւնս մեծամեծաց։ Եկեղեցին
Հայոց է ՚ի քաղաքամիջի անդ կառուցեալ. իսկ եպիս-
կոպոսարանն է կողմնակի, որ յոյժ անուանի եղև ա-
ռաջի մեծամեծաց՝ քաղաքավարական հիւրաբերութիւն
մեծամեծն Վրիգորի Մըքայիսկոպոսին։ Հայք են 150
տունք, որոց բազումն են վաճառականք։ Վ քաղաքիս
գտանին ազգք զանազանք և ունին եկեղեցիս և դպ-
րոցս. առ որով անցանէ Պրկ գետակն։

311. Պէսար անուանի բերդ՝ ոչինչ կարի հեռի ՚ի Վիշ-
նովէ, ուր կային բազում Հայք, և եր տուրեառուէ
տեղի. սակայն բազում պատերազմունք և արեանհե-
ղութիւնք ՚ի ժամանակս թաթարաց նուազեցուցին
զքրիստոնեայօ, մինչև էանց ՚ի ձեռս Ռուսաց։

312. Վ աշխ փոքրիկ քաղաք յառաջագոյն էր բա-
րեշէն, և կային ՚ի նմա 200 տունք Հայոց, և ունէին
քարաշէն եկեղեցի գեղեցիկ, զոր քանդեցին այլազ-
գիք. ուստի և ժողովուրդն փոխեցաւ ՚ի Վրիգորիպօ-
լիս։ Լսովմ գտանին անդ 10 տունք Հայոց, այլ չու-
նին եկեղեցի։

313. Հիփսի է վայելուչ գիւղ 6 ժամաւ հեռի ՚ի

Վրիշնովէ, զոր գնեաց մեծանուն հայ լրպետն Սա-
նուկ Պէկ Ռուսշուխցի, և շինեաց անդ եկեղեցի հայոց
և Սոլտովանից : Եթէ չէր ժամանեալ կանխահա-
մահ իշխանիս, առաւել ծաղկեցուցանէր զտեղին և
զազգն (356) :

() Կէն գիւղաքաղաք նոյնպէս 6 ժամաւ հեռի 'ի
Վրիշնովէ, յորում կան 60 տունք հայոց և ունին ե-
կեղեցի յանուն լ'ճաճնի . առ որով անցանէ գետակ
և լճանայ . իսկ 'ի մերձակայ անտառին երևին աւե-
րակք հին քաղաքի :

'ի Բէլէէշ գիւղաքաղաքի գտանին 10 տունք հայոց .
իսկ 'ի Ֆօլէշ գիւղ՝ 12 . որք պարապին 'ի տու-
րեառս :

314. Պլւշ քաղաք՝ է երևելի վաճառատեղի, ուր
յաճախեն վաճառականք 'ի Լէհաստանէ և 'ի Սոլ-
տովիոյ . կան 10 տունք հայոց : Լիփէն աւան 'ի վեր-
անդր անկանի, յորում են 10 տունք հայոց : Իսկ 'ի
Պրերլան գիւղաքաղաք են 15 տունք հայոց, որք պարա-
պեն 'ի տուրեառս :

ԽՕԹՈՒՆ

315. Լէ երևելի բերդաքաղաք Պետարապիոյ՝ կա-
ռուցեալ 'ի բարձրաւանդակի, առ որով անցանէ Տնես-
գէր գետ, և հանգիստեաց է Օռանչայի (209) :
Լստ յառաջագոյն նստէր Փաշայ և իշխէր բոլոր նա-
հանգին : Վեղեցիկ երևի 'ի Օռանչայէ . ուստի աե-
սաք զերևելի շինուածս, և զամրութի բերդին : Յա-
ռաջագոյն անուանի էր և քաղմամարդ, և կային 17
հազար բնակիչք, և ոչ սակաւ հայք . այլ այժմ հա-
զիւ մնացեալ են 20 տունք, որք ունին եկեղեցի յա-
նուն Խր լ'ճաճնին . 'ի խորանի անդ է պատկեր Տիրա-
մօրն ըստ ձևոյ պատկերին Լյամենիցի (215) :

Լստ բերդաքաղաք գոլով հանգիստեաց Լէհաստա-
նու է սահմանադուիս, և սահմանակից Պուքովինայի .
ունի իբր 300 գիւղօրէս բարեբերս և գեղեցիկս :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻՔ ԳՈՒՔՕՎԻՆԱՅԻ

316. Լստ երկիր է վերին մասն Սոլտովիոյ, յոր-

մէ բաժանեալ էանց յօսմանեանց առ գերմանացիս յամի 1776 . և բաժանի 'ի Լալիցիոյ 'ի ձեռն ջէրէ մուշ գետոյ . իսկ 'ի Պէտարապիոյ 'ի ձեռն Բրուտ գետոյ : Լենցիք 'ի վաղ ժամանակաց եկեալ բնակեցան աստ , և ապա բազումք 'ի նցէ անցին 'ի Սաճառստան . նմին իրի և մեզ պատշաճ դատեցաւ շրջիլ յայտ աշխարհ և ստորագրել , և ապա անցանել 'ի Սաճառստան :

ՉԻՌՆՈՒՎԻՑ

317. Լ ՝ մայրաքաղաք Պուքովինայի և սահմանակից Պէտարապիոյ 'ի բըր 9 ժամաւ հեռի 'ի Խոթունէ . 'ի ձախմէ անցանէ Բրուտ գետ առատաջուր , որ անցեալ ընդ Սոլտավիա բաժանէ զայն 'ի Պէտարապիոյ : Ետանոր Տնեդէր այնչափ մերձենայ առ Բրուտ , մինչև երկրին ձեանալ իբրև պարանոց մի : Երդ անցեալ մեր ընդ մեծ կամուրջ Բրուտի ' հասաք 'ի շէնոսովից գեղեցիկ քաղաք , որ օրըստօրէ ծաղկի վաճառականութեամբ և մեծանայ վայելչադիր և բարձր շէնուածովք : Տեսաք 'ի նմա երևելի պալատս , և վայելուչ եկեղեցիս այլովքն հանդերձ : Բազում են աստ Պերմանացիք և Լ էհք , իսկ Հայք են 30 տունք , գրեթէ ամենեքին վաճառականք , 'ի վերջին ժամանակս գնացեալք անդր 'ի Լ էհաստանէ : Թէպէտ չունին առանձին եկեղեցի , սակայն աջակողման խորան եկեղեցւոյն լատինացւոց է 'ի ձեռս Հայոց , զոր ետ շինել Սիմոնովիչ անուանի հայ վաճառական յանուն Լ աւսաւորչին :

Շէնոսովից էր 'ի հնումն երևելի քաղաք Սոլտավիոյ , ուր կային բազում վաճառականք յազգէս մերմէ , և ունէին երկու եկեղեցիս . բայց յայրիլ քաղաքին անհետ եղէն տեղիք Հայոց և ինքեանք ցրուեցան . ի՞նչ որոյ այժմ ամենայն ինչ նոր է 'ի քաղաքիս :

ՍԷՐԱՏ

18. Լ ՝ վայելուչ գիւղաքաղաք և ունի քարաշէն շէնուածս , և եկեղեցի մի Լ էհաց . անցանէ ընդ քաղաքամէջն Սերատ կամ Սերէդին գետն և երթայ անկանի 'ի Դունա մեծ գետ (370) : Ընի մեծ կամուրջ

փայտաշէն՝ ընդ որ անցեալ մտաք 'ի քաղաք անդր :
Եւս չտեսաք ինչ արժանի յիշատակաց : Երկերիւր
ամօք յառաջ կային 'ի քաղաքիս բազում Հայք , որ-
պէս գուշակի 'ի յիշատակարանէ Կամենիցի . այլ
այժմ հազիւ մնացեալ են 10 տունք , զորս հովուէ
լատին քահանայն , առ 'ի չգոյն նոցա առանձին քա-
հանայի և եկեղեցւոյ :

ՍՈՒՉՈՎԻ

319. Երեւելի հին քաղաք աթուոտեղի Գլխին
կամ Պէկին Սոլտավիոյ , որ ինքնագլուխ տիրէր աստ ,
տեսաք 'ի սմա հին բերդ 'ի վերայ բլրոյ շինեալ 50 տ-
մօք յառաջ քան զԲՄ , ըստ որում պատմեցին մեզ ու-
լանդութեամբ : Տեսաք նաև զհին պալատ Պէկին ,
առ որով անցանէ Սէջով գետակ , որ բաժանէ զՍոլ-
տավիա 'ի Սուջովէ և երթայ Թափի 'ի Սէրատ գետ :
'Ի շրջիւ մեր յայլեայլ վայրս տեսաք զաշտարակս , հին
գերեզմանս , և զկործանեալ պարիսպս : Հառաջագոյն
կային աստ 17 հազար բնակիչք , այլ այժմ նուազ են
յոյժ . Թէպէտ անպակաս են ամենայն ազգք և տու-
բեառութիւնք այլեայլ ազգաց : Տունք քաղաքիս ըստ
մեծի մասին են միայարկ , այլ գտանին աստ և անգ-
հոյակապ շինուածք և եկեղեցիք : Երեւելի է մեծու-
թեամբ և գեղեցկութեամբ նորաշէն գալոցն արքունի
կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ . յորում աւսանին ձրի ման-
կունք յամենայն ազգաց . ուր մեծ սէնեակ մի որոշեալ
է 'ի տէրութենէ վասն մանկանց ազգիս Հայոց , որք
յանցանելս մեր էին թուով 80 , պարապեալք յուսումն
հայ և գերմանացի լեզուաց : Երբձ է սմա նորաշէն պայ-
ծառ եկեղեցին Լէհաց . առ որով է վանատուն , ուր
նստի ժողովրդապետ նոցա :

Երեւելի է հին եկեղեցին Սոլտավանից շինեալ
յամի տն 1500 . յանուն սրբոյն Գեորգայ , որպէս ըն-
թերցաք լիշատակարանն 'ի վերայ դրան : Եւս չի խո-
րանին տեսաք 'ի մէջ արծաթապատ տապանի զամբողջ
մարմին սրբոյն Յովհաննու նահատակին Տրապիզոն-
ցւոյ , որ վաճն 'ի քն հաւատոց վիճեալ յաղթահարեաց
զՇրեայս , մինչև նախանձեալ մատնեցին զարդարն
այլազգեաց Եգիւրմանու , որոց կալեալ զնա՝ բազմա-

պատիկ տանջանօք չարչարեցին . հուսկ յետոյ կապեալ ընդ ադի ձիոյ յածեցուցին ընդ քարաժայռս , մինչև կատարեցաւ . ուր երևեցան յայնժամ բազում սքան չելիք՝ ըստ որում պատմի . և յաւանդել զհոգին՝ ձին այլ ոչ ևս շարժեցաւ 'ի տեղւոյն անտի , մինչև եղև հրաման թաղել զնա անդ : | ուեալ զայն դքսին Սուլթան չօվայ՝ խնդրեաց զմարմինն 'ի Փաշայէ Լ'աբիմանու , և բերեալ մեծահասակէս թափօրիւ եղին յայս եկեղեցի : Լ'պա իբրև առին | էհք զ|սուլթան փոխադրեցին առ տի' զմարմին սրբոյն 'ի յաւաքովա . բայց զկնի 50 ամաց ժողովուրդ տեղւոյս խնդրեալ 'ի Յովսէփ կայսերէ յետս դարձուցին 'ի տեղի իւր , ուր յաճախեն բազում ուխտաւորք :

320 . Յաւաջադոյն էին 'ի Սուլթան 700 տունք յադգէս Հայոց , յորս բազումք անցին 'ի Սաճառստան . վայ այժմ մնացեալ են 200 տունք Հայոց , որք և ունեին բազում եկեղեցիս և վանորայս , որպէս տեսաք զտեղիս եկեղեցեաց սրբոյ Երրորդութեան , և սրբոյն Երկուրայոսի . այլ այժմ քանդեալ են , միայն մնացեալ են երկու եկեղեցիք , և երկու վանորայք :

Սուրբ Խաչ է հին և աւագ եկեղեցի Հայոց , որ յաւաջ փայտաշէն էր և յետոյ քարաշէն կառոյց Հանդոյ իշխանն . 'ի վերայ ներքին դրան փորագրեալ կայ այսպէս * (Թովին ԶՏ || (1521) Լ'ապ խորանն նուիրեալ է Տիրամօրն . Իսկ 'ի գաւիթն է խորան սրբոյն Յովհաննու՝ զոր կառոյց Վփրիենց հայ իշխան , յորոյ 'ի տան օթագայեցաւ Յովսէփ կայսր և շնորհեաց Պարոնութիւն ցեղի նորին : Լ'աջի եկեղեցւոյն է ընդարձակ գերեզմանատուն և ժամատուն . զանգաւատունն է քարաշէն , յորում կայ յիշատակարան փորագրեալ 'ի մարմարիոնի այսպէս . * Յիշատակ է , զանգաւատունս պարօն Պինեաթային իրիցփոխնի... , Ռիւ || (1619) : Տեսաք յայս եկեղեցի հին աւետարան արծաթապատ այսպիսի յիշատակարանաւ . * Յոր , ժամ գրեցաւ նք աւետարանս էր թիւ հայկազան , տաւմարի Ռիւ (1649) Վրեցաւ յերկիրս Պուղտա , նաց 'ի քաղաքս Սեջուլ ընդ հովանեաւ աքն Սիմէոն , նի . հայրապետուէ հայոց Թն Թր Փիլիպպոսի , և յաւաջնորդուեն յասմ նահանգիս Թր Սինատ վարդապետին , ևն : Յետոյ պատմէ թէ գերի եղև սք ա-

ւետարանս, և ազատեցաք 'ի ձեռաց այլադգեաց :

321. Սուրբ Սիմէոն է քարաշէն և գեղեցիկ եկեղեցի կառուցեալ 'ի ծայր թաղին Հայոց . ունի ընդարձակ գերեզմանատուն . առաջի դրանն տեսաք հին գերեզման փորագրեալ 'ի վր. * Եւս է տապան հանդըստեան Խաչին և Սուղալին . որ է դուստր և որդի , ան իշտոսի . հանկեալ թվ . ԹԿԵ . օգոստոսի օրն , ք շաբաթի ॥ (1618) :

322. Սուրբ () Գեօրգի է վանք գեղեցկագիր 'ի հարաւային ծայր քաղաքին , առ որով անցանէ գետակն . ունի ընդարձակ բակ պարսպապատ , յորոյ 'ի միջավայրի կառուցեալ կայ եկեղեցին քարաշէն հանդերձ կաթուղիկէիւ . առ որով է ջրհոր մեծ : 'Ի միջ եկեղեցւոյն գոյ անուն շինողին փորագրեալ 'ի վերայ գերեզմանին այսպէս . * Եւս հանգի (Յակոբշայ շինող , տաճարիս թվին Հայոց Թ ॥ (1551) :) Եւրք պատմեցին մեզ , թէ ցեղ սորա անցեալ է 'ի Սէնտիկ : Եւ այդ արտաքոյ և այլ գերեզման , յորոյ վերայ ընթերցաք * Եւս է տապան Սվադամայ որդւոյն . թվ . ԹԶ ॥ (1631) : () անգակատունն է յարեմտեան կողմն քարաշէն կամարակապ , ուր ելեալ ընդ քարաշէն սանդուխստեմսաք զմատուռն Եւսաւորչի հանդերձ խորանաւ , առ որով է արեմտեան դուռն վանից : Իսկ 'ի վերայ արեւելեան դրան է առաջնորդարանն քարաշէն , ուր կայ գեղեցիկ մատուռն կամարաշէն , հանդերձ խորանաւ . պատկերն է ննջման իճածնին : 'Ի շրջակայս պարտիզին էին սենեակք կամ խրճիթք արեւայից , ի որում դուշակի յաւերակացն :

323. Սուրբ Եսայաք կամ Հաճիսաք է վանք Հայոց փոքր ինչ հեռի 'ի քաղաքէն յարեւելեան կողմն շինեալ 'ի վերայ բլրոյ , որ յառաջագոյն անուանէր Իսրայէլաք սուրբ իճածին : Ունի շուրջանակի սենեակս արեւոյից և ուխտաւորաց , և արտաքոյ ունի դաշտս . եկեղեցին է փոքրիկ քարաշէն հանդերձ կաթուղիկէիւ , ունի դաւիթ և երկու դուռնս : Տեսաք 'ի վերայ հարաւային դրանն թուական փորագրեալ յամի տն 1512 . թուի թէ իցէ թուական նորոգութեան , զի շինուածն երեւի վաղեմի : Եւս խորան տաճարիս նուիրեալ է իճածին , և միւս խորանն սբ Եւսաւորչին , ուր յաճախէն ուխտաւոր Հայք 'ի Սուրբաբլրոյ , մանաւանդ

ի Սարգսիւն և ի տօնի սրբոյն Ննայի։ Սխշա-
տակարանի եկեղեցւոյ Նճածնին լամնիցի դնի .
* Նճ ողորմի ունուցի սրպ Վշտուրին հոգուն . ունի
„ յիշատակ անխաւմ ։

ՏԵՅԵԼՈՒՆԻ ՍԵՐՈՒՆԻՒՐ ԸՆԴՈՅ

ԲԵՆԵԴԻԿՏ Ի ՄԱՃԱՌՍՅԱՆ

324. Հայկազունք անեցիք փախուցեալք յերեսաց
թաւարաց՝ զառաջինն անկան ի Պոնտոս, և անտի
մտեալ ի նաւ անցին յԵւրոպիա և մինչև ի Սոլտա-
փիա . անտի ևս յետ ժամանակաց փոխադրեցան ի
Սաւառոտան : Ի սկզբան անդ ընակէին խաւն ընդ
Սաւառաց ցրուեալք ի քաղաքս և ի գիւղօրէս . ապա
տեսեալ զպաղաքերութիւն և զյարմարութիւն երկրին՝
բազումք միաբանեցան ազգասիրութեան ոգւով և շէ-
նեցին երկու քաղաքս, մին անուանեցաւ Հայադա-
կամ՝ Սէրա, և միւսն Եւրոպիոսիոսիոսի կամ Պալատով
և մի մասն ևս նոցա ընակեցաւ ի քաղաքս Սաւառաց
ի Ղուրճով և ի Սիւլիզ . և այլք մնացին ի տեղիս
իւրեանց յայլ և այլ քաղաքս և ի գիւղօրէս՝ ըստ յար-
մարութեան տուրեառութեան նոցա, որպէս ունիմք
պատմել և ի կարգիս :

Թիւ Հայոց ի Սաւառոտան հասանէ ըստ ոմանց
915 հազար, յորոց բազումք են վաճառական . ոմանք՝
ազնուական կամ Սպահի, որք կոչին Սէֆի . ունին
մեծամեծ կալուածս հանդերձ զանազան արտօնու-
թեամբք : Հայք շինեցին ի Սաւառոտան երեւի
շինուածս և ականաւոր եկեղեցիս և վանատունս .
որոց ժողովրդապետք են կանոնիկոսք : Որք և կայսե-
րական հրովարտակօք ունին ոչ միայն զմասնաւոր ա-
տեանս և ատենակալս, այլև գաւառական ժողովս և
ատեանս . զի զամենայն վէճս ազգին և քաղաքաց իւ-
րեանց ինքեանք վճռեն . թէպէտ յատենէ նոցին մարթ-
է բողոքել ի գերագոյն ատեան :

ԵՂԻՍԱԲԵԹՈՒԳՕԼԻՍ

325. Եւս քաղաք ի հնուն անուանէր Սիւլիզով,

յամուն հին գեղջն. որ այժմ մերձ գտնվի՝ քաղաքանդը՝ համարի արուարձան նորա որ և շինեալ է՝ ի մէջ լայն ձորոյ շրջապատելոյ ի դալարագեղ բլրոց մշակելոց, ուր զմն և այգիք : Ի՛նչ երկայնութի գաշտին անցանէ Ղառնսովա գետ, որ՝ ունի կամուրջ մեծ փայտակերտ բազմակամար և յարկածածուկ. յարեւելեան կողմն գետոյն է երկիր Հայոց՝ կէս ժամաւ հեռի ի քաղաքէն : Պաշտպանով անուանի այժմ այս Թագաւորական ազատ քաղաք՝ փոքրիկ և բարեշէն. փողոցք նորա են ուղղա-հայեաց և տունք անդիւսակերտ, և ըստ մեծի մասին միայրակք. իւրաքանչիւր տուն ունի պարտեզ արտաքոյ քաղաքին :

Հայք են բնակիչք և տեարք քաղաքիս, որք են 2300. իսկ տունք նոցա են 450. սոքա ըստ մեծի մասին են վաճառականք բաց ի սակաւ արուեստաւորաց. են և աղնուականք, որք կայսերական պարզեւազրով յորդոց յորդիս ունին զազատութիւնս : Եկեղեցիք Հայոց են չորս՝ առաջինն է հին տաճար սուրբ Երրորդութեան անուանեալ, ի վերայ դրանն փորագրեալ կայ, Թէ շինեալ եղև գործակցութեամբ ամենայն հաւատացեալ ժողովրդոց : Ի՛յս փոքրիկ տաճար անբաւական գոյով նոցա՝ ի յետին ժամանակս հիմնեցին ի վերայ մեծի հրապարակին նոր եկեղեցի բնդարձակ յամուն սրբուհւոյն Եղիսաբեթի գլխացին Ս՝աճառաց. Ի՛յս եկեղեցի է քարաշէն և միակամար, ունի ի ճակատն երկու բարձր զանգակատուն, և յերկտին կողմանս աւագ խորանին վեց խորանս գեղեցիկ և երկու կրկնաչարկ աւանդատունս. ամպնոյմեան վերնատունն է ազնուութեաց, սուսի տեսանեն զպատճառք իսկ ձախակողմեանն է դրատուն հասարակաց. ձախատ եկեղեցւոյն է զարդարեալ գեղեցիկ սեւամբ և արձաւնօք. ունի գմբէթ պղնձայարկ. որ և է ժողովրդատեւ տական եկեղեցի քաղաքին :

326. Երրորդ եկեղեցին է հանդէպ վերնոյն յարեւմտեան կողմն հրապարակին՝ կառուցեալ ի 1795. ի Հարց Ս՝խիթարեան միաբնակութե մերոյ՝ համբաւատ, պայծառ և գեղեցիկ, ունի երկս խորանս ոսկեզօծ զարդարեալս արձանօք և արուեստանկար պատկերօք և գեղեցիկ սեւամբ : Երկոսին կողմանս աւագ բեմն են երկու աւանդատունք, և ի վերայ նոցա

կրկին վերնատունը շրջապատեալք ոսկէղօծ վանդա-
 փօք վասն ազնուութեաց : Այս եկեղեցի է միակամար,
 և որմունքն են գեղազարդեալք զանազան դրուագօք-
 որ և նուիրեալ է գլխաւոր առաքելոցն Պետրոսի և
 Պօղոսի, որպէս և վանքն կամ վանատուն՝ որ կից է
 ընդ եկեղեցւոյն . և ունի 'ի բակի անդ դպրատուն,
 ուր կրթին մանկունք Հայոց ընդ վերադացութեամբ
 Հարց միաբանուէս մերոյ :

327 . Չորրորդ եկեղեցին է սրբոյն Յովհաննու
 մկրտչի՝ կառուցեալ յերեւելի իշխանէ անտի 'ի ցեղէ
 Թուրքեանց . ունի երիս խորանս, և գեղեցիկ զարդ-
 արարչքն հանդերձ : Բաց աստի գոյ և հին մատուռն
 Կառուցեալ 'ի վերայ բարձրաւանդակի, ուր երթան
 յուխտ Ժողովուրդք քաղաքին յաւագ շաբաթու . ընդ
 որ հետեակ ելանեն արք և կանայք իբրեւ ընդ լեառն
 գողգոթայ ամենայն բարեպաշտութեամբ : Այս մա-
 տուռն յառաջ քանդեալ կայր, ապա նորոգապէս կա-
 ռուցաւ առ կողմամբ լերին 'ի յիշատակ հոգւոյ հայ
 վաճառականին յաբեասայ, խորանն և մեծ արձան
 խաչելութեան ներկայացուցանեն զգողգոթայ, ուր
 երթան յուխտ հնգիցս 'ի տարւոյն փառաւոր Թափո-
 րիւ հանդերձ քահանայիւք :

Վարձեալ կայ այլ հին եկեղեցի վասն ուղղափառ
 Սաքառաց . նոյնպէս այլ հին փայտաշէն եկեղեցի
 ստէս ուղղափառ Ուլահաց, որք և ունին առանձին Ժո-
 ղովորդապետս յազգէ իւրեանց :

Երեւելի են և դպրոցք քաղաքիս, ուր ձրի ուսա-
 նին մանկունք հայերէն, լատիներէն, գերմաներէն և
 մաքառերէն : Վոն և այլ երեւելի շինուածք, գոր-
 ծարան սպիտակ մոմոյ, ևն : Վասն զամենայն երեւելի է
 հին բերդն մեծ՝ շինեալ յԱբաֆի բռնակալէ, որոյ ա-
 նուն հին լատին գրով փորագրեալ կայ 'ի վերայ դրանն .
 'ի միջավայրի անդ 'ի տեղիս տեղիս երեւին խոշորա-
 գործ նկարք : Ի մի կողմն բերդին շինեցին պայծառ
 դատարան, և 'ի միւս կողմն խորհին շինել Թէատրոն .
 'ի ստորեւ է դիւան և բանտ հասարակաց՝ հանդերձ
 բնակարանօք դպրատեան և բանտապետին :

328 . Կառավարութիւն քաղաքիս է ծերակուտա-
 կան, և Հայք իշխեն և կառավարեն զհասարակութիւն
 իւրեանց և զայլ ազգս, որք իբր ծառայք համարին ին :

քեանց : Ունին հրովարտակ կայսերական՝ հանդերձ բազում ազատութեամբք . ուր ոչ մտանեն զօրք, և ոչ ընդունին զօտարազգիս : Թէ քաղաքն և թէ ամենայն տեղիք քաղաքին են սեպհականեալ Հայոց . ամենայն տանուտեարք 'ի միում աւուր տան հնձել զարտորայս իւրեանց, և 'ի միում աւուր սկսանին կ'իմել զայգիս իւրեանց . այսպս ամենայն գործողութիւնք 'ի քաղաքիս են կարգաւորեալ : 'Ի կիւրակէս պատարագ մատչի նախ յաւագ եկեղեցին, ապա 'ի վանս հարց Սխիթարեանց, և ապա 'ի Հովհաննէս Սկրտիչ, որ ունի մանսաւոր աւագերէց : Զայնաւոր պատարագքն ևս մատչին ըստ վերջատացեալ կարգին : Կրկին անգամ 'ի տարւոջ ժողովուրդն թափօր կազմեալ երթայ հանդիսիւ յուխտ սրբոյն Լ'նտոնի 'ի Սէտեաշ քաղաք՝ երէք ժամաւ հեռի անտի . ևս և 'ի Շիկիշվար քաղաք՝ յուխտ սրբոյն Ֆրանչիսկոսի : Իսկ այնք քաղաքացիք յաւուր Սերափիմ ման գան յուխտ 'ի Պաշպալով հանդերձ թափօրիւ, որոց ընդ առաջ ելանեն ամենայն եկեղեցականք և հանդիսապէս հիւրընկալեալ զնոսա՝ 'ի հետեւեալ աւուր յետ բազում հանդիսութեանց դարձեալ յուզարիկն զնոսա թափօրիւ :

Պաշպալով ունի բաւական կալուածս և դաշտորայս, յորոց հաւաքեալ ղեկամուտս 'ի գանձարան հասարակաց՝ ծախեն 'ի պէտս եկեղեցեաց, քահանայից, դատաւորաց, վարժապետաց և բժշկաց, ևս և մանկաբարձաց, գիշերապահ ծառայից և հովուաց . զի սոքա ամենեքեան պարտապան են ծառայել հասարակաց առանց վարձու : Հաւուրս Սարիայ Թէրեշլայի գնեցին չորս մեծամեծ գիւղս և հինգ անտառս, յորոց շատ եկամուտ գայ 'ի գանձարանն :

329. Հայք 'ի քաղաքիս ունին երկու մեծ ատեանս, առաջինն կոչի Սահիպարադ՝ որ բաղկանայ 12 դատաւորաց, յորոց ընտրեն զմէն յամենայն երիս ամս և դնեն գլուխ ժողովոյն և ազգին Պիւրվանուամբ, քի հրամանատար, որ ունի իշխանութի դատելոյ և վճռելոյ յիւրում բնակարանի զմասնաւոր վէճս ժողովուրդեան : Հրամանաւ նր երկիցս յեթնեկի բանան զդատարանն կամ զՍահիպարադ, ուր վճարէ զամենայն դատա՝ գործակցութեամբ 12 դատաւորաց : Լոյս ա-

տեան ունի իշխանութիւն 'ի վերայ դատաստանի արեան, բայց նախ պարտի ծանուցանել զվճիռ իւր գերագոյն ատենին՝ Վրանսիւ վանիոյ. ուր Վիքրովն ստորագրէ, և կնքէ կնքով քաղաքին զամենայն որոշմունս Սահկիստրագին: Սին 'ի դատաւորաց անտի է մեծ դպրապետ և ունի իւր փոխանորդ զմին յիշխանաց երկրորդ ատենին. պաշտօն երկոցունց ևս է մշտնջենաւոր: Ըստ դպրապետ պարտական է գրել համառօտիւ զքննութիւն և զորոշմունս ժողովոյն, և վերծանել դարձեալ յատկնի անդ, զոր վերստին քննեալ անցուցանեն 'ի մատեան Բրոդբօլի. և ապա հրատարակեն զվճիռն, որոյ գործադրութիւն է 'ի ձեռս Տիրէթթօրի Բօլիցիային, որ և է մին յիշխանաց Սահկիստրագին՝ որ յամենայն երիս ամս ընտրի: Ընդ իշխանութեամբ սորա է բանտապետն, և պարտապան է հսկել 'ի վր խաղաղութեան քաղաքին՝ պատժելով զստահակս և զգողս:

Վիքրովն թէպէտ յատենի անդ զահադլուխ նստի, բայց չունի աւելի իշխանութիւն քան զայլ դատաւոր. որ և զամենայն խնդիրս առաջարկէ ժողովոյն, և պարաւանդեալ է ջան դնել սակս պահպանութե օրինաց՝ պատժելով զյանցաւորս, և խրատելով զնոսա՝ եղեալ 'ի բանտի իւրում, որ միշտ կայ առաջի գրան իւրոյ:

330. Երկրորդ ատեանն անուանի Սոթա՝ որ բաղկանայ 'ի 40 դատաւորաց, գլխաւորաց ժողովրդեանն, որոց անկէ հոգալ և հաստատուն պահել զշինուածս հասարակաց և զկալուածս՝ նորոգելով զկամուրջս այլովքն հանդերձ: Սոթա ևս ունին գլխապետ Սոթալ կամ ()րաթօր յորջորջեալ, որ յերիս ամս փոխի. ունի իշխանութիւն երեւելոյ յառաջին ատենի երբ և կամի, և յամենայն եօթնեկի հրամանաւ իւրով ատեան կազմէ. և պարտապան է հսկել 'ի վերայ գործավարաց և պահպանաց շինուածոց քաղաքին, նաև պատուհասել զմիասաբերս եկամտից: Ունի փոխանորդ ինքեան և այլ գործակիցս, որովք վճարէ զդատոս. բայց առանց ստորագրութեան իւրոյ ոչինչ գործ և պարտք վճարին: Վան նաև այլ պաշտօնատարք և իշխանք, որպիսի են՝ Համարակալ, Վանձապետ, Վործակալ, Փաստաբան, Սերակացու աղքատաց, Լյնամակալ որբոց, Հարկապահանջ, Եկեղեցական, ևն:

Լսողիկ կրկին ատենից 52 դատաւորք պարտին լինել յազգէ Հայոց, որոց գլխապետք են Պիրով, Սուդաշ և Տիրէքդոր Բօլիցիոյ, որք ոչ պարտին լինել ազգականք իրերաց: Լսլ եթէ դատախազքն լինիցին ազգական կամ Ղատաւորին, և կամ Պիրովին, հարկ է նոցա տեղի տալ յատենէ փնտի, և չմիտի դատա նոցա: Լմենայն դատախազք պարտին գրով առաջին առնել զառաջարկութիւնս իւրեանց: Յորժամ դատն խառն լինի՝ այս երկու ատեանք՝ ի մի վայր հաւաքին: Երկուսն լինի երբ փոփոխութիւն պաշտօնատարաց հանդերձեալ իցին առնել:

331. Եւ ընտրութիւն դատաւորաց այսպէս լինի. միով եթմեկաւ յառաջ ծանուցանի ժողովրդեան օրն ընտրութեան. և ի նմին աւուր ամենայն քահանայք, մանկունք դպրոցաց և բոլոր ժողովուրդք երթան ի մայր եկեղեցին, և առաջի աք խորհրդոյն ի ծունր իջեալ՝ ասեն զից սուրբ հոգի երգն, և ապա ժողովրդապետն մեծահանդէս պատարագէ վասն երջանկութեան քաղաքին և պայծառութեան ազգին: Եւ ի հետեւալ աւուր ատենակալքն հաւաքին ի դատարանի. և նախ վասն ընտրութեան Պիրովին բաժանեն 52 դատաւորաց կոտորակս թղթոց, որք են լայն 3 մատնաչափ՝ յերիս բաժանեալ, մի ծայրն միայն անբաժան, ուրանոր յետ խօսելոյ վասն օգտի հատարակութեան՝ իւրաքանչիւրոք գրէ ի վերայ թղթոյ իւրոյ զերիս անուանոց, զորս յարմար Զանաչէ Պիրովութեան 12 դատաւորաց (զի ի սոցանէ և եթ մարթ է ընտրել Պիրով). ապա իւրաքանչիւրն ձգէ զգրուած իւր յանօթ վիճակին, զոր երկու երգուեալ իշխանք առեալ երթան յառանձին տեղի և գրեն ցանկ մի անուանոց 12 դատաւորաց Սակիտարագին. և քննեալ զկոտորակս թղթոցն, որչափ անձինք զմի անուն գրեալ են՝ նշանակեն ի ցանկին աւրութեւր այնր անուան, և ապա տարեալ զայն ի ներքս առաջի ատենին ընթեռնուեն, և յորոց վերայ բազմութիւն անուանք գրեալ կան, զայնս առաքեն առ կայսրն Ղերմանիոյ ընտրել յերկից անտի զորն որոշեցէ նա. բայց այս պատիւ գրեթէ միշտ բազմութիւն անուան վիճակի: Եւ քանք իսկ զայն ընտրեն, և ի նմին ժամաւ առաքեն զծառայն հասարակաց, որ առաջի դրան նորա աւետիս տալով արձակէ հրացանս ի նշան ուրախութե:

Օ կնի ընտրութեան Պիրովին լինի ընտրութիւն Սուգաշին նովին օրինակաւ, որ պարտի լինել 'ի հասարակ գատաւորաց անտի: Յետոյ լինի ընտրութիւն Տիրէքգօրի Րօլիցիոյ ևն: Եւ յիւրաքանչիւր ընտրութեան ծառայք քաղաքին երթան առաջի դրանց նոցա արձակեն զհրացանս: Եւ պա զկնի ճաշուն իշխանք Սակիստրագին երթան շնորհաւորեն զընտրեալ իշխանս. յետոյ երթան հասարակ իշխանք և ապա քահանայք: Եւ յս ընտրութիւն լինի երեւք ամսովք յառաջ. այլ մինչեւ է եկեալ հրովարտակ կայսեր սակս հաստատութեան Պիրովին՝ ոչ ոք կարէ մտնել 'ի պաշտօն իւր: Իսկ ընդ ժամանել հրովարտակին անեքեան երթան յեկեղեցին. և առաջի Սրբունէն երգեն Օքեզ Լ'ճ գոհաբանեմք, և յետ հանդիսաւոր պատարագին՝ բազում ուրախութեամբ հրատարակի ընտրութիւնն: Հուսկ յետոյ դատաւորք է քահայք կարգ ըստ կարգի վերստին երթան 'ի քունս նոցա և շնորհաւորեն, և այսպէս կատարի հանդէսն:

ԿԻՌԼԱ

332. Եւ յս թագաւորական ազատ քաղաք կոչի ըստ Սաճ. Ը օհուդաւոր. և ըստ լտ. Եւֆուօյ, քի Հայաքաղաք. զոր շինեցին Հայք յամի տն 1703, 'ի գեղազուարճ դաշտի մերձ 'ի Ը ցմուշ գետակ. և 'ի 1711 ընկալան 'ի կայսերէ զանազան ազատութիւն: Բնակիչք են իբր 6000. ամենեքեան Հայք. և տունք հազար, որք ըստ մեծի մասին աղիւսակերտ են և միայարկ: Սեծատունքն են ազատազնեայք որդւոց յորդիս, և այլք են վաճառականք. կարի սակաւ են աստ արուեստաւորք, և նուաղ օտարազգիք, որք ոչ կարեն զբիւքաղաքացի: Աւնին եղիս եկեղեցիս. առաջին և ժողովրդապետական եկեղեցին նորաշէն նաւիրեալ է սրբոյ Երրորդութե, մեծ և գեղեցիկ, ունի 5 խորանս քարաշէնս, և առ նմին փոքրիկ մատուռն, որ և է մի 'ի փառաւոր և 'ի մեծագործ եկեղեցեաց: Եւրանսիւլանիոյ: Երկրորդ եկեղեցին է յանուն Սողոմոնի, ոչ այնչափ մեծ. նոյնպէս և երրորդն, որ է 'ի ձեռս Ծրանիսկեան մաճառ կրօնաւորաց:

Փողոցք քաղաքիս են լայն և 'ի տեղիս տեղիս քա-

բայատակ, ուր գոյ մեծ գործարան չուխայի, և մեծ բանտ բռնոր Վրանսիվանիոյ. անդ բանտարկէն զամենայն յանցաւորս այնր նահանգի, զոմանս մինչեցմահ: Եւ աւարուծիւն քաղաքիս նման է կաւավարուծեան և օրինաց Պաշպալովի. ունին երկու ատեանս, 12 դատաւորս, և 40 իշխանս՝ որք Սոդա անուանին: Սոքա ևս ունին իրաւունս ոսկանանելոյ զհաւտակս իւրեանց, բայց գործադրուծի վճռոյն կախեալ է՝ ի գերագոյն ատենէ Վրանսիվանիոյ, որոյ անուն է ի Վլուժ քաղաք: Ունին նաև քանի մի գիւղօրէն ընդ տէրութեամբ իւրեանց յեկամուտ քաղաքին, որոց գիւղականք են իւր գերիք այսր հասարակութիւն:

ՍԷՆԴ ՄԻԳԻԹԸ, ԿՈՒՅԻՐՃՈՎ

333. Եւ ընդարձակ քաղաք բարեշէն և բազմամարդ՝ իւր 3 մղոն տարածութեամբ երկայնեալ մերձ ի գետակն, ուր գոն 140 տունք Հայոց. իսկ բուն բնակիչք են Սաքաւ: Հայոց եկեղեցին է գեղեցիկ և պայծառ. ի վերայ կողմնական դրան փորագրեալ կայ յիշատակարանս. * (Թվին 1733 շինեցաւ տաճարս « այս դրամբ հասարակի ժողովրդեան Հայոց Ղուրճա « վու ի ժամանակս Ռէպան տէր Սիմոնի (Թորոսեան, « և տէր Յոհաննէսին. յեկեղեցբանութե (Թորոսի « Ղեմոն, և պիտուութե Ղալարի () հանիսեան. « և այլոց պատուելի արանց, որոց անուանք գրեալ « են ի կոնդակի եկեղեցոյս. գիտ և կարդա, և մեղ « ողորմիս ասա. Ղեմն ||: Եւ իւրաւոր ժողովուրդք քաղաքիս համարին Հայք, յորս գոն ազնուականք, և բազում վաճառականք, որք և ունին սեպհական ատեան, բաղկացեալ յ12 դատաւորաց, յորոց ընտրեն զՊիւրով գլխաւոր հրամանատար: Սոքա վճռեն զամենայն դատոս ազգին, բաց յարեան պատուհասէ. զոր վճռէ ատեան Սաքաւաց. և ոչ իսկ ունին բանտ հասարակաց:

ՍԻԲԵԼԻՅ

334. Եւ գիւղաքաղաք, յորում բաց ի Սաքաւաց գոն 52 տունք Հայոց, և 220 անձինք. որոց գործ է

տուեաւութի : Սղբա եւ ունին սեպհական տառան
 12 դատաւորաց , բայց կախին յատենէն Ղ'ուրձո-
 վի : Ունին եկեղեցի եւ վանատուն աղքատյոյժ . այլ
 բազում ջանիւք եւ բարեկարգութեամբ բազմաշ-
 խատ Հ . Ղէքսանդրի վարդապետին մերոյ Լնճիճեան
 ժողովրդապետի նոցա՝ ոչ միայն եկեղեցին շինեցաւ եւ
 պայծառացաւ , այլ եւ ժողովուրդն կրթութեամբ եւ
 ուսմամբ՝ քաղաքական եւ պանծալի եղև առաջի օտար
 ազգաց : Վասպ 'ի Վրիգորիպօլիս յեկեղեցւոյ Լ ու-
 սաւորչին այսպիսի յիշատակարան . * (Վսկին ՌՃԻԳ 'ի
 ռ (1694) փետ . քն օրն . Եբ Սարգիսի շաբաթն 'ի եր-
 ,, կիրս մաճառաց , որ կոչի գօղայքաղաքս Սիպվիդ
 ,, ասպատակեաց պիղծն թաթար եւ գերեաց լուսաւոր
 ,, չագաւան հայկազան ազգն ժողովրդով քահանայով
 ,, 'ի Եբ պատարագ մատչին ասպատակեաց հարիւր
 ,, քառասուն ութ հօգի . որ եւ նոր Լճ փրկեսցէ նմ
 ,, հաւատացեալս :

ՏԵՎԱ

335. Լ ընդարձակ գիւղաքաղաք բարեշէն , ունի
 բերդ 'ի գլուխ լերին եւ քարաշէն տունս գեղեցիկս .
 կան աստ քանի մի տունք Հայոց վաճառականաց , որք
 ունին փոքրիկ եկեղեցի շինեալ յաղայ Ստեփանն
 Պօնաթեան պաշտաւովցւոյ , բայց չունին հայ քահա-
 նայ , այլ 'ի Փրանչիսկեան քահանայի հովուին : Լ սմին
 քաղաքի չտեսաք ինչ յիշատակաց արժանի՝ բաց 'ի
 քաղաքավար հիւրասիրութենէ բնակչացն :

ԱՅՆՈՒՏ

336. Լ գլխաւոր քաղաք առ Սօրուշ գետով . ու-
 նի բերդ հանդերձ ջրալից խրամով . գտանին 'ի քա-
 ղաքիս քանի մի տունք Հայոց , բայց չունին առանձին
 եկեղեցի :

ԱԳՌՈՒՏ

337. Լ գիւղաքաղաք բարեշէն , ունի ոսկէհանք
 եւ արծաթահանք , եւ քանի մի տունս Հայոց վաճառա-

կանայ : Իսկ նոյնպէս Հայք 'ի Ղուբթա քաղաք , և 'ի Սեւեքն տւան :

ԳԵՁՏԻ ՎԱՇԱՐՀԵԼ

338 . Ի գիւղաքաղաք մեծ և բազմամարդ , ուր գտանին քանի մի տունք Հայոց : Եւրոպէս գոն Հայք 'ի Ղանդա արւան , որ հաղորդի ընդ վերնոյն 'ի ձեռն մեծի կամրջին : Սորա չունին առանձին եկեղեցի և հայ հօ վիւ , որպէս ունին Հայք մեծի քաղաքին () տերհէյայ , ուրանօր կայր յառաջն և երեւելի դպրոց () Եսեանց :

ՄՕՐԱԻՆ ՎԱՇԱՐՀԵԼ

339 . Ի մեծ քաղաք բազմամարդ առ Սորուշ գեւտով . ունի մեծ դպրոց և վանս Փրանչիսկեան կըօնաւորաց : Եւստ ունէին () Եսեանք անուանի դպրոց : Ղտանին աստ 10 տունք Հայոց , և երեւելի վաճառականք . բայց չունին յատուկ եկեղեցի :

ՆԱՅՍՈՑ

340 . Ի նորաշէն ազատ քաղաք Թագաւորական կառուցեալ 'ի հիւսիսակողմն մեծի գետոյն Ղունայի հանդէպ անառիկ բերդին Բեդրովարաթինու . ուր հասաք ընդ նոյն գետ լաստափայտիւ՝ յետ շքեւոյ յայլ և այլ քաղաքս Սաճառաստանու և Սլաւիոյ : Եւս քաղաք բարեշէն ունի բազում տունս և քաղաքական շինութիւնս և եկեղեցիս : () առաջագոյն բազում էին Հայք 'ի քաղաքիս և երեւելի վաճառականք , շատք 'ի Պէլլղատէ փոխադրեալք այսր . այլ այժմ իբր 30 տունք Հայոց մնացին , որք ունին փառաւոր եկեղեցի քարաշէն յանուն սրբոյ Եւսաւորչին , և ագ նմին քարաշէն բնակարան ժողովրդապետին հանդերձ պարտիզաւ , որ ժամանէ մինչև ցգեան Ղունա : Եւս վանատուն և եկեղեցի պայծառացաւ առ հոգաբարձութեամբ բազմարդին Հ . Կարապետ վարդապետին մերոյ : Եկեղեցին ունի և կալուածս , որոյ հոգաբարձու լինի ոմն 'ի Սխիթարեան միաբանութենէս կայսերական հրամանաւ . ուրանօր կառարեն

զնծային պաշտամունս ուղղափառ Սաքք յունական ծիսիւ, ոչ ունելով առանձին եկեղեցի.

Յետ աւուրց ինչ անցաք ընդ ահաւոր գետն Ղունա 'ի հանդիպակաց քաղաքն կամ հզօր բերդն Ռէդրօ վարատին 'ի յարգութի եկաւորութի Ռրինգիբէի եղբօր կայսեր ընդ եպիսկոպոսին : Ըյս քաղաք միանայ ընդ վերնոյն 'ի ձեռն մեծի կամրջին ձեացելոյ 'ի միաշար նաւակաց, ուր տեսաք մեծամեծ նաւս եկեալս 'ի Սիստինէ և 'ի Սեաւ ծովէ : Օարմանալի է դիրք բերդիս, որ յամենայն կողմանց ամրացեալ է, և բարձրացեալ յոյժ իբր եռայարկ : Ստորին ներքնաբերդն ամրապիսի բազմարուեստ հնարիւք ձեացեալ է, մինչև մտանէ ընդ գետով. զազաջեաւ բերդին կառուցեալ կան անմատչելի մարտկոցք, գաղտագողի ճանապարհք և որոգայթք : Ըրտաքուստ տեսաք դեմնափոր և լայն խրամս, և 'ի միւս կողմն անմատչելի ապառաժս, այլովքն հանգերձ : Օ այս բերդ առին յամանեանք յամի տն 1526 . որ չէ և իր այսպէս ամրացեալ. այլ 'ի 1687 . անդրէն տիրեցին Սաաաք. ապա յետ անցաւ նելոյ առ Վերմանացիս՝ զօրացուցին յոյժ. և մեծահաշակ պանծալի եղև 'ի 1716 . յորժամ վանեցան անտի թշնամիք և բերդականքն հաշակաւոր յաղթանակ կանգնեցին :

ՕՌԱՏԻԱ կամ ԵՕԿ ՎԱՐՈՑ

341 . Ս բերդաքաղաք մեծ և բազմամարդ. ունի մեծաշէն եկեղեցիս և այլ շինուածս. կան առա 10 տունք հայոց, յորս բազումք են մեծադունք և ազնուականք, բայց չունին եկեղեցի և քահանայ. լատին քահանայք հոգուեն զնոսա :

ԴԵՄԸԼԱՐ. Ի Գ. ԴԵՄԷՆԱ

342 . Ս զօրաւոր բերդաքաղաք գեղեցիկ յոյժ աւրացեալ չորեքկարգեան թանձր պարսպօք. և չորջանակի զինեալ զանազան մարտկոցօք և յոլով թնդանալ թօք : Ըմրակուռ դրունք և խորին խրամք՝ անմատ.

չելի առնեն զայս բերդ, որոյ շրջապատ համարի երկուց ժամուց ճանապարհ, առեալ ընդ նմին և զմարտկոցսն : Այս պայծառ և բազմամարդ քաղաք բոլորովին քարաշէն է և քարայտաակ . տեսաք 'ի նմ' երևելի և գեղեցկանիստ շինուածս, մեծամեծ պալատս և վայելուչ եկեղեցիս :

Սեծագործ և հոյակապ է մայր եկեղեցին . ընդարձակ և վայելչագեղ են հրապարակք և զինարանք քաղաքիս, և չորս մեծաշէն վանորայք հանդերձ կրօնաւորօք : Այն նայե քանի մի տունք Հայոց, այլ չուին յատուկ եկեղեցի և քահանայ : Արդ ելեալ 'ի քաղաքէ աստի՝ անցաք ընդ բազում աւանս և քաղաքս Սաճառասանաւ 'ի բազում տեղիս տեսաք տունս Հայոց և հայ իշխանաւորս, և կառավարիչս 'ի վերայ օտար ազգաց :

ՍԻՊԻՆ . ԸՄ ԳԵՐԺ . ՀԻՐՄԱՆԸՆՈՍԻ

343 . Ապա ազատ քաղաք Թագաւորական, և գլուխ նահանգին՝ Սաբոնացւոց, որ յառաջագոյն էր մայրաքաղաք համօրէն 'Արմանիվանիոյ, ուր էր և առեան արքունի՝ որ յետոյ փոխադրեցաւ 'ի 'Ալեքս քաղաք . աստ է ամբողջ մեծի սպարապետին զինուորական կառավարութեան, և արքունի գանձարան : Այս գեղեցիկ քաղաք՝ մեծ է և բազմամարդ, լի մեծամեծ և բարձր քարաշէն շինուածովք, ամրափակեալ կրկնակի պարսպօք յընդարձակ դաշտավայրի առ Սիպին գետով : Ուղղափառ բնակիչք քաղաքիս ունին 4 . եկեղեցիս . երևելի է ժողովրդապետական եկեղեցին մեծ և գեղեցիկ . ունի մարմարեայ խորանս սիւնաղարդս . առ որով տեսաք զմեծաշէն բնակարանս ժողովրդապետին, ուր երբեմն էր վանատուն Հրեանց : Այն անդ երկու դպրօցք, և մենաստան մի կուսանաց, որք դատարանական զաղջկունս : Այլեւելի է մեծ հրապարակն, և 'ի միջի շատրուան գեղեցկաշէն . նշանաւոր են և ապարանք Պրուդենշալ իշխանին, յորում են վեմ գարդբ, և հաւաքումն նորանշան իրաց և ճարտարագործ նկարուց : Ստանին աստ 'ի Հայոց վաճառականք ոմանք կրպակաւորք :

344. Եւ ազատ Թագաւորական քաղաք առ ՍԻԼ-
լերպախ գետով Տիմնեալ յամի տն 1150. և է աթոռ
վիճակին: Բնակիչք են Սաքսոնիացիք, և ոմանք 'ի
Հայոց, որք պարապեն 'ի տուրեւառս, այլ չունին ա-
ռանձին եկեղեցի:

ԳՌԱՇՈՎ. Ըստ Գերմ. ԳՐՕՆԸԴԱՏԻ

345. Եւ երեւի ազատ քաղաք Թագաւորական,
բազմամարդ, մեծ և պարսպապատ, շինեալ յամի տն
1203 'ի մէջ լերանց՝ առ սահմանօք Սալաբիոյ կամ
Ուլահաւ: Ունի գեղեցիկ շինուածս, և հրապարակս
վայելուչ. փողոցք նորա լայն և քարայտակ, յորս
հոսն ջուրք և մաքրեն զամենայն աղտեղութիւնս:
Հոյակապ և մեծագործ է եկեղեցին Սաքսոնիացւոց
վիմանաշ և բրգազարդ. երկայն 117 քայլ. և լայն 33.
ունի 6 դռունս և զանգակատուն բարձր 136 ոտն.
մինչև 'ի տեղի զանգակաց. իսկ բարձրութիւն զանգա-
կին է 3. կանգուն: Վեղեցկաշէն է եկեղեցին ուղղա-
փառաց, ուր պատարագէաք. զի սակաւածիւ Հայք
տեղւոյս չունին եկեղեցի: Եւս քաղաք ունի երիս
մեծամեծ արուարձանս, յորս բնակին և Ուլահք, որք
ունին հին եկեղեցի բրգազարդ Շէն կոչեցեալ: Եւ
տաքոյ քաղաքին է բերդն, և վանք Յորանչիսկեան կրօ-
նաւորաց:

Եւրդ՝ յետ կալոյ մեր յայս քաղաք սահմանագլուխ
Սահառաստանու՝ ուղղեցաք զքնթացս մեր նախ 'ի Սա-
լաբիա, քի յՈւլահ, և տպա 'ի Պուլդարիա:

ՀԻՅՐ ՍԵՐԵԼՆՆԻ ՅԻՆԵՆՈՒՈՅ

ԲԵԱԿԵԱԼԻ Ի ՎԱԼԱՔԻԱՅ ԵՒ Ի ՄՈԼՏԱՎԻԱՅ:

346. Եւս բարեբեր աշխարհ սահմանակից է Սա-
հառաստանու և Գրանսիլվանիոյ, ուր 'ի հնումն բա-
զում էին Հայք փախուցեալք յԵւլոյ, որք զառաջինն
ատո գիմեցին, և 'ի մեծամեծ քաղաքս կիսով չափ նո-
քա բնակէին: Բայց յետոյ բազումք անցին 'ի Պու-

քօվինայէ 'ի Մաճառստան և 'ի ի Էհաստան, որով
այժմ կարի նուազ մնացին Հայք յայտասիկ կողմանս,
որպէս ռւնիմք ստորագրել 'ի կարգին :

ԳՈՒՔՐԻԷԸ

347. ի Երևելի մայրաքաղաք Սուլթանի կամ Սուլ-
լահու, սահմանակից տէրութեան Գերմանացւոց և
Հոլանդաւոր վաճառատեղի ուր նստի Սուրահալ իշ-
խան կամ Պէկ 'ի կողմանէ տէրութեան (սամանեանց,
և ունի բազարձակ իշխանութիւն, որոյ պալատ է մե-
ծաշէն՝ Վարդի սնուամեալ : Բնակիչք քաղաքիս հա-
շուին 50 հազար, և բոլոր քաղաքն բաժանի 'ի 67.
Թաղս. ամենայն տունք ունին դաւիթս, և ըստ մեծի
մասին են փայտաշէնք. զի անդ սակաւ է քարն. իսկ փռ-
ղոցք են գերանապատ սակս տղմոյ : Բն սովաւ անցա-
նէ գետաին հումպովիցա, յորմէ ելանէ սկի խառն
ընդ աւազոյ, և է եկամուտ կարգեալ համայնի կամ
Վարդուհայն : Ստէպ լուաք 'ի բերանոյ ռամկաց զայս
պիսի ոտանաւոր. * հոնքովիցա արս Կապի, ի նէ պէ'
ո'նա սը Կապի 1. ք հումպովիցա անոյշ ջուր է, այլ
չմեկնի, որ զտն ըմպէ : Բն սը արեսաք աղբիւր, զի բո-
լոր քաղաքն ըմպէ 'ի գետակէ անտի, որ է բարեջուր :
Բազում են եկեղեցիք և փարթամ վանորայք Սու-
լահայ՝ ըստ մեծի մասին քարաշէնք. ըստ ոմանց են 400,
'ի սմին սահմանի : Վեղեցիկ է եկեղեցի և վանատուն
լատինացւոց, ուր օթագայեցաք. որ և կառուցաւ
յաւուրս մեր առաջնորդութեամբ բաղմարգիւն Հ.
Բերդարիսի Պապիկեան տրապիզոնցւոյ : (Կառաջա-
գոյն բաղում էին աստ Հայք, և շինեցին եկեղեցիս.
յորոց երկուք կան մինչև ցայժմ. մին փոքր է, և
միւսն է քեղեցիկ քարաշէն և փառաւոր կառուցեալ
յանուն Հրեշտակապետի. ունի երկու գմբէթս և
բաղում դարդա և անօթս : Իսկ տունք Հայոց են 120.
յորոց ոմանք վաճառական են, և այլք արուեստաւորք :

ՓՕԳԸԱՆ

348. ի Գիւղաքաղաք 24 ժամաւ հեռի 'ի Պոք-
րէշէ, առ որով անցանէ Սիլվով գետ : Բնակիչք ընդ

ամենայն են 7000 տունք : իսկ Հայք յառաջագոյն բա-
զում էին անդ, այլ այժմ են 60 տունք և ունին երկու
եկեղեցիս . մին աք Վեորդ, և միւսն Մճածին հնաշէն,
զոր յետոյ նորոգեցին . ուր կայ և հին պատկեր, առ-
որ գնան յուխտ ամենեքեան : Լլէս այսր քաղաքի է
'ի սահմանի Լաշին . և կէսն 'ի սահմանի Պուրբեշին .
ուստի աք Վեորդայ եկեղեցին է 'ի մասին Պուրբեշի,
և միւսն 'ի մասին Լաշի :

ԵԱԸ

349. Լա մայրաքաղաք Պուղտանու կամ Սոլտա-
վիոյ առ Պաշու գետակաւ, ուր կային յառաջ զա-
նազան ազգք և երեւելի պալատք . այլ այժմ ըստ մե-
ծի մասին անշքացեալ կայ այս քաղաք : Բաց եկեղե-
ցեացն չիք այլ ինչ երեւելի շինուած . յետ փոխադրելոյ
աստ աթոռոյ Պէկին 'ի Սուլոփէ՝ անպակաս են երթեւե-
կութիւնք վաճառականաց : Պալատ և պալատականք
կամ կառավարութիւն լուսակալին նման գոլով Պէ-
կին Պուրբեշի, ըստ այնմ բացարձակ տիրէ Պէկն
բոլոր սահմանաց, և հանգոյն նմին արքայակերպ ճա-
խանոյ : Լա յոմեան կուսակալք են 'ի Սոլտովան Պոյա-
րաց, և ոչ 'ի Ֆէնէնցի Յունաց . որպէս և Պէկն Սուլա-
հու նստի 'ի Պոյարաց երկրին :

Հազարունք շինեցին աստ քանի մի եկեղեցիս . և
ունէին առանձին եպիսկոպոս . այլ այժմ հազիւ գտա-
նին աստ 150 տունք Հայոց, և ունին զերկու եկե-
ղեցիս քարաշէնս անուամբ Լուսաւորչի և Ստուա-
ծածնին . եկեղեցի Լուսաւորչին շինեալ կամ նորո-
գեալ է 190 ամօք յառաջ : իսկ եկեղեցին Ստուա-
ծածնի դնի 400 ամօք յառաջ . որ գմբէթայարի է և
պայծառ . տեսաք և յիշատակարան, որ ասէ * Լա-
,, տարեցաւ գիւղք տումարադրութե 'ի Թվին ԽԾԶ 'ի
,, Լաշ քաղաքն . որոյ արհիեպիսկոպոսն է Տէր Եօհան-
,, նէս Սիդուկեցի : Պատմի անդամոր, Թէ յամի տն
1551 . Ստեփան պէկ Պուղտանու յարոյց մեծ հալա-
ծանա 'ի վերայ Հայոց, և շարչարեաց գնասա յոյժ դառ-
նալ 'ի հումութիւն, բայց ոչ կարաց 'ի գլուխ տանել,
ուստի բազումք ելին անտի : Պատմեցին մեզ Թէ 'ի
ժամանակի նորոգութեան եկեղեցւոյն 'ի կամարի անդ

գտին վէմ մի փորագրեալ 400 ամօք յառաջ : Տեաք
 'ի Սնեագին քաղաքին վաղեմի ճաշոց , որոյ յիշատա-
 կարան այսպէս պատմէ . * Լարտեցաւ քսաֆինն և ա-
 ,, ուաքելախաւս մարգարէաշէն հոգիաբաւղիս այս տառ-
 ,, ձեռամբ ողնամեղ և անարհեստ գրչի Թր Սարգիս
 ,, քէյի , 'ի խնդրոյ անծաւեր և բարեպաշտօն երկու եզ-
 ,, բարց խճյ Սասիլին և խճյ Պաւղոսին . 'ի Թուարե-
 ,, ռուԹես հայկազան սեռիս տովմարի ռիչ ին . 'ի հայ-
 ,, բապետուն հայոց Թն Թր Փիլիպպոսին և առաջնոր-
 ,, դուն Թր Լիդրէաս արհեստիկին պուղտանաց եր-
 ,, կրի : Եւ ԹադաւորուԹեն Սասիլ բարեպաշտ վովո-
 ,, տային . մայրաքաղաքն Եւաջ ընդ հովանեաւ Եր
 ,, Լ'Ծամնին . և Եր Լ ուսաւորին . և քէյուլեն Թր Սով-
 ,, սեսին , և Թր Լյւնորին . Թր Ս ուկասին , և գրչիս , և
 ,, երեցփոխանուն խճյ Սկսենտին ։

ԴԵՓՈՒՋ

350. Եւ քաղաք Պուղտանու առ Պալատ գետա-
 կաւ՝ 16 Ժամաւ հեռի 'ի Եւաջ . ուր գոն 1500 տունք
 Սոլտովանք ունին 4 եկեղեցիս : Եւ առաջագոյն հայք
 բազում էին աստ , այժմ հազիւ գտանին 200 , աճինք
 և ունին եկեղեցի : Սուլտովցիք աստ էին յառաջ , ուր
 գոյ կամուրջ շինեալ 'ի Վրփրի իշխանէն (320) : Ս'երձ
 է աստ Պալատ աւան , ուր գոն քանի մի տունք հայոց ,
 և ամենեքին պարտապին 'ի տուրեւառս :

ՌՕՄԱՆ

351. Եւ քաղաք կառուցեալ առ երի Սոլտովա
 գետակին , որ Թափի 'ի Սերէտ գետ հեռի 'ի Եւաջ
 16 Ժամաւ : Բնակիչք են 1500 տունք , որոց կէս յա-
 ռաջ հայք էին . այժմ գոն 110 տունք հայոց : Եկեղե-
 ցին հայոց է յանուն Լ'Ծամնին շինեալ 200 ամօք յա-
 ռաջ , որոյ յիշատակարան գնէ , Թէ կատարեցաւ
 հոգաբարձուԹի Թր Լյաշատուրին . և արդեամբք Եւ
 կորչային . ու բանօր գոյ հին աւետարան 600 ամաց :

ՓՕԴՈՒՇԱՆ

352. **Ի** անուանի քաղաք վաճառականաց իբր 18 ժամաւ հեռի 'ի Երաշէ՛ հանդէպ Սուլօվայի, ուր գոն 400 տունք Հայոց և ունին երկու եկեղեցիս յանուն Եր. Իճաճնին, և սրբոյ Երրորդուծե. առաջինն է 480 ամաց, իսկ երկրորդն նորաշէն: Եստանօր երեւին աւերակք հին շինուածոց. գոն նաև անօթք և գրչա-գիր մատենաք բերեալք յԵնոյ: 'Ի յիշատակարանի եկեղեցւոյն կամենիցի դնի. * ՎԻՄ լուսաւորէ պոտ-ն չանցի հայր Զովսեփին զհոգին, ունի յշնի մէկ շուր-ն ջառմ պունախաշ և այլ պատարագի զգեստ ॥:

ՀՕԳՆԱՑ

353. **Ի** քաղաք փոքրիկ՝ 20 ժամաւ հեռի 'ի Երաշէ, առ որով անցանէ գետակ բարեջուր. և ունի մեծ աղէհանք: Վաճառ 60 տունք Հայոց, և ունին եկեղեցի փայտաշէն յանուն Իճաճնին: Հերցա քաղաք չէ հեռի աստի, որ սահմանակից է գերմանացւոց. ուր գոն 10 տունք Հայոց եկեալք 'ի Փօգչանէ:

ԳԱՍԱԾ Խճ՝ ԳԱՍԱԾ

354. **Ի** բարեկից քաղաք և անուանի նաւահան-գիստ Սոլտավիոյ շինեալ յեզերս Վոլնայի 'ի միջոցի Սերատ և Բրուտ գետոց, 36 ժամաւ հեռի 'ի Երաշէ: Ուր բազում են երթեկուծիւնք նաւուց և վաճառականաց. յորմէ բարձեալ տանին յորով ցորեան և զամենայն տեսակ ուտելեաց: Եստանօր գոն 30 տունք Հայոց, և ունին եկեղեցի յանուն Իճաճնին: Զաբեւելեան կողմն 'ի բերան Սերատ գետոյ գոն աւերակք հին քաղաքի, զոր բնակիչք կերկիս անուանեն. աստի ելանեն հին դրամք, որք ցուցանեն, թէ 'ի ժամանակս Տրայիանոսի կայսեր շինեալ է:

ՊՈՒՎԱԵՐԻՆ

355. Հայք որ բնակին յայսմ աշխարհի՝ ոչ երեւին եկեալք ուղղակի յԵնոյ, այլ 'ի Պարսկաստանէ. սա-

ԳՈՒՌԱԶ

361. **Ի** փոքրիկ քաղաք, այլ անուանի վասն վա-
ճառականութե. զի էր նաւահանգիստ Խալիփայի, ուր
լինէր յառաջագոյն մեծ տօնավաճառ: **Ի** Պօւռաղաղ
գոն 20 տունք Հայոց, և ունին զեկեղեցի յանուն **Ի**ս-
տուածածնին: **Ի**ստ է մեծ ծոց սեաւ ծովու, ուր շքե-
ջեցաք յամի տն 1808: (Տէս 'ի Պոնտոս 259):

ԳԱԳԱ ՏԱՆԻ

362. **Ի** քաղաք անշուք. ունի ծովածոց, ուր Թա-
փի գետանէ քաղաքին: **Ի** մերձակայ լերինս գտանին
մեծամեծ արծիւք. մինչև կարել յափշտակել զսլաւս
'ի հովտաց: **Ի**ստ գոն 40 տունք Հայոց, որք ունին հին
եկեղեցի քարաշէն յանուն **Ս**արազայ խաչին:

Տեսաք 'ի Ղրիգորիպօլիս յեկեղեցւոյ սրբոյն **Ս**ա-
տարինէի (Հայսմաւուրք բոլորագիր մագաղաթեայ գը-
րեալ 'ի Կոստանդինուպօլիս յեկեղեցւոյ **Ս**ճածնին
յաւուրս **Ս**ուլդան **Ս**ահմետին 'ի Թուին Հայոց ՌՃԻԻ
(1675): Պատմէ թէ այս Թագաւոր էառ զԼիւրիտ և
զԼյամնից, և զբազում քրիստոնեայս գերի վարեաց.
ապա ասէ. * Եւ եղաւ յիշատակս այս այսմաւուր 'ի
„ Պապատաղին. 'ի **Ս**արազայ խաչ կոչեցեալ եկեղե-
„ ցին... աղաչեմ յիշել... զգծօղս զՀոլմս երէց ॥

ՏԻՄԷԹՕՔԱՅ

363. **Ի** քաղաք անշուք, ուր բնակին զանազան
ազգք. տունք Հայոց են 20. և ունին գեղեցիկաշէն ե-
կեղեցի 'ի վերայ լերին յանուն սրբոյն Ղեորգայ:

Սերձ է աւանն Փաղարձըխ, ուր գոն 30 տունք
Հայոց. եկեղեցին է նորաշէն: **Ի**ստ լինի տօնավա-
ճառ, և անպակաս է երթեկութի վաճառականաց:

ԴԸՌԵՕՎԱ, ԷՄԴ ԴՐԵՕՎԻ

364. **Ի** քաղաք բարեշէն և բազմամարդ. ունի
հրապարական շինուածս, իջևանս վաճառականաց,

և մզկիթս : Ուր գոն բազում Յոյնք և Պուլղարք և է աթոռ Մետրապօլտին համօրէն Պուլղարաց , որք ունին 18 եկեղեցիս : Իստ սակաւ են Հայք . բայց ունին գեղեցիկաշէն եկեղեցի : Իստ անուանի քաղաք ունի բերդ 'ի վերայ ապառաժի 'ի ձև վեցանկիւնի հանդերձ 5 դրամբք . զոր շուրջանակի պատէ բազուկ մի 'Կոււնայի , իջեալ 'ի բերդէ անտի . ուր գոն և կրկին աշտարակք :

ՖԻԼԻՊՊԷ

365. Սաղեմի քաղաք հռչակաւոր՝ կառուցեալ յարքունի ճանապարհին՝ լի հին շինուածովք . ունի գեղեցիկ շուկայս , իջեանս , բաղանիս , մզկիթս և եկեղեցիս . երևելի է աթոռանիստ եկեղեցի Մետրապօլտին թորակիոյ : Գտանին անդ յազգէս Հայոց 100 տունք , որք յառաջ աւելի էին . և ունին զեկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի : Ուր 'ի ծայր լերին գոյ քառակուսի աշտարակ իբրև դղեակ իւր . գլխաւոր բնակիչք տեղւոյս են Պուլղարք : Են աստ երկու քաղաշէն մատուռք խաչաձևք . բնակիչք պատմեցին թէ 'ի միումն քարոզեալ է սուրբ առաքեալն Պօղոս : Իւր տաքոյ քաղաքին երևին բազում հողակոյտք գերեզմանք նախնի Հռովմայեցւոց անկելոց 'ի պատերազմի :

ԹԱԹԱՐ ԳԱԶԱՐԻ

366. Ի քաղաք կառուցեալ յարքունի ճանապարհին առ Մերիճ գետով . ուր լինի ամրատամէ տօնաժաճառ , զոր Մարաշ կոչեն . Իլխաւոր բնակիչք սորա են այլազգիք և Յոյնք . գոն և 30 տունք Հայոց , որք ունին զեկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի : Մերձ է աստ կիրճն ապառաժուտ շէնկէ լերին . ուր երևին Թագորդք հին կամարակապ դրան , զոր ասեն Թագեալ 'ի ժամանակէ Տրայիանոսի կայսեր :

ԳԻԻՄԻԼՃԻՆԷ

367. Ի քաղաք անշուք . ունի մզկիթս , բաղանիս և իջեանս . ուր գոն և 20 տունք Հայոց : Իսկ 'ի շուրջ

լու են 100 տունք Հայոց, և ունին զեկեղեցի յանուն սրբոյն Սէորգայ. ուր գոյ և հրաշագործ պատկեր : Նառաջագոյն բազում էին Հայք յայսոսիկ կողմանս. մանաւանդ 'ի հռչակաւոր քաղաքն Սփեա, որ է վաղեմի մայրաքաղաք և երեւելի վաճառատեղի. որպէս երևին ցարդ մնացորդք հին շինուածոց. ևս և առողջացուցիչ ջուրք և հանք ոսկւոյ : Սակայն հայ բնակիչք ցրուեալ կան յայլեայլ կողմանս :

ԵՏՐԷՆԵ

368. **Ի** վաղեմի մայրաքաղաք հռչակաւոր 'ի հնումն Միքիանուպօլս անուանեալ, որոյ շրջապատ է 9 մղն. յիւրաքանչիւր կողմունս պարսպին կառուցեալ կան 12 աշտարակք 'ի պաշտպանութի : Ուրանօր գոյ այլ բերդ քառակուսի, յորոյ յիւրաքանչիւր անկիւնս շինեալ կան բոլորաձև աշտարակք : 'Ի սմին քաղաքի են բազում երեւելի շինուածք, վայելուչ փողոցք և շուկայք, մեծաշէն իջևանք, պէղադիստանք, և պալատք : Լրկին են անդ արքունիք, և 42 մեծագործ մզկիթք. յորոց 10 գոլով առաւել հոյակապ՝ Սելաթի հօսին. քաւարքունականք : 'Իլուխ ամենեցուն է մզկիթն Սելթէ. շինեալ 'ի ք սուլ. Սելիմէ յամի տն 1574. ունի ասէն 999 լուսամուտս. զմբէթ նորա կանգնեալ իայ 'ի վերայ 8 կամարաց, զոր մեծ դնեն երկու կանգնաւ քան զ'յա սօփիային. ունի 4 մինարէս ուղղաձիգ համեմատս հանդերձ 3 շէրիֆէիք : 'Իրունք քաղաքիս են 10. մերձ 'ի նոր ապարանս արքունի է. քարաշէն կամուրջն 10 կամարօք, առ որով անցանէ գետակ. թող և զայլ երեւելի կամուրջս և ջրաբաշի աշտարակս այլովքն հանդերձ : 'Ի սմին քաղաքի բնակին գրեթէ ամենայն ազգաց վաճառականք : Հայկազունք յաճախեցին աստ և բազմացան, և շինեցին փառաւոր եկեղեցի յանուն սրբոյն (Սէորգորոսի, ուր է աթոռ Մբեպիսկոպոսին. այժմ են աստ 1000 տունք Հայոց, այլ 'ի վաղ ժամանակաց սկսան. Հայք բնականաւ աստ. քանզի 'ի թ դարու բնակէր անդ հատուած յ'յա շակունի նախարարութենէ, յորոց էր Խ Սաիւ կայսր մակեդոնացի, ըստ որում բերէ Լյուստանդին 'Պէրփէ. ուլթէն յասեն. * 'Ի դաւառէն մակեդոնիոյ ունէք

» Գահիզքն . և վերաբերէր առ Հայոս արշակունիս ազ-
 » Գաւ ։ Սոցա առաջինք , որք ելին 'ի Հայաստանէ՝
 էին երկուք , որք 'ի Ե գարու նախ եկին 'ի Մոստանդի-
 նուպօլիս . այլ բերեալ նոցա զքնոտանիս և զգաւակս փո-
 խադրեցան 'ի Ֆիլիքոս քաղաք Սակեդոնիոյ , և ան-
 տուստ յԱդրիանուպօլիս . ուր * Տեսեալ նոցա (ասէ)
 » զյարմար և զպատշաճ տեղին , իբր 'ի սեպհական
 » ցեղ և 'ի տուն բնակաւորեալ՝ աճեցան բազմութիւն .
 » և ըստ բաւականին առատ ընչիւք ձօնաճալով , ըզ-
 » Հայրենի ազնուականութիւն և զգարմ անխառն պա-
 » Տելով ։ Յիշատակի 'ի գիրս թէ 'ի սկիզբն թ գա-
 րու քաղաքապետ Ադրիանուպօլսոյ էր Հայկազուն
 Բանգրադուգա իշխան :

ՎԱՌՆԱ

369. Ս քաղաք ծովահայեաց և բարեկից վաճա-
 ւատեղի . ունի մեծագործ բերդ շինեալ 'ի գլուխ անդր
 ծովածոցոյն . առ որով անցանէ գետն Ղաֆէ օաղի . յու-
 րոյ վերայ կառուցեալ կայ մեծ կամուրջ : Հայոս քա-
 ղաք անպակաս են երթեկութիւնք վաճառականաց ,
 և բնակիչք են 'ի զանազան ազգաց : Հառաջագոյն բա-
 ղում էին աստ Հայք , որք 'ի Ժամանակս պատերազ-
 մաց ցիրեցան եղեն , այլ յանդորդանալ քաղաքին դար-
 ձեալ Ժողովեցան . ուստի այժմ գտանին աստ 150
 տունք Հայոց . եկեղեցին է յանուն սրբոյն Սարգսի ,
 և հրաշագործ սրտերն է ուխտատեղի բարեպաշտից :

ԻԳՐԱՅԻՆ

370. Արտէշտուկ բաղումք 'ի Հայոց Պուլղարիոյ
 ցրուեցան 'ի քաղաքս Ղաւնայի . և բաղումք յԱնեց-
 ւոց նաւու մտեալ 'ի Ղաւնա ելին 'ի քաղաքս և 'ի նա-
 ւահանդիստս մեծի գետոյն . և անտի չորան 'ի Սուտա-
 վիա , նմին իրի հարկ եղև բանիս անցանել ընդ այսս
 և խօսիլ 'ի վերայ մնացեալ Հայոց :

Իրդ՝ Իպրայիլ բարեկից քաղաք անկանի 'ի ձախա-
 կողմն Ղաւնայի՝ սակաւ ինչ 'ի վեր քան զբերան Սէրէ-
 դին գետոյ (318) . որ ունի բերդ ամուր 5 աշտարա-
 կօք : Բնակիչք են 'ի զանազան ազգաց . ուր գոն և 20

տունը Հայոց, և ունին զեկեղեցի: Վառահանգիստն է ամբարանոց վաճառաց, ուրանօր հաւաքին ամենայն տեսակք ուտելեաց, և բարձեալ տանին անտի յայլեայլ տեղիս: Վառնա գետ աստ բաժանի՝ ի զանազան առաջս:

ԻՅՄԱՅԻԼ

371. **Լ** բերդաքաղաք անուանի ՚ի հիւսիսահողմն Վառնայի, ուր Թափի (Բրուտ գետ (401). նաւահանգիստն է բարեւոյց, ուր յաճախեն նաւք, և բարձեալ տանին զամենայն տեսակս ուտելեաց: Զառաջագոյն բազում էին աստ Հայք, և ունէին քարաշէն եկեղեցի յանուն ՄԾաճնին. սակայն ՚ի ժամանակի շինութեան բերդին յափշտակեցաւ յՆՍԼԱՂԳԵԱՅ սակս հուպ լինելոյ ՚ի պարիսպն. որով ցրուեցան անտի Հայք, և շատք անցին ՚ի Վրիդորիպօլիս. վս որոյ այժմ հազիւ գտանին անդ 60 տունք Հայոց. և եկեղեցի նոցա է ՚ի փոքրիկ տան (307): Մտի մինչև ցՄԳԵՐԻՄԱՆ բնակէին ՚ի դաշտորայս Պուճազ Թաթարք, որք ապա փոխադրեցան յ()Ղու խըռ (571):

ԻՒԼԻ

372. **Լ** գիւղաքաղաք շինեալ ՚ի վերայ հիւսիսային առաջից Վառնայի. ուր գետն ծովանման լայնարձակ է. և ունի ՚ի միջի անդ զընդարձակ կղզի, որ Թուր լի նել հին Մ. քիլէոս կղզին. որպէս և Վիլի անունս է համառօտեալն Մ. քիլէայ, որ դեգերեցաւ յայսոսիկ կողմանս: (Տես ՚ի Պոնտոս 243), Բերդ սորա է ՚ի լեռնակողմն, առ որով անցանէ գետակ: Օ անազան ազգք բնակին ՚ի Վիլի. յառաջ գոյր անդ բազմութի Հայոց, և ունէին զեկեղեցի յանուն ՄԾաճնին, այլ բազումք անցին ՚ի Վրիդորիպօլիս: Տեսաք ՚ի յայտմաւուրս յիշատակարան, որ ասէ գրեալ ՚ի Պաղճեսարայ ՚ի ՌԺԾԱ. և եղեալ ՚ի քաղաքն Վիլի ՚ի դրունս սուրբ ՄԾաճնին:

ԱԳՐԻՐԾԱՆ

373. **Լ** անուանի ծովահայեաց բերդաքաղաք շինեալ ՚ի ծայրն Պէսարապիոյ ՚ի բերան Տնեօէր գետ:

տոյ, ամրաշէն է և գեղեցկագիր . զի 'ի մի կողմն է ա
հագին խոր խրամ լայն 60 ոտնաչափ . և 'ի միւս կողմն
երկայն ծոց գետոյն , որ հասի 'ի սեաւ ծով : Ուր էր 'ի
հնումն 'Լիգօնիում' քաղաք . որ կայր մինչև ցժամա-
նակս Ղենովացւոց . 'Լոյնպէս առ Տնեսգերաւ գոյր
երևելի թիրաս քաղաք . ուր է այժմ Սայաք գիւղն :
'Ի վերայ բերդին Ղքքիրմանու երևին վեմք հնա-
գիրք . որք բարձեալ եղեն 'ի մօտակայ գերեզմանա-
տանց 'ի ժամանակս նորոգութեան : Օպս բերդ Ղք-
քիրմանու էառ յ()սմանեանց Տիւք Տրուշլիեօ 'ի
վերջին պատերազմի . որ առ սակաւ սակաւ ծաղկի
ընդ տերութեամբ Ռուսաց . ուր և բնակին զանազան
ազգք : Հայք 'ի վաղուց բնակէին աստ, յորոց այժմ մնա-
ցեալ են 150 տունք , որք ունին հին եկեղեցի քարա-
շէն , բայց կիսով չափ լծաղեալ 'ի գետնի . ուր և յի-
շատակին երեք տաճարք 'ի յիշատակարանին , որ ասէ .
* Ս երստին նորոգեալ գրեցաւ ցանգ զանձարանիս
, լեվին ՌճՂԶ . 'ի ծովահայեաց քաղաքն 'Լիգիրման ,
, 'ի գուռն սուրբ Ղստուածածնին , և սուրբ () զսէն-
, դին , և սուրբ Յոհաննու աւետարանչին երկց սրբոց
, տաճարաց ॥ :

ՈՒՊԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ, ԸՆԴՆՈՐ ՌՈՒՍԻԷ.

374. 'Երբ Ռուսիա կոչի այն մասն աշխարհի , որ
սկսեալ 'ի Տօմպասարէ (310) ձգի մինչև ցՏօնախո
գետ , և պարունակէ յինքեան զերիս կուսակալուի՝
Վերսանի , Գաւրիոյ և Կատարինապուլի . ուր գոն
միլիոն մի և հինգ հարիւր հազար բնակիչք , բազում
քաղաքք , և 101 գիւղօրէք միայն օտար հատուածոց :

Սեփ կուսակալ իշխանն նստի 'ի մայրաքաղաքն
()տեստա և իշխէ երկց կուսակալութեանց միանգա-
մացն , որոց առաջին հասանէ մինչև ցգետն Տնեբէր , և
իշխանանիստ քաղաքն է Վերսան . երկրորդն սկսեալ
'ի Տնեբէր գետոյ հասանէ մինչև ցկիրճ . իրամանու ,
պարունակեալ ընդ իւրե զմեծ կղզին Խրիմի . և իշխա-
նանիստ քաղաքն է Ղքմէսլիդ . իսկ երրորդն սկսեալ
յ()զու խըւէ , հասանէ մինչև ցնօր 'Լախիջևան . և

ցլլատարինասլաւ, որ և է իշխանանիստ քաղաք լլա-
ռաւարչին:

Լ՛որդ՝ շրջեալ մեր անձամբ 'ի 'Լոր Սաւսիա տե-
սաք բազում հնութիւնս, տեղիս հին քաղաքաց ծաղ-
կելոց 'ի ժամանակս հեթանոսութեան, հին դամբա-
րանս և դրամս այլովքն հանդերձ: Ս'երձ յԱլիսա-
վէթուպօլիս գտան ընդ երկրաւ կրկին թեք թռչնոյ
ինչ պատեալ ոսկի թիթղամբ. նոյնպէս գտաւ և ձուկն
մի ոսկիապատ: Տեսաք զոտիերս մարդկան և զէնս քա-
ջաց այնպէս այլափոխեալս, զի ընդ հպելն լուծանին
'ի փոշի: 'Ի մէջ Տեբէր գետոյ և Լ՛ջախ ծովու լի են
արձանք խոշորաշէնք կանգնեալք 'ի նախնի հեթանո-
սաց 'ի վերայ գերեզմանաց, յորոց ելանեն մեծամեծ
կմախք (568):

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆՔ ԵՈՐ ՌՈՒՄԻՔՑ

375. Լ՛նեցի հայք զառաջինն փախուցեալք յե-
րեսաց (մաթարաց դիմեցին նախ 'ի իրիմ, և անտի
ծաւալեալք ընդ 'Լոր Սաւսիա՝ բնակեցան յայլ և այլ
քաղաքս մինչև 'ի լատարինասլաւ և 'ի նոր 'Լախի-
ջեան, զորոց զվիճակէ և զքաղաքաց գրեցուք 'ի կար-
գիս աշխարհագրական քննութեամբ:

ՕՏԵՍՍԱ

376. Լ՛որդ՝ Թողեալ մեր զՎրիգորիպօլիս, ուղղե-
ցաք զընթացս յ()տեսա մեծահռչակ մայրաքաղաք
ընդարձակ բազմամարդ և բազմավաճառ. որ յառաջ
քան զմոռանիլ ընդ տէրութեամբ Սաւսաց էր անշուք
վայր, և ունէր մերձ 'ի ծովն, ուր այժմ է արգելա-
նոց, անզօր գզեակ խոճապէյ կոչեցեալ, զոր շինեաց
այլազգի իշխանն խոճա պէկ:

Սակայն 'ի հնումն գոյր յայսոսիկ կողմանս ()տես-
սուս մայրաքաղաք Վաղղիփիտացւոց, որք էին հա-
տուածք եկելք ի Պոմպոնիոսի Սէլայէ: Յամի Խն
1794. Վաւտօվիչ մեծ զօրապետն Սաւսաց էաք զայս
դղեակ խոճապէյ, ուր տէրութիւն Սաւսաց ետ բե-
րել 'ի միջերկրական կղզեաց հատուածս ինչ (Յունաց՝
Հնորհելով նոցա բազում ազատութիւնս. և անուա-

նեայ զտեղին ()տէսսա : Իսկ 'ի 1803 . յամենամն մարտի մեծ դուքսն գաղղիացի անուանեալ Տիւք Տըւրշիեօ նստաւ անդ կուսակալ իշխան, և 'ի հետեւեալ ամի սկսաւ նախ շինել զեկեղեցիս . որով ժողովեցան 8000 բնակիչք : և ապա լցաւ քաղաքն մեծամեծ շինուածովք և քաղաքական կարգօք, մինչ զի այժմ եղև մի յերևելի քաղաքաց Եւրոպայոյ՝ ունելով 30 հազար բնակիչս՝ բաց 'ի զօրաց, որոց զօրագլուխ և մեծ կուսակալ կարգեցաւ յետ Տիւքին մեծ Կոմսն Լանփըւօն մոտերին մեր գաղղիացի . որ բազում մարգասիրութեամբ հիւրընկալեաց զմեզ յամի 1820 : Իսկ զինի սորա կարգեցաւ ընդհանուր կուսակալ Կոմսն Լորոնցով . որ նոյնպէս ոչ սակաւ մարդասիրութիւն ժողովեաց զմեզ 'ի 1828 : Եւս փառաւոր իշխան կառնոյց պալատ մեծագործ յարեւելեան ծայր քաղաքին 'ի վերայ ձախակողմեան հրուանդանի կամ բազկի նաւահանգրստին : Եւ 'ի 1828 բնակեցաւ ()գոստափառ Կայսրուհին Լեքսանդրա Ֆէոտորովնայ որ և 'ի տօնի աւուր ծննդեան մեծի Կայսեր Ռուսաց Լիկողայոսի ամուսնոյն իւրոյ հաճեցաւ տեսանել զմեզ և խօսակցել . նմին իրի աւուրք յառաջ ետ գրել Թուղթ մեծի Կոմսին Լորոնցովի այսպէս . * Պատիւ է՝ ինձ ծանուցանել ձեզ՝ զի մեծափառ Կայսրուհին բարեհաճի ի հանդիպել տեսուէ ձեր 'ի վաղիւ անդր 'ի մետասաներորդ ժամու 'ի պալատան անդ : Եւ լա ինքն Լեհապանծ Կայսրուհին 'ի հետեւեալ աւուր 'ի 25 յունիսի, 1828 . ընկալեալ զմեզ քաղցրութիւն խօսակցեցաւ ոչ սակաւ՝ հարցանելով զվիճակէ մերմէ . և ապա սրբտապնդեաց արիւնհալ 'ի գործ՝ խոստանալով զպաշտպանուի մեծի Կայսեր՝ այլովքն հանդերձ : Եւ ապա մեծ Կոմսն Լորոնցով առաջի մեծամեծացն խօսեցաւ բազում գովուելիս սակս ուսմանց և կրթութեց վարժատան մերոյ :

Եւք աստի սկսանի երկայնաձիգ ծառատունկ զբոսարան վասն քաղաքացւոց 'ի բարձր կայի, որ հայի 'ի վերայ նաւահանգստին, ուր մեծամեծք կարգաւ կառուցին հոյակապ պալատս բարձրադիրս և գեղեցիկս :

Ի միջավայրի անդ սոյն զբոսարանի յաւաւրս մեր կանդնեցին հսկայ արձան պղնձաձոյլ 'ի պատիւ մեծի Սեբաստիոն Տուրշիեօ . որ և անկանի 'ի կատարած ընդար-

ձակ պողոտային հանդէպ ծովուն, որոյ կայեալ 'ի վերայ քարաշէն պատուանդանի և ձգեալ զձեռն՝ մատանք ցուցանէ զգիրս նաւահանգստին :

Հարեմտեան կողմն պատուանդանին փորագրեալ կայ 'ի վերայ մարմարինի Ղսորէա աստուածուհի արդարուե (ՂԵԺ. 673) : 'ի հարաւահողմն՝ Հերմէս 'ի ձեռին օձապատ վերդ (սոր 646) . 'ի հիւսիսահողմն՝ 'ի մեծ աստուածուհի 'ի միում ձեռին մանգաղ, և 'ի միւսունն եղջիւր առատուե (սոր 641) :

Իսկ 'ի ծովակողմն արեւելեան՝ 'ի վերայ սոկէպղինձ տախտակի փորագրեալ կայ ընդ արձանաւ այսպիսի իմն արձանագիր .

Герцогу Еммануилу Дершнелю
Управлявшему
сб 1803 по 1814 годб
Новороссійскимъ краемъ

и

Положившему основаніе благосостоянію
Одессы .

Благодарные кб незабвеннымъ его трудамъ жители
всѣхб сословіи сего города и Губерніи Екашерино-
славской, Херсонской и Таврической воздвигли па-
мятникъ сей

вб 1825 годб

При Новороссійскомъ Генералб—Губернаторб
Графб Воронцовб .

* Իմմանուելի Ղլքսին Տըսիշիեօ կառավարչի
սահմանաց 'իր ռուսիոյ 'ի 1803 ամէ մինչև ց1814,
և հաստողի զսկիզբն բարեկարգուե () տեսայի, Հնոր
հակալու նորին անմուռանալի վաստակոց բնակիչք հա-
մայն ընկերուեց այսր քաղաքի և կուսակալուե Կատա-
րինասլավի, Վերսոնի և Ղուրիոյ կանգնեցին զայս
արձան 'ի 1826 ամի . Իս իշխանուք ընդհանուր կու-
սակալի 'իր ռուսիոյ Կոմսին Ղորոնցօվի || :

() տեսսա է քաղաք գրեթէ ամենայն ազգաց մանա-
ւանդ եւրոպացւոց . ուր տեսաք վաճառականս ամե-
նայն ազգաց և քաղաքաց, որք առնեն տուրեառու-
թիւնս ընդ մեծամեծ քաղաքաց Եւրոպիոյ : Ուստի
և նաւք ամենայն տէրութեանց անպակաս յաճախին

ի նաւահանգիստն , բերեն զվաճառս Լճերոպիոյ , և տանին զցորեան : Լճս նաւահանգիստ է ընդարձակ ծոց Պոնտոսի . ուր սակս ապահովութեան նաւուց՝ տերութիւն Ռուսաց կանգնեաց երկայնաձիգ ամբար տակս ի մէջ ծովուն յերկուց կողմանց ընդարձակ մի ջոցաւ : Լճաքիկ կրկին բազուկք երկայնեալք ի ծով անգը՝ խորտակեն զալիս և յանդորրու պահեն զնաւս : Զաջակողմեան ամբարտակն մերձենան նաւք նորեկք . իսկ ի միւսն մաքրեալքն կամ ապահովացեալ նաւք ի հիւանդութենէ :

377 . Լճս քաղաք ընդարձակ է յոյժ և հարթա-
ծաւալ . փողոցքն լայն և ուղղաձիգ . յերկոսին կող-
մունս ամենայն փողոցաց շինեալ կան քարաշէն խրամք՝
առ ի հաւաքել անդ ջուրս , և քարայտտակ ճանա-
պարհ մարդկան . իսկ միջոցն է ընդարձակ փողոց վանն
սայլից առանց քարի : Շուկայն և փառաւոր կրպակք
շինեալ են ի վերայ մեծամեծ փողոցաց : Լճնայն
տունք են քարաշէն և գեղեցկանիստ , շատք են կրկնա-
յարկ և եռայարկ պղնձապատ : Ղիւրք քաղաքիս է
բարձր և ծովահայեաց . լի են երևելի շինուածք , պալ-
ծառ եկեղեցիք , իջւանք , դպրոցք և մեծաշէն պա-
լատք : Երևելի է մեծ ուսումնարանն մեծի դքսին Տը-
ռըշլիեօ . որոյ ծախիւք և ջանիւք այն կառուցաւ
ընդարձակ և բարձր , քարաշէն և գեղեցիկ , բաժա-
նեալ ի զանազան օրահոս և ի կարգս , ուր հարիւրաւ-
որ մանկունք ուսանին զլեզուագիտութիւն և զու-
սումնականութիւն : Լճն և մեզ վիճակեցաւ կրթել զման-
կունս Ղազգիացւոց , Խաւալացւոց և Վերմանացւոց
խոստովանահայրական պաշտօնիւ՝ ցորձափ եղեալ անդ ,
որպէս ցուցանէ վկայական նոցա :

Ղեղեցկաշէն է սիւնաղարդ թէատրոն քաղաքիս ,
ուր անընդհատ ձեացուցանեն զպլլ և պլլ պատմութիւն :

Լճնայն քրիստոնեայք ունին աստ եկեղեցիս . որ
պէս և Հրեայք ունին սինակոկայ և դպրոց քարաշէն :
Սակայն պայծառ և մեծաշէն է յոյժ եկեղեցին Ռու-
սաց՝ կառուցեալ յանուն սբբոյն Լիկողայոսի ի մեծ
հրապարակի անդ , ի ձե քառակուսի բարձր և լայնա-
նիստ . ունի գերիս գրունս և գերիս միակարգ խորանս
ոսկեզօծս և փառաւորս . յատակն է զարդարեալ ըն-
տիր մարմարիոն քարամբք :

Իսկ եկեղեցին լատինացւոց փոքր է, բայց քարաշէն և գեղեցիկ . ունի յերկոսին կողմանա զերկու աւանդատունս և զերիս խորանս . զպնգակատունն քարաշէն կառուցեալ կայ 'ի ճակատ դրանն, և արտաքոյ ունի զընդարձակ հրապարակ քառակուսի 'ի վերայ չորից երեւելի փողոցաց քաղաքին, և 'ի չորեսին կողմանս չորս մեծամեծ դրունս : Եւ անատունն է քարաշէն կրկնայարկ կառուցեալ յաջակողմն եկեղեցւոյն 'ի վերայ մեծի փողոցին . ունի բակ և գեղեցիկ պարտեզ : Եւ եղև և մեր բնակութիւն՝ ցորձափ եղեաք յայս քաղաք կառավարելով զԺողովուրդն 'ի խնդրոյ մեծի Լյուսին և հոգաբարձուաց, որպէս ցուցանէ հետեւեալ վկայական նոցա գրեալ իտալերէն . * Հաւատարմաւ
 ,, ցուցանի վասն պարզ ճշմարտութեան և վկայութիւն
 ,, ընծայի ամենեցուն, որք տեսանեն զայս, թէ Եւրո-
 ,, գոյապատիւ Հայր Եւսեբիոս Բազիլեան 'ի կարգէ սրբոյն
 ,, Եւսեբիոս Բաբայի Եւսեբիոս Եւսեբիոս, առաքելական քա-
 ,, ռոզի՛ յապաղելն աստ տեսեալ զայս եկեղեցի կա-
 ,, թոլիկաց անխնամ մնացեալ 'ի հոգեւոր վերակա-
 ,, ցուաց, անձնատուր եղև ձրի 'ի սէրն Եւսեբիոս
 ,, նախանձու և եռանդեամբք ոչ միայն 'ի ծառայու-
 ,, թիւն այսր եկեղեցւոյ, 'ի հոգաբարձութիւն և 'ի
 ,, փրկութիւն հոգւոց, այլ նաև 'ի ծառայութիւն Եւ-
 ,, սուստիանի Եւսեբիոս Տրոյիցիոս և 'ի հրապարակա-
 ,, կան Եւսեբիանոցին : Որոյ վասն արդիւնաւորեցաւ
 ,, առնուլ զընդհանուր շնորհակալութիւնս մեր, տալով
 ,, նմա զայս ներկայ վկայական ճշգրտեալ և տո՛րադ-
 ,, րեալ 'ի վսեմափառ Լյուսին Եւսեբիոս 'ի զի-
 ,, նուորական ընդհանուր Լյուսակալէ ԼԵ, ԼԵ, ԼԵ . նաև
 ,, 'ի հոգաբարձու Ժամանակաւոր գործակալաց նոյն
 ,, Լաթոլիկ եկեղեցւոյն, առ 'ի զօրել յամենայն տե-
 ,, ղիս . յորոյ 'ի հաւատարմութիւն ևն :

() տեսաւ . 19 օգոս . 1820 .

Le Comte de Langeron. | (L. S.)

378 . Եկեղեցին Եւսեբիոս է 'ի հարաւեկողմն քաղաքիս . և է բարձր քարաշէն . ունի ընդարձակ հրապարակ : Եւսեբիոս ունին աստ երեւելի դպրոց, ուր ուսանին բազում մանկունք զհարկաւոր ուսմունս :

Երեւելի շինուած է հրապարակական Եւսեբիանոց

քաղաքին բարձր և քարուկիր նախ յերկուս մասունս բաժանեալ արանց և կանանց և յայլ և այլանեակո որոշեալ . ուր գարմանին հիւանդք ամենայն քրիստոնէից . տեսաք 'ի նմին 240 հիւանդս քաղաքին : Հոգաբարձուի գաղղիացի և իտալացի հիւանդաց մեզ յանձնեցաւ հոգեորոպէս ցորչափ եղեաք անգ . որք սակս երախտագիտութեւ ետուն զհետեւեալ գիր շնորհակալուե'ի ձեռն բժշկապետի Հիւանդանոցին գրեալ գաղղիաբէն : * Ստու
 ,, ըադրեալ Տօթօս բժշկուե, Լ'ըքունի խորհրդական
 ,, և բժշկապետ քաղաքական Լ'նկելանոցին () տէսսայի
 ,, վկայեմ և հաստատեմ, թէ Ս'եծապատիւ Հայր
 ,, Ս'ինաս բժշկեան Լ'աքելական Վարդգիւ և Ս'ար
 ,, դապետ Լ'ծաբանութեան ցորչափ ժամանակս մնաց
 ,, յայս քաղաք՝ ակներև եցոյց զքրիստոնէական գուծն
 ,, յաճախելով յԼ'նկելանոցն, որոյ պաշտօն յանձնեալ
 ,, է ինձ . միութարէր անպակաս և մատակարարէր հո
 ,, գեոր նպաստս լաթովիկ հիւանդաց, զորս դժբաղ
 ,, դութիւնն և հիւանդութիւնն ժողովեալ է յայս տե
 ,, ղի գութեան :

,, Լ'յոքիկ հիւանդք, որոց փոխան պարտաւորե
 ,, ցայ լինել շնորհակալու, մատուցանեն ինև զիւրեանց
 ,, անկեղծ շնորհակալութիւնս նմին Լ'քմանաւոր և
 ,, Ս'եծարու վարդապետին . որոյ հեռագնացութիւն 'ի
 ,, մէնջ՝ պատճառէ մեզ աւելի իմն զգալի մորմոք : (Յ
 ,, ըոյ 'ի հաւատարմութիւն գրեցի զայս ներկայ բան
 ,, 'ի վկայութիւն երախտագիտութեան նոցա և իմ :

() Ետեսաւ 16 սեպտ . 1820 .

Pannecet D.r Med. Cons.-d-Cour. || (L.S.)

379 . Վեղեցիկ է հասարակաց պարտեզն 'ի քաղաքամիջի անդ այլ զուրկ 'ի պողաքեր ծառաց : Սակայն շուրջ զքաղաքաւ անպակաս են ծառատունկք և պարտեզք ազգի ազգի պողոց և բուսոց : (Թողում ասել զվայելուչ փոքրիկ գիւղօրէս շուրջ զքաղաքաւ, զոր խոթոս ձայնեն . որք են ամարսնոցք մեծամեծաց : Ուր է արքունի պարտեզն ընդարձակ, և վանք Ուոս կրօնաւորաց :

Հայք բնակին 'ի հարաւակողմն քաղաքին, որք են իւր 30 տունք և աւելի, փոխադրեալք 'ի Վրիգորի-

այդի լի աղբի ազգի պաղածից ծառովք : 'Ի միւս կողմն
անկանի աղէհանն ընդարձակ :

ՆԻՔՕԼԱՅԻՔ

380 . Յամի ամ 1820 'ի սեպտ . 29 ելեալ յ()տեւ
այդէ՝ ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ ցամաք գէպ 'ի ցա
մաքակզգին Խորիմու , քննել զհանգամանս հայկազանց :
Ուստի հասեալ 'ի գիւղն Փէրէսիբ՝ տեսաք զՏէֆիմ
լիճն , որ ունի հաղորդակցութիւն ընդ սեաւ ծովու :
Լպա հասաք 'ի Վօլպի , ուր գոյ նոյնպէս լիճ . և ա
պա 'ի Տէլիէու , որ է ընդարձակ լիճ՝ աղի : Լպա հա
սաք 'ի մերձակայ գիւղաքաղաքն Խանլիբաթ , իւր աղբիւր
թագաւորի . ընդ որ անցանէ փոքրիկ վտակ և գնայ
յ()զու : Լնտի անցեալ ընդ մեծ դաշտն հասաք 'ի
գիւղաքաղաքն Վօուէնիխա՝ շինեալ 'ի բարձրաւան
դակի . առ որով անցանէ մեծատարած գետն Պուկ ,
որ ելեալ 'ի Էհաստանէ՝ Թափի 'ի Լիման ()զուի ,
ոչինչ կարի հեռի աստի . նմին իրի ջուր գետոյն չէ ա
նոյշ . աստ շրջին համարձակ նաւ մեծամեծ նաւք .
(Տեա 'ի Պոնտոս 234) : Լյո գետ 'ի հնունն կոչէր
Հիֆթիս . մերձ 'ի բերանն էր ()լվիս հին մայրա
քաղաք յոյն դաղթականաց , ըստ որում երեւին ցարդ
բազում հնութիւնք , իւր մարմարիոնեայ սիւնք , վեմք
և խարիսիք , նաւ բազում դրամք : Տեսաք 'ի վե
րայ միոյ գրամոյ կառք քառաձի , և 'ի միւս կողմն կին
նստեալ , առ որով գիր լատիներէն այսպէս . pro uti
litate publica . իւր վանն օգտի հասարակաց . զայս դրամ
հատին Հռովմայեցիք երբ տիրեցին այսմ քաղաքի :

Լրդ անցեալ մեր նաւակաւ յայնկոյս գետոյն՝
հասաք 'ի ԼիքօլայիՓ նորաշէն քաղաք գեղեցկատե
սիւ և վայելչագիր , որ յերկուց կողմանց պատի 'ի գե
տոյ անտի . ուր և է անուանի գործարան արքունական
նաւուց Ուստաց , և մեծաշէն պալատ ծովապետին ,
որ նստի աստ , և լի իշխանութեամբ նորա են ոչ միայն
ամենայն պատերազմական նաւք սեաւ ծովու , այլև
ընդարձակ գործատունն կամ պահարանն կարասեաց
պատերազմական նաւուց . որոյ երկայնութիւն է կէս
վերստ՝ բաժանեալ 'ի զանազան վայրս : Ուր գոյ և

երևելի հանդիսարան անգիւտ իրաց բնականաց, ա-
րուեստականաց և գիտութեց. և սև զազափարք նա-
ւուց, հաւաքումն բնական պատմութեանց, մետաղաց,
պատկերաց և աշխարհացուցից ծովու: Բայ աստի
գոն 'ի Վիքուլայիֆ երևելի պալատք և քարաշէն եկե-
ղեցիք: Երբաշէն է եկեղեցին լատինացւոց, և ունի
վանատուն քարաշէն, ուր օթագայեցաք: Երևելի է
քարձրաշէն պալատ Բամիս փաշային կառուցեալ 'ի վե-
րայ բազկի գետոյն. որոյ տանիք են երկաթադարձ. առ-
սովաւ է հասարակաց պարտեզն գեղազուարճ:

ԳԵՐՍՈՆ

381. Երևալ 'ի Վիքուլայիֆէ՝ հասաք յերևելի քա-
ղաքն Բերսոն, որ յառաջագոյն էր անշուք քաղաք
Օափօռօքի խաղախաց. ապա իբրև էանց առ
Ռուսս՝ հետզհետէ այնչափ ծաղկեցաւ երևելի շինուա-
ծովք և վաճառականութեամբ՝ մինչև լինել 'ի տմա 30
հազար բնակչաց, մանաւանդ յաւուրս փօթեմբի մե-
ծանուն դքսին. այլ այժմ՝ նդաղեալ է յոյժ. և օգն
չէ առողջ՝ գոլով առ երի մեծի գետոյն Տներերայ:
Եստ է աթոռ կուսակալ իշխանին, որ իշխէ մինչև
քիւրիզորիպօլիս կից Տօմպասար, և երևելի պալատք
և եկեղեցիք. լատինացւոցն փոքր է, և ունի վանա-
տուն հանդերձ պարտիզաւ: Փողոցք քաղաքիս լայն
են, այլ ոչ այնչափ ձեւաւոր: Իսկ տունք ըստ մեծի մա-
սին են ըստ ձեռք եւրոպեանց: Եւաջի քաղաքիս է մեծ
նաւահանգիստն Տներերայ, ուր յաճախեն մեծ և փոքր
նաւք յամենայն կողմանց: Ենուանի է նաւատեղին.
ուրանօր շինեն մեծամեծ նաւս պատերազմականս. թէ
աստ և թէ 'ի Վիկուլայիֆ շինեն զտաշտս նաւուց և
առաքեն 'ի Սևաստօրօլ առ 'ի կազմակերպել և հան-
գերձել կայմիւք և առադաստիւք (453):

Տներք գետ շահաբեր է յոյժ և լի բազմատեսակ
ձկամբք. ուր լինին մեծամեծ մուռնիայք, մէրսին են:
Ելանէ 'ի Սիւլօս անտառէ իբր 8 մղոնաւ հեռի 'ի
Սիօլիսօյէ, և անցեալ ընդ Իիգուանիա, և ընդ փոքր
Քիւսիա՝ ընդունի զբազում գետս. անցեալ և ընդ
Բերսոն՝ Թափի 'ի Լիման ծոց () զուրի. ընդ որ բե-

րեն զամենայն տեսակս փայտից և մեծամեծ գերանս :
 382. ՚ի մէջ երկուց գետոց Տնեղերայ և Տնեղերայ
 ինքնագլուխ ափրեկին Օ Կիտաստի խաղաղք՝ օկսեալ ՚ի
 Վերսմնէ մինչ և ՅՍտմար, որք էին արք արեանար-
 բուք, գոռ պատերազմողք և աղատամբք . միայն հռա-
 զանդէին զլիսապետի իւրեանց, որ ինքնին վճարէր
 զամենայն վէճս, օպանաներ և կեցուցանէր անկտիս ա-
 մենեկն : Եթէ կամէր՝ օգնէր Սուսաց . ապա թէ ոչ՝
 միանայր ընդ Թշնամիս և հարկանէր զՍուսա : Սենէր
 80 հազար հեծեալ զօրս . ամենեքեան էին յաղթա-
 մարմինք և կորովիք . ոչ ամուսնանային . այլ ստեղ ար-
 շաւեալ ՚ի Ս հաստան և յար կողմանս՝ կողպատէին,
 և գերեալ զմանկուսս՝ մուսցանէին ըստ սովորութեան
 իւրեանց : Օ ինչ և յափշտակէին՝ զկէսն տային եկե-
 դեցոյ իւրեանց, որ փարթամացեալ էր յոյժ յոյժ :
 Իմենքեան փառաւոր զքենուկն ըստ տարազու Սա-
 կեղմնացոց կամ Սմանեանց . այլ յաճախ մտեալ
 ՚ի տիղմս և ՚ի կարաձիւթս աղտեղէին ՚ի ցոյց արհա-
 մարհելոյ զգարդս և զհեշտութիւնս մարմնոյ : Սափ-
 րէին զգլուխս, այլ ՚ի վեր քան զճապտոն փոքր ինչ
 հերս երկայնեալ փաթութէին ընդ ափսն՝ . զոր և կո-
 չէին Լօթրան :

Տեղի սոցա կոչեր Սէփայ, ուր էին աղքատաշէն
 ստորերկրեայ տունք շրջապատեալք հողակոյտ պատ-
 նըշաւ . ցրիւ բնակէին աստ և անդ բաժանեալք ՚ի 38
 թաղս, զորս նոքա Վաթիկէ կամ Վիպիկէ կոչէին . ուր
 իւրաքանչիւր անհատ պարտական էր միանալ ընդ
 միում ՚ի թաղից աստի : Իւրաքանչիւր թաղ ունէր
 Հեման կամ Սեման . քի զօրավար . և ոքա ամենե-
 քեան էին ընդ հպատակութեամբ միոյ զօրագլխի, որ
 կոչէր Վօլքեմի կամ Վօլքի Հեման : Սա ունէր իշ-
 խանական լախտ (Թօփուզ), որ պնչափ ՚ի յարկի էր
 առ նոսա, զի ամենայն աւղէորք, որք ունէին անցա-
 նել ընդ երկիր տէրութեան նոցա նախ երթալին առ
 Վօլքեմին, և առեալ զոմն լախտաւոր՝ նովաւ հանդերձ
 երթային մինչ և ցտահմանադլուխն . որ դր տեսանէր զայն
 լախտ՝ ոչ երբէք մերձենայր առ նոսա . առանց որոյ
 չէր հնար անցանել անտի անվտանգ :

Սայրաքաղաք նոցա կոչէր Լօլօմօտօլտի, ուր ամ
 ըստ ամէ առնէին ժողով : Եթէ դէ ՚ի զօրաց անտի

կամէր ամուսնանալ՝ պարտ էր Թողուլ լի էտէնայն և նսպիլ 'ի Սամար քաղաք . բայց երբ կամէր՝ կարէր Թողուլ զտուն իւր և դալ անդրէն 'ի լի էտէնայն : Թափէտ քրիստոնեայ էին, բայց լի աւելորդապաշտութեամբ . 'ի վերայ մեռելոց առնէին հողաբլուր, որպէս գտանին 'ի բազում տեղիս . յորոց ելանն կմախք : 'ի միումն գտան մեծամեծ ոսկերք . զանին էր Թանձր յոյժ . աջ ձեռն էր 'ի վերայ սրոյն . և մերձ 'ի ձախն գոյր ճանկ ինչ : Թանամի էին Թաթարաց և Ռուսաց . 'ի 1506 . լ անծիպուռսքի Վօջոնին արշաւեաց 'ի Խորիմ ընդդէմ Սէնկլի խանին և բազում նախձիրս գործեաց . որպէս և այլք անպակաս ասպաւտակ սփռէին երբեմն 'ի Թաթարստան, երբեմն 'ի Ռուսաստան, և երբեմն 'ի Էհաստան :

'ի հնումն Թագաւորք լ էհաց զօրացուցին զնոսա առ 'ի դիմադրել նորօրթնամեաց . բայց իբրև ապրաւտամբեցան՝ Թանամի եղեն ամենեցուն, մանաւանդ Ռուսաց : Ռուսի 'ի 1770 տերութիւն Ռուսաց հնարագիտութեամբ իմն կալաւ զՎօջոնին, և առեալ զքաղաքն՝ եբարձ զիշխանութիւն նոցա . և զմեծ մասն փոխադրեաց յերկիր Թամանու, որք այժմ կոչին ջէֆօօսի խաղախք (582) . իսկ այլք ոչ կամեալով հնազանդել Ռուսաց՝ ցրուեցան . ոմանք 'ի մօրուսաւոր խաղախաց, որք կոչին Խաթ խալաթ Թողին զազգ իւրեանց և չօքան առ () ամանեանս և բնակեցան 'ի Վունա, և 'ի Չարշամպա (Պիս . 81) :

ԱԼԷՇԿԻ

383 . Լորդ Թողեալ մեր զերկիր Օ ափօռօքի խաղախաց՝ մտաք 'ի նաւ 'ի Վերսոնէ, անցաք ընդ լայն արձակ գետն հնէբէր, և մտեալ 'ի բազուկ ինչ երկայնաձիգ՝ նաւեցաք 17 վերստ, մինչև հասաք յԱլէշկի գիւղաքաղաք . ուր ելեալ 'ի ցամաք՝ մտաք յընդարձակ աւազուտն : Լստանօր տեսաք զարմանալի քաղաք, և ընդարձակ խորափոս, յորս պատսպարին 'ի ձմերան հազարաւոր ոչխարք, և կերակրին 'ի բոսոց անտի : Լքթէ ոչ էին այս պատսպարանք՝ 'ի կորուստ գնային ոչխարքն ոչ միայն յերեսաց ցրտոյ, այլև 'ի հողմոց, որք յափշտակեալ երբեմն տանին Թափեն զնոսա

'ի սեաւ ծով: Լսյս աւազուտ գնայ ընդ երկայնութիւն
 Տնեբեր գետոյ 'ի բազում մլոնս. իսկ ըստ լայնութե
 հասանէ մինչև Ե()ւ գաբու. որ թուի պատճառեալ 'ի
 Զուրց անտի, երբ բարձրացեալ էր Պմնտոս և ծած-
 կեալ զբազում տեղիս: Լսյս ընդ բանիլ բերանոյ
 Սոսորոսին՝ ծովն յետո գարձաւ, և մնաց աւազն:
 (Տէս 'ի Պմնտոս 6.) Յետ այսորիկ մտաք 'ի մեծ ա-
 նապատն՝ Եղայ (Թաթարաց) կոչեցեալ ()լու խրո-
 ղորմէ զկնի (566). և ապա հասաք 'ի 'Լաւրիա ցամաք
 կղզին Խորիմու, ուր բնակեցան Լնեցիք 'ի ժամանակս
 Ճ'էնովացւոց՝ յետ հարկանելոյ Չարմաղանին զԼնի:
 Տէս 'ի Բեթէ (502):

ԴԱՐՈՒՄ

ՈՐ Ե

ՅԵՄԵՒ ԿԳԼՈՒ ԽՐԻՍՏՈՒ

384. Լայն հաշակաւոր թերակղզի գործվ'ի մէջ 51°. 9'. և 53°. 44'. ըստ արեւելեան երկայնութեան . և 'ի մէջ 44°. 44'. և 45°. 59'. ըստ հիւսիսային լայնութեան , ունի շրջապատ իբր 700 . մղոն , միայն նեղ պարանոցաւ Փէրէզօբին կամ ()-ին կցեալ ընդ () զու խռռին : Ի հիւսիսոյ շրջապատեալ է 'ի Սասրիւ և յԷրզաբ ծովակաց . յարեւելից 'ի նեղուցէն Սոփորոսի . 'ի հարաւոյ 'ի սեաւ ծովէ . և յարեւմտից 'ի մեռեալ ծովակէ : Ըստ Պլինիոսի (Թ . Գ . 12 .) և Ստրաբոնի (Գիրք Թ .) այս թերակղզի ել 'ի ծովէ , և ապա ընկաւ լաւ զանուն 'ի բնակչաց եկելոց 'ի Ղաւրոս լեռանց Էրսիոյ իբր 2000 ամօք յԵջ քան զԲ'ն : Որք և յաւելուն ասել ընդ Ղիոգորի , թէ 'ի հնումն բնակէին 'ի սմ եաւրիկեցիք և սկիւթացիք 1514 ամօք յառաջ քան զԲ'ն . նոյնպէս և Ղրիմէցիք կմ' Ղիմէրացիք էին բնակէլք կղզւոյս . որոց անուանք առեալ են 'ի բառէս Ղաւթոս . քապառաժուտ : Սկիւթացիք լեռնաբնակ էին . սրբ ապա տարածեալ ընդարձակեցին զտէրու թիւն իւրեանց :

385. Ըստ այլոց Ղաւրիկեցիք էին վայրենի ժողովուրդ լեռնաբնակք . ապա 1700 ամօք յառաջ քան զԲ'ն թագուհին Լամզոնաց էին զօրօք յայսկոյս Ղաւայիսի կամ Տօնաւիսի եհաս 'ի Ղաւրիա , և օրինաւ դրեաց նոցա պաշտել զԼ'քէս չմծ և զԼ'նահիտ , անուանելով զայն Տօ Ղաւրօգօլէսիս . իսկ Ղիմէրացիք էին ինքնագլուխ ժողովուրդ ձգեալ 'ի սեաւ ծովէ մինչև ցՊալդիկ : Իսկ ըստ ոմանց հաստուած եղեն անդ և Ղիւրմանք ելեալք 'ի Պարսից , որք և պաշտէին զօմն Լ'քմէն անուն : Լ'քդ նախնի Սկիւթացիք գոլով փա-

խուցեալք 'ի 'Լիւնսէ արքայէն Լ'սորեստանեայց' ստէպ արշաւէին 'ի Վաւրիա . այլ ոչ կարելով հալածական առնել անտի զՎիմերացիս՝ պատասպարեցան 'ի Լերինս, և կոչեցան Վաւրիկեցիք :

386. Բստ Հերոդոտոսի նախնի Սկիւթացիք բնակէին 'ի մէջ Տնեսդէր և Վանուք գետոց . ուրև պաշտէին զԼ'քէս չած, յորոյ 'ի պատիւ կանգնեցին մեծ սեղան և զոհէին 'ի վերայ նորա հարիւրաւոր գերիս 'ի Թնամեաց, ըմպէին զազանաբար զարիւնս նախկին զոհեցոց, ապա հանեալ զմորթս Թնամեացն ծածկէին զգլուխս իւրեանց : Ի ժամանակս Պլուտարքոսի ոչ գիտէին զերաժշտութիւն, բայց օւնէին զպիտանիս . զգեստ նոցա էր մորթ կենդանեաց . գործի նոցա էր սղեղն . վայր նոցա էր անտառ, և բնակարանն սայլ և թիկնաւէտ էին և քաջաղեղն, հեծեալ 'ի ձի արշաւէին ընդ Լերինս . արհամարհէին զոսկի և զախանս պատուականս : Այնպէս նոցա հաւատարիմ էին . և մեծ եղեւն համարէին զանհաւատարմութիւնս պիւստանկան : Հնարեալ էին զարուեստս կտաւադործութեան և երկաթագործութեան : Լ'յլ իբրեւ եհաս անդ հին հատուածն Յունաց՝ փոխեցին զվարս իւրեանց, և ուսան զքաղաքականութիւն :

387. Իշխանք նախնի Վաւրիկեցւոց ամ ըստ ամէ առնէին տօն խրախուծեան մեծամեծաց . ծերք կարգ ըստ կարգի բազմէին . մեծարու անձինք նստէին 'ի սեղան իշխանին, իսկ երիտասարդք տար առեալ զսեղանով կային յոտո : Ինք տալ ուրուք նշանաւոր ձայնի ամենեքեան միանգամայն յոտօ ելանէին . իշխանն յայն ժամ առեալ բաժակ 'ի ձեռին՝ մերձեցուցանէր 'ի բերան իւր, և Թանայր զըրթունս իւր, ապա տայր կարգաւ նոցա միայն, որք սպանեալ էին զոր 'ի Թնամեաց : Թուի թէ այս հեղանիութիւն առնեալ էր արեամբ Թնամեաց, յորում գոյր կաթն՝ հոգ և մեղր . զի գտանի ցարդ նշան այսպիսի արարողութեան առ Սկիւթացիս : Իսկ հանդէսն կատարէր՝ գովելով 'ի վախճանի զերեւելի գործս քաջութեան, զոր արարին 'ի նմին ամի :

Վաւրիկեցի յոյժ յարգի էր առ նոսա՝ լի աւելորդաւ պաշտութեամբ, իսկ գաւազն էին կարի սակաւ . յամենայն գժուարինս գիմէին առ գուշակս՝ գնալով յուխտ 'ի վերայ գերեզմանաց նախնեաց իւրեանց : Երդնուին

դնելով զձեռս 'ի վերայ գերեզմանաց նախնի քաջազանց այնպիսի երկիւղածութեամբ, զի ոչ ոք համար ձակէր երդնուլ ստուծեամբ : Երկու անձինք այնպիսի սիրով կապէին ընդ միմեանս, զի մինչև ցմահ մնային անբաժան . այլ հազիւ ուրեք երեք անձինք . որոց յաջողութիւն և դժբաղդութիւն հասարակաց էր :

Յորժամ երկու պատանեակք կամէին կապիլ ընդ միմեանս սիրով նախ յերկար փորձէին զհաւատարմութիւն իրերաց . ապա հաւաքէին զընտանիս իւրեանց առաջի ծերոց և երդնուին մեռանիլ անվեհեր 'ի վրէմի մեանց : Յետոյ գայլախաղ քարիւ ծակէին զաջ թեւ և հեզուին զարիւնս 'ի մի աման . յոր և միեկին տէգ մի, ապա փոփոխակի ըմպէին՝ կիսով չտփ մեծ, և կիսով չտփ միւսն :

Ունէին և բարոյական սկզբունքս ինչ, որով ցարդ կրթեն զմանկամարդս . Ծ Ր նթանալ զհետ շաւղաց ծնողաց իւրեանց և մի բնաւ հեռանալ 'ի վարուց նոցին : Թ Ս 'ի բնաւ տհաճիլ ընդ սովորութիւնս նախնեաց : Թ Լ ամաստութիւն համարիլ զայն որ թուի 'ի սկզբան դժուարին . և սրբազան համարիլ զայնպիսի դործողութիւն օգտակար, որով անուանի եղեն նախնիք իւրեանց :

Լեոյ 'Ղաւրիոյ :

388. Պատմէ Հերոդոտոս՝ թէ ընդ Թագաւորութեամբ Լքտուսի որդւոյ Լիկէտի 'Ղիմմերացիք հալածեցան յերեսաց Սկիւթացւոց : Յասոն հանդիպեալ 'ի 'Ղաւրիա, ետես զի զոհէին զմարդիկ 'ի տաճարն Լքտեմեայ, ուր թառա եղև մեծ զոհագործ : Պատմիչք Ռուսաց ասեն, թէ 'ի ժամանակս Լքդոնաւորդաց 1200 ամօք յառաջ քան զ'ՐՄ 'Ղաւրիա ծանօթ էր Յունաց . և այնուհետեւ բացաւ ծովային ճանապարհ և եղև երեւելի յոյժ, և բնակիչքն լուսաւորեալ 'ի Յունաց անտի՝ քաղաքական եղեն : Լպա այնուհետև հիմնարկեցին Յոյք փոքր Լսիոյ զ'Ղանդիգափէն կամ Լէրչ, զ(Թէոդոսիա, և զ'Քերսոն իբր 500 ամօք յառաջ քան զ'ՐՄ, որք եղեն առանձին Հասարակապետութիւնք . և առաջինն կոչեցաւ Սպարտան . զորմէ զկնի (551) :

389. Լ՛ըդ Վերսոնացիք էին Հասարակապետութիւն 'ի հարաւային կողմն (Սերակղզւոյս, որք ծաղկեցուցին զՎերսոն վաճառականութեամբ և շինութեամբք մինչև ց) Իհրդատ և անդր : Սքա ըստ Պլէնիբոի եին 'ի նախնի (Սարակացւոց անտի, որք զօրացան 'ի Հերակլիա (Պիս. 49.), և անտի անցեալ ընդբերան Սևաստօքօլի՝ շինեցին զայս քաղաք Վերսոն, և այնչափ անուանի եղեն, մինչև ձգեցին զՀոյսա 'ի քաղաք իւրեանց :

390. Սոփորացիք բռնացեալ էին յարևելեան կողմն Վաւրիոյ 'ի նեղուցն Վերչի. և շինեցին զերկու երևելի քաղաքս, զՎանդիգափէնն 'ի կողմն Լաւոպիոյ, և զԾանահօրիա 'ի կողմն Լսիոյ (538. 44). որոց առաջին թագաւոր՝ կոչեցաւ Լուիսիսիս քս առաջին գլուխ. 480 ամօք յառաջ քան զՎս :

391. Իսկ Սիւսացիք շինեցին զՍէոդոսիա և հետք հետէ այնչափ զօրացան, մինչ զի Սօթիրոս թագաւոր Սոփորոսի չկարաց յաղթել նոցա : Սակայն ամենքեան յետոյ անձնատուր եղեն հզօր արքային Պոնտօսի մեծին Սիհրդատայ 100 ամօք յառաջ քան զՎս : Լսյա այնուհետև արշաւեցին Վուլթի 'ի Վաւրիա և բռնացան Խասարք 'ի լերինս. առ որովք յուծերորդ դարու ծագեցաւ լոյս քրիստոնէութեան յայս թերակղզի. իսկ յիններորդ դարու կայսերք Յունաց տիրեցին Վերսոնի : Յերկոտասաներորդ դարու բաժանեցաւ տէրութիւն Յունաց 'ի փոքր Հասարակապետութիւնս, որք տիրեալ էին ծովեզերաց Վաւրիոյ : Յետոյ Սարմատացի թաւարք մտին 'ի Սէոդոսիա : Յերեքասաներորդ դարու վանեալ զնոսա՝ տիրեցին Ղենովացիք Սէոդոսիոյ և այլոց երևելի վայրաց : Իսկ ամեն ժամանակի զօրացեալ էր մեծ ինքնակալն թաւարաց Ղինկիլխան. ուստի թաւարք մտին 'ի Խրիմ և տիրեցին հիւսիսային մասին. այլ ոչ կարացին առնուլ զնաւահանգիստս և զբերդաքաղաքս 'ի Ղենովացւոց մինչև ց 1454. և այնուհետև թաւար խանք տիրեին 'ի Խրիմ, զորոց ճգգրիտ պատմութիւն համառօտեցուք 'ի գրոց նոցին :

Թափար խառ:

392. Սեծ ինքնակալն Թաթարասանու Ղինկիզ խանն էր թողն իրայեթին. այս անունն Թարգմանի գարբին, որ առնուս էր անուն պատուոյ. իբր զի նախնիք նոցա երկաթազործ էին, և հնարեցին անդ զերկրադործութիւն, որով և ցեղ նոցա դարբին կոչեցաւ: Սորա 'ի սկիզբն տարւոյ իւրեանց շինէին քուրայս, յոր եղեալ զերկաթ ջերմացուցանէին, և ապա հանեալ դնէին 'ի վերայ սայլի, և պար առեալ երգովք և ազօթիւք հարկանէին զայն հանդիսապէս: Ընդ Ղինկէ ծնաւ յամի տն 1154. և 'ի ծնանիւն գտաւ 'ի ձեռին դուստ արեան, զոր գեաք մեկնեցին՝ Թէ արեամբ ունի յաղթել աշխարհի: Սորա անդրանիկ որդին էր Թառչի խան. որ եհաս զօրու ծանաւ մինչև ցհնեբերդեա, և մեռաւ անդ 'ի 1226. վեց ամսովք յառաջ քան զհայր իւր: Թառչի 'ի բարբառ նոցա նշանակէ բարեհիւր. սորա որդին Պաթախան արչաւեաց 'ի Բառաստան, 'ի 1255, 'ի Սաւառս, և 'ի Ղաղմաստա. հանեալ 'ի բաղում վայրս՝ ապականեաց, և մինչ կամէր երթալ 'ի Կաստանդինուպօլիս մեռաւ՝ 'ի 1256. որում յաջորդեաց եղբայր իւր Պէրէի խան. սա ընկալաւ զմահ մէտականութիւն՝ թողեալ զհայրենի կառապաշտութիւն: Նեա սորա Խոթէի խան թողն Պաթախանին յաջորդեաց. ապա Խաղալ, Թաթար, Խրիւի, Խնիւի, Պիրի պէի և այլք հետզհետէ մինչև ցառի Վերէի խան. զորոհալուն 58:

393. Ըյո Հառի Վերէի համարի նախահալ խանից Խրիմու, զոր 'ի մանկութեան իւրում իբրև կանչին թշնամիքն սպանանել՝ գիւղական ոմն անուն Վերէի կամ Կիրայի զերծոյց և պահեաց յանժանութիւն: Ըյո յետ խաղաղութեան կամեցան իշխանք դնել խան 'ի ցեղէ Ղինկիզին, որ յայնժամ նուազեալ էր. յետ բաղում քննութեց գիւղականն յայտնեաց զմանուկն այսու դաւամբ, զի և անուն իւր ընդ նմին յիշեցի մինչև ցվախաճան ժամանակաց: Ըյո ահա այնուհետև Խանք Խրիմու իջեալք 'ի ցեղէ անտի՝ կոչեցան Վերէի կամ Կիրայ:

Հառի Վերէի տիրեաց առանձին 'ի հիւսիսային

կողմն խրիմու, որոյ որդիքն յետ մահուան նորա յա-
րուցին բազում խառվուխ. հուսկ յետոյ վեցերորդ
որդին Սէնիկ Վերէյ յաջորդեաց հօրն՝ ձեռնառուութիւն
Ղենովացոց. ընդ այն ոչ հաճեալ խառվարաց՝ եղին
խան զՀայտէր Վերէյ յամի տն 1448 : Ի սմին ժամանակ
կի միապետական ընդարձակ իշխանութիւն Վարդա-
գաց բաժանեցաւ յերիս խանութիւնս՝ իւրիմու, Լժ-
տէրեանու, և իսաղանու :

394. Լժք որդի Հայտէր Վերէյ խանին փեսայա-
ցեալ էր Շիրին մուղային կամ միրզային՝ որ էարկ
զնա խառնութեամբ ի կալանս Ղենովացոց. ընդ
որս պատգեալ Հայտերայ, որ էր այր տէար, կոչեաց
յօգնութիւն զՍուլդան Սէհեմէտ. և նա առաքեաց
բազում նաւաք զծովապետ իւր Լեւոնի Լճիկա Փա-
շա, որ պաշարեալ էառ զՎեֆէ, և հանեալ անաթ 20
հազար ոսկիս և 4 Ղենովացիս՝ նա և զՍէնիկի առա-
քեաց ի Սասանաքինուպօղիս. և յետ 8 ամուրց կո-
տորեաց զիշխանս Հայոց եղելոյ ի Վեֆէ (507). ա-
պա էառ զՍուտաք, զՊալքալապ, և զայլ ծովեղե-
րեայ քաղաքս. կործանեաց զքաղաքն Սուփորոսի և
զՍանդաբ, և զՎերսոն : Իսկ Սուլդան Սէհեմէտ
երդմեցոյց զՍէնիկի Վերէյ՝ այնուհետև շնտիլ որ
խան ի իւրիմ առանց հաւանութեան (յամանեանց .
և Սէնիկի Վերէյ հպատակեալ նմա՝ եկն նոսառ ի
իւրիմ որում յաջորդեաց Սահաբօ խան այլ չարամիտ ի
1515 : Լժք յետ 9 ամեց մեռաւ, և յաջորդեաց կրտսեր
որդի նորա Սէնիկ Վերէյ. ապա Սադիկ Վերէյ, ապա
Լճիկ Վերէյ, և ապա Սաֆա Վերէյ : Լժք ի լինել բազ-
մապատիկ խառվուխ՝ արքայն (յամանեանց առաքեաց
զՍէնիկ իւր՝ կարգել խան զՏեւէնի Վերէյ կրտսեր որ-
դի Սէնիկ Վերէյ խանին. որում յաջորդեաց Սահաբօ
Վերէյ ի 1575. զորսպանեալ եղին զՍալա Վերէյ. ապա
Ղալի Վերէյ, որ հրամանաւ արքային (յամանեանց ել
պատերազմաւ ընդդէմ Սուտաքի կայսեր. սմա յա-
ջորդեաց Սէնիկ Վերէյ ի 1607 : Սա յազմեցաւ ի Պօկ-
տանքս Հեթմանէն Օսմանօսքի իսաղախաց, որք ի
նմին ժամանակի այնչափ զօրացան՝ մինչև անցին յԼ-
սիա, և կողոպտեցին զՍէնիկ և զՏրապիզոն :

395. Ի 1610. Սահաբօ խան նոսառ ի Պաղքէսէ-
րալ, որ էր ի ցեղէ Ղինկիլ խանին. բայց Սուլդան

Լճմէտ հալածակման արար զնա . և եղ խան զՂանդե-
ապա 'ի 1617 զՍ՝աւուհի, որում յաջորդեաց լնափ խան.
ապա Պանդար, և ապա Ս՝աւուհի որդի Սէլամէթ
Վէրէյի : 'ի 1644 նստաւ խաւմ Վէրէյ եղբայր Սէլ-
մէթին, որ համոզեաց զՍէլմէնիցի Հեթման խաղա-
խաց ելանել 'ի վերայ Վաղմիր արքային Լէհաց,
յորմէ այնչափ փնտոցան լաւթարք՝ մինչև երդուաւ
խաւմ Վէրէյ այլ ոչ ևս պատերազմիլ ընդ Լէհաց :
'ի 1665 . նստաւ ն Սէհէմի Վէրէյ, որոյ ցեղ էր
էր Լէհ. սա միացեալ ընդ Տորոզ Հեթմանին՝ չղբաւ
պաշարել զՍամնից . այլ արքայն ()սմանեանց փո-
խեալ եղ զՍէլմ Վէրէյ այր խոհեմ՝ քաջ և հմուտ պա-
տերազմի, որ 'ի 1672 էառ զՍամնից . ապա փոխեալ
զնա՝ եղին զՍ՝աւուհի Վէրէյ խան, որ արշաւեալ 'ի Ռու-
սաստան՝ աւերեաց զբազում տեղիս . մինչև ստիպեցաւ
Ֆէտոր Յար Ռուսաց առաքել դեսպան 'ի Կոստան-
դինուպօլիս առ Սուլտան Ս՝ահումէտ՝ խօսիլ 'ի խա-
ղաղութիւն :

396. 'ի 1681 . նստաւ Հաճի Վէրէյ խան, այլ անդէն
փոխեալ նորոգ նստաւ Սէլիմ Վէրէյ. զի Սուլ. Ս՝ա-
հումէտ պէտս ունէր քաջ զօրապետի՝ առաքել 'ի վե-
րայ Սէնայի . ուր իբրև յաղթեցան ()սմանեանք՝
Սէլիմ անկաւ յիշխանութենէ, և եղև խան Վէրէյ
Վէրէյ : Եւ իբրև ռուս իշխանն Սալիցին զօրօք
եհաս յ()ու, Սէլիմ դարձեալ հաստատեցաւ յիշխա-
նութեան իւրում և վանեաց զՌուս : Եւ այց իբրև
թաղաւորեաց Սուլ. Սիւլէյման անկաւ յիշխանու-
թենէ Սէլիմ . ուր 'ի միջոցի 2 ամաց նստան 2 խանք .
որով ոտնակոխ եղև խրիմ . մինչև 'ի միտ առին զջո-
րութիւն Սէլիմին, և անդէն եղին զնա խան 'ի 1692 .
որ արար բազում ուղղութիւնս և զօրացոյց ոչ միայն
զտէրութիւն իւր, այլ և զտէրութիւն ()սմանեանց :
Եւ առեալ հրաման՝ չղբաւ 'ի Սէքքէ, և եղաւ նմա
մակնաւուն Հաճի և հայր ինքնակալաց : Սա յորժամ
էր 'ի Սէքքէ՝ արշաւեաց որդի իւր 'ի Ռուդուկա . իսկ
Օ ափօռօքի խաղաղք ելին 'ի վերայ նորա, և հա-
սեալ յ()ու՝ կողոպտեցին զբազում տեղիս :

397. 'ի 1699 . մեծն Պետրոս սկիզբն արար ցու-
ցանել զքաջութիւն իւր 'ի կողմանս Լքախու . յաղ-
թեաց լաւթարաց և զօրաց Սուլ. Լճմետին : Յետ

այսորիկ Սէլիմ խնդրեաց 'ի Սուլ. Սուստաֆայէ՝ եւ լանել յիշխանութենէ, և դնել զՏէվէթ որդին, որ գոլով այր անընդունակ՝ փութով անկաւ յիշխանութենէ և եղև վերստին Սէլիմ, որ յետ բազում քաջադործութեանց և իմաստուն գործոց և օրինաց մեռաւ մեծանուն. և եղաւ մարմին նորա 'ի կարգս խանից 'ի Պաղջէսերայ, որ և այնչափ զօրացեալ էր, մինչև կարէր հանել 250 հազար զօրս (433) :

398 . Յետ մահուան Սէլիմին սկսաւ նուազիւ իշխանութիւն խանից . քանզի Նոյայ Բաթար, որք տարածեալ էին 'ի Ղաւնայէ մինչև ցլուպան դետ Չերքէզի 'ի չորս բաժանեցան : Պոռճափ Բաթար մնացին 'ի միջոցի Ղաւնային և Տնեսդերին . Եփիսն Բաթար 'ի մէջ Տնեսդերին և Տնեսդերին . Եփիսիւն Բաթար 'ի մէջ Լջախու և Տնեսդերին :

Ի 1704 . Սուլ. Բնմէտ կացոյց խան զԽալէ Վերէյ այր բարեսէր, որ յետ սակաւուց մեռաւ 'ի ժանտախտէ, և նստաւ անդրէն Տէվէթ Վերէյ, զոր փոխեալ եդին զՎաբէնիս Վերէյ՝ որ ապա ապստամբեալ յ() սմանեանց՝ ընկեցաւ յիշխանութենէ, և եղև երրորդ անգամ խան Տէվէթ Վերէյ : Սակայն յետ բազում պատերազմաց վերստին նստաւ Վաբէնիս Վերէյ 'ի 1714 . Իսկ յետ երկց ամաց նստաւ Սաթիկ Վերէյ . ապա անդրէն նստաւ Տէվէթ Վերէյ, որում յաջորդեաց Սէնիկ Վերէյ՝ որդի Վաբէնիսին, որոյ ընդգէմ էլին ազնուահայր թաթարաց՝ և յետ բազում խռովութեանց նորոգ ընտրեցին զՎաբէնիս Վերէյ . այլ նորա խոհեմութեամբ հրաժարեալ անդրէն հաստատեցաւ Սէնիկ Վերէյ :

399 . Յամի տն 1725 . յունվարի 28 մեռաւ մեծն Պետրոս կայսր Ռուսաց, որ կտակաւ պատուիրեաց առնուլ զԽրիմ 'ի թաթարաց, որպէս զի ազատեսցի Ռուսաստան 'ի վտանգէ նոցա : Իսկ 'ի 1730 . անկաւ յիշխանութենէ Սէնիկ Վերէյ, և նստաւ երրորդ անգամ Վաբէնիս Վերէյ . և զկնի 5 ամաց անդրէն եկաց Սէնիկ Վերէյ . որ և նորոգեաց զբերդն () ձի, և զբազում տեղիս Խրիմն աւարացոյց, որք քանդեալ էին յաւուրս Վաբէնիսին : Բն սովաւ Լասիկ Սաուշան Ռուսաց անցեալ ընդ Բրապատ՝ արշաւեաց 'ի Խարասու և բազում քանդմունս գործեաց . և անախ

հասեալ 'ի (')օնդար զօրացաւ, և անդրէն արշաւեաց մերձ 'ի Վեֆէ (409) :

'ի 1740 . մեռաւ Լ'նա Թագուհին Սաւայ . և Սէնկլի Վերէյ անկեալ յիշխանութենէ՝ եղև խան Ք Սէլի Վերէյ . այլ անդէն հալածական եղև յերեսաց Թաթարաց և յաջորդեաց Ք Վաբէ : Սակայն դարձեալ զօրացաւ Սէլիմ, որում յաջորդեաց Լ'նա Վերէյ : 'ի սմին ժամանակի իշխանութիւն խանից այնպէս լցեալ էր խռովութեամբ, մինչև յամենայն ամս լինէր փոփոխութիւն խանից : Լ'պա 'ի 1755 . նստաւ Լ'սէլ Վերէյ, որայ մայր՝ գլուզ գերի 'ի գիւղականաց Սաւայ՝ կոչէր Լ'ապէյ . որ լի էր չարութեամբ, մինչև իշխէր և որդւոյն : Յետ սորա նստաւ Սաթի Վերէյ, որ ապա զազում մըւղայս, որում յաջորդեաց մեծ եղբայր իւր այր զազանաբարոյ . և սմայաջորդեաց Վերէլ Վերէյ, որ խոհեմութեամբ կառավարեաց զտէրութիւն իւր : Սմայաջորդեաց Սաթար խան այր բանաստեղծ և քաջ խոհական, որ 'ի 1768 . ոստակեաց զԹաթարս, որք ասպատակեցին զՎալդա քաղաք | հհաց (306) : Լ'յո մեծանուն խան ստիպեալ 'ի խռովութեանց ժամանակին՝ չոքաւ 'ի Պէնտէր, ուր 'ի ձեռն Սիրօքուս բռնէին արքուցին նմա Թոյն մահու :

400 . 'ի 1769 . յաջորդեաց Տէլէթ Վերէյ Թոռն Վերիմին՝ այր տկար և վատասիրտ . որում յաջորդեաց յետ 10 ամսոց Վաբէ, ապա Սէլի : Յաւուրս սորա Սաւաք անցեալ ընդ Լ'րապատ՝ մտին 'ի Խրիմ, և առին զՎեֆէ, զՎալդալա, զԼիւր և զԹաման . ուստի Սէլիմ չոքաւ 'ի Կոստանդինուպոլիս : Յայն ժամակիցն եղև դժուրակ պատերազմացն 'ի մէջ Սաւայ և (')սմանեանց : Լ'պա 'ի 1771 . նստաւ Շակի Վերէյ . և անդէն հաշտեցաւ 'ի Կոստանդինուպոլիս, Թէ Թաթարք ապստամբեցան յ(')սմանեանց, և Սաւաք տիրեցին Խրիմս : Իսկ 'ի 1775 'ի խօսին զհաշտութիւն՝ հաստատեցաւ, Թէ Թաթար խանք անկախ լիցին յ(')սմանեանց և յայլ տէրութեանց . ընդ որ տհաճեալ Թաթարաց և (')սմանեանց՝ առաջնորդութիւն ընկեցին յիշխանութենէ զՄահմէտ Վերէյ և եղին զՏէլէթ Վերէյ . առ որ առաքեաց արքայն (')սմանեանց զսովորական մուշտակն պատուոյ, զփակեղն և զսուրն : Լ'նդայս դժուարացեալ Սաւայ

ձեռնառու եղին Շահին Վերեյի, որ զունդ կազմեալ 'ի թաթարաց և 'ի շերքեզից՝ զօրութեամբ Ռուսաց բռնադատեաց զՏեվլէթ Վերեյ հրաժարիլ յիշխանութենէ. զի արդէն 'ի ձեռս Ռուսաց էին բերդորայք ()ութի, Վրլպուռուսնի, Կերչի և Լէնիգաւէի. ուստի անաշխատ տիրեաց Խրիմն: Բայնոյն և անդ թաթարք ապստամբեցան ընդդէմ Շահին Վերեյին 'ի 1777. և բերեալ 'ի շերքեզէ զեղբայր նորա զՊաւլը Վերեյեղին խան: Իսկ Շահին Վերեյի բռնադատեալ 'ի խռովութեանց աստի՝ փութով փախեալ 'ի Վեֆեյէ 'ի Կէռչ նաւու. և անտի զերծաւ յԱջախ, ուր զօրացեալ զօրօք Ռուսաց՝ դարձաւ անդրէն 'ի Խրիմ, և նուաձեաց զապստամբսն, կոտորելով զբազումս 'ի նոցանէ: Հուսիս յետոյ Ալէք Վերեյ անուանեցաւ խան 'ի կողմանէ ()սմանեանց, և Շահին Վերեյ 'ի կողմանէ Ռուսաց, որք պատերազմեալ մերձ 'ի Պալոզլավա՝ Ալէքիմ փախեալ 'ի Սինապ. և Շահին Վերեյ մնաց 'ի Խրիմ:

401. Բայն 'ի 1779 ապրիլի 21. Շահին Վերեյ հանդիսիւ շնորհեաց զտէրութիւն իւր թագուհոյն Ռուսաց. ուր ապա Սըռզայք և Կլիաւորք թաթարաց երդումն մնալ հաւատարիմ տէրութեան Ռուսաց: Իսկ 'ի 1784. հաւանեցան նաև ()սմանեանք. որով այս ցամաք կղզի անկաւ ընդ իշխանութեամբ այսր տէրութեան մինչև ցայսօր. և այնուհետև սկսան նստիլ յԱղմէջիդ քաղաք կուսակալ իշխանք Ռուսաց՝ Կոռնապուս անուանք, որոց իշխանութիւն ձգի 'ի Տնեբէր գետոյ մինչև ց()սփորոս (542):

Կարէ Սըռզայից:

402. Իստ պատմութեան թաթարաց՝ ընկի տեարք Խրիմի համարէին Սըռզայք կամ Սըրզայք սերունդք հին ազնուական Սողուաց, որոց խանն տայր ընծայս և 'ի պատուի ունէր, նմին իրի զօրաւոր էին: Սըռաբաժանէին 'ի չորս կարգս. առաջին և ազնուագոյնն կոչի Շիրին հոդա. երկրորդն Պալըն հոդա. երրորդն Սաւառա հոդա և չորրորդն Բադըն հոդա. որք ցարդ անխառն պահէն զցեղս իւրեանց. իսկ բառս Սըռզայ կրճատեալ է 'ի բառից աստի Լադը կարէ: Վսն յեր-

կրորդ կարգի և ազնուականք իյաքի խալէ ձայնեալք . որք արդեամբք ծառայելով խանին և տէրութեան եւ լանէին 'ի կարգ ազնուականաց :

Սոքա ամենեքեան էին 'ի պաշտաման խանին , բայց գլխաւորապէս էին երեք , որք կոչէին խան զատէ . Վալդա Սուլդան էր երկրորդ խանին՝ որ նստէր յԱքմէջիդ և ունէր զընդարձակ իշխանութիւն : () Բայէկի Սուլդան նստէր յ() Բ և ժողովէր զեկաւմուտս աղի : Սուրբատին սուլդան նստէր յառաջագոյն մերձ 'ի խարասու և 'ի Վաղջէսէրայ : Ս'եծ մասն թաւ թարաց է յառաջին Սողուաց անտի , որք պիտի են թուլամորթ և հեղք 'ի գործ . և մի մասն են 'ի 'Լօզպ թաթարաց եկեղոց 'ի կողմանց Լ'նափայի , որք աշխատասէր են (567) : Թող զսերեալս 'ի Շէրքէզից , որք քան զամենեսեան բարեձև են և քաղաքական (534) :

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ՑԱՄԱՔԱԿՈՂՄԸ ԽՐԻՍՏՈՒ

403. Բոս բերման ընթացից մերոց զառաջինն հանդիպեցաք 'ի հիւսիսային ցամաքակողմն խրիմու , որ 'ի հնումն շրջապատեալ կարծի յամենայն կողմանց 'ի ջրոյ . ապա բուռն հողմունք յափշտակեալ զաւագուտն հնեբերայ՝ ցին զայս վայր հիւսիսային մասին , և ձեացաւ Պարանոցն ցամաք . ըստ որում յիշէ և Պլինիոս : Բոս սմին օբինակի ձեացաւ աստն բարակ լեզուն Նինիքէի , որ չէ հեռի աստի (560) . ըստ որում ցուցանէ գոյն և որպիսութիւն ներքին և արտաքին աւազակուտից : Եւ այնութիւն այսր պարանոցի է ծ վերստ՝ խրամ բացեալ ծովէ 'ի ծով . և 'ի միջոցի անդ բերդ զօրաւոր () Բ Գալէ ձայնեալ : Եւս խրամ լայն և քարաշէն յարեւելից կուսէ հասանէր 'ի ծովն Սասրիս , և յարեւմտից 'ի ծովն մեռեալ . երբեմն ջուր ծովուն բարձրացեալ հասանէր մինչև ցբերդն :

ՕՌ ԳԱՐՈՒ

404. Բոս Յունաց կոչի Վաֆուս և ըստ Սաւսաց փերէգոփ քի խրամ կամ ջրանցք , ուր 'ի հնումն գոյր պարիսպ հանդերձ աշտարակօք և պատնէշ զօրա-

ւոր ընդդէմ սկիւթացւոց, զոր (Յոյնք՝ Լէօն - Լիօն) քի ճոր պարիսպ ձայնէին : Լ'պա շինեցին ()սմանցիք փոքրիկ բերդ , այլ զօրաւոր՝ ամրացեալ պարսպօք և խրամով . ուր անցեալ ընդ կամուրջն շարժական՝ մտաք 'ի բերդն ընդ դուռն կամարաւոր . ուրանօր չիք երևեւ լի ինչ բաց 'ի հողաբլրոց յամրութի բերդին : Լ'ստի տեսաք միանգամայն զծոյն մեռեալ և զՍասրիս յաջմէ և յահեկէ 'ի ծայրս խրամոց : Լ'ու երի բերդին է դուռն երկաթի՝ մի միայն անցք ցամաք կղզւոյն, ունեւով յաջ և յահեկ խրամ լայն և խորին, որ այժմ անխնամ մնացեալ կայ . որոյ լայնութիւն է 12 գրկաչափ , և խորութիւն 20 ոտն : Որպէս և դուռն կործանեալ կայ և 'ի տեղին կառուցեալ կամուրջ և վայր պահապանաց . արտաքոյ է գիւղաքաղաք նոյնանուն , ուր յաճախեն անցաւորք : Յամի Թն 1698 Ուուք տիրեցին Փէրէգօբին . այլ անդրէն յետս դարձուցին : Լ'ստ նստէր երկրորդ որդի Խանին ()ու պէկի . այլ չունէր իշխանութիւն 'ի վերայ բերդին . քանզի ()սմանեանք իշխէին ամենայն բերդորէից Խրիմու :

ԱՐՄԵԱՆՍՔԻ ՊԱՁԱՐ

405 . Լ' գիւղաքաղաք միակարգ երկայնաձև , ուր յաճախեն՝ ամենայն անցաւորք : որպէս և մեք օթադայեցաք յետ յառաջ խաղալոյ 5 վերստ : Հայք 'ի քաղաքիս են 60 տունք , որք ըստ մեծի մասին եկեալ են 'ի Լ'ախիջլեանէ , և ունին եկեղեցի նորաշէն հանգերձ կաթուղիկէիւ յանուն ննջման Լ'ճաճնին , որ ունի բակ և տունս : Տեսաք յիշատակարան 'ի վերայ հիւսիսային դրանն այսպէս . * (Նիշատակ է սբ նշան » քասպր կողակցին փաշայ խաթ . զաւակացն Ս'ար . » տիրոս սարկաւազին » : Լ'լիտաւոր բնակիչք քաղաքիս գտլով Հայք՝ կոչեցաւ 'ի Ուուսաց Լ'բեանսի պաղար քի Հայոց տօնաւաճառ . զի 'ի չորեքշաբաթի լինի աստ տօնաւաճառ սակայն բազում են և լիւթարք . գոն և Հրէայք դարայիմք , որք ունին քարուկիր սինակոկայ կամարաշէն , որպէս և լիւթարք ունին մշկիթս և իջլանս : Լ'ստի 4 . վերստ յառաջ խաղացեալ տեսաք զընդարձակ աղէհանն , որ ունի զընտիր աղս և առաքէ 'ի Ուուսաստան : Յաճախ տեսաք յայտու

սիկ կողմանս զանազան ազէհանս, որք ըստ օմանց ունին հաղորդակցութիւն ընդ Սասրիս ծովուն: Ձախակողման երկիրն բարեբեր կոչի Չեղար. որ հասանէ ց|Սասրիս. իսկ անկողմանն է երկիր թ|աթիոնու. ուր է ականջ մեռեալ ծովու, որ երթայ մինչև ենցկայն սար Կէօղէզի (449): Ուր երբ բարձրանայ ծով, ջուրն ծածկէ զայս երկիր, և երբեմն բազում քնասս գործէ՝ կռուսանելով զխաչին: Իստի ուղղեալ զընթացս մեր դէպ ց|Թէմըլդէ՝ հեռի 15 վերտիւ անցաք լէ բարաշէն կամուրջ. ուր է ականջ մեռեալ ծովու հարուստ մի մեռեալ՝ ի ցամաք անդր:

ՅԱՄԱՔԱՑԵՂԻՔ ԽՐԻՄՈՒ

406. Եւամելով գննել զառաջինն զյամաքային վայրս Խրիմու՝ ուղղեցաք զընթացս մեր դէպ ուղիղ ընդ հարաւ, և շրջադայեալ ի բարեբեր գիւղօրէս թ|աթարաց և ի գեղեցիկ դաշտավայրս ծածկեալս անասնովք՝ տեսաք զհրապարակութիւն թ|աթարաց: Հօռեկ յետոյ հասաք ի Խարասու միջավայր քաղաք Խրիմու և ի մերձակայ գիւղօրէս, որք էին կալուածք Սըւզայից, ուր իբրև ինքնագլուխ տիրէին նոքա ի ժամանակս Խանից:

ԽԱՐԱՅՈՒ, ԿՈՒ ԽԱՐԱԳԱԶԱՐ

407. Եւ քաղաք բաղնամարդ և անուանի վաճառատեղի նամնայն ազգաց կառուցեալ ի միջավայրի թերակղզւոյն, ուր գիմեն թ|աթարք և քրիստոնեայք յամենայն կողմանց՝ վաճառել և գնել զպիտոյս. մանաւանդ յաւուրս երկուշաբաթի, յորում լինի Պաղար կամ տօնավաճառ ի հրապարակն ծայր քաղաքին յընդարձակ հրապարակի, որ կոչի Եօպաղար: Իկիրք քաղաքին է ցածագոյն՝ շրջապատեալ ի լերանց, որով յամարան տիրէ ջերմութիւն, այլ օդն չէ վնասակար: Նոյնպէս և ի ձմերան թիւրաթեք փողոցք աղմուից պռնեն զքաղաքն: Տունք հասարակ ժողովրդեան են անշիօք. այլ տունք մեծամեծաց՝ բարեշէնք:

Երբեքի է շուկայն լի բազում կրպակօք վաճառականաց և արուեստաւորաց. են ի նմա մեծամեծ ի ջւանք սակս օտարականաց. թիղ զվաճառախօցն ու.

տելեաց և պտղոց, յորս գտանին ամենայն կարևորք քաղաքականաց և գիւղականաց : Եւս 'ի սմա բազում գործարանք խաղախորդաց, օճառագործաց և մոմեղինաց : Ընդ եւս եկեղեցիք 'ի քաղաքիս . Եւթովիկաց, Խուսաց, Նայոց, և Յունաց . 23 մզկիթք (Ժաթարաց : կրկին սինակոկայք, և գարոց Նքէից, որպէս և գարոց Ժաթարաց . 7 ջրաղացք և 1300 բնակարանք . իսկ բնակիչք են առելի քան զտառն հազար : Բազում են Ժաթարք՝ գլխաւոր բնակիչք քաղաքիս . որք 'ի ժամանակէ անտի Ղինկիզ խանին մնացեալ են նախ 'ի կողմանս () ռին . և ապա բազումք աստ ժողովեալ՝ զառաջինն հիմնեցին տնակս յերկոսին կողմանս Խարասու գետոյն, և գիւղաքաղաք ձեացուցեալ՝ անուանեցին Խարասպար, ըստ որում ցարդ անուանեն : Ստամբուլ ևս թէ Ժաթարք զառաջինն հիմնեցին գիւղաքաղաք յարևելեան ծայր քաղաքին, առերի մեծի ապառաժին, օր կոչի Բիւսպա, և ապա աստ փոխադրեցան (420) :

408. Բայ քաղաք գրեթէ յերկի գետոց շրջապատի . Խարասու գետ ելեալ 'ի հարաւային լեռանց գոյ յերկուս բաժանէ զքաղաքն, և շրջան առեալ զնայ ընդարեւելս կոյս 'ի Սարիս . Սառ գետակ գոյ նոյնպէս 'ի հարաւային լեռանց, և 'ի ծայր քաղաքին խառնի 'ի Խարասու . Սարըս անցեալ ընդ հիւսիսային կողմն քաղաքին՝ Թափի նոյնպէս 'ի Խարասու արտաքոյ քաղաքին : Ս հարաւային ծայր քաղաքին երկու վտակք բաժանին 'ի Խարասու գետոյ . մին մտանէ 'ի մի մասն քաղաքին և միւսն 'ի միւս մասն . և պարտաւալ անցանեն ընդ քաղաքամէջն, և ոռոգեալ զգեղեցիկ տարտեղս տանց՝ երթան Թափին 'ի գետ անդր : Երևելեան մասն քաղաքին է բարձրահայեաց և վայելչագիրք, այլ ոչ այնչափ բարեշէն՝ տակա աղքատաշէն բնակատրանաց : Սը է բարձրագիտակ մեծ մզկիթն Եւսնափ քարաշէն և ընդարձակ, այլ 'ի ներքս անշուք . ունի բարձր մինարէ կրկին շէրիֆէիւք, զոր կառուցեալ է Սէնկիւ Բէրէյ խան, օրպէս ընթերցաք զխառակարանն 'ի վերայ վիմի եդեւոյ 'ի ճակատ արտաքին դրանն այսպէս .

پیومشدر رسول الله بو دنیا مومنه فتحه . نصیب اولسون بو مقامیک
معمولرینه جنه . . .

صاحب الخيرات والحسنات منكلى كراى خان دام ذكره غفره محمد

فى سنة 1140

قد وقع تعمير الجامع فى سنة الف ومائتان وخمسة وعشرون فى رجب

* Պոսեոարմաղըրը ուէսիւղաւլանդ պոսիսեա մա՛ըմնէ մէկնէն . նասիպ օլտան պոս մագանէն մասմիրլէրինէ ճէնէնէն . . .

Սահպիւլ խայրան վէլ խասնաթ մէկէն Վիւրայ խան Կոստ զէրիհոս դարբէ մահարբէ՛մ Քի սէնէնէն 1140 .

Ղապուշայ Թափրէւ ճամօյ Քիյ սէնէնէն էլք վէ մէկնէն վէ խասնէնէն վէ Իշրան Քիյ բէճէպ (1225) .

Լստանօր է բնակարան Շէյխին և Սօփուից՝ որք յաւուրս ուրբաթու ժողովեալ 'ի մզկիթն՝ հարուստ մի երգեն պարառեալ շուրջ զՇէյխիւ ձայնելով հա . և անընդհատ շարժեալ զգլուխս՝ այնչափ գոչեն , մինչև ոմանք թալկանան փրփրեալ բերանով . ռամիկք զայն փրփուր առեալ 'ի բերանոյ նոցա՝ օծանին այնու : Լստի սկսանի ընդարձակ դաշտն գեղեցկադիր և հասանէ մինչև ցգերեզմանատուն հայոց , ուր կայ աղբիւր ինքնաբուզի և վտակ . առ որով անցանէ գետակն՝ Վնազ և անկանի 'ի գետն խարասու : Վ վերին ծայր դաշտին 'ի բարձր կայի շինեցաւ հրամանաւ Ղատարինէ թազուհէոյն ընդարձակ զինուորանոց , ուրանօր գունդ մի զօրաց կարգեալ 'ի պահպանութիւն քաղաքին և բոլոր խորիմու անպակաս առնեն կրթութիւն . և յամարան անդ վրանաբնակ լինին :

Վ ձախակողմն մզկիթին յառաջագոյն էր թաղ հայոց խարաղաճ կոչեցեալ , ուր այժմ՝ սկսան նորոգ հիմնել բնակութիւն : Լստեղեաւս 'ի հարաւային ծայր քաղաքին է զուարճալի պարտէզ Պիւլիւլէ պահճէ , յոքոյ 'ի միոյ կողմանէ անցանէ վերոյասացեալ վտակն Լուլի , և 'ի միւս կողմանէ խարասու գետ :

Իսկ 'ի ձախակողմն մզկիթին գոյ այլ թաղ կոչեցեալ Լճէ՛մ հալալէսի , ուր յառաջագոյն բնակէին Պարսկահայք : Լստի 'ի վեր է թաղն շէօճէկճի , ուր բնակէին բրուսք , և ճիյիւր ունէին եկեղեցի : Լստեղեաւս 'ի բլրի անդ կառուցեալ կայ քարաշէն մեծ կամուրջ Սիսաէր Քեօթիւսի յաւէտ 'ի դիւրութիւն անցաւորաց առ թիկամքք քաղաքին :

Այս Թաղ հաղորդի ընդ ըուն քաղաքին 'ի ձեռն
հին կամրջի կոչեցելոյ Օ քնձիւլի Գեօրիւ, զի 'ի հնուն
յերկուց կողմանց շղթայ կապեալ յայնկոյս անցանէին
ընդ տախտակաժաճն, այլ յետ ժամանակաց կանգնե-
ցին քարաշէն ոտս, և 'ի վերայ հաստատուն տախտակա-
ժաճ. առ որով անցանէ իյարասու գետ: 'ի վերայ
միոյ 'ի միջին ոտից տեսաք փորագրեալ յիշատակարան
այսպէս. ۱۱۴۳۰ تاریخ محرم ماه ۴۷ سنه ۱۱۴۵ 67 հահի հա-

հարբէ. Թարիթի 1143: Ուր առաջինն է 175 ամաց. իսկ
երկրորդն՝ որ Թուրի լինել նորոգութեան, 99 ամաց:
Օ այս կամուրջ յաւուրս մեր վայելուչ նորոգեաց Այս-
տուլլահ Ղէլէպի հանդերձ քարաշէն սանդխովք, ե-
ղեալ 'ի միջավայրի յիշատակագիր նորոգութեանն օ-
րինակ զայս.

دولة دنيايه قانع اربليوب عبد الله اغا عزتي دارينه رغبه ايليوب
ايتدى مصلحا

همه قبول ايدہ ائاری خيراتی شها حشرايدہ کندینی و اولادینی تحت
اللى

جانددن بورهمی بر دعا قلدى اگا کندینک واولادینک یرلری
اوجماق اوله

* Տեւլէնի Գիւնեայէ Գանի օճայիւ աստուլլահ աղա.
Իլլէնի Գաւինէ Բաղլէն Ելէնիւ Էմարի սախա.
Հեմ Գաղուլ Էրէ ասարի խայրաթիւնի շահա.
Հաշրիւ Էնարիւնի Վէ Էվլարիւնի Բահնէլլէվա.
Շահա Գիլլէն աղա Բահնի Գիլլ Գաւա Գըլլի անաղա.
Ալլարիւն Վէ Էվլարիւն Երլէրի Կալմաթ օլա ||:

409. Յայտմ մասին 'ի հարաւակողմն առ երի իյա-
րասու գետոյն է եկեղեցի Հայոց՝ կառուցեալ յանուն
սրբոյն () Գահնաթիսի, որ այրեցաւ 'ի 1735. յաւուրս
Ահմէտի Վերէյ խանին, երբ Ռուսք անցեալ Է լքա-
պատ՝ հասին 'ի իյարասու և այրեցին զքաղաքն: իյային
յայնժամ 'ի քաղաքին 6000 տունք. 38 մկիթք. 2 ե-
կեղեցիք Հայոց և Յունաց. նաև 50 ջրաղացք. Թոյլ
զայլ շինութիւնս (399): Սակայն թմեանի հայ իշխան
Փողերանոցի հրաման առեալ 'ի իյանէն՝ ետ վերստին

շինել: Բայց յետ ժամանակաց իբրև ելին աստի Հայք՝
 յափշտակեալ թաթարաց զայս եկեղեցի փոխեցին 'ի
 մզկիթ մինչև ցդարձ Հայոց 'ի Սատարինասուրվէ. յայն.
 ժամ ապա սեպհականեալ նորոգեցին հանգերձ կաթու-
 ղիկէիւ: 'Եւրբին կողմն է անշուք և անձուկ, բայց
 ունի երիս փռքրիկ խորանս, և այժմ հոգի Բրառա-
 ծածին: Յիշատակարանն փորագրեալ կայ 'ի վերայ
 դրան յամի տեառն 1735. օրինակ զայս. * Սէրս.
 ,, տին նորոգեցաւ սուրբ () քսէնտ եկեղեցի. զի յա-
 ,, ռաջ հնացեալ էր. յետոյ վասն մեղաց մերոց այրե-
 ,, ցաւ. իսկ անձային հրամանաւն և սիրոյ սուրբ եկե-
 ,, ղեցւոյս. վասն որոյ իսկ սէպէպ եղև Կիւանի աղան
 ,, սորայ. բազում աշխատանս կրեաց մինչև աւար-
 ,, տումն յբ տանս անմ կողմանէ. իզնի շէրով Թագա-
 ,, ւորի հրամանաւ շինեալ կատարեցաւ. յիշատակն
 ,, օրհնութեամբ եղիցի իւրեան որդւոյն և զաւակացն
 ,, և անմ զարմից կամ եօթնպորտին. ևս առաւել բա-
 ,, րի ծնողացն հոգւոյն ամէն. կամ Ս արասուի եղեալ
 ,, ժողովուրդքս այր և կին ամենեքեան օգնութիւն ա-
 ,, րարին մինչ 'ի աւարտումն յբ եկեղեցւոյս. ողորմի
 ,, իւրեանց ծնողացն. շատ և քիչ աշխատանք կրողացն
 ,, ամէն: Բայս յբ եկեղեցիս Ֆէթիհէն մնացեալ էր.
 ,, այս եղև Թվին ՌՃՁԴն: Հանգէպ այսր դրան 'ի
 մէջ բակին տեսաք զգերեզմանն նահատակի՝ ուխտառե-
 ղի ախտաժեռաց. 'ի վերայ տապանին փորագրեալ կայ
 պատկեր նորա և գիր.

* Բայ շիրիմն է հանգստի.

,, 'Ի յերկրէն արևելցի.

,, 'Ի գիւղէն շրջովանցի,

,, Եւ է որդի Բիզի պէկի.

,, Իւր անունն է Ֆռանկուլի,

,, Բսան ամաց նահատակի.

,, Սախիւ մահաւամբն կատարի,

,, Ս անս հաւատոյ յբ ճշմարտի.

,, ՌՄՁ Թուականի,

,, Յունիսի ամսոյ մէկի:

Ս անատուն և դպրատուն հանգնեալ են 'ի քաղի
 անգ. եկեղեցւոյն. գտաք հին յիշատակարան, որ պատ-
 մէ Թէ 'ի ժամանակս Ղինիվիզաց շինեցին Հայք բնաւ:

կաթիւն, եկեղեցի և վանո 'ի '1) արապազարն և 'ի լե-
րինա (505) : Սասն ինչ Հայոց ընակին 'ի միւս կողմն
գետոյն . և ընդ ամենայն լինին 200 տունք, յորոց բա-
զումք են 'ի Հին քէֆեցոց անտի :

410. Նայնկոյս գետոյն է բաւն քաղաքն ի արարաւոր լիբաղբում շինուածեամբք տանց, ի ջլանաց եւ շուկայից, յորս երեւելի է մեծ ի ջլանն բերդանման անուանեալ 'Դաշտն', որ 'ի միջավայրի մեծի շուկային 'ի բերանս քառեակ փողոցաց կառուցեալ կայ 'ի նախնի (Դաւթար մեծաւորէ՝ ամրաշէն պարսպապատ 'ի վերայ պարսպին երեւին մարտկոցք եւ ծակախիբ պատերազմելոյ բնդ արտաբին թշնամեաց : Իսկ 'ի ճակատս կրկին դրանց գոյ յիշատակագիր անուան շինողին, որ էր իշխան եւ միանգամայն Ո՛ հզիր խանին, ըստ որում ցուցանէ առաջին տող ոտանաւորին . իսկ վերջին բառն Պլնայի աշա է Թուականն օրմանեան 1040 որ է շինուած 177 ամաց, այսպէս .

اصف دوری سفر غازی اغای داتا

ایلدی هندسه عقلیه خای بنا

ڪورپ اتماني چلي عمارت ڪاهڪ

دیدنی فتحی اوله تاریخی بنای اغا

* Լճի հեւոյն փոփոխ շաշի աշատ հանք .

በጋራ ልማት ስራዎች ላይ ተሳታፊ ሆኖ ሚና ይጫወታል፡፡

Կէօրէւոյ իմաստի՛ն ճշոյ՛է իմացելիւնսդն .

Տիրի Քէնէն օլա Լաբիէի պիճոյն աղա ॥ :

Լճուանի են կրկին շուկայք, Սալուս լարսի և Լճէի լարսի, որք սկսեալ ՚ի մեծ իջևանէ անտի ուղիղ հասա նեն մինչև ցհիւսիսային ծայր քաղաքին, յորս գտանին ամենայն տեսակք վաճառաց Սաւսապաճու և Լճիոյ։ Լճուեքն է արքունի գեղանոցն բարեկարգեալ ՚ի պէտս զօրաց և ժողովրդեան բոլոր խորիմու, որ յառաջ էր յԼճէնի գալէ (550)․ այլ յամի 1796 աստ փոխադրեալ զայն հաստատեցին յընդարձակ պալատի Սօզէնպէրկ զօրապետին մինչև ցայսօր․ ունի վայելուչ և մեծ պաք աէջ, որ հասանէ յարևելեան ծայր քաղաքին, աւ ուրով անցանէ խարտուս գետ։ Հանդէպ այսր պարտի․

զի է միւս գեղեցիկ պարտէշ մեծապատիւ Տէր Խաչատուր Լանոնիկոսին Տուհայեան Լեւազուոյ, Թաղեալ յեկամուտ հոգաբարձու քահանայից մերոց :

Ղ վերին ծայր նոր շուկային է Թաղն Ռուսաց և նորաշէն եկեղեցի նոցա քարաշէն և վայելչադիր յանուն սրբոյն Լիդիայի կառուցեալ, առ որով գոյ բնակարան ինչ քահանայի : Իսկ եկեղեցի Յունաց է ՚ի քահաբամիջի անդ նուիրեալ անուան սրբոյն Լիկոդայոսի, որ յառաջագոյն էր բաղանիք. ունի բարձր զանգակատուն նորաշէն և ընդարձակ բակ և ժամատուն, նաև դպրոց : Սէրձ է մեծ հրապարակ քաղաքին, ուր է բնակարան պահապան զօրաց՝ Լապտա ձայնեալ. առ որով է դատաստանատուն Հայկազն Լաթուրիկաց, և տուն քաղաքական կառավարութեան Փօլից անուամբ : Լաւ հրապարակ անջրպետ ՚ի մէջ անկեալ է միւս փառքիկ շուկային Լապտա ձայնելոյ, ուր են կօշկակարք : Լա տեղեալ է Սինակոկայ Հրէից և դպրոց և ընդարձակ Թաղ նոցա : Սէր գոն իջեանք, մեծ մզկիթ Թաւ Թարաց, և բաղանիք. ևս և վերոյառացեալ դեղանոցն :

Նոր հայեալ Լաթուրիկայ Լապտա :

411. Յամի տն 1777. յօգոստ. 20. իբրև վարեցան ՚ի Խրիմէ Հայք, որք էին 3000 տունք, մեծ մասն նոցա չորաւ յերկիրն Լաթու. և անդ շինեցին գնոր քաղաքն Լաթիշեան (575) : Իսկ մի մասն իբր 80 տունք Հայկազն Լաթուրիկաց. մնացին մերձ ՚ի Սամար առ Տնեբէր գետով. և անդ շինեցին նոր քաղաք Լապտիշեանուն, և բնակեցան առ ժամանակ մի. ուր և կառուցին եկեղեցի փայտաշէն յանուն Լուսաւորչին ՚ի 1781. մայիսի 1. և կատարեցաւ ՚ի 1782. ըստ որում ընթերցաք զյիշատակարանն լատիներէն. զոր ՚ի 1784. օգոս. 13. էօծ վեհափառ լատին Լաթեպիսկոպոսն Ստանիսլաւոս Սէտորէնջեից Պօղոս : Լաւմ ժողովրդեան շնորհեցան ձեռամբ սրբակաց Լանոնիկոսին Տէր Յակովբայ Սարգերեւեիչ զանազան ազատութիւնք պարգեւագրով ՚ի Լատարինեայ կայսերուհւոյն Ռուսաց, որով ունին առանձին դատարան անկախ դատելոյ զիւրեանց ժողովուրդ, Սապտա, իմ դատաւոր և Լյուբա, որ է գլխապետ : ՚ի 1790. սղբա արքունի հրամանաւ դար-

ձան 'ի Խրիմ և բնակեցան 'ի Խարատու իբրև յապա-
հալի, որոց անդրէն չորհրդեցաւ նոյն ազատութիւն զոր
ունէին 'ի Կատարինասլաւ : 'ի 1793. շինեցին եկե-
ղեցի փայտաշէն հանդերձ վանատամբ . այլ զայս վայր
անյարմար դատելով՝ դնեցին զբարձրահայեաց վայրն
գեղեցկադիր, առ որով անցանէ Երարատու գետ : Ու-
րանօր 'ի 1810. մայ. 1. հիմնարկեցաւ նոր եկեղեցի
քարաշէն բարձր և մեծագործ՝ առաջնորդութեամբ
բազմարդիւն Տէր Երարատուր Կանոնիկոսին, որ 'ի նմին
ժամանակի վախճանեցաւ . ապա 'ի 1813 այրեցաւ հին
եկեղեցին հանդերձ ամենայն զարդուք :

Եկեղեցի սուրբ Լուսաւորչին :

412. Լուր՝ 'ի 1823. փետ. 2. կատարեցաւ նորա-
շէն եկեղեցի Լուսաւորչին և մատուցաւ 'ի նմին ա-
ռուր առաջին հանդիսաւոր պատարագ . իսկ 'ի 1815.
օգոս. 15. հանդիսապէս օծաւ ձեռամբ մեծանուն
եպիսկոպոսին Յովսէփայ Վրիստոֆորովիչ (250) .
Լուս եկեղեցի թէպէտ ծախիւք համօրէն ժողովրդեան
կատարեցաւ, բայց յառաջացուցիւք էին Պապի Լ-
ղայ, Սուրատչայ Լղայ, Թատուր Լղայ, Պետրոս
Լղայ, և Պարոն Սերկեան Սըռզայեան վերակացու
շինուածոյն :

Լուս հաստահիմն եկեղեցի է կամարակապ կանգ-
նեալ 'ի վերայ 6 մեծամեծ սեանց բարձր 33 տնաչափ .
լայն 50 և երկայն 80 . ունի միակարգ զերիս խորանս
սիւնազարդ և քանդակագործս . զոր յամի 1829 տուաք
ոսկեզօծ գեղազարդել և չքնաղ նկարել ըստ ամենայն
հանգամանացն : Լապ խորանն ընծայեալ է ամենա-
սուրբ Երրորդութե . ուրանօր վայելչացաւ պանծալի
պատկեր նկարեալ 'ի Սէնէտիկ : 'ի վերին կողմն պատ-
կերին պսակի Թամայրն թագիւ 'ի սրբոյ Երրորդու-
թէ . առ որով կան 'ի մաղթանս սուրբ Լուսաւորիչ,
սուրբ Ստեփաննոս, սուրբ Սինաս աթենացի և սրբ-
բուհին Վայիանէ կոյս : Իսկ 'ի ստորե գոյ յիշատա-
կարան այսպիսի . „ Լուրեամբք Վայիանեայ բարե-
„ պաշտ տիկնոջ Տիւկիւճեան 'ի յիշատակ ամուսնոյ
„ իւրոյ մեծանուն ալայ Ստեփանի Լմպարեան 'ի
„ թվին Հայոց ՌՄՀԵ „ Լուս խորան բարձր է և լայ-

նարձակ, յերկօսին կողմունս 'ի վերայ գրանս եղան քառեակ ճարտարագործ պատկերք մարդաչափ մեծութեամբ. [Է-եռման, Է՛ծածնին, Վարդիէլի, Ս]ի-քայելի, և Սիափայելի. զոր ընդ վերնոյն տուաք նկարել 'ի Ս Էնէտիկ ականաւոր պատկերահանին : Է՛ջակողմեան խորանն է Է՛ծածնի. իսկ ձախակողմեանն է Ս ուսաւորքի. յորս վայելացեալ կան և պատկերքն :

[Էյլ աւաջի քառեակ մեծամեծ սեանց տաճարին կանգնեցաք և քառեակ խորանս՝ յանուն սրբոյն Ս]ի-նասայ զօրավարին, սրբոյն Է՛նտոնի պատուացւոյն, սրբոյն (Յովհաննու Ս) կրօնին և սրբոյն Է՛նտոնի ճգնաւորին :

Է՛ստի և անտի են կրկին աւանդատուք. դուռն ձախակողմեան աւանդատանն է երկփեղկեայ ընկուզենի հին քանդակեալ խաչազարդ և ծաղկազարդ վերուստ 'ի վայր. և 'ի վերայ երկուց փեղկիցն գոյ յիշատակաւան 314. ամաց, կէս մի փորագրեալ, և կէս մի գծագրեալ, որ էր գուռն տաճարին Վիֆէի, ըստ սրում. ցուցանէ ստանաւորն .

- * Է՛ստուածաբնակ ուրբ տաճարիս,
- „ Է՛տուռն մտից կենաց յարկիս,
- „ Է՛յանգնեալ յանուն սուրբ Է՛ստուածածնիս,
- „ Է՛յիշ-համաւրէն ժողովրդեանս. Թվ. ԶԿա (1512):

Է՛յս գուռն տարեալ 'ի Լիառարինասլաւ՝ եղաւ 'ի տաճար անգր. և անտի աստ փոխադրեցին. եկեղեցի Ս ուսաւորքին ունի մեծ կաթուղիկէ երկաթապատ և շուրջանակի 8 մեծամեծ լուսամուտս : Է՛ստ նմին օրինակի յերիս կողմանս ունի դերիս կաթուղիկէս, և կրկին կարգս լուսամտից : Իսկ զանգակատունն է 'ի վերայ մեծի դրանն՝ սիւնազարդ ըստ ձեռյ Սիւսայ, ուր արտաքուստ ելանեն ընդ քարաշէն սանդուխս : 'ի վերայ նոյն մեծի դրան 'ի ներքուստ կառուցեալ կան կրկին վերնատունք մի ընդ միով ըստ լայնութեան եկեղեցւոյն՝ վասն կանանց : Ունի երիս դրունս հանգերձ քարաշէն սանդխովք, յորս են սիւնք և գրմբեթք կաթուղիկեայց : Իսկ բուն ճակատ եկեղեցւոյն է կամարակապ մեծաշէն հանգերձ չորս մեծամեծ սեամբք : Է՛ստ 'ի վերայ մեծի դրան դնի այս արձաւնագիր .

* Մեծապանծ տաճար քառութեան տեղի,
 „ Եռիրեալ անուան սրբոյն Ղարիզօրի .
 „ Ի յաջորդութեան տէր Խաչատուրի ,
 „ Եղև հիմնարկեալ 'ի սոյն նոր տեղի .
 „ Հազար ութհարիւր 'ի տասըն ամի ,
 „ Յանիւք և տրուք կաթուիկ հօտի ,
 „ Յետ երից ամաց 'ի կատար յանդի ,
 „ Եւ յետ երկ ամաց իսառօք օծանի .
 „ Պահպանողական աջքն տէրունի ,
 „ Հաստատ պահեսցէ զմեզ յայսմ յարկի ॥

Ղ 1826 . ապր . 24 . յանձն եղև մեզ 'ի Մեծառ-
 րաց յայտ եկեղեցի կատարել փառաւորապէս զհանդէս
 Պապական օրհնութեանց և Յովսէփեան ներողու-
 թեանց զառուրս 15 վասն բոլոր Խորիմա :

Ըռաջնորդարանն է վայելչագիր և բարձրահայեաց
 կառուցեալ 'ի հարաւակողմն եկեղեցւոյն , և բաժա-
 նեալ 'ի զանազան սենեակս և 'ի սրահս բարեձևս : Ու-
 րանօր վիճակեցաւ մեզ բնակիլ յամի 1820 . հոկ . 12 :
 Եւ յետ բազում կարգադրութեանց ապա 'ի 1822 .
 փետ . 25 . հաւատացաւ մեզ բոլոր վիճակն և ժողովր-
 դապետական եկեղեցին վիքարական պաշտօնատարու-
 թեամբ 'ի ձեռն կոնդակին առաքելոյ յԵթովպ ան-
 տի , որ սկսանի անուամբ մեծի Այսսեր լատիներէն
 այսպէս . In Imperio suæ serenissimæ Majestatis Ale-
 xandri I. mi Imperatoris et Authocratoris Totius Rus-
 siæ. ect. ect. ect. Domini Nostri Clementissimi Reli-
 gioso Admodum R. do Patri Minæ Medicis Vicario ect.

Յետ այսորիկ 'ի 1828 . փետ . 15 . առաքեցաւ առիս
 'ի նոյն աթոռոյ այլ կանդակ Ըռաջնորդութե . և 'ի
 հետեւեալ ամի հաստատեալ Սիդիթաթօն Ըյցեղու 'ի
 վերայ ամենայն եկեղեցեաց մերոց 'ի Վաւրիա :

Ըռ տեղեաւս է պարտեզ դեղեցիկ լի պողաւետ ծա-
 ւովք , զոր ոռոգանէ վտակ քաղաքին՝ անցեալ ընդ մէջ
 պարտիզին : Իսկ գետն Խարասու անցանէ արտաքոյ
 պարտիզին . սատ է մեծ կամուրջն , ուր 30 ամօք յա-
 ռաջ այս գետ կարի իմն յորդեալ էանց ընդ կամուրջն :

413 . Վերադարձան գեղեցկաշէն կառուցեալ եղև
 'ի մօտոյ յարևելեան կողմն մեծի բակին յարևմտեան
 եզր գետոյն Խարասուի . զորոյ հիմն օրհնեցաք հան-

դիսապէս յառաջին օր մայիսի 1823. նուիրեալ զայն անուան սրբոյ հօրն մերոյ | ուսաւորչին . և մասն ինչ 'ի պատուական նշխարաց նորա հանդերձ գրուածով ինչ եղաւ 'ի մեծի հիման : | Ընի երիտ դուռնս և արտաքին սրահ երկայնաձև սիւնաղարդ , Է որով անցանէ վըտակն . ներքին մեծ սրահն է քառակուսի , բարձր և գեղեցիկ զարդարեալ զանազան աշխարհացոյց և ուսումնական պատկերօք : | Ինչ 'ի ճակատի եղաք զճարտարանկար պատկեր | ուսաւորչին բերեալ 'ի | Էնէտկոյ : | Յառաջին սենեկին անդ հաստատեցաք զգրատուն օգտակար մատենից այլեայլ ազգաց . որում նուիրեցաք և զմեր մատենան : | Յայտ ուսումնարան ուսանին մանկունք ոչ միայն գրագրութիւն և ուսումնականութիւն հայերէն , այլև ռուսերէն , գաղղերէն , արաբերէն , և , բաժանեալք 'ի զանազան կարգս : | Վերայ մեծի դրան դնի այսպիսի արձանագիր .

- * Ղեմարան պայծառ վարժելեաց տեղի .
 ,, Սյր իմաստութեան բաղմաց ցանկալի .
 ,, Կանգնեալ 'ի պատիւ սրբոյն Վրիգօրի .
 ,, Տրովք մեր եղբարց ուղղափառ հօտի .
 ,, Ըռաջնորդութեամբ Իժշկեան պետի .
 ,, Հայր Սինաս վիքար մեր վարդապետի .
 ,, Ըջով բարձրելոյն 'ի կատար բերի .
 ,, Եւրջն վառ պահեսցէ ուսմամբք պանծալի || : 1823 .

Սենարան :

414. 'Ի հարաւակողմն քաղաքին առ երի կամրջին գտանի վայելչագիր պարտեզ լի պտղալից ծառովք . որ սկսեալ 'ի խարասու գետոյ հասանէ մինչև ցվերին փողոց : 'Ի վերին կողմն պարտիզին կառուցաք կրկնայարկ մենարան սակս միանձանց մերոց Սխիթարեանց հանդերձ քարաշէն և սիւնաղարդ տաճարաւ . զոր և ընծայեցաք անուան սրբոյ Ըճածնին պաշտպանին մերում : Ըյտ տաճար ունի զերիս խորանս վայելուչս հանդերձ գեղեցկանկար պատկերօք | Էնէտկոյ : Ըադ խորանն է Ըճամօրն , և այլք սրբոց առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի :

| Կի վանապունն կառուցեալ 'ի վերայ փողոցին ու-

նի զանազան սենեակս , և առաջի նրա՛հ վայելչադիր , նաև գրատուն գրեանց զանազան լեզուաց , ևս և հանդիսարան սակաւագիւտ իրաց և հնունց , ունելով առաջի ծաղկոց և աղբիւր բարեհամ ջրոյ :

Պարգևադիր Երարաստի :

415 . Երգ՝ այս մեր ժողովուրդ հետզհետէ աճեալ և բազմացեալ լինին յաւուրս մեր 150 տունք . գրեթէ ամենեքեան 'ի տուրեւտութիւնս պարապին բնական արթնութեամբ , և ոմանք յաճախեն 'ի տօնավաճառս և յերևելի քաղաքս Ռուսիոյ և ի հնի : Պարգևագիր նոցա հաստատեցաւ և 'ի Պօղոս կայսերէ . ուստի ազատ են 'ի բազում հարկապահանջութեանց և ազատութեամբ վարեն զիւրեանց դատաստան Ռիմսի Կաթիլէ անուամբ : Եւստիստոս դատաւորն կոչի Փոէպսիթիէլ . որ նստի յառաջին տեղոյ յատենիանդ , ունելով աւելցեալ զերկու դատողակիցս . ևս և ատենագրի և գրագիրս . որ բաց 'ի դատէ արեան՝ վճռէ զամենայն օրինօք Ռուսաց . ուր եղեալ կայ առաջի դատաւորաց ոսկէզօծ նշանն կայսերական : Հայտմ դատարանի եթէ որ ծառայեսցէ զամս ինչ գրագրութիւն , ելանէ յատիճան ազնուականութեան , մինչև լինի Կաթիլէ :

Եւստիստոսն է իշխանապետ , որ հոգայ զորքս և զայրիս՝ պահպանելով զամենայն ինչս և զեկամուտս նոցա ամենայն զգուշութեամբ , մինչև ցարբունս հասակի . որ և պարտական է ամ ըստ ամէ տալ տէրութեան զհամար ծախուց և եկամտից որբոց : Եւստիստոսն հոգայ զամենայն պահանջմունս քաղաքականս և զհարկաւորութիւնս ժողովրդեան . ժողովէ զհարկս և ծախս 'ի պէտս ժողովրդեան կամ քաղաքին . և զայլ այսպիսիս ինքն հոգայ :

Համենայն երիս ամս լինի ընտրութիւն Եւստիստոսին և դատաւորաց . այս ընտրութիւն կախի 'ի հասարակութենէ այսր ժողովրդեան . որք հաւաքեալ 'ի դատարանն՝ զկնի հասուն խորհրդածութեան արկանեն քուէս . յորոյ անուն շատ ելանէ թիւն , ընտրի . բայց պիտի երդնուլ զերդունն հաւատարմութեան առաջի քաղաքապետին , և ուղղափառ քահանայի 'ի խաչ և

յաւետարան . և զկնի պատրիկ ծանուցեալ Տէրութե
զքնտրեալ անձինս լինի հաստատութի 'ի Տէրութենէ :

416. Օ այս ամենայն արարողութիւնս առնեն զօ-
րութեամբ այնր օսկեգիր պարգեւագրին , զոր պահեմք
'ի փառաւոր արկեղ . գրեալ կայ 'ի ձև մեծի մատենի
'ի միում էջի ռուսերէն , և 'ի միւսում հայերէն . որ
յետ գրելոյ օսկեգիր զամենայն պատուանուանս իշխա-
նութեանց մեծի կայսերութեան , գարձուցանէ զբանն
առ ժողովրդապետն և առ հասարակ ժողովուրդն այս-
պէս . * Հաւատարիմ մերոյ { Յակոբ պատրուկ և ամե-
ն ինչ հասարակութե խրիմոյ քրիստոնէից հռօմեական
կաթողիկոսց կրօնիցն . ամենից կողմանց առ հասա-
րակ և յատուկ անձանց մեր կայսերական ողորմա-
ծագունեղ բանն :

„ Եւ հասարակ կամեցողութեամբ առաջագրութի
„ ձեր յաջողեսցէ աջն խարձրելոյն . մեք վերահասու
„ եղաք հասարակութեան և յօժարակամ հիմնաւո-
„ թեալ խնդրոյն՝ սակս աղատութեան ձեր ամենեցուն
„ 'ի սպառնալի լծոյ և տառապանացն ընդունմամբ 'ի
„ յաւիտենական բնակութիւն 'ի կայսերութեանս ամ
„ իւրապ . հրամայեմք մեք ոչ միայն ընկալնուլ զձեզ
„ ամենն ենթ ողորմածագունեղի հովանաւորութեան
„ մերոյ . և որպէս սիրելագունեղ զաւակք հանդուցա-
„ նել 'ի ներքոյ նորին արտագրել զկեանս . այնքան բա-
„ րեկենցաղս , որքան ցանկութիւն մահկանացուաց և
„ անդադար ջանացողութիւն մեր առ նոյնն հասուցա-
„ նել կարէ :

„ Հետեւելով սորին շնորհեմք ձեզ արդիւնաւորիլ 'ի
„ տէրութեան մերում ոչ միայն այնոքիւք ամենիւք ի
„ բաւամբք և առաւելութիւք , որպիսեօք ամ ժողո-
„ վուրդք մեր 'ի մէջն և 'ի նախնեաց մերոց 'ի վաղըն .
„ Զուց ժամանակաց վայելէն , այլև բաց յայնցանէ
„ հրամայեմք ՚ի եք իւրա . Եւ 'ի ներկայական անգրա-
„ թեանութեան ձերոյ 'ի քաւառն ազովոյ՝ մերիւք ծա-
„ խիւք բերել 'ի խրիմոյ զայն ամ ինչս ձեր . զորս միայն
„ բերելն կտրելի իցէ . որ և կարգաւորեսցէ 'ի մէջն .
„ զորոմոցն արգէն կատարումն եղեալ է : Երկրորդ .
„ ՚ի յարմարագոյն բնակութե ձերոյ բարեյօժար կա-
„ մեք ձերովք բնութեալ տեղիսն տալ ձեզ սակս շինուե-
„ մծա առ քաղաքն եկատերինօւլալ . ուր խառաձա-

„ րակուն գետնին արդիւնաւորիցիք դուք հասարա-
 „ կապէս թ բնակչացն նոյնոյ քաղաքին թարց նմի պա-
 „ հանքման զհարկս 'ի գանձարանս մեր :

„ Երրորդ . () ետ յատկացուցանելոյ զանազանու-
 „ թին ժողովրդական կացութեց ամենողորմածաբար
 „ տաժը ազատութի ամենից հարկաց և նպաստաւորու-
 „ թեց որպիսի անուամբ և իցեն մինչ 'ի տամն տարի .
 „ այլ յանցանել նոյնոյ ժամանակի պարտաւորին վճա-
 „ րել մերոյս գանձարանին իւրաքանչիւր տարւոջ վա-
 „ ճառականքն յրնչից իւրեանց հարիւրին մին , արհես-
 „ տաւորք և մեշտնիք իւրաքանչիւր տանց երկու ու-
 „ ըլի : Իսկ եթէ այսուհետեւ պատահիցի . զի եկեսցեն
 „ առ ձեզ հողագործք 'ի ձերոց կրօնիցն՝ յայնժամ լի-
 „ նիցին նոքա համահաւասար դրութիւն և զօրութիւն թ
 „ ելանողացն 'ի խրիմէ քրիստոնէից հայոց դաւանու-
 „ թիւն . և որք չքաւորք իցեն վր շինելոյ տանց նոցին
 „ փայտ և այլ նիւթք տացի 'ի գանձարանէ թարց պա-
 „ հանջելոյ զգինս նոցին : Հարուստք 'ի նոցանէ կա-
 „ րօղք են շինել զտունս խանութն ամբարանոցս ֆա-
 „ պրիքս , և այլ ամ , որ ինչ ինքեանց հարկաւոր իցէ .
 „ և եզրիցն ամն արդիւնաւորեցեալք հասարակօրէն
 „ միշտ ազատք յամենից փօստօեանց՝ բաց յայնցանէ
 „ պատահմանց մինչ պատերազմական զինուորք առ-
 „ բնակութիւն ձերով անցանիցեն . յաւիտենական եղի-
 „ ցին ազատք 'ի տալոյ զպատերազմական զինուորս ,
 „ բայց եթէ ոք թ ինքեան ծառայել յօժարիցէ :

„ Չորրորդ . Ի մենողորմածաբար յանձնեմք պատրի-
 „ ճակորին մինչև ցմահ նորին զհովուութի ամենից
 „ այսց ելանողացն թ նմ 'ի խրիմէ հռոմէական կաթո-
 „ լիկաց կրօնիւք հայոց , և շնորհեմք նոցա շինել զեկե-
 „ ղեցիս և զանկալատունս . և թ ծիսի և օրինաց նո-
 „ ցին ազատօրէն գործածել զամ բկեղեցական պաշ-
 „ տօնս և հոգեւորական արարողութիւն , և որպէս յի-
 „ շեալ պատրին՝ նոյնպէս և այլ հռոմէական կաթօլի-
 „ կաց կրօնիցն հոգեւոր աստիճանաւորք եղիցին միայն
 „ ընդ իշխանութի Րէլօրուսքի Պիսկոպին :

„ Հինգերորդ . () կնի բնակութե ձերոյ հաստատել
 „ ռադդուշ . որոյ և անուանել կաթօլիկական իրաւա-
 „ րան և անդ վարել դատաստանս և իրաւունս թ ձե-
 „ րոց Երինաց և տփղուութեց ընտրելով 'ի ձեանք դա-

„ տաւորս վիճակաճգուն թէ՛ որք և արդիւնաւորեցեալ
 „ լիցին աստիճանօք և վարձիւք ի կարգադրութե ՚ի
 „ զսովոյ գաւառին . և եղիցին ենթ իշխանութեան նա
 „ մետանիքական կառավարութե :

„ Վարձեալ . յետ ընտրելոյ և մտանելոյ իւրաքան
 „ չիւրոց վո ինքեանց գորպիսի և իցէ ցեղ կացութե
 „ ՚ի տէրութե՛ պոսպիսեաց թոյլատրեմք արդիւնաւո
 „ ռիւ ՚ի յաւիտեան յետագայումն իւրեանց այնոքիւք
 „ ամենիւք , զորս ի Հասարակ կանոնադրութե մերոյ
 „ իւրաքանչիւր ցեղ ընակչաց տէրութե արդիւնաւո
 „ ռին որպիսիք են ազատօրէն գործածումն առեալոյ
 „ և վաճառաց . որպէս արտաքոյ նոյնպէս և ՚ի մէջ
 „ տէրութե . և վո առաւել շահաւետութե ՚ի նոյնս
 „ հրամայեմք ձեզ ձերով ծախիւք շինել զծովային նաւս
 „ վաճառականականս . յօրինել զպիտանի և արդիւ
 „ նաւոր Փապրիքս , զաւտօքս , միգային այգիս , որ ի
 „ աճիւն նոյնոյ ամ կերպ գինի ՚ի խաղողոյ շինել ներ
 „ ընակութե ձերոյ մանր մանր չափիւք , և այլ ուրեք
 „ ՚ի մէջ երկրին առուտաց տանել և բօջօղ վաճառելն
 „ կարէք :

„ Ֆուանսուզի արախ շինեսցէ իւրաքանչիւրօք միայն
 „ վո ինքեանց գործածելոյ միով բանիւ զամ արհեստ
 „ բազմացուցանել զայն ամ ի յօժարութե և կարո
 „ ղութե՛ իւրաքանչիւրոց , և վայելել ամենիւք նոքօք
 „ ենթ ամենողորմածագունեղի մերոյ հովանաւորութե
 „ և պահպանութե օրինաց արդիւնաւորիլ :

„ Օ այս ամ առաւելութիս մեք շնորհելով հանդի
 „ սօրէն ամ հասարակութե և յետագայիցն ՚ի յաւի
 „ տեանս ժամանակաց վո առաւել հաստաատութե ստո
 „ ռագրեցաք ձեռօք մերովք և թագաւորական կնքով
 „ ամրացուցանել հրամայեցաք : Տուեալ եղև ՚ի քա
 „ ղաքոջ մերում Սանդ Ռէդրպուրկ . յամի ծննդեան
 „ քնի հազար եօթնհարիւր եօթանասուն ինն . նոյեմ
 „ բերի 14 . և թագաւորուն մերոյ տամնութե ամի :

„ Եւ ստորագրեալ է նո . „ Եւ նոյն Ռիփլէկին ստո
 „ ռին կայսերական մեծու . „ ռագրեալ է Վալէլ հաս
 „ թեան ձեռօք այսպէս . „ տատեմ . 1800 ամին . 18
 „ Եկատարինայ : „ ապրիլի ամսոյ :

„ Օ այս հրովարտակ հաստատեաց ամ Ղէքսանդր

կայսր Ռուսաց առանձին հրովարակաւ յամի թն
1804 . յունվարի 30 . ձեռամբ Բղայ Սարտիրոսի
Լէհցիով :

Սարգստոն սրբոյնի Լեւոնի :

417 . Ի հիւսիսային ծայր քաղաքին են կալուածք
մեծանուն Օրապետի Լնտոն տէ (ից գերմանաց
ւոյ . որ 'ի բարեգիր վայրի կառոյց զընդարձակ պա
լատ իւր . առ որով են գեղեցիկ պարտէզք ծառալիցք
և հովիտք ջրարբիք . ընդ որ անցանէ Խարասու գետ ,
և գնայ դէպուղիղ 'ի Սասըխ (561) . յոր խառնի գե
տակն Սարըսու 'ի ծայրն պարտիզաց : Բւ երի պալա
տան գոն քանի մի բնակարանք և պանդոկք , ջրաղաց
մեծ , և կամուրջ . ընդ որ անցանեն ամենայն ուղեւորք
գնալ 'ի Բէֆէ 'ի Կէրշ և 'ի գիւղօրէս :

Յաջակողմն մեծի պալատին կառուցեալ է մատուռն
քարաշէն յանուն սրբոյն Լնտոնի պատուացւոյ . առ
որով քոյ պահարան . յորս պահին մարմինք մեծի Օ
րապետին և կնոջն : Իսկ շուրջանակի զմատրամք գոն
գերեզմանք , և արտաքոյ ընդարձակ դաշտ , շուրջ զո
րով տուաք գործել խրամ :

Յամի թն 1817 . դեկ . 8 . կին քաջ Օրապետին
Սարիա Լնա Օրապետուհի օրինաւոր կտակաւ ե
թող Հռովմէական հայոց Խարասուի վայս ամենայն
կալուածս , զպալատն , զմատուռն և զամենայն ինչս
իւր այսու պայմանաւ . զի շէն պահեսցին այն ամենայն
տեղիք , տացի աղքատաց կերակուր , և 'ի մատրան պա
տարագետցի այլովքն հանդերձ , որոյ հոգացողութիւն
մեզ յանձնեցաւ բարձր հրամանաւ Սեծաւորաց : Լմին
իրի անպակաս լինին անդանօր հանդէսք . մանաւանդ
'ի տոնի սրբոյն Լնտոնի պատուացւոյ տալով կերակուր
աղքատաց քառիցս 'ի տարւոյն , և 'ի կիւրակէս պա
տարագելով :

Ի հարաւային կողմն արտաքոյ քաղաքին փոքր ինչ
հեռի կառուցեալ եղև մեծ պալատն արքունի 'ի վե
րայ Խարասուի 'ի Պէղպօւօտքի մեծ զօրապետէ . յոր
ժամ եկն 'ի Խարասու կատարինէ կայսրուհին ընդ
Յովսէփ կայսեր : Հաճեալ Թագուհոյն ընդ այս պա
լատ ընծայեաց նմա զամենայն շրջակայ դաշտս , բլուրս

և պարտէզս բոտ տեսութեան աչաց, զոր ապա ետուն
 Լ ամպոս Վաջինի յոյն իշխանին, որ քանդեալ զայն
 պալատ շինեաց 'ի նոյն ծայր քաղաքին 'ի մերձակայ
 բարձրագիտակ վայելուչ բլրի. առ որով անցանէ 'ի
 միոյ կողմանէ գետն Խարասու, և 'ի միւս կողմանէ
 Վնազ: Աւր մերձ է գեղազուարճ տեղին ծառալից
 Պէշիբէ՝ ձայնեալ. ք Տինգ ծառ. ուրախօր գոյ ինքնա
 բուզի ջուր և աւազան ուխտաւորի ուսմեաց, յոր
 լուացեալ լինին ախտաժէտք: 'Եւ ժամանակս լիախա
 րաց երբեմն աստ նստէր խանորդին Լուրրաթին Աու
 դան. որպէս պատմեն ծերք:

Խարասու պալի:

418. Եւ գեղեցիկ վայր զբոսանաց 'ի նոյն կողմն 7
 վերստ հեռի 'ի քաղաքէն, ուր եղերին յերկուց կող
 մանց բլուրք ձորոյն 'ի մեծ ապառաժ ինչ միակաուր,
 որ է իբր գուռն կամ կապան ձորոյն, զոր մարմէ է
 կոչել շտեմարան ջուրց. զի 'ի ներքուստ դատարկ գո
 լով 'ի տեղիս տեղիս երեկին բերանք ապառաժին և խռ
 ուք պատճառեալք 'ի բռնութենէ ջուրց: Եւ հա աստ
 է ակն կամ գլուխ Խարասու գետոյն, որ հանապազ
 բղի 'ի ներքուստ անտի. երբ յորդ է ջուրն հոսի և
 'ի խռուոյաց ժայռին, որ երեւի ահագնատեսիլ իմն:
 Ապա ջուրն գտեալ 'ի շտեմարանի անդ ահանակիտ
 է և բարեհամ. այլ ապա անցեալ ընդ տղմուտ և ընդ
 հանքային վայրս փոխի փոքր ինչ տեւազոյն. զի տեսաք
 առ տեղեան աղբերակսնս հանքախառն ջուրց:
 Օննեալ 'ի վերայ ժայռին գտաք բնական պատա
 ռուածս. յոր արկեալ զքարինս յետ հարուստ մի
 գնալոյ անկեալ 'ի խորս ժայռին արձակեաց զձայն 'ի
 ջուր անդ:

Յաջակողման մասնէ ապառաժին յորդագոյնս
 բղի ջուրն 'ի ներքուստ անտի և միանայ ընդ միւս
 թևոյն: Եւ յս ջուր գայ երկու ժամաւ հեռի 'ի հովտէ
 անտի, որ 'ի լիաթարաց կոչի Խարասու Տաղալ, ուր
 լճանայ ջուրն և անցեալ ընդ ստորերկրեայ անցս գոյ
 հոսի աստի:

Յերկոսին կողմանս գետոյն աստի և անտի են գե
 ղեցիկ պարտէզք մրգաբերք մինչև քաղաք անդր:

յորմէ ելանէ համեզաճաշակ ձուկն խայտախարիւ Լ. լողալընէ կամ Չողար կոչեցեալ. և այլ տեսակ ձկանց :

ԳԻՒՂՕՐԻՔ ԽԱՐԱՍՈՒՒ

419. Լազուժ են գիւղորէք շուրջ զքաղաքաւս, յորոց գան գիւղականք և բերեալ զամենայն պիտանիս սիւռին ընդ քաղաքն ողջոյն և գնեն զհարկաւորս, որք են աշխատասերք և արթուք: Ի կարգիս յիշեցուք միայն զգիւղորէս ի մէջ Խարասուի և Լակի խրիմի. յորս բնակէին Հայք. և ունէին վանորայս և եկեղեցիս, որպէս պատմէ յիշատակարանն յայսմաւուրաց յասելն. * Ի Վարապազարէն սկսեալ մինչև ի Սուր, խաթ և ի Սէօգօսիա ի լերինս և ի դաշտս լի աւազարին վանօրէիք և եկեղեցեօք: Ի սոցանէ այժմ քանի մի և եթ ամբողջ կան յայլեայլ գիւղօրէս, յորոց հայազգի գիւղականք վարեցան ի Վախիջևան, և անգ շինեցին զնոյնանուն գիւղօրէս և ճոխացան (578): Լոյժմ յայտոսիկ գիւղօրէս, որք անուանին Խայալի, Վահաէլի, (Եթալանի, Թօփի, Սալա և Սամըշի) բնակին օտարազգիք: Շրջակայ լերինք Խարասուի լի են գայլախաղ քարամբք ի գոյն թուխ և դեղին:

Խայա կամ Խայալի:

420. Լ մերձաւորագոյն գիւղ փոքրիկ ի հիւսիսային կողմն Խարասուի յեզերս ջուրց հանդէպ մեծի պարտիզի Շից զօրապետին, ուր էին 20 տունք Հայոց յառաջ քան զցրուիլն: Լոյս գիւղ յայն սակս այսպէս կոչի, զի է յոտս բերդանման բարձր լերին, որ կոչի Լ. Գիւլա, որ ի հեռուստ երեւի իբր գղեակ. ի զառիվերն տեսաք մեծամեծ այրս և փապարս. ուստի ելանէ տեսակ ինչ հողոյ, որ ի լիաթարաց կոչի Ղալուր. որով սպիտակացուցանեն զմուշտակս:

Ի վերայ լերին գոյ հողաբլուր (Կո կոչեցեալ, զոր բացեալ գտին ի ներքս կամարաշէն գերեզման և սակերս մարդոյ մնացեալս ի վաղ ժամանակաց: Լըւմտեան կողմն լեռնակիս երեւի սեպացեալ սպիտակափառ ի վերուստ ի վայր մինչև ցգետն. թուեցաւ մեզ թէ ի հնունն այն մասն ծածկեալ էր ջուրը Վոնատի

յառաջ քան զբացումն Սօբորսի . յորում տեսաք զբազում ոսարէս և ժժմակս ծովու քարացեալս և կրացեալս . 'ի մի կողմն երևի ծոց իմն ձևացեալ և նաւատեղի . ըստ որում և աւանդութիւնն պատմէ : (Տէս 'ի Պ'սմ . 6) :

Սորբ փրիւ :

421 . Ս հին վանք կառուցեալ 'ի Պահաէլի գիւղ յարևելեան կողմն քաղաքին հեռի 15 վերստի . առորով անցանէ գետակն փոքր խաբասու ելեալ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի : Տարածութիւն վանացս փոքր է . բայց պարիսպն բարձր , որպէս և դիրքն . գուռն է յարեմտեան կողմն . սրոյ հանդէպ քարընկէց մի հեռի տեսաք լուսաղբիւր քարաշէն և բարեջուր : Յայս կողմն պարսպին շինեցան յաւաւրս մեր վերնատունք սակս ուխտաւորաց . գոն և գեամափոր սենեակք , ուր յաճախեն ուխտաւորք 'ի վարդավառին ըստ հին սովորութեան իւրեանց . իսկ խոհակերանոցն է 'ի հարաւակողմն : Եկեղեցին է 'ի միջավայրի քարաշէն և կամարակապ հաստատուն յոյժ . ունի մի միայն խորան , ուր գոյ պատկեր Նճամուրն . յաջակողմն խորանին գոյ հին պատկեր յարութեան փորագրեալ 'ի քարի . և 'ի ձախակողմն նոյնպէս փորագրեալ պատկեր խաչելութեան : Նորով գոյր յառաջ պատուանդան . որ էր սեւագոյն վէմ Փրիւտար ձայնեալ . և 'ի վերայ փորագրեալ խաչ 'ի մէջ բոլորակի , զոր բնակքն բարձեալ առաի տարան ընդ իւրեանս 'ի Լախիջլան , զոր ասեն բերեալ յԼիւոյ և օծեալ յառաքելոյն (Սաղէոսէ : 'ի Ներքոյ բեմին տեսաք չորս փոքրիկ կամարս և 'ի միջոցի քանդակ ինչ կենդանեաց . յորմէ գուշակի թէ յառաջագոյն յատակ եկեղեցւոյն 'ի խոր իջանէր : Տեսաք յորմն զբազում խաչքարինս եղեալս 'ի ժամանակս նորոգութեան . 'ի միումն գրեալ կայ * Յնի է խաչս կապ Փացի տաշճի Լիրակոսէ ॥ :

'ի Թիկանց խորանին ընդ գաղտնի ճանապարհ ելաք 'ի տանիս եկեղեցւոյն , որ ըստ բոլորին ծածկեալ է յղկեալ տափարակ քարամբք համեմատ ձևով . իսկ յեզերս տանեաց լայն քարամբք շրջանակ ձևացեալ : Երկայնութիւն տաճարին է 20 . քոյլ . իսկ լայնութիւնն

Յատակն լցեալ է հողով. նմին իրի օրէնք կիսով լածի
 թաղեալ կան. երկայնութիւնն է 17 քայլ, և լայնու-
 թիւնն 13: Ղուռն միայն է կործանեալ. յորոյ վերայ
 տեսաք քառակուսի սպիտակ քար, և 'ի վերայ յիշա-
 տահարան նորոգութեան. բայց քարն է խորտակեալ
 և գիրն խանգարեալ. որ * Ղաթմիստանցի է այս ենկի-
 ,, պէկ մհտիօ քարձումն սորին. եւ մը
 ,, պէկին. ճանիին ցն մարգարտին
 ,, զարմիցն թվ. ԲՃԽԲ. յուլ. (1700):

Եւս եկեղեցի կառուցեալ է յանուն Համբարձման.
 և 'ի նմին առուր բազմութիւն յոյժ Հայոց յամենայն
 կողմանց հաւաքեալ աստ առնէին կերակուր աղքա-
 տաց: Սակաւ ինչ 'ի վայր է Յունաց եկեղեցին շի-
 նեալ 'ի Հայոց անտի յանուն սրբոյն Լիդիայի: Փոքր
 ինչ տարակաց աստի 'ի կողմն Կեօկղաշին գոյր այլ ե-
 կեղեցի Հայոց, զոր քանդեցին Ռաթաթը:

Խոտոր:

423. Եւ գիւղ զուարճալի միով Ժամաւ հեռի 'ի նա-
 խընթացէն 'ի կողմն Կալի խրիմու. ուր այժմ բնա-
 կին ասիացի Յոյսք: Տեսաք 'ի գիւղամիջի անդ առ-
 փոքրիկ վտակաւ զհին եկեղեցին Հայոց քարաշէն հաս-
 տատ յանուն սրբոյն Սարգսի. դռուն է 'ի հարաւա-
 կողմն կամարաձև. իսկ քառակուսի լուսամուտն 'ի
 կողմն արևմտեան: Տեղի խորանին է կիսաբոլոր իբր
 10 ոտնաչափ. յերկոսին կողմանս պատուհանք: 'ի
 տեղիս տեղիս յորմն են խաչքարինք և մնացորդք հին
 նկարուց: Գոյ 'ի ձախակողմն հին խաչքար 443 ա-
 մաց. 'ի ստորեւ այսպէս գրեալ կայ. * ԼՅ իւրոյ. 'ի
 թվ. 912. (1387):

Եւս տաճար 5 կամարօք կապեալ է օրօրոցաձև
 հանդերձ շրջանակօք. թուի թէ յառաջ յատակն խո-
 րին էր: Եւրտաքոյ դրան տեսաք փոքրիկ և խոնարհ
 մատուռն իբր պահարան ամուր կամարաձև. յառաջ
 տաղն երևին մնացորդք հին նկարուց և ձևոց:

Սորի Ուրբաթ:

424. Եւ բարձրահայեաց եկեղեցի կառուցեալ յա-

նուն Պարասքեւեայ կուսին 'ի վերայ վայելադիր բլրոյ
'ի միւս կողմն վտակին , իբր քարընկեց մի հեռի 'ի
գեղջէ անտի , որ յամենայն կողմանց երեւի : Ուր ե-
լաք ընդ 80 քարեայ աստիճանս . շուրջանակի է գե-
րեզմանատուն . և առ ոտս բլրոյն գեղազուարճ պար-
տեզք և հովիտք ջրարբիք : Օ երկայնութիւն տաճա-
րին չափեցաք 18 քայլ . իսկ զլայնութիւնն 9 խորան
նորա արտաքուստ կիսով չափ թաղեալ է ընդ հողով .
այլ տաճարն է հաստատ . տեղի խորանին է ամբողջ կի-
սաբոլոր , որոյ տրամագիծ է 10 ոտն : Երկնութիւն
տաճարիս է համեմատ հնգակամար օրօրոցաձև . յորմն
'ի տեղիս տեղիս են խաչքարինք օծութեան , և մնա-
ցորդք պատկերաց ինչ : Եւ ջրակողմն է աւազանն որձա-
քար միակտուր խաչաձև միոտնաչափ մեծութեամբ :
Իսկ գուռն է յարեմտեան կողմն քանդակեալ 'ի վե-
րուստ կամարաձև . ուր նկարեալ կայ տիրամայրն հան-
գերձ անօրդուով : 'Ի նոյն արեւմտեան կողմն է լուսա-
մուտ մեծ . առ որով արտաքուստ գետեղեալ կայ քա-
ռակուսի քար սեւագոյն , և 'ի վերայ արձանագիր վերա-
խնութեան տաճարիս այսպէս .

- * Փառաւոր տձրս անձային ,
- „ Որ է պատկերք հօյ արդին .
- „ Ս երստին կառուցաւ հիմանց ,
- „ Տրօք ողորմուի զըրմայ երկրին .
- „ Եանուն սրբոյ ուրբաթու կուսին ,
- „ Բաջնորդութ Յակօբա քաջ հրաբուննաի .
- „ Եւ վերակացութ մհնսի Եօհաննեսի ,
- „ Եւ մհնսի Բյոսինի քաֆայեցոյ .
- „ Զեռամբ քարագործ Գրիգորին եւ տօնականի .
- „ Ս այելումն տէր Ս արդան քհնի .
- „ Ս արդիս տիրացւին . Թիւ ԹԺԸ Ին || (1702) :

Սալ և Խաճէշէ :

425. Եւ գիւղօրէք հայոց մերձ 'ի Թաւաթի 'ի
կողմն Սաւադի . յառաջինն բնակին այժմ Սաւաթ և
ունին գեկեղեցին հայոց . որ է քարաշէն նուիրեալ ա-
նուան Թաւաթի : Իսկ 'ի Խամլշի այժմ բնակին Թաւ-
թարք , ուր գոյ մեծ աղբիւր քարաշէն կառուցեալ 'ի

Հայոց . դրեալ 'ի վերայ յիշատակագիր իսլաւարոյ :
'Երոյնպէս մերձ 'ի Սալա գոյ և կամուրջ քարաշէն հան-
դերձ արձանագրաւ անուան նոյն իսլաւարոյ :

ԳՕԹՈՒՉԱՅ

426. Սամելով մեր գնալ յԷֆէզիդ քաղաք կու-
սակայութեան (Ս)երակղզւոյս՝ դարձուցաք զքնթացս
մեր ընդ արեւմուտս , և անցեալ ընդ քարաշէն կա-
մուրջն Սարբուս գետակին , որ է յարեւմտեան ծայր
Խարաւսուի , հասաք յետ միոյ ժամու յականակիտ գե-
տակն Պօռուչայ . ուստի սկսանի անուանի գիւղ և
գլուխ իսլաւարաւ պառնի . որոյ մի ծայրն իբրև զկտոյց
արծուոյ ձգի դէպ 'ի Խարաւսու : Էրդ այս բարեջուր
գետակ կոչի Պօռուչայ . զի ասեն (Ս)աթարք թէ յըն-
թացս գալարեալ կարի իմն պողյաքի և թափ անցանե-
լով ընդ երկիր՝ անդրէն հոսի . նորին աղագաւ այսպէս
կոչեցաւ : Որոյ ջուր է մի 'ի պատուական ջուրց իյրի-
մի , որ հոսի դէպ 'ի Սարբի ծովակ . առ եզերքք են
բազում գիւղօրէք : Էնդ 'ի ստորև է համանուն գեղ
Պօռուչայ . իսկ 'ի վերոյ է անուանի գեղն (Ս)օզինտալ
գերմանացի հատուածոց . որք ունին առանձին եկեղե-
ցի . երբեմն էին առանց քահանայի , մեք հովուէաք
զնոսա առ ժամանակ մի , որպէս և այժմ՝ յորժամ մնան
առանց քահանայի :

Էստի ուղևորեալ զքնթացս մեր դէպ 'ի գլուխ Պօ-
ռուչայի՝ յետ գնալոյ ընդ հարաւ յ վերստ՝ հասաք 'ի
կիրճն իսլայնավուտ փակեալ 'ի մէջ կրկին լիրանց ընդ
երկայն վերստ և կէս . ուր գոյ գիւղ (Ս)աթարաց և
մեծ քարանձաւ 'ի պաշտպանութիւն յօլով խաշանց :

ԶԻԻՅԻ

427. Էստի յառաջ անցեալ հասաք 'ի միւս բարե-
շէն գեղն Զոսիւրաւ նոյնպէս գերմանացի հատուածոց
լուտերականաց , ուր տեսաք զանազան գեղեցիկ պար-
տէզս եւրոպեան բանջարեղինաց : Էստի հասաք յար-
քունի գիւղն Օլիւի . ուր օթագայեցաւ ան լղէք-
ոանդր կայսր Ռուսաց 'ի 1812 . և ետ նմա ճաշ իս-
թօլիկ Հասարակութիւն մեր իսլաւարաւի :

Լստի խոտորեալ 'ի ձախակողմն կոյս հասաք 'ի Ֆրան-
 րուսի: գիւղ մեծապատիւ գաղղիացի քահանային Լա-
 պէ Լօրէնցօ Սիլվիօթ, ուր կառուցեալ է նա ինքն
 քարաշէն մատուռն յանուն Վլառայ կուսին: Լստի
 յետ միոյ ժամու հասաք 'ի գիւղն Պէրիբէ: ուստի ան
 ցանէ համանուն գետակ և ընդ գետակին Օլիւէի եր-
 թայ թափի 'ի Սալզըր:

ՍԱԼԶԸՐ

Լանուանի գետ Խրիմի, որ 4 ժամաւ հեռի Սա-
 մէջիդէ ելանէ 'ի կողմանց Զատրրտաղին 'ի տեղւոյն,
 որ կոչի Լյառ. ուր գոյր եկեղեցի յանուն սրբոյն Յով-
 հաննու: Եղբերակն է գուբ ինչ յապառաժի. ուստի
 բղխեալ խոխոջմամբ հոսի ընդ հիւսիս, և անցեալ յա-
 ռաջոյ Լաւիջիդի ընդունի զբազում վտակս. և զնա-
 ցեալ դէպ 'ի Սասրիս ծով՝ անկանի 'ի Խարառու գետ,
 և կորուսանէ զանունն (563):

ԱԳՄԻՋԻԴ ԿԱՄ ԱԳՄԻՍՋԻԴ

428. Լանուանի և ընդարձակ քաղաք կուսակա-
 լութեան Սաւրիոյ հեռի 'ի Խարասուէ 42 վերստ.
 'ի հն. կոչէր 'ի Յունաց Սիմֆեոօս, որպէս կոչեն
 զարդիս և Ուուք. և էր բարեշէն քաղաք, որպէս
 գուշակի 'ի դրիցն. այլ բոլորովին քանդեցաւ 'ի թա-
 թարաց: Լպա առ սակաւ սակաւ բնակեցան գիւղա-
 կան թաթարք և շինեցին փոքրիկ Սիմֆիդ. որոյ սպի-
 տակափառ որմունք նշմարեալք 'ի հեռուստ պատ-
 ճառս ետուն անցաւորաց կոչել զայն Լաւիջիդ քալ Սպի-
 տակ տաճար. մինչ զի տեղին ևս յայս անուն յարա-
 նուանեցաւ. զոր ինքեանք կոչէին Լաւիջիդ: Լպա
 Խանք թաթարաց տեսեալ զվայելութիւն տեղւոյն՝
 շինեցին քաղաք, և կառուցեալ զմեծ մզկիթն կոչեցին
 Լաւիջիդ: Լստ նստէր անդրանիկ որդի Սանին Սա-
 ռառաք իբր երկրորդ Սանին և իշխէր մինչև 9 Սա-
 ռառաք և անդր ընդարձակ իշխանութեամբ, և ապա յա-
 ջորդէր խանին: Ս երջինն եղև Սախսուտ քէրէյ Սա-
 ջա Սալզան. զաւերակս ընդարձակ պալատի նորա տե-
 սաք մերձ 'ի Սալզըր. զոր քանդեցին Ուուք:

Եւ յա քաղաք յետ անցանելոյ առ Ռուսս եղև ամեն
աւանդատ Կառաւիալ իշխանին Ղաւրիոյ . որոյ իշխա-
նութիւն ձգի մինչև ց՝ Սպիտր և յ() զուխրու (566) :
Որ և այժմ՝ բաժանի՝ ի հին և ի նոր թաղ . հին թաղն
է բուն քաղաք , ուր բնակին ամենայն ազինք . անդ է
չուկայն . ի մի ծայրն ընդ երկայնութիւն Սալզորին
բնակին մեծամեծք ի բարձրագիր և ի զուարճալի
վայրի :

Եւդ ի վերին ծայրն կառուցեալ է մեծ պալատ ա-
ռաջին զօրապետի . յորում՝ օթագայեցաւ () զոս-
տաիառ Կայսրն Ռուսաց ան Ղեքսանդր ի 24 . հոկ .
1825 : Սուրանօր Կռէնայ զմեզ առ ինքն՝ խօսակցեալ ա-
ռանձին ամենայն քաղցրութեամբ և սիրով . խրախ ե-
ղև ընդ անդու աշխատասիրութիւն մեր խառնանալով
ձեռնառու լինել յամենայնի : () նոյն կրկնեաց յեա
մեկներոյն ամառի գրեւով առ իս թուղթ ի ձեռն Կու-
սակալին յայտնեալ զհաճութեան իւր գիտել թէ զինչ
ինչ կամք իցեն մեզ խնդրել ի Սեծութեան նորա :

Եւդ են դատարանք , պաշտօնատեղիք , եկեղեցի Ռու-
սաց քարաշէն կառուցեալ յանուն Սեթորոսի և Սօզո-
սի , եկեղեցիք և բնակարանք Հայոց և Յունաց . ևս
և Սեփիւք և թաղ թաղաբաց և այլոց :

Իսկ նորն է քաղաքական մասն քաղաքին յընդար-
ձակ և ի վայելչագիր դաշտի կառուցեալ մեծամեծ շի-
նաւածովք ըստ եւրոպեան ձևոյ՝ անջրպետ ի մէջ ունե-
լով զարքունական պողոտայն , յորոյ ի վերին ծայրն
լինի մեծ տօնավաճառ յամենայն շաբաթս : Ուր է մեծ
ուսումնարան արքունի զանազան լեզուաց և գիտու-
թեանց վասն ամենայն ազգաց : Եւդ յառուրս մեր առ
ընթեր Սալզորի կառուցաւ կամարաշէն մեծ եկեղեցի
արքունական յանուն սրբոյն Ղեքսանդրի Վեփլի ի
պատիւ անուան մեծի Կայսեր ան Ղեքսանդրի : Ունի
բարձր կաթուղիկէ չքմապատեալ ի քառեակ փոքունց .
յերիս կողմանս կանգնեալ կան վեց վեց մեծամեծ օինք
առաջի երկոյ կամարայարկ փառաւոր գրանց :

Եւս նոր քաղաք կառուցեալ ի բարձրագիր և յըն-
գարձոյ դաշտի՝ օրրատօրէ վայելչանայ կանոնաւոր շի-
նաւածովք և ուղղաձիգ լայն հրապարակօք , նաև կրկի-
նայարկ քարուկիր պալատաւոր մեծամեծաց : Հայոց
եկեղեցին է քարաշէն և վայելուչ նորոգ կառուցեալ

առ. երի հնոյն հանդերձ կաթուղիկէիւ : Սւր առ բե-
միւ տեսաք խաչքար բերեալ յայլուտ 229 ամաց . 'ի
վերին կողմն փորագրեալ է թուադիրն Ռ Ն . և 'ի
ներքոյ . * Յիշատակ է ոք խաչս պարոն Յակոբին ॥ :
Ուրանօր տեսաք հին Յայմաւուրք գրեալ 'ի Պաղէ-
սէրայ 'ի քարակոթի եկեղեցին (436) . և աւետարան
նսւիրեալ եկեղեցւոյն Պալլոգլափայի (469) : Իսկ ե-
կեղեցի Հայոց նսւիրեալ է անաւան սրբոյ Իճածնին .
խակ ժողովուրդքն են 40 տունք :

Իւարձրահայեաց մելիթն Իգմէսջիգ բոլորովին քա-
րաշէն՝ է նոյնպէս կառուցեալ 'ի հին բաժնի քաղաքին .
որ ունի Սինարէ և Սեորէսէ, ուր ուսանին մանկունք
ժաթարաց . զոր շինեալ է Սենկլի քերէյ Խան . ըն-
թերցաք զյիշատակարանն 332 ամաց 'ի վերայ ներքին
դրան այսպէս .

سلطان منگلی کرى خان ابن عبد الرحى . . . 414 ھ .

* Սուլթան Սենկլի Վերէյ Խան խնի պարսոտաւանն . . .
Սեն 914 ॥ :

Տեսաք զայլ արձանագիր այսպէս .

ماخضود اغا ابن حسين اغا . . 1103 ھ .

* Սախսուր աղայ խնի հրօղիկ աղայ . . . Սեն 1153 ॥ :

ԻՍԿԻ ՓԵՐԱՅ

429 . Իւրգ մեկնեալ մեր յԻգմէսջիգ ուղեորեցաք
դէպ 'ի հարաւ , և յետ 2 ժամուց հասաք յԻսկի սե-
րոյ . որ է ամրոց մնացեալ 'ի վաղ ժամանակաց . որոյ
պարիսպք ըստ մեծի մասին ամբողջ կան . առ որով դոյ
և հին եկեղեցի լքեալ , ևս և վայելուչ գիւղօրէք մե-
ծառնեծաց աստի և անտի Սաղլըրին :

Յետ այտորիկ անցեալ յաճախ ընդ տոյն գետ հասաք
'ի մի վտակն Սաղլըրի՝ անուանեալ Վիտուլիս սոս . որ
գայ 'ի խաչապիյ մարգէ : Օկնի ապա հասաք յայլ
վտակ Սաղլըրի 'ի տեղին Լանի տալս և ապա Ուզուն
ալան : Իստի ժամ մի 'ի վեր է անն Սաղլըրի , որ Ե-
լանէ յանդատակ խուռնէ անտի ապառաժին . առ որով
դոյր 'ի հնունե եկեղեցի Յունաց Իսկի քո սուրբ Յով-
հաննէս առ կողմամբ մեծի լերինն Զատըր տաղի . որ

պէս ասացաւ : Ի՞նչպէս հասաք 'ի գիւղն Լավքա . ուր գոյ
աբքունի թղթատար . աստի սկսանի մեծ լեառն Ինչ
ղար , որ հասանէ մինչև ցԼուշդա ցժամն 4 :

Ընդ թողեալ մեր զԱլզբըր յաջակողմն՝ անցաք ընդ
լեառն . զորոյ անկոխելի ուղին ետ հարթել տէրութի
Ռուսաց մինչև ցԼուշդա : Յէջս մեծի լերին տեսաք
զաղբուր քարաշէն՝ պատուական ջրոյ . որոյ հանդէպ
անկանի Տէմիրձի գիւղ . առ որով է և գիւղն Շու
մա . որ սակս շնջանաց ջուրցն այսպէս կոչեցաւ : Ի՞նչպէս
հասաք 'ի ծովեղերեայ գիւղն Լուշդա բարեշէն և գե
ղեցկադիր . ունի վայելուչ պարտեզս և այգիս : Յա
ւուրս մեր աստանօր շինեցաւ պալատ արքունի երկ
կարգեան սինազարդ 'ի վերայ նաւահանգստին , որ է
անպատասպար . ընդ աջակողմն գեղջ անցանէ գետակ
և ոռոգանէ զպարտեզս : Ինչ 'ի գիւղամիջի տեսաք հին
բերդ , որոյ մասն պարսպի հանդերձ քառեակ աշտա
րակօք կանգուն կայ . զերկայնութի միոյ կողման չա
փեցաք 125 քայլ :

Եւստհետև անցեալ ընդ գետակն ուղղեցաք զըն
թացս մեր ընդ արեւմուտս . և յետ միոյ ժամու հասաք
յապառաժն բարձր ձայնեալ 'ի նոցանէ Վապէլ . քի
ամրոց . որոյ ծայր երևի որպէս դղեակ . ուր ասեն
ամրանային երբեմն Ղինիվիզք առ 'ի չտալ անցս թըշ
նամեաց : Ուրանօր տեսաք և մեծամեծ վէմն առ ճա
նապարհին , որ կոչի դուռն կապանի . 'ի ծայրն գոյ լե
զու երկայնեալ 'ի ծովն : Իստի յետ միոյ ժամու հա
սաք 'ի Վիւշիւք լամպատ . որ է գիւղ բարձրահայեաց .
ունի գեղեցիկ նաւահանգիստ կիսաբոլոր ընդարձակ ,
այլ ոչ ապահով 'ի հարաւային հողմոյ : Ուր շինեաց
գերեւելի պալատ Ռուս զօրապետն Պարագտին : 'ի
վեր անդր է միւս գիւղ Պէյիւք լամպատ . 'ի հն .
Ֆուսլու . ուր գոյր ամրոց շինեալ 'ի ն յուստինիանոսի :

Ի՞նչպէս անցեալ յառաջ ժամ մի և կէս՝ հասաք 'ի Վառ
թին կամ Վառթէնթ . ուր տեսաք 'ի վերայ աջակող
մեան լերին վաղեմի դղեակ և ապառաժ բարձր Վառ
տէլ անուամբ . յորոյ վերայ եկեղեցի Լա Վապանդին և
Լա Վա . մի սրմն կանգուն կայ վեցոտնաչափ . և առ
նմին մարմարիոնեայ սինն : Իսկ 'ի հանդիպակաց լերին
'ի կողմն լամպատի երևի մնացորդ վանաց ինչ անուամբ
Վալաթի :

Օ կնի միոյ ժամու հասաք 'ի գիւղն Լճթէք . 'ի հն. Καρδιατριχων. ուր 'ի վերայ աջակողմեան լերին է գիւղն Խղըլդաշ . առ որում տեսաք ապառաժ կարմրագոյն և 'ի վերայ փոքրիկ ամրոց վաղեմի : Օ գիւղն Լճթէք գնեալ Լէհցի Կոմսին () լիզարի կառոյց շինուածս բնակութեան . տնկեաց գեղեցիկ պարտեզս և ծառատունկս . որ և բազում մարդասիրութիւն ժողովեաց զմեզ : Լճս գեղ անկանի առ Լճու տաղիւ , որ 'ի հն. կոչէր Ծառա . սա երեւի 'ի հեռուստ 'ի ձև արջու երկայնեալ զբիթն 'ի ծով անդր : Լճն որք համարին թէ այս է անուանեալն 'ի նախնեաց Վաթաթիօֆն . այլք ասեն լինել լեառն Լճա :

Յետ այսորիկ հասաք 'ի գիւղն Կուռզուֆ . 'ի հն. Gorzabita . որ 'ի լեզու Սկլավեանց նշանակէ ասեն լեառն փայլեալ : Օ այս վայրն Յուստինիանոս զօրացոյց . տեսաք 'ի մուտս գեղջ 'ի վերայ ապառաժին զմեացորդս հին պարսպաց : Լճեկեան ապառաժք փոքր ինչ պատսպարեն գնաւահանգիստն վայելադիր : 'Ի բերան նաւահանգստին տեսաք գեղեցիկ պարտեզս ազգի ազգի մրգաբեր ծառոց և զընդարձակ այգի մեծի Կոմսին Սորոնցովի . որ և կառոյց 'ի միջոցի անդ ծովափանց զմեծագործ պալատ փառաւոր . անդ ի ջեանեցաւ ն Լճքսանդր Կայսր : Լճտի անցեալ ընդ սարսափելի լերինս հասաք 'ի լայնանիստ գլուխ արքունի գեղջ Լիքիթայի . ուր տեսաք զարքունական պարտեզ և բուրստտան լի բազմապիսի պաղաբեր ծառովք և ծաղկօք : Ուր գոյ և հին եկեղեցի Լճան . առ որով Լճազմա և վաղեմի դղեակ : Հասաք ապա 'ի Սաղարաշ . որ յառաջնմէ էր գիւղ Յունաց և այժմ անմարդաբնակ . ուրանօր գոյ նոյնպէս հին եկեղեցի Լճան և Լճազմա : Յետ այնր հասաք 'ի Սարսանտա գիւղ Յունաց . ապա յԼճվասիլ , և ապա Տերէքեօյ . յորս Յոյնք յաճախեն տնկել զծխախոտս : Յետ այսորիկ հասաք յանուանի գիւղ Յունաց Լալիթա նաւահանգիստ . 'ի վերայ արեւելեան սարին տեսաք հին եկեղեցի , որ փոքր ինչ պատսպարէ զընդարձակ ծովափն , ուր թափի գետակ յետ օռոգանելոյ զբարեբեր պարտեզս :

Լճտի սկսանի արքունական պողոտայն նորոգ կոփեալ յապառաժի յաւուրս մեր . որ ունի եղերիլ ան

Հնարին այնատանգը 'ի Պայտար օվա : Օ կնի ապա ելեալ մեր ընդ զառ 'ի վեր հասաք յԱլուծքա գեղ Նունաց և Թաթից . ապա 'ի Վասպի կամ Վասպրա . հուսկ յետոյ 'ի Վուրէիզ : Բստանօր յառուրս մեր մեծաճուռն Վաքուհին կառոյց փառաւոր պալատ յընդարձակ և 'ի վայելագիր պարտիզի իւրում . ուր և ժողովեալ զմեզ պատուասիրեաց մեծարանօք : Բռ երի պալատան գոյր յառաջ Շամի . առորով փորեալ գտան սոկերք մարդոյ . ուր 'ի հնունք երեկեղեցի . զոր և նա փոխեաց դարձեալ յեկեղեցի Խուսաց . ընդ որ հոսի վտակ պատուական ջուրց 'ի պէտս ծաղկոցայ և պարտիզաց պալատան և Թափի 'ի ծով անդր : Օ կնի այսորիկ Թողեալ զարահեմն գնալ յառաջ ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ սարսափելի գաւրաւանդն այսր գեղջ . ուր ելեալ ընդ զառ 'ի վեր մտաք յանառան մայր ծառոց . և ապա յարքունի անառան մեծ . և յետ երկօւց ժամուց հասաք 'ի գլուխ լերին 'ի մարգագետին ընդարձակ . տեսաք անդ յամարայնի զսառն : Բնդ որ անցեալ հասաք 'ի գլուխ հիւսիսային զառ 'ի վայրի ձայնելոյ 'ի Թաթից Լճոյ :

Բստի և անդր կոչի Տէշէ . քի արտաքին երկիր . ապա հասաք 'ի Վարմիօփօլ , ուր գոյ ինքնաբուղիս պատուական ջուր . ապա հասաք 'ի սոսկալի պոյոյոս զառ 'ի վայրին , որ կոչի Պրաւալար : հուսկ յետոյ իջեալ 'ի վայր հասաք 'ի բարեբեր գիւղ Թաթարաց Վիւչիւքէօզէն պաշ . քի փոքր ակն գետոյ . քանզի 'ի գիւղամիջի անդ տեսաք խոռոչ սարաւաժից . յորմէ բզէի ակննաւ կիտ ջուր և միացեալ լի վտակաց ձեացուցանէ զգետն Պէլլէք : Օ կնի կէս ժամու հասաք 'ի Պէօյիւքէօզէն պաշ հարուստ գեղ . ուրանօր գոն 300 տունք Թաթարաց , 3 ճամիք և ոչ սակաւ բարեբեր պարտէզք : Բնակիչքն պարապին ոչ միայն 'ի մշակել զերկիր , այլև 'ի շինութի անուոյ սայլից . յորմէ և շահին յոյժ : Բնդանօր յաջակողմեան լերին տեսաք ապառաժաւտ . յորմէ բզէի վտակ և խառնեալ ընդ վերնոյն գնայ ընդ հարաւ անցեալ ընդ գիւղորէն Թաթար օսման , Վալիի , Ֆօցատա , Բլլատ , Սիվրէն , Տւվան քէօյ մերձ 'ի Պէլլէք գիւղ . յորմէ առեալ զանունն գնայ ընդ Օւլաղա . ապա ընդ Կապարթա , և Օւմբուխ . հուսկ յետոյ Թափի 'ի ծով մերձ 'ի բե-

րան Սևաստաբոլի : Յառաջագոյն կային 'ի կապարթա Չէրքէզք . որպէս և 'ի մուտս ազխադէս լեւրանց . ուր գոյ վաղեմի դղեակ 'ի վերայ բարձր լերին Չէրքէզ տիրան ձայնեալ : Տունք այսք գեղջ փակեալ են 'ի մէջ կրկին լեւրանց յայրս և 'ի փառաբար ընդ երկայնութիւն երկուց կողմանց : Այնչ կարի հետի է աստի մուս դղեակ հին թէքէ տիրան ձայնեալ 'ի վերայ բարձր լերին :

Իսկ ապա ելեալ մեր 'ի Պէոյիւք էօղէն պաշէ ուղեորեցաք գէպ 'ի Պաղջէսերայ անցեալ միանգամայն ընդ Լիւռնի քէոյ , Սլուռալա , Երիւրի և ընդ Սաթիւն : 'Ի լեւրանց աստի բղիեալ վտակաց առատանան և ձևացուցանեն զգետն խաչի սու . որ ունի յերկոսին կողմանս գեղեցիկ գիւղօրէս , պարտէզս և այգիս բարեբերս : Օր և թողեալ 'ի ձախակողմն հոսել ընդ գիւղն Սամաշա և ապա 'ի ծով անդր , մեք շրջեցաք ընդ սպիտակ լերինս , և հուսկ ուրեմն ընդ զառ 'ի վայր Պաղջէսերային հասաք 'ի քաղաք անդք :

ՍՕԳԱՅՑ

430. Ի անուանի գիւղ հետի յԼիւռնի 10 վերստ 'ի ձախակողմն կոյս յոտս մեծի լերին Չատրր տաղի , զոր պանծալի հանդիսացոյց իրստակալ իշխանն Պարաղտին կառուցանելով 'ի նմա զանազան գործարանս չուխայի , ֆէսի , եւ , որպէս տեսաք : Լրար 'ի նմա ծառատունկս գեղեցիկ պարտէզս և ծաղկոցս զարմանալիս . նաեւ ձմերանոցս բուսոց բերելով 'ի հեռուստ զայլեայլ բոյսս և զծաղկունս : Յորս տեսաք զբոյսս և զծաղիկս հեռուար աշխարհաց . զորս հասուցանեն նաեւ 'ի ձմեռնամիջի ըստ երոպեան կարգի . վինչև ձգել զանցաւորս 'ի տեսութիւն տեղոյն :

ՉԱՅԸՐ ՅԱՂԻ

431. Ի մեծ և բարձրագոյն լեռնն իւրիմու հետի յԼիւռնի 20 վերստ 'ի կողմն Լուռնայի , յորմէ և լանեն զանազան գետք ևս և Սաղըր և Լիւմա . զոր յետ Ստրաբոնի նախնիք անուանեցին թէքէ տիրան 'ի Եղան : Լրդարեւ սեղանաձև է բայց երկայնանիստ

է օճիւմ՝ քերէյ խան յետ դարձին 'ի մէքոյն. ընթերցաբ զարձանադիրն այսպէս .

الحاج سليم كرى خان سنة 1146

1146 թ. օճիւմ քերէյ խան օճիւմ 1146 :

Եւտի մտաբ 'ի պայծառ հանդիսարանն նկարէն օսկե. զօծ , որ յերեց կողմանց հայե 'ի ծաղկոցն վայելուչ . յատակ տեղւոյս յօրինեալ է մեծամեծ մարմարիոն քարամբք, և 'ի միջավայրի մեծագործ շատրուան բազմացայտ : Ընդ կողմնական դուռն մտաբ 'ի ծաղկոց տնդր զարդարեալ գոյնազոյն ծաղկօք, և շուրջանակի ճեմարան գեղեցիկ հանգերձ զանազան բոսովք : Ընդ 'ի վայրագաւթին գոն ազդերտեղուք մարմարիոնեայք յորմն ձևացեալք . յորոց հօսի կարկաշատս ջուր ընդ 15 ակունս, և ընդ մարմարիոնեայ անցս գնայ նախ յաւազանն մեծ, և ապա յամենայն վայրս պալատին . ձայն հասանացն գեղեցիկ իմն լսի. և ձկունք պարտեալ կայտաւան : Ընդ տեսաք նստարան շուրջ զաւազանաւ. ուր բազմեալ խանն զբօնոյր : Եւտի ապա մտաբ 'ի մեծ խորհրդարանն փառաւոր . որ ունի վերնատուն վանդակաւոր, ուր նստեալ խանն լսէր զխորհուրդ խորհրդականաց՝ առանց երեւելոյ :

Եւտի ելեալ ընդ մեծ սանդուխտ 'ի վերին դատիկոն՝ մտաբ 'ի մեծ պահ խանին բարձր ընդարձակ և նկարէն . ունի 25 լուսամուտս մեծամեծ . տեսաք զի զայս մասն պալատին նորոգէին յարքունուստ : 'ի մի կողմն գոյ փոքրիկ դուռն . անտի գային աղաչաւոր կանայք խնդրել ինչ 'ի խանէն առանց երեւելոյ. ուր են երկօսներքին սենեակք : Եւտ է առաւել պայծառ խորհրդարան խանին ընդարձակ յոյժ 'ի ձև քառակուսի . ունի 5 դրունս և բազում պատուհանս : Եւտ 'ի մեծի հարկաւորութեան հաւաքեալ խորհրդականաց՝ խորհէին ընդ նմա : Եւտի մտաբ յոսկէզօծ և 'ի գեղազուարճ սենեակ խանին խանի օթսի ձայնեալ . զի ատոնստեալ նորա ընդ տիկնաց ըմպէր խահվէ : Եւտի անցաք յայլ գահիձ և 'ի մեծ հանդիսարան , որ ասի Խիվանի . ուր օթազայեցաւ Էլլատարինէ թագուհին յամի 1787. ապր . 19 . որ զներքին սենեակն լուսացաբան արտրեալ էր վանս իւր :

Պի մեծ դահլիճէ աստի անցաք ՚ի ներքնատունն վանդակապատ, որ հայի ՚ի վերայ առաջին մեծի գաւթի. յոր նստէր խանն տեսանել զելեմուտս պալատականաց առանց երեւելոյ: Սերձ է աստ բարձրագոյն վերնատունն աշտարակաձև, որ հայի ՚ի վերայ մեծի հրապարակին. ուրանօր ելեալ խանին ընդ տիկնաց զբանոյր ՚ի տեսանել զխաղս բմբշամարտից: Աից էր աստ բոյն բաղէից. խանն կերակրելով զնոսա զբաղէր. առ որով է բուն ներքին բնակարան կանանց անշուք՝ փակեալ յաճուկ վայրի. զոր քանդեալ նորոգեցին:

435. Հանդէպ պալատան է մզկիթն մեծագործ բարձր և համեմատ կրկին մինարէիւք. յոր երթայր խանն յառուրս ուրբաթու, և ելեալ ՚ի վերնատունն ապակափեղկ բարձր աղօթէր, որ է ՚ի ձախակողմն մզկիթին: Այլ կայնութիւն մզկիթին է 40 քայլ. յերկուց կողմանց կամարաշէն ըստ ձևոյ գթաց, կառուցեալ ՚ի վերայ մեծամեծ սեանց. շուրջանակի վերնատուն և լուսամուտք: Սի դուռն բացելլինի՝ ի պալատ անդր. և մեծ դուռն հասարակաց է ՚ի վերայ վտակին շուրուք սուի: Ուր ՚ի վերայ ոսկեզօծ դրան ընթերցաք զարձանագիր շիւնութեան այսպէս. 1104 سلامت کرای خان سنه

Քերայ խան սէնէ 1159:

Պի փոզոցէ աստի մտեալ ընդ քարաշէն դուռն մետրէսէին տեսաք անդ մեծ շաքրուան բաղմահաս, և ընակարանս. ուսանողաց: Աստի դնան ՚ի գերեզմանատուն խանից, յորում երեւին երկու մեծամեծ դամբարանք գմբէթայարկք բարձրագոյնք և մեծագործք: Պի մուամեն 17 գերեզմանք ցեղին Վերէի. յորում է գերեզման մէնկլի քերէյ խանին և հաճիքերէյ խանին. միայն չորք են քարաշէնք: այլք փայտաշէնք քանդակագործք ծածկեալք կանաչ կերպասիւք: Իսկ յերկրորդումն են մահարձանք թագուհեաց և սուլդանից. առ երի դրանն է բարձր մահարձան կնօջ քերիմ քերէյ խանին:

Այլ մեր ՚ի մեծ գաւթէ անտի մտեալ ընդ փոքրիկ դուռն՝ զառաջինն հանդիպեցաք մարմարեոնեայ մահարձանին, յորոյ վերայ ընթերցաք قديم کرای خان 1180 Պարթ քերայ խան: Սերձ առ նմին են վերջասացեալ դամբարանք: Ուր մտեալ ՚ի մեծ դամբարանն տեսաք առ դրան զգերեզման մեծի խանին Ալիմի ծածկեալ

437. **Լ** եկեղեցի վիմափոր 'ի բարձրաբերձ ապա-
ռած լերին, երեւի ուխտատեղի ամենայն քրիստո-
նէից, նուիրեալ սրբոյ Մօծնին, որպէս և անունս
մայրամ ելեալ է յանուանէս Սարիամ կամ մէյրէմ: Լք-
անցեալ մեր ընդ երկայնանիստ հովիտ պաղջեռերային
տեսաք յարեւելեան ծայր քաղաքին մրգաբեր պար-
տեղս և ախանախտ աղբիւրս բարեջուրս և յետ
գնալոյ երկու վերստ հասաք 'ի մեծ ձորն. յերկուց
կողմանց բարձրացեալ են ահագին ապառած լերինք.
ուր էր յառաջ թաղ Հունաց. որպէս տեսաք զտեղիս
տանց, առերի յոլով այրս և քարանձաւս, իբր ներք-
նատունս: Լպա ելեալ ընդ զառիվեր՝ հասաք յոտս լե-
րին, ուր է եկեղեցին Հունաց Սայրում: Լստի վեր-
տանեալ ընդ քարակոփ սանդուխտ 'ի բարձրութիւն
202 աստիճանաց հասաք 'ի կողս լերին: Լնդ տեսաք
յոհագին լեռնամիջի քանի մի տնեակս կոփեալս և
վայելուչ սրահս հանդերձ դառիվեր ճանապարհաւ: Է-
որ ելեալ 'ի վեր անդր մտաք յեկեղեցի Մամօրն ընդ-
արձակ և պայծառ: յաջախղմն կան է սենք կո-
փեալք 'ի վիմէ անտի 'ի զարդ յաւէտ. որք 'ի տարե
հասանեն մինչև յառաստաղն ապառած: Բարձրութիւն
տաճարիս է իբր 3 կանգուն. զերկայնութիւնն 30
քայլ չափեցաք. իսկ զանհաւասար լայնութիւնն իբր 13
քայլ: Իյորանն է 'ի վերին ծայր եկեղեցւոյն կողմնակի-
յորմէ գուշակի թէ այս գործ է վաղեմի յոյժ 'ի ժա-
մանակս հեթանոսութեան եղեալ: Հարեւելեան կողմն
'ի բարձրաւանդակի անդ լերին տեսաք զպատկեր տի-
րամօրն նկարեալ 'ի վերայ ապառածին: Սատմեցին
մեզ, թէ 'ի հնումն անդ գտին զհրաշագործ հին պատ-
կեր Մօծնին, որով և այս տեղի 'ի յայտ եկն սքան-
չելեօք. և այնուհետև ապա հռչակելի եղև այս ուխ-
տատեղի, ուր յամենայն կողմանց հաւաքին ուխտա-
ւորք 'ի վերափոխման: Սակայն յելաննին աստի Հու-
նաց՝ զայն հրաշագործ պատկեր տարան 'ի միասին 'ի
Սայրամբօլ. անդ ևս այժմ է ուխտատեղի (573):

438. Դարմանալի հին բերդ կառուցեալ 'ի վերայ բարձրագոյն լեռին հանդէպ Սպարաւայ. ուր ելաք ընդ գծաւարակօք ուղի աստիճանաւոր աւելի քան վերաստ մի. հաւի յետոյ հասաք 'ի ստորին փոքրիկ գոռոն, որ քայեալ է պարտաւանք ահադին ժայռից : Եւ յա քերդ յերկուց կողմանց պարսպեալ է յանմատ լեռի բարձրաբերձ ժայռից, և 'ի վերին կողմանէ ունի հաստատ պարիսպ և աշտարակ. ուր է մեծ դռան և 'ի վերայ նշան հին թաթարաց կամ խասարաց. ուրուա կան գլուխ եզին և երեքմանի փորագրեալ 'ի վիմի անդ և սե բաւ թաշուն՝ համարեալ նշան շինելի խանին : 'Ի միջովայրի բերդին տեսաք կամար քարաշէն իբր անջրպետ բերդին : Եւ դանսօր տեսաք կրկին սինա կոկոյտ Վարայիմ հրէից քարաշէնս. և մին սինա զարդ. ուր գոյր ասեն անցք ստորերկրեայ, որ հանէր մինչև յաղբիւրն ձորամիջի. ուստի այժմ բերեն զբուր բերդին. զի այն անցք աւերեալ կայ :

Եւ ուր թէ զայս բերդ շինեցին Վառլը կամ խասարք երբ ըննացեալ էին 'ի ներքին կողմանս Խրիմու (391) : Եւստ պատսպարէին Ղենովացիք և յետ նոցա Վառլը. որպէս և գերեզմանք նոցա յայտ առնեն. յորս գտանի և գերեզման Վառլաթմիշ խանիոյ քի թագուհւոյ, և Վարջադ ազնուականին : Իբր զի՝ Էնկիթեմուր յետ տիբելոյ Վարջադացել 'ի վերայ Վառլաթմիշ թագուհւոյ խանին. որ բնակէր 'ի Եւֆուստգալէ յամի տն 1393 : յայնժամ խանն ել ընդգէմ՝ Էնկիթեմուրաց, որ գնայր 'ի վերայ Սուտաց : Իսկ քաջ պատանին Վարջադ սիրելին՝ Էնկիթեմուրաց հառ զՎաղջեսերայ և յար ձակեցաւ 'ի վերայ բերդին. ուր խանին քի դուստր Վառլաթմիշ խանին սիրահարեալ ընդ պատանւոյն կամեցաւ տալ 'ի ձեռս նորա զբերդն : Եւ յլ յընդդիմանալ բերդակալաց՝ ծագեցաւ շփոթութիւն մեծ. և 'ի խռան անդ վերաւորեալ անկաւ. գրբչագն : () այն տեսեալ աղջկանն ըննադատեցաւ 'ի կրից, և արշաւել անկաւ 'ի վերայ պատանւոյն, և մեռան երկոքեան 'ի միասին :

Եւ յժման բնակիչք բերդիս են Վարայիմ հրէայք

խճողեալք 'ի բերդի անդ. աւելի են քան 200 տունք. և 1200 անձինք. որ տուրեւտուութիւնս առնեն 'ի Պաղջէսերայ. յորոց բազումք են փարթաւք. ունին զլեզու, զտալարութիւն և զգարս՝ թաւթարայ: Թեպէտ են 'ի հին սաղակեցւոց անտի. որք միայն զհինգ գիրս Սոփսիսի պաշտեն. խտեն զթաւմարտն և զամենայն աւանդութիւնս ծերոց: Կիզքն աղանդոյ ոոցա տան լինել 'ի ժամանակէ անտի Սաղմանապոլս' երբ վարեցան 'ի գերութիւն: որք զայն անուն հանին 'ի բառէս Գարայ. քի բուն. անփոփոխ. որպէս պանծան ինքեանք. բայց սոքա ընդունին զանմահութիւն հոգւոյ (447):

Դպա ելեալ մեր ընդ վերնագուման բերդին՝ գնացաք 'ի գերեզմանատուն նոցա առ բերդաւն երկայնաձև տարածեալ. ուր տեսաք զկանայս նոցա շուրջ նոտեալ զգերեզմանաւ մեռելոյ ուրուք, և արկեալ զհանդերձ 'ի վերայ հողոյ նորա կոծէին թաթարերէն: Յետոյ անցեալ 'ի ներքս անդր գտաք զհին գերեզմանս թաղեալս 'ի գեանի. երկայնութի միոյն եր 11 թշալափ: 'ի վերայ այլ գերեզմանի գրեալ էր հրէարէն * Լ. յա... յովսէփ որդի խավաթայի... 5204 ||. քի յամի տն 1445: Գոյ 'ի Սուրղաթ գերեզման Նաբոն բռչկին 533 ամաց (488):

ԷՍԿԻ ԵՌԻՐՏ

439. Յետ այսորիկ ելեալ 'ի ձորէ Պաղջէսերային և յառաջեալ յընթացս 2 վերտո՝ հասաք 'ի գեղինչ բարեգիր և ջրարբի, որ կոչի Լափի Եւար. քի հին բնակարան: Բանցի զառաջինն աստ բնակէին թաթարք, և էր երևելի քաղաք նոցա. որպէս գուշակի 'ի շինուածոց, և 'ի գերեզմանաց: Տեսաք 'ի մուտս գեղին կրկին մշկիթս քաղքայեալո. բայց 'ի գերեզմանատան անդ՝ կանգուն կան 3 երևելի մեծագործ դամբարանք գմբէթայարկք բարձրաբերձք: Մին է առաւել մեծաշէն ութանկիւնի. ունի ծ լուսամուտս հանդերձ մարմարոնեայ շրջանակօք. տրամագիծն է 25՝ քայլ՝ չափեալ 'ի ներքուստ: Տեսաք 'ի ներքս մնացորդս մարմարոնեայ սեանց և վերնախարիսխս այլովքն հանդերձ:

Իստի օտկաւ յառաջ անցեալ զննեցաք զայլ կրկին
դամբարանս ու թանկիւնիս, այլ ոչ այնչափ մեծադործս,
որպէս զգումք ինն։ Իւրաքի գեղջ իբր ՚ի հրապարակի
կառաւիտայ կայ քարաշէն աղբիւր քառավտակ . յո-
րոց հասի անոնոյ հաստ պատուական ջուր։ Իննակիւք
տեղւոյս են լիւթաքք, որք մշակեն զգեղեցիկ պար-
տեղս ջրարբիտ, և զծառապունկս մրգաբերս։

ԽԱՅԻՍՈՒ ԵՒ ԳԵԼԳԵԿ

440. Ելեալ մեր անտի և անցեալ ընդ վայելադիր
գաշտավայրս՝ հասաք ՚ի գետն խաչի սա, որ ելանէ ՚ի
գեղեցիկ հովտէ մերձ յԱճիլ օպ, 6 վերստ հեռի ՚ի
Պաղջէսերայէ . և անցեալ աստի գնայ թափի ՚ի Սեա-
ծով մերձ ՚ի բերան Իլմային ՚ի ծոցն Ախօղլէվի։ Իստի
հասաք ՚ի գետն Պէլլէի, որ ելեալ յապառաժից Լաւնի
պաղէ՝ անկանի յայլ հովիտ, և ընդունի զանունս Պէլլէի .
ապա գնայ ՚ի բերան Սեաստօբօլի։ Երկոքին կողմունք
այսոցիկ երկից գետոց որպէս և Պուլկանաքին լի են
այգեսաանեօք և պողաբեր ծառովք . զպտուղ, տեղ-
եացո տանին ՚ի Սուսաստան։ Ի՞նչ լի են երբեմն առ ե-
զերք Պէլլէի բնակէին շերեքք բերեալք ՚ի կա-
պարդայէ . վառն այն այս գետ կոչեր կապարա . ՚ի մեր-
ձակայ վայրս գոյ հին աշտարակ կոչեցեալ շերեքք բե-
մա . առ երի երեկն մնացորդք պարսպաց, ի մերձա-
կայ գիւղն գոյ ջրհոր յոյժ խորին կոփեալ յապառաժի
հարիւրաւոր աստիճանօք։

ՄԱՆԳՈՒԲ

441. Ուղեալ զընթացս մեր դեպ ՚ի հարաւ տեղաք
ի մէջ Պաղջէսերայի և Պալլաւաւայի զաւերակ Սան-
գուբայ երևելի հին մայրաքաղաքին հասարակապե-
տութե Գլթաց, ուր զօրացան նոքա և ամրացուցեալ
զպարիսպս կոչեցին Քօթի կի՛ ըստ յն . Քօթի՛ն և Քա-
լու՛ն։ Քանզի ըստ հնախօսից յերեքտասաներորդ
դարուն տեղութիւն Յունաց ՚ի խորիմ իբրեւ բաժանե-
ցաւ ՚ի զանազան փոքրիկ իշխանութիւնս, Գլու՛թք և
խասաքք բռնացան յայտոսիկ կողմանս և հաստատեցին
հասարակապետութիւն . մինչև տիրեցին Ղէնավացիք և

ալատապարեցան աստ ամբաստանեալ զսերդն : որպէս
ցուցանեն ձև բոլորչի աշտարակաց, տեղիք եկեղեցեաց,
և հիմունք պարտպաց, նաեւ տեղիք աղբերաց : Ի՛ յե-
տին ժամանակս բնակիչք տեղւոյս էին խաւարք և
հրէայք, որք հետզհետեի ցրուեցան անտի և քնաց քա-
ղաքն ամայի : Կոր քանդեալ հետզհետե՛ տանին զքա-
րինս հին շինուածոց պլտար : մինչ զի եղծեալ տեսաք
զամենայն վայելչութիւն բերդաքաղաքիս : Ի՛ սիրք տե-
ղւոյս այնչափ բարձրադիտակ՝ և վայելուչ է շրջապա-
տեալ ՚ի գեղազուարճ հովտաց, մինչև գեղեցիկ շի-
նուածք և աշտարակք երևէին՝ ի կէօղլեպէէ : այլ այժմ՝
հաւասար է ընդ գետնի : Ի՛ ու որով է հոգեաւ և վտակ
Լճոտոր կոչեցեալ :

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԿԱԶՄՆ ԽՐԻՄՈՒ

442. Եւ տ զմեկը մեր զգամաքատեղիս ՚ի միջա-
վայրս Խրիմու՝ ժամ է արդ աղղել զքնթացս մեր ընդ
արևմուտս : ուր գնալով ընդ աջակողմն Լճմեջլիզի՝ հան
դիպեցաք շրջապտոյտ անցից Սաղքերին : Եւ որ կրկին
անգամ անցեալ հասաք ՚ի զուարճալի գիւղն Թաէէ
Իսրաի : Ի՛նտի ուղեւորեալ ընդ զանազան գիւղօրէս
Թաթարաց. ոչինչ ծառատունկս տեսաք ուրեք : մինչև
հասաք ՚ի մեծ գիւղն Սաի յետ 6 ժամուց, ուր նստի
աղապետ իշխան ՚ի կողմանէ տէրութեան Խաւսաց :

ԴՈՒԶԼԱ

443. Ի՛ երևելի և ընտիր աղէհան ՚ի մէջ Խրիմու առ-
երի Սախին. ձգի Եւ երկայն մերձ ՚ի ծով առատ է աղի
և բարեհամ յոյժ, մանաւանդ հարաւային կողմանն.
որ մակարդի յօգոստոսի : Ուր նախ երևին կարմրա-
գոյն որդաւնք, և ապա կոտորեալ լինին իբր սերմն մա-
կարդիւ ջրոյն. որով սկսանի քարանալ կամ ապակիա-
ցեալ գոյաւորի աղ անկիւնաւոր սպիտակ : Եւ ջրապատ
լճին համարի 18 վերստ. անցեալ մեր ընդ արևելեան
բազումին տեսաք զհող տեղւոյն աղէփայլ, և ջուրն այն-
պէս տոգորեալ, զի ձեռք մեր եղեալ ՚ի նախն պա-
տեցան աղիւ : Եւ այնպէս տեղմն այսր աղէհանի ապա-
քինիչ է յօդացաւութեւ. ուր յաճախեն արտաթեւաք

յօդատասի, բնկողմանեալք 'ի տղմի անդ. այլ ոչ կարեն ընդ. երկար տոկալ 'ի նմին առ սաստիկ ձգողութե տղմոյն. զոր Լ՛ըրթանոս կոչէ Լ՛մդէրա:

{ Զարեհեւան կողմն անէհանին մերձ յարքունի ճանապարհն տեսաք 12 մեծամեծ ջրհորս սակս անասնոց. ուր ջուրն փոքր. ինչ աղէհամ է: Իսկ 'ի հարաւակողմն գոյ պարանոց, անջրպետ 'ի մէջ աղէհանին և ծովուն: Եւր. գոյ և ուղի գնալոյ 'ի Սևաստօբօլ անցեալ ընդ գլուխն Խըղըլ ետաւ. և ընդ բերանս գետոց Պուլկանաքի, Լ՛մայի, Խաչի, և Պէլպէկի. ուրանօր 'ի տեղիս արդիս երեւին փոքրիկ. աղէհանք (450):

ԽԱՐԱ ԹԵՓԵ ԵՒ ՍԱՍԸԻ

444. Յետ միոյ ժամու հասաք 'ի գեղեցկադիր բլր լուրն Խարա Թեփէ. զի 'ի հեռուստ երեւի ամպագոյն սակս բարձրութեան գրից. Լ՛ը որով է արեւելեան ծայր Սասըր լճին. որ ձգի ընդ արեւմուտս ժամն 2. նոյնչափ և ընդ հարաւ. 'ի նոյն ծայր է Ս՛ամայ գեղ: Պարանոցն ընդ մէջ լճին և ծովուն Պէլ կոչի, որ է աւազուս ձևացեալ յաւազոյ գետոց Պանտոսի կուտեղոց աստ 'ի բուռն ալեաց ծովուն, որպէս երեւի:

Ի այնութիւն պարանոցին չէ միօրինակ յամենայն տեղիս. զի սկիզբն լայն է 3 վերստ. միջավայրն 2. ուր գոն պահապան խաղախք Դատոթն կոչեցեալք. որք յամենայն եղերս Խրիմու բոլորեալ աստ և ննդ պահպանեն: Իսկ արեւմտեան ծայր լճին հազիւ լինի մի վերստ լայն. ուր երբեմն ալիք ծովուն յորդեալ խառնին 'ի լիճն: Բոյ տղմախառն ջուր ոչ զօրէ անուցանել և առեցողանել զձկունս. Թէպէտ տիղմն առողջարար համարի յօդացաւութեան. ուստի չիք անդ ձուկն:

ԿԻՕԶԼԷՎ ԿԱՄ ԵՒ ԲԱՆԴԱՐԻՍ

445. Ի քաղաք ծովեղերեայ անուանի և բարեշէն հիմնեալ 'ի հնումն յարեւմտեան ծայր լճին 'ի մեծէն Սիհրգատէ, որպէս ասին, յիւր անուն կոչելով զայն Լափարոթի. ըստ այլոց Pompeopolis. Տեսաք և ոսկի դրամ ըստ մեծութեան Եպրուլի 'ի մի կողմն 'ի շրջանակն գոյր գիր յունարէն ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΕΠΗΤΟΡΟΣ

Սպիտակ Էվթարոս. 'ի միջոցին գէմք մօրուսաւոր երկայնահեր և թագ 'ի գլուխ. դէմքն ահեղ. աչքն ահաւոր և ունչքն մեծ. որ թուի լինել մեծին Սիհրդատայ. թէպէտ նորա դէմք հասարակօրէն անմօրուս գրի. նաև ունէր զթիկամբ վերադիւ ըստ ձեռք հռովմայեցոց : Իսկ 'ի միւս կողմն գէմք կռոյ մօրուսաւոր և հերապանձ առ, որով կան երեքին տառքա ՏԻՏ. և առնմին ծայր նետի : Օ այս տիտղոս խիստ ետուն Սիհրդատայ ըստ որում շքարէր կամ չօքամնիս, յետ մեծամեծ գործոց :

'Ի պատմութեան թաթարաց աւանդի թէ այս աւուանի քաղաք յանցանել ժամանակաց աւերեալ անհետ եղև. մինչև Ղենքլացիք յետ տիրելոյ ծովեղբեայց խրիմու՝ շինեցին աստ փղերիկ դղեակ 'ի ծայր լեզուին, որ կոչի Լօրոս պառնի. զոր կործանեցին թաթարք և թողին ամայի : Լալա սկսան թաթարք բնակիլ աստ և անդ յառանձին տնակս. զորս կոչեին Պրիէռ էլ. յորմէ ել ասէն անունս Կէօզլէվ : Կամ որպէս այլք ասեն, աղքատին տունք. նոցա շինեալ էին 'ի թաղեաց. զոր նաքս կոչեն Վիիլ. որով և կոչեցաւ տեղին Վիիլէ էլ. կամ Կէօզլէվ. թէպէտ 'ի մեջ հին անուանց դնի և Կէօլէվ (565) :

Սպիտակ թուի թէ Լասարք կամ թաթարք կանգնեցին կամ նորոգեցին անգրէն զբերդն Կէօզլէվի հանդերձ լայն և խոր խրամաւ. որ ձգէր 'ի միոյ ծայրէ ծովուն մինչև ցմբան : ԼՆԼ յետ անցանելոյ առ Ռուսս՝ բոլորովին քանդեցին և լցին զխրամս. այժմ հազիւ որոշին տեղիք 'ի մնացուածոց ինչ բերդին :

ԼՆԵ բերդ ունէր 5 մեծ դրունս. ա խիլէլ Գաբուսի, որ է 'ի ծովակողմն և մինչև ցայժմ ամբողջ կայ հանդերձ մասամբ ինչ պարսպին : 'Ի ներքին կողմն յերկրորդ կամարի տեսաք փորագրեալ 'ի վիմի գլուխ մարդոյ երկայնադագալն. զոր անուանեն նշան դրան : Թ ԼՆ Գաբուսի յարեմտեան կողմն. զոր ապա փակեալ սակո ձախող դիպուածոց ինչ կոչեցին Թաթ Գաբուսի. այժմ չիք հետք այսր դրան, որպէս և հետևորդին :

Դ. Սօֆրաֆ Գաբուսի. յաջակողմն այսր դրան փորագրեալ կայր 'ի վիմի սանտր իբր նշան բերդին. քանզի և 'ի վերայ հին գերեզմանաց փորագրեալ տեսաւ այս ձև : ԼԳ երի դրանս գայր աշտարակ հզօր :

Դ. Լժ իսլա Գաթուսի. յարոյ նշան փորագրեալ էր 'ի վիմի պարտ մարդոյ և 'ի վերայ ագուցեալ ապակի: Լժ որով էր փաքրիկ գուռն Տէրի կոչեցեալ. որ նշա նակէ բացուած. այժմ չիք տեղին. ուր բազում տունք և բնակութիւնք շինեցան և շինին հետզհետէ:

Է. Օրումն Բաղնար գաւառի. որ կանգուն կայ մինչեւ ցայժմ 'ի մէջ շուկային. առ որով զոյր աշտարակ և փողերիկ գուն Տէշի Է ձայնեալ. յորոյ վերայ փորագրեալ կային իրկին ստինք իբր նշան :

Յարևելեան կողմն մերձ ի ծովն գոյր ներքնաբերդ պարսպապատ . և ՚ի ծայրն մեծ աշտարակ բոլորչի բարձր և եռայարկ . որ ՚ի յետին ժամանակս կոչեցաւ խանիէ խաւէ վամն անդ սպանանելոյ զմահապարտս : Սակաւ հեռի աստի գոյր այլ աշտարակ հզօր . որպէս և ՚ի միւս կողմն մերձ ՚ի խան ճամբ . նաւ ՚ի հիւսիս . կողմն զօրաւոր աշտարակ : Բայ ներքնաբերդ ընդ աշտարակաց Թուի լինել գործ Ղենովացւոց , զոր շինեցին յետ առաջնոյն յապահօլու թիւն նաւահանգստին , որ է ՚ի հարաւակողմն բերդին լայնաբաց և անպատռւ պար ՚ի հարաւային հողմոց , որ երբեմն ձգէ զնաւ ՚ի ցամաք և վտանգէ :

446. յսոս ճագ. Է մեծագործ շինուած քաղաքիս
մերձ'ի ծոցն, բարձր յոյժ, դի յամենայն կողմանց երևի,
ունի բարձր և լայնանիստ գմբէթ կապարապատ կանգ-
նեալ 'ի վերայ 6 կամարաց և շուրջանակի 12 գմբէթս
կապարապատս. 'ի մեծի գմբէթի են 15 լուսամուտք :
Ձեալ արքունի մզկէթիս Է քառակուսի բոլորովին քար-
ուկիր. և յերկուց կողմանց կրկնապարկ. երկայն և
լայն 40 քայլ, 'ի ուռն Է 'ի հիւսիսակողմն. ունի գա-
ւիթ երկայնաձև գմբէթաւոր, կանգնեալ 'ի վերայ 4
մարմարիոն սեանց. թէպէտ 2 սիւնք յերկուսին կող-
մունս ծածկեալ են 'ի մէջ որմոյ :

Ղ՝ Ճակատ մածի միհրապլին ընթերցաք զթուական
 շինութեանն զայս օրինակ. قبول الحير * Վապաւ եւիեդ ॥
 Ղ՝ տառից աստի եւանէ թիւ 171 ըստ որոյ շինութին
 լինի 263 ամաց ։ Սակաւ ինչ՝ի ստորեւ ընթերցաք զայլ
 գրուած այսպէս. كَمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْخُرَابَ * Վիւ-
 լեմ Գախալէ ալեհա գեղերեւեւ եւ Գիւրապ ॥ Ինչ Գարա-

ժամ 'ի մասնելն յաղօթա խորհեաց ընդ միջնապին ,
կամ առաջի աղօթարանին : Ընթեր արտաքին
դրան էր մեծ աղբիւրն , որ այժմ է աւերակ . նոյն
պէս բաղանիք քարաշէն հանդիպակաց՝ էր վախրօ
այսր մզկէթի . որ ամբողջ կայ : Ըստ 'ի ծովակողմն է
Ղաշխան հնաշէն . 'ի վերայ դրան գրեալ կայ 'ի վիմի
անդ . محمد شاه اغا خان اعظم * Սահամէր շահ աղաի խան
աղիք :

Սերճ է Սողախան ամրաշէն յոյժ շինեալ 'ի հնումն
'ի հովուէ յեկամուտ 12 աղբերաց իւրոց առ որով էր
հին Սեղազիստան . այս ամենայն շրջակայ տեղիք վա-
խրօ էին մեծի մզկէթին . որպէս և գրեալ կայ 'ի վե-
րայ դրան այսր իջեանի 'ի ժամանակս Բսլան քերէին .
صاحب الخيرات والاحسان ارسلان كراى خان بن دولت كراى
1140 خان * Սահիդ էլ խաղալի վել էհասն արաւն Վիե-
րայ խան պէի Գէլէլի Գերայ խան 1165 :

'ի քաղաքամիջի անդ տեսաք քառանկիւնաձև քա-
րաշէն թաղաքին . ուստի բաշխէր ջուրն յամենայն
կողմանս քաղաքին : Աինչ կարի հեռի է աստի բարձ-
րաշէն թեքքէ քարուկիր ութանկիւնի գմբէթայարի ,
և 'ի ներքուստ բոլորչի . ուր շուրջանակի յորմն են 19
քարաշէն խորշք բնակարանք հերվիշաց : Ըստ որով է
լճակն իսպլ լինի . որոյ յատակ է ապառաժ . երբ ցա-
մաքի ջուր լճակիս , յայն ամ ոչ լինի առատութի հացի
ասեն թաթարք : Ընդ է Ղոմաղա ճափի անշուք և
Սէրիէի թաթարաց :

447. Իսկ 'ի միւս կողմն քաղաքին է թաղն Գարայիմ
Հրէից որք են 800 տունք . ունին կրկին երեւելի սինա-
կոկայս , զոր նոքա ի շէյա կոչեն , բոլորովին սալայա-
տակք , քարաշէնք և սինազարդք առնթեր միմեանց :
Տեսաք 'ի ներքս քանի մի արծաթապատ հնգամա-
տեան անշուշտ , որ են մագաղաթեայ գրչագիրք
փաթուժեալք և երկայնաձիգք ըստ հին սովորութե .
զորս երբեմն հանեալ և եղեալ 'ի վերայ կերպասապատ
գրակալին վերծանեն 'ի լուր ժողովրդեան . մերձ է
անդ դպրոց նոցա : Սոցա օրէնագիր եղև Մհարոն բժիշկ
550 ամօք յառաջ ուսուցանելով նոցա զամմահութիւն
հոգւոյ զհանդերձեալ կեանս և (488) :

Եկեղեցին Յունաց և Հայոց է յարեւելեան ծայր քաղաքին . որ է բարձրաշէն և խաւածե հանդերձ կաթուղիկէիւ . ունի շուջանակի հրապարակ . ուր է գարոց նոցա :

Ըրաւարոյ բերդին էր Թաղ Հայոց . որք ունէին 'ի հնումն եկեղեցի յանուն սրբոյն Երկողայոսի . զոր այրեցին լաւթարք : Ըստ մերձ 'ի տեղին կանգնեցին զայլ եկեղեցի փայտաշէն . իսկ 'ի 1817 . յունիսի 13 . հիմնեցին յառաջին տեղով զայժմեան քարաշէն եկեղեցին նովին անուամբ վայելուչ կառուցեալ 'ի վերայ կրկին լայնանիստ կամարաց . ունի 3 գրուես և սինաղարդ բակս : Սակայն տակաւին անյարկ գոյով 'ի ժամատան կառարեն զանապիւն պաշտամունս : Հայք 'ի ամին քաղաքի են 90 տունք . որք պարապին 'ի տուրեւ առուի : 'Ի բազում տունա քաղաքիս տեսաք ստորեւերեւոյ անցս . և 'ի մէջ ջրհորոց պահարանս . յորս մտեալ պատասպարէին 'ի հնումն յարշաւել լաւթարաց :

Հարեմտեան ծայր քաղաքին է արգելանոցն հիմնեալ 'ի վերայ բեզուին . օտոս պուռնի . որ պատասպարէ զնաւահանդիսան յարեմտեան հողմոց , որպէս 'ի միւս կողմանէ պատասպարէ յարեւելեան հողմոց գլուխն Ըստեառի . միայն անպատասպար է 'ի հարաւային հողմոց : Շէնովացիք աստ էին կառուցեալ զգղեակն , որպէս 'ի միւս ծայր քաղաքին գոյր այլ գղեակ 'ի պաշտպանութի նաւահանգստին . ուր տեսաք հանեալ 'ի հողոյ մեծամեծ քարինս : Հաւուրս մեր գտին աստ ընդ հողով երկու վիմատաշ արձանս . մին առն որ զգեցեալ էր ըստ ձեռոյ հին : Յունաց և 'ի գլուխն սաղաւարտ . իսկ միւսն էր կնոջ . որոյ զգեստ էր լի տարազու հովմարեցոց :

Ըստանոր մերձ 'ի ծով տեսաք ջրհոր բարեհամ ջրոյ . ընդ որ անցեալ ջուրն գնայ 'ի ծով . 'ի յատակն գոյ մեծ քար , զոր երբեմն հանեալ գտին զջուրն աղէհամ : Սակաւ հեռի աստի դէպ յարեմուտս են 5 մեծամեծ ջրհորք () մար խալիսի ձայնեալք . որք մատակարարեն զջուր քաղաքին . ջուրն է առողջ և քաղցր ' երբ հողմն չնէ 'ի ցամաքէ . և երբ 'ի ծովէ ' վնի փոքր ինչ անդհամ : Ըստ աս տեղեալս է զինուորանոցն բովանդակեալ յերկուս շինուածս . մին վանն հասարակ զինուորաց , և միւսն վանն զօրագնաց :

Ըստի ուղղեալ զընթացս մեր ընդ արեւմուտս է ան

ցեալ ընդ զանազան գիւղօրեա խաթարայ՝ հասաք 'ի միւս լեզու ծոցոյն անսւանեալ Պօթաի պատնի։ ուր տեսաք պաւնթեր ծովու աղէհան։ այլ չէ ընտիր աղ նաւրա։ Ի՞յս երկիր կոչի Պօթաի։ որ ձգի ընդ արեւմուտս ժամս երիս միսչև 'ի լիճն Տնդուլլաւ։

ՅՕՆՒՌԱԼԻ

448. Ի՞ երեւելի լիճ խորիմու եռանկիւնաձև երկայնեալ դէպ 'ի հիւսիս, որ թուի լինել բազուկ ծովուն։ յորմէ որոշեալ է 'ի ձեռն նեղ աւազուտին Պիլ ձայնելոյ։ Ի՞յս պարանոց ըստ մեր գիտադութեան պատճառեալ է յաւազոց բերելոց 'ի բուռն աբեայ ծովու։ որ, պէս ասացաք տակս Սասրի լճին (444)։ Երկայնութի պարանոցին ձգի ժամս 2. իսկ լայնութիւնն 'ի տեղիս ինչ է 100 քայլ։ մինչ զի երբեմն ջուր ծովու խառնի ընդ լճին։ որոյ շրջապատ դնի կէսօրեայ ճանապարհ, ուր չիք ձուկն։

Ի՞յս լիճ երբեմն յարուցանէ զալիս և բռնութի հիւսիսային հողմոյ զեղու զջուրն 'ի պարանոցն։ Սուրանօր հանդիպեալ մեր մեծի ակէկօժութեան տեսաք մերձենալ մեզ զջուր լճին 'ի միջովայրի անդ։ Ի՞ հիւսիսային ծայր լճին թափի գետակ։ ուր գոյ և թէքքէ։ երբեմն հաւաքին Տերփիշք և պարաւեալ գոռն, որք կոչին Սօթա (408)։

Ի՞յստի և անդր երկիրն կոչի թարեան։ յարեւմտեան ծայր լճին օթագայեցաք 'ի գիւղն Էլէրհաձի։ Ինդ 'ի մերձակայ գիւղն տեսաք հին թէքքէ և մշկիթ քարաշէն։ Ի՞յստի սկսանի արեւելեան ծոց Գոտօլ սարին, որ կոչի Պէլլի։ առատ են աստ պատուական ձկուհքն խաճղաձա, իւրիւր, և այլն։ զոր ապխտեալ առաքեն յայլևայլ կողմանս։

ԷՍԿԻ ՔՕՌՕԶ

449. Ի՞ մեծ լեզու կամ սար ձգեալ սղղակի ընդ արեւմուտս յերկայն 6 ժամ։ տեսաք յերկայն կողմանս լեզուին ժայռս և ժառնգաւոր ապառաժս 'ի ծովի։ որով չին ապահով երկրքին ծոցք Փօռօղին։ Ի՞մն իրի թուսք կանգնեցին 'ի ծայր անդր աշտարակ քա-

բաշին բարձր 60 կանգուն . յոր 'ի գիշերի վառեն լապտեր յապահովութիւն նաւուց :

Եւ այնու թիւն լեզուին ծովէ 'ի ծով լինի 10 վերստ . ուր տեսաք զբազում գիւղորէս . զի երկիրն է բարի . թուր թէ 'ի հնունն գոյր աստ լապտեր . զի այս լեզու կոչի 'ի յունաց Գագիս ֆախարի :

Հիւսիսային ծոցն կոչի Տիւ Բարխան . ըստ հն . Tamarake , ուր է հին քաղաք թաւթարաց թաւթան ագիւշեր . որ ունի գեղեցիկ նաւահանգիստ ապահով ձրգեալ 'ի ներքս : Սահայն երբեմն ավիք ընդհարեալք վիճաց բերանոյն , անհանգիստ առնեն զնաւս 'ի նաւահանգստի : Եւ յոր յաճախէին նաւք 'ի Ժամանակս թաւթարաց . այլ այժմ մնացեալ են քանի մի տունք և եթ թաւթարաց և միկիթ : Սերձ է աստ Շէյխէր . ուր գոյր թէքքէ և բազում Տէրվիշք :

Եւստի սկսանի մեռեալ ծոցն երկայնիլ 'ի ծոց անդր մինչև ց () ու գաբու (404) : Սորը պօլաք է գիւղ 'ի մէջ թաւթանու և () լին , որ ունի երկայն լեզու ձգեալ 'ի մեռեալ ծոցն : Եւստ ծովեզերեայ երկիր կոչի Սաւ Ղըր . 'ի հն . կոչէր ծոց կարկինիդեան . ուր գոյր կարկինէ քաղաք և հին բերդ . Եկերօբինա :

Հանդիպակողմն մեռեալ ծովու է Երաւըլաճ կղզին խոտաւէտ , ուր ճարակեն անապուհք : Եւստի մինչև ցաւք քիթն Գըլպուռուն կոչի ընթացք Երիլեայ . ըստ յն . Տրօն աիւլէոս . իբրև զի քաջն Երիլէս աստ առնէ առնէր զերթութիւն իւր : Գաւաք զպղնձի դրամ տրա . 'ի մի կողմն էր ասեղատեսիլ մեծաւն կերպարան մծրուսաւոր . և 'ի միւս կողմն մեծ սուր և 'ի վերայ տառքս NIKH , Եիֆի , և 'ի ներքոյ AXIAAETE TPA Եիւլէոս . թիւր :

Ինք երկայնուի մեռեալ ծովու հանդէպ Գըլպուռունի ձգի երկայնաձև կղզին խոտաւէտ թփերի ապուտ : Տես 'ի Պանտա . 230 :

ԱՅԼ ՄԱՍՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ

450. () Ետ շրջելոյ մը յարեմտեան ծովեզերեայ վայրս սկսեալ 'ի մեռեալ ծովէ մինչև ցծոցն Եիօղլէվի , ապա քաղաք արարեալ անտի ընդ պարանոցս Սաւրէ լճակն և Եղէհանին (443) հասաք 'ի գլուխն իւր :

չըլիաւ . ուստի սկսանին ծովեղերեաց ժայռք մինչև
ցբերան Լճեառին : Լճի հասար 'ի բերան գետոց
Պուլիանարի , Լճայի , Խաչի և Պէլլպէկի , տեսար
զգեղեցիկ պարանգս և այգիս մինչև հասար 'ի բերան
Լճեառին :

ԱԳԵԱՌ

451. Լճ մեծ ծոց և բազմաբազուկ նաւահանգիստ
ամենապահօղ . զոր մարթ է կոչել պանշելի տեսա-
րան բնութեան , որ բաժանեալ գորով յայլևայլ ծոցս
'ի մէջ ծոցոյ՝ հիացուցանէ զմիտս , և զարմնալի դի-
րութիւն ընծայէ մեծամեծ նաւուց թիկ 'ի ձմերել և
թիկ 'ի հանգերձել կարասեօք : Լճին իրի տաշար նա-
ւուց պատերազմականաց յօրինեալ 'ի Լիթօլայիֆ և 'ի
Վերտն առա հանգերձին 'ի կատարելութիւն ամենա-
կերպ կարասեօք և զինուք (380) :

Լըկայնութիւն մեծի ծոցոյն հաշուի 7 վերտ . զոր
թաթարք կոչեն Վարի լիմէ . ըստ հն . նաւահան-
գիստ Վթենսի . և միջական լայնութիւն 600 գրկաչափ
գնի . 'ի լայն աեղիս 800 . և յանձուկ տեղիս 300 .
իսկ խորութիւնն է 12 , 10 , և մինչև 3 գրկաչափ . յո-
րում չիբ բնաւ ժայռ . այլ միջովայրն աղմուտ է . և
եղերքն քարուտ : Սուտք ծոցոյն լայն է 750 գրկա-
չափ պատապարեալ ամրագոյն պատնշօք և զինուք . ի
սմա տիրեն և զովացուցանեն հակադարձ հողմանք .
զի հողմն ինչ երբ շնչէ 'ի ծովէ 'ի ներքս 'ի ցերեկի ,
փոխի յերեկոյին կամ 'ի գիշերին յընդհակառակն և
շնչէ 'ի ցամաքէ դէպ 'ի ծով 'ի դիւրութիւն երեց և
մտից նաւուց և 'ի մաքրութիւն օգոյ . որպէս փորձե-
ցաք . քանզի օթադայեալ մեր յարբունական նաւի 'ի
մէջ մեծի ծոցոյն տեսաք զի 'ի գիշերի փոխեալ հողմն
շնչէր 'ի ցամաքէ :

Լճեմտեան կողմն մեծի ծոցոյն է սպիտակափառ . լի
քարաժայռ և աղիտակահող լերամբք . որով այս վայր
կոչեցաւ 'ի թաթարաց Լճեառ , իմ Սպիտակ լեառն :
Լճեառ էր հին գիւղաքաղաքն թաթարաց նայնանան ,
որ հեռի էր 'ի բերանոյ անտի 5 վերտառի . ուր այժմ
պահեն փայտաշէն կարասիս և զայլ պիտոցս աղբունի
նաւուց : Վերեալ մեր զկողմանք մեծամեծ լերանց

արեւմտեան կողմն ծոցոյն՝ տեսաք 'ի բարձրաւան. զապի. զերկու աշտարակ լապտերաց 'ի համեմատ գիշո տեսութեան, սակս գտանելոյ նաւուց զմուտո նաւահանգրստին 'ի մթան :

452. Սիւնիկի կմ Սելեւոսեա. ք հիւսիսային, է աւան 'ի հիւսիսային կողմն ծոցոյն 'ի միջովայրի անդ, որ 'ի թաթարաց կսցի իւսիսո իսիւլիս. ուր գոն աստ և անդ մեծամեծ տունք և իջեանք, ևս և մարտկոցք զի նեալք 'ի պաշտպանութիւն ծոցոյն, լ'ստի մինչև ցեւրանն մեծ՝ գտանին բազուկք ինչ և փոքրիկ ծոցք. այլ չեն բաւական պատուարել զնաւ : Իսկ 'ի բերան ծոցոյն գոյ երեւելի մարտկոց Վստիսիկ կոչեցեալ, որ անկանի հանդէպ Վերսոնի (462). գոյ ապառաժ 'ի ծովի անդ և աղէհան փոքրիկ 'ի ցամաքի :

Ի Սիվլանի են բազում պատրաստական նաւակք, որք փոխադրեն զանցաւորս 'ի միւս կողմն մեծի ծոցոյն յանուանի քաղաքն Սեաստօբօլ :

ՍԵՒԱՍՏՈՐՈԼ

453. Լ'նցեալ մեր նաւակաւ 'ի հանդիպակողմն 'ի գեղեցկահայեաց և 'ի բարեշէն քաղաք արքունի Սեաստօբօլ շինեալ 'ի վերայ մեծի լերին, որ սկսեալ 'ի ծոցոյ անտի և 'ի մեծ բազկէն հասանէ մինչև ցզլուի լերին յերկայն 2 վերստ և աւելի. լի մեծամեծ շինուածովք և արքունի գործատամբք այլովքն հանդերձ : Փողոցք նորս են ուղիղ. և ըստ մեծի մասին զուգահեռական. աստ է մեծ բազուկն. Եւսթիսիոս պոլիս : Ընդ երկայնութիւն բազկին շինեալ է քաղաքն. որ է գլխաւոր նաւահանգիստ : Զօրոյ 'ի բերան յօրինեալ կայ քարաշէն մեծ սանդուխք քաղաքին, ընդ որ ելեալ մեր 'ի հրապարակ անդր, տեսաք զարքունի մեծ տուն շինեալ 'ի 1787 վասն բնակութեան ք Սատարինէ կայ սերուհոյն : Լ'ստի սկսանին յերկուց կողմանց մեծամեծ պալատք պատերազմական նաւապետաց և ազնուականաց. առ որով է շուկայ քաղաքին և սակաւաթիւ վաճառատեղիք. իբր զի մեծ մասն բնակչաց են նաւաստիք :

Լ'նդ 'ի ձախակողմն մեծի փողոցին տեսաք զնորաշէն գեղատեսիլ և ոսկեղօծ եկեղեցին իբուսաց, բարձր

այսմա և սինազարդ : Բարձրահայեաց է կաթու-
ղիկէն . 'ի մէջն հանդէպ եղեալ կայ մեծ պատկեր (Յոի
և Տիրամօրն բոլորովն արծաթապատ : 'Երեսպէս 'ի
վերոյ քան զխորանն յաջակողմն կանգնեալ կան երկու
մարդաշափ պատկերք արծաթապատք . մին Տիրամօրն
է . միւսն Պետրոսի և Պօղոսի : Եւ 'ի ձախակողմն նոյնա-
շափ կրկին պատկերք արծաթապատք յարութեան ,
և սրբոյն նիկողայոսի . յորոյ անուն շինեալ է այս եկե-
ղեցի . որ ունի փոքրիկ դաւիթ և զանգաղատուն բարձր
և սինազարդ : Եւ աջի խորանին տեսաք զայլ պատ-
կեր (Յոի գեղեցկագործ արծաթապատ սակեղօծ :

Շուրջ զեկեղեցեաւս զոյ շափաւոր հապարակ . ու
տի սկանի մեծ գործատունն կարասեաց նաւուց , և հա-
սանէ մինչև ցծոջն՝ բաժանեալ 'ի զանազան վայրս մե-
ծամեծս . յորս յօրինին ամենակերպ կարասիք երկա-
թեղէնք և պղնձեղէնք 'ի պէտս նաւուց :

Եւ քիչ քիչ արանն և նաւարանն , ուր յօրինին նաւք
ու այնչափ մեծք , զի մեծամեծ նաւք այլևստ գան
աստ և զարդարին (381) :

Եկեղեցին (Յունաց է 'ի վեր անգր բարձրահայեաց՝
խաչաձե կառուցեալ 'ի վերայ է մեծամեծ սեանց . ունի
և փոքրիկ դպրատուն անդ ստիս յոյս մանկանց : Եւ
երի արտաքին գրան յորմն տեսաք սպիտակ մարմարեա-
նեայ վեժ երկայն 3 տան . և լայն՝ մէ և կէս . յորոյ վե-
րայ փորագրեալ կան պատկերք առն և կնոջ . առ-
որովք է յունարէն արձանագիր անուանց նոցա . * Եւս
ծնունդ Խրիսթիօնոս և կին նորա Ուլբիանա երջա-
նիկ 'ի տիս 75 և 52 բերկրեալ ॥ :

ΘΕΑΓΕΝΗΣ ΧΡΙΣΤΙΩΝΟΣ ΚΑΙ
ΗΓΓΝΗ ΑΤΤΟΤ ΟΥΛΑΠΙΑΝΑ
ΜΑΚΑΡΙΑ ΕΤΩΝ ΖΕ ΚΑΙ ΝΒ ΚΑΙΘ' ΚΑΙΡΕ

Յետին երկու բաւք են 'ի տեղի Թուականի ամաց
նոցա . առաջինն է առն 75 , և երկրորդն կնոջն 52 :
Սբա կին արդիւնաւոր անձինք ազնուականք Վեր-
սանի Հասարակապետութեան . յորոյ 'ի պատիւ զայս
վեժ փորագրեալ եղին 'ի տեղւոյ ուրեք . զոր հանեալ
յաւերակաց Վերսանի եղեալ են աստ : Տեսաք այլուր
զայլ վեժ նման նմին , և 'ի վերայ կին մի . և առ նմին

մանուկ՝ հանգերձ եղծեալ յոյն գրով։ Ենդանօր տեսաք զպին սպիտակ զերթ պաղլեղ, և ՚ի վերայ փորագրեալ գրուի Սոկրատայ գեղեցիկ յոյժ։ Երջնպէս տեսաք զայլեայլ դրամս Վերսոնայ . յորոց քանի մի նշանակեացուք (464)։

454. Յետ այսորիկ ելաք ՚ի զինն այլեայլ բազկաց կամ նաւահանգստից Սեաստօրօլի . յարեմտեան ծայր քաղաքին տեսաք ՚ի ծոցամիջի անդ դերան և զբազուկ ծոցոյն երկայնեալ ՚ի ցամաք անդր՝ ընդ 300 գրկաչափ, որ է ապահով նաւահանգիստ . այլ անբաւական մեծամեծ նաւուց սակս ծանծաղունն։ Եւս բազուկ կոչի Եւրիլէրիստեա պոլիս . ուր գոյ և մարտկոց ՚ի պաշտպանութիւն մեծի ծոցոյն . վասն այն կոչեցաւ չրազինեալ ծոց։ Եւստի ընդ 700 գրկաչափ միջոց ՚ի ներքս խաղացեալ տեսաք զայլ բերան ՚ի նոյն կողմն . ուստի սկսանի մեծ բազուկն կոչեցեալ Եւրօնայա պոլիս . քի հարաւային ծոցիկ . որ ձգի ընդ երկայն ՚ի ցամաք 2 վերստ և կէս, և լայն 200 գրկաչափ . ունի զօրաւոր մարտկոց ՚ի բերան անդ ձայնեալ Եւրօնօրօտեա պոլիստեա։ Եւս նաւահանգիստ չրժապատեալ ՚ի բլրոց ոչ միայն է ապահով, այլ և պիտանի յոյժ վասն մեծամեծ նաւուց, որք լի են աստ՝ մերձեալք ՚ի ցամաք անդր՝ պատրաստին ՚ի կազմութիւն և ՚ի նորոգութիւն ամենայն դիւրութեամբք . քանզի խոր է յոյժ ջուրն և միջոցն ընդարձակ . միայն վերջին ծայրն անձկանայ . այնպէս զի տեսաք զանցս չինեալ ՚ի քարանց առ ՚ի գնալ հետիոտս յայնկոյս բազկին։ Եւստ գոն մեծամեծ բնակարանք և զինուորանոցք նաւաստեաց, շտեմարանք կարասեաց և այլն, որով իբրև արուարձան ձեացեալ է այն մասն։ Իսկ ՚ի միւս կողմն անցիցն գոյ այլ նեղ ծոց իբր լիճ . շուրջ զորով բազում պալատք կառուցեալ կան վայելուչ աւուրնթեր ծովու։

Սերձ ՚ի բերան այսր մեծի բազկին երկայնի այլ բազուկ դէպ ՚ի միւս կողմն ցամաքին ընդ արեւելս 900 գրկաչափ երկայնութեամբ, որ կոչի Վարադէլիստեա պոլիս քի նաւային ծոց . որ այնչափ խոր է, զի համարձակ մտանեն և ձմերեն մեծամեծ նաւք։ Եւստ տեսաք զերեքիարգեան մեծագոյն նաւ պատերազմի փարիժ անուն . մին յարգունի վերակացուաց օտրա գոլով յառգէ մերձէ գափիթան Լազար Սարգսովիչ շրջեցոյց

զմեղ 'ի նմին . տեսաք զարմանալի հանդերձանս և զկազմսորին , մեծամեծ լծողանօթս , զանազան սրահս , սենեակս , և բաղնիս , նաև հրապարակ մեծ պլովքն հանդերձ :

455. Եստ ձմերէ մեծ նաւահանդէս Սաւառայ . յորում են իբր 700 նաւք մեծ և փոքր , որոց հրամայէ մեծ հազարապետն Լիւթօլայիֆի (380) : Ի մայիսի ելեալ 'ի բաղկաց աստի նաւք մեան աւուրս ինչ 'ի մեծի ծոցին . և անտի ելեալ 'ի տեաւ ծով շրջին աստ և անդ մինչև ցսեպտեմբեր :

Եջակողման ցամաք Վարապենիի պուխթային լեզու իմն ձևացեալ է լայն 100 քայլ . որոյ ծայր բերա նոյն կոչի Փաւլապի . ընդ որ անցեալ 'ի ծովամիջի անդ յաջորդէ այլ փոքրիկ բազուկ սր կոչի Վիլիպախան պուխթա խոր բաւական պատասպարել զնաւս . ծայր ցա մաքին կոչի Սլաու : Ետի ուղղեալ զքնթացս մեր ընդ երկայնութիւն մեծի ծոցոյն 'ի ներքս անդր տեսաք ժայռ ինչ 'ի ծովի և ջուրն ծանծաղ յոյժ : Սլաւանօր 'ի միջավայրին տեսաք զբերան Զունա գետոյն , որ 'ի իսթարաց կոչի Պիտիպի էօլէն . ընդ որ անցեալ մի վերաս տեսաք զեղեգնուտս յերկոսին ժողմանս գետաւ կին մինչև հասաք 'ի ցամաքն կոչեցեալ Խախիմն . որ է ծայր մեծի բազկին կամ ծոցոյն : Ի մերձակայ ժայրն դոյր 'ի հսունմ բերդաբաղաքն Լեպպօլիս : Իսկ այժմ 'ի կողմն Լիտօլէվի դոյ գիւղ Վօրօնտալ գերմանացի հա տուածոյ . յորս 25 տունք են ուղղափառք և ունին եկեղեցի :

ԽՆԴԻՐԾԱՆ

456. Եւրոպ' ելեալ մեր 'ի ցամաք անդր գեղեցիկ հովտի , տեսաք՝ զի լերինք երկուց կողմանց մեծի ծոցոյն գաւն աւարտին աստ 'ի ծայր հովտին : Եւ ահա յայս երկուս ծայրո լերանց փորեալ են քարանձաւք . նախ գիմեցաք յաջակողմն հովտին տեսաք առ լերամբ քանի մի փոքրիկ այրս քարակոփս և առ նմին պատուաւ կան ջուր վիմաբուղիս :

Ի վերջին ծայր հովտին 'ի բարձրաւանդակի գոյ վաղեմի բերդ շինեալ 'ի հին Զունաց քերսոնացւոց , որպէս կարծի . որ 'ի Ստրաբոնէ կոչի Վիլիպիս : Սւր

ըստ հին պատմութեան գոյր մեծ պարխաղ . սրոյ մի ծայր գոլով 'ի Պալըդլավա՝ միացուցանէր զերկոսին քաղաքս : Օ այս բերդ որպէս թուի յետոյ ամրացուցին Ղենովացիք 'ի ձեռն մարտիոցաց . առ որով են վազեմի քարանձաւք կոփեալք յապառաժս զարմահալի մեծագործութեամբ 'ի Վերստնացուոյ անտի վասն զօրաց իւրեանց . յորս պատասպարէին յերեսաց լեռնականաց :

Եւ յիսկ համարին թէ 'ի ժամանակս քրիստոնէութե հաւատացեալք վասն ազատելոյ 'ի ձեռաց հեթանոսաց անդ ամրացեալ լինէին : Եւրանոր աքսորեցաւ ասն սուրբն Եղեմէս ք. հայրապետ Հռովմայ . ապա սուրբն Եւարտիմոս մին 'ի թուանց Պոմոտիանոսի , և ոմանք 'ի պալատականաց աստ աքսորեցան : Վանդի զայնու ժամանակաւ աստ էր տեղի աքսորանաց նոցա յետ Վօրսիքայի . ուր աքսորեալքն փորէին յապառաժի անդ սենեակս վասն մարմնոց իւրեանց , յորս և թաղէին , որով և կոչի Վարանձաւաքաղաք :

Երեքտասաներորդ դարու իբրև բաժանեցաւ տէրութիւն (Եռնաց 'ի զանազան փոքրիկ իշխանութիւնս , Եւքիրման եղև ինքնագլուխ քաղաք երևելի Հասարակապետութեան իւրեանց . ապա էանց առ Ղենովացիս և առ Եւարտիմոս , որք բոլորովին կործանեցին . մինչև լինալ այլ ինչ բաց 'ի քարանձաւաց . յորս շուրջեալ անձամբ զննեցաք զամենայն մեծագործութիւնս , զոր տեսաք և պատմեմք 'ի կարգիս . ապա անցանեմք 'ի Վերստն :

ՔԱՐԱՆՁԱՒԱՔԱՂԱՔ

457. Եւրդ՝ յանցանել մեր ընդ գեղեցիկ հովիտն Եւքիրմանի շրջապատեալ 'ի լերանց անտի ուղղեցաք զընթացս մեր յարևելեան քարանձաւս , որք յոտս լեռին աստ և անդ գտանին յերկոսին կողմանս :

Եւ պա յառաջեալ 'ի միւս կողմն տեսաք մեծ դուռն և ընդարձակ ճանապարհ փորեալ յապառաժ լերին և ընդ նմին քարակոփ աստիճան . 'ի վերտանել մեր լք բարձրութիւնն տեսաք 'ի մի կողմն զանազան սենեակս քարակոփս , և 'ի միւս կողմն լուսամուտս քարափորս զարմանալիս և պատշգամբս : Եւ լեալ 'ի վեր ընդ 40 աստիճանս քարակոփ սանդխոց՝ դտաք զմեծ սենեակ ,

և 'ի վերուստ չուսամուտ. ուստի սկսանի նեղ սրահ կամ ճանապարհ ընդ հարաւ 2 քայլ լայն, և մարդաչափ բարձր: } Յաջափողմն այսր ճանապարհի տեսաք քառակուսի դուռն ընդարձակ. մտեալ 'ի ներքս գտաք լայնանիստ եկեղեցի կամարաւոր բաշտովին քարակոփ: ԼՂ առաջակողմեան կամարքն անկեալ կան 'ի վայր 'ի բարձրութենէ 15 կանգնոց. ուր տեսաք և զերկու դամբարանս:

{ Յաջակողմն այսր տաճարի գտաք դուռն. ընդ նեղ անցս մտեալ 'ի ներքս տեսաք զփոքրիկ մատուռն քարակոփ երկայն 8 քայլ, և լայն 4: Խորանատեղին է կիսաբաշտ, և տրամագիծն 4 քայլ. առ նմին և պատուհան: 'Ի ձախակողմեան որմն 'ի վեր անդր փոքագրեալ կայ. եռանկիւնաձև գիծ, և 'ի մէջն վաղեմի գիր անվերծանելի. և առ նմին մնացուած ինչ ներկոյ և պատկերաց: 'Խուռն և յարկն, բարձր են. իսկ որմուռնք բոլոր քարանձաւին պնսպն զարմանալի արուեռ տիւ կոփեալ կան. զի 'ի բազում տեղիս հազիւ լինի մատնաչափ թանձրութիւն որմնիս:

Իսկ առաջի մեծի տաճարին տեսաք 'ի ստորև զայլ ապառաժ, որ բարձրացեալ հասանէր մինչև ցվեր անդր. և ձեացուցանէր գաւիթ կամ սրահ տաճարին. այլ այժմ կործանեալ կայ: 'Ի քարակոփ տունս այսր մեծի լերին բնակին այժմ պահապան զինուորք և նաւաստիք, որք դեգերին յայստսիկ կողմանս 'ի զգաւաւի:

Իջեալ մեր աստի ընդ նոյն քարակոփ սանդուխտ և անցեալ ընդ ձորամէջն, հանդիպեցաք կրկնակամար անձև կամրջոյ, այլ անպէս բարձր և խոշորաշէն, մինչև կարծիս տայ թէ մնացեալ իցէ 'ի նախնեաց անտի. ընդ որով անցանէ գետակն Պէոյի եօղէ:

458. Հասաք ապա 'ի հանդիպակաց լեռն մեծ լի մեծամեծ վիմափոր տամբք. առ որով անցանէ փոքրիկ վտակ և խառնի ընդ առաջինն: Տեսաք 'ի տեղիս տեղիս հատեալ լեռն վերուստ 'ի վայր, և անմատչելի գործեալ 'ի թշնամեաց: } Յարեւմտեան կողմն տեսաք մեծամեծ այրս և զարմանալի բնակարանս, որք ունէին զառաջեալ զայլ շինուածս և պատասպարանս, քորում յայտ առնեն անկեալ պարիսպքն, յորս այժմ բնակին զինուորք և գործեն շնչաբոց 'ի մերձակայ հաղոյ անտի: Ընդ առաջի լերին տեսաք զընդարձակ

որա՛հ կոփեալ յապառաժի . նաև 'ի ասորի . Թագորդ-
հին պարսպաց կամ աշտարակաց :

Վոյնպէս յարեւելեան կողմն մեծի ապառաժին տե-
սաք բազում քարանձաւս և ոսանդուխտ 'ի վեր ելանե-
լոյ յերկուց կողմանց անմատչելի լերին . այլ պնայիսի
արուեստիւ , ուր այժմ չիք հնար մատչել : Սուսի թէ
աստի 'ի ծայրէ վերին պարսպի շարունակէր վազեմի
մեծ պարիսպն ձգեալ մինչև ցՊալըզլավա անջրպետ
տէրութեան Վերսմացուց :

Իսկ յարեւմտեան կողմն յընդարձակ բակի անդ տե-
սաք ճանապարհ հատեալ յապառաժի . վերոտնեալ
ընդ սանդխաձև անցս՝ գտաք յարկս բնակութեան և
դստիկոնս : Ուր ելեալ ընդ 15 աստիճանս գտաք զա-
նազան սենեակս . ընդ սրս և զեկեղեցի բարձր և գե-
ղեցիկ համայն կոփեալ 'ի ժայռի անդ 'ի փոր լերին .
որ ունէր 'ի մի կողմն 4 կամարս և 4 'ի միւսն հանդերձ
չըջանակօք և վերնախարսօք :

Վ մեծի կամարի անդ խորանին տեսաք մեծ խաչ
փորագրեալ 'ի վիմին . և 'ի վերայ իւրաքանչիւր թվոց
այլ փորքիկ խաչս : Նափեցաք զտրամագիծ խորանին
10 , ոտն . զերկայնուրի տաճարին 13 քայլ . և բարձրու-
թիւն 10 ոտն . ցարդ երեւին 'ի տեղիս տեղիս մնացուածք
ինչ ներկոյ և պատկերաց : Սուսն է ընդարձակ ,
և 'ի վերայ դրան կիսաբոլորաձև մեծ լուսամուտ . յեր-
կոսին կողմանս աւանդատունք . աջակողմեանն է մա-
տուռն . որ ունի խորան և պատուհան , ևս և լուսա-
մուտս յերկոսին կողմունս դրան : Վտի 'ի վեր է զար-
մանագործ վերնատուն վիմափոր բարձր մարդաչափ ,
որոյ յատակ է ձեղուն գաւթի մետրան : Վրտաքոյ
դրան տաճարին գոյ բակ կամ գաւթի կամարաձև .
իսկ աջակողմեան աւանդատունն աւելի ընդարձակ է ,
և ունի լուսամուտ և խորան :

459. Հայսմ յարկէ ելեալ 'ի վերին յարկ ընդ 7
աստիճանս վիմափորս , տեսաք զայլ սենեակ՝ որոյ որ-
մունք ապակիացեալ էին . Վնդ 'ի սենեկի գտաք բոլո-
րաձև լուսամուտ 'ի վերուստ . ուր ելեալ բազում դը-
ժուարութե՝ գտաք 'ի տանիս զանյարկ ճանապարհ կռ-
փեղ և ձգեալ ընդ գառ 'ի վեր լերին . միոյ կողման որմն
ձեւացեալ է յապառաժէ . ընդ որ ելեալ իբր ընդ աւ-
տիճանս հասաք 'ի վերայ բարձր լերին . Ուրանօր կա-

ռուցեալ Կայ բերդն վաղեմի (456) որ պարսպեալ է 'ի միոյն կողմանէ և եթ. զի յերկից կողմանց է լեռն անմատչելի. միայն հիւսիսակողմն է անպատասպար : 'Երբն ազազաւ շինեալ են անդ բերդ. հրկնապարիսպ ամրացեալ յաշտարակաց Ղ'էնովացուոյ :

'Ի մի ծայրն տեսաք հրկին բալորաձև աշտարակս. իսկ յարտաքին պարիսպ անդր դոյ մեծ և բարձր աշտարակ բալորաձև : 'Եւս պարիսպ ունի խրամ լայն 20 քայլ. որ ըստ մեծի մասին 'ի ժայռի անդ կոփեալ է. անդ 'ի տեղիս տեղիս տեսաք պահարանս և ջրչոյճս : 'Եւս պարսպին եզերի 'ի վախս ինչ բարձր սարսափելի. ուր տեսաք զլեռնակոփ անցս կամ ճանապարհ իջանելոյ 'ի վայր, որ այժմ աւերեալ է. ընդ որ 30. աստիճանս 'ի վայր իջեալ՝ տեսանի ջուր պատուական վիմաբուդիս և աստի շարունակեալ վիմափոր ճանապարհ երթայ ասեն մինչև ց'Պալոգլավա. ուր էր սահման քաղաքին : 'Եւս խրամ որպէս և քարանձաւք թուեցան մեզ լինել գործ կարի վաղնջական. թէպէտ 'ի ժամանակս քրիստոնէսութեան զեկեղեցին շինեալ և զպարիսպն ամրացուցեալ են. որպէս յայտ է : 'Ենցել մեր ընդ պատառուածս պարսպաց՝ յընդարձակութիւն միւս մասին մեծի լերին, տեսաք 'ի բարձրաւանդակի զանազան քարանձաւս. և աստի իջեալ ընդ զաւ' 'ի վայր լերին նոյնպէս տեսաք զայլ մեծամեծ քարանձաւս, որք այժմ կարգեալ են 'ի բնակութիւն նաւագործ զօրաց : 'Ի ստորեւ մեծի լերին սկսանի գեղեցիկ հովիտն. ուր են վայելուչ պարտեզք :

ԱՐԳԵԼԱՆՈՑ ՍԵՒԱՍՏՈՐՈՒ

460. Եւս քննելոյ զամենայն քարանձաւս Եւքիւմանին, և զքաղաքն Սևաստօբօլ ապա ուղղեցաք զընթացս մեր ընդ ցամաք, անցեալ ընդ գեղեցիկ դաշտս և բլուրս հասաք 'ի գերեզմանատուն Սևաստօբօլի, ուր տեսաք զեկեղեցի Սուսաց նորաշէն յանուն ամենայն սրբոց. և առ նմին զանգակատուն բարձր և մահարձան : 'Եւս հասաք յարգելանոցն կառուցեալ առերի ծովուն, որ բաժանեալ է 'ի զանազան վայրս հանդերձ ընդարձակ հրապարակաւ. ուր տեսաք այլս ինչ : 'Եւ որով է այլ բազուկ մեծի ծոցոյն Սևաստօբօլի կը

չեցեալ Վարանիկիստեա պառիւն . որ անցեալ զառա-
ջեալ զնայ պտուտաձև 'ի ցամաքն կոյս և ձևանայ պա-
տուական նաւահանգիստ լայն 200 գրկաչափ և երկայն
մի վերստ . ուր ապահովանան նաւք վաճառականացն :
Օ մի մասն սորա կոչէին Սաթարք Զորիւն . և զմիւսն
Խոմիս Երմիս : Բայց Սուսք կոչեցին ծոց արգելանոցի :
Իսկ ձախակողման բազուկն կոչի Սարէլդատեա պառի-
ւն , խոր 6 . մինչև ցերկու գրկաչափ . իսկ բերանն 10 .
և 12 . սր ունի զօրաւոր մարտկոց 'ի պաշտպանութիւն
մեծի ծոցոյն : Եւտի դէպ 'ի ծովն գոյ այլ բազուկ և
ղեգնուտ 2 վերստ հեռի . որ կոչի Խոմիլդատեա պառիւն ,
խոր 6 . գրկաչափ , ունի մարտկոց հէսսիստեա պառիւ-
ն . ուր գոն 2 լիճք աղի : Եւտի և անդր է այլ բա-
զուկ Վարդադատեա պառիւն կոչեցեալ . որ ունի նոյնպէս
մարտկոց Սարէլդատեա պառիւն . որոյ պահապանքն են
խազախք . ուր գոյ և լիճ աղի . որ յառաջ կից էր ընդ
ծոցոյն՝ բաժանեալ ալէկոծութե 'ի ձեռն աւազուտին
երկայն 130 . գրկաչափ : Եւտ է մեծ աշտարակն լապտե-
րի , որ ասի Փէնեա . առ որ ուղղեալ նաւուց զընթացս՝
իբրև տեսանեն ընդ տեսողական գծիւ զկրկին լապ-
տերս 'ի վերջին ծայր ծոցոյն գտանեն անվրէպ զբերան
ծոցոյն (451) : Վանդի 'ի բերան անդր յերկոսին կող-
մանս գտանին ապառաժք վտանգաւորք : Եւր հանդի-
պակաց սարն կոչի Վասիստիս Գայա . անդ ևս գոյ բերդ .
'ի Փէնեա է մինչև ց Սևաստօբօլ է 12 վերստ , նոյն-
չափ է մինչև ցոր Վեորդ (466) :

ՎԱՆԻՔ ՀԻՆ

461. Եւ երի արգելանոցին տեսաք զաւերակ հին
մնաստանին 'ի ցամաքն կոյս շինեալ յանուն օրբոյն
Կոստանդիանոսի և Հելինեայ . ուր շրջեալ սրոշեցաք
զվայրս և զհետս պարսպաց : Եւեղեցին էր 'ի վերայ
փոքրիկ բլրոյ . առ ընթեր տեղւոյն տեսաք մարմա-
րիտեայ ներքնախարիսխս . միոյն տրամագիծ փ և կէս
ոտն : Եւ ջակողմն կոյս խաղալով տեսաք 'ի մի կողմն
ներքնատուն ընդ երկրաւ բալորովմն կոփեալ յապա-
ռածի . ունի մեծ դռան . առ նմին սրահ վիմափոր :
Եւտի մտեալ յայլ վիմափոր սենեակ տեսաք շուրջա-
նակի ննջարան կամ նստարան կոփածոյ : Եւտի սակաւ

յառաջ գնացեալ տեսաք զայլ սենեակ քարակոփ 'ի ձե բոլորչի և շուրջանակի ննջարանք : Տեսաք մերձ յեկեղեցին պատուական ջուր և քրհոր փորեալ 'ի վի-
մի . որ ունի զերկու բերանո և ստորերկրեայ ճանա-
պարհ , որ զնայ դէպ 'ի հարաւ : Թերեւս այս էր մեծ
ջրանցք Վերսանի . զոր հատեալ ցամաքեցոյց մեծն
Սլլատիմէր յառնուլն զքաղաքն . այլ այժմ լցեալ է
այս անցք (463) : Ետանոր փորեալ գտին գերեզմանս
արտաքոյ եկեղեցւոյն . ուր կային մեծամեծ քարինք
եդեալք 'ի վերայ միմեանց . և 'ի նմին ոսկերք մեռե-
լոց , և 25 արծաթի դրամք հատեալք 'ի ժամանակս
քրիստոնէութեան : Կրկին էին դրունք վանաց դէմ
ընդդէմ միմեանց ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ : Ու-
րանոր գոն այժմ քանի մի տունք պահպանաց . և 'ի
վեր անդր տուն բոլորին արդեւանոցի :

ԳԵՐՍՈՆԻՍ

462. Եւր մեծահաւակ մայրաքաղաք վաղեմի կա-
ռուցեալ 'ի Հերակլացւոց անտի , որք եկին յԵփոյ ,
և ընդ տես մեծի ծոցոյն հաճեալ՝ աստ իբր 'ի բերանի
հիմեցին զայս քաղաք , և ընդ նմին Հասարակապե-
տութիւն 2426 ամօք յառաջ . նմին իրի կոչի 'ի Ստրա-
բոնէ Վերսոնէս կմ Վերսոնէսոս հերակլեան : Երկիրն որ
'ի մէջ Սկաստօքի և Պալլոգլավայի՝ կոչի 'ի նախնեաց
Թրակիա . և սահմանեալ էր 'ի ձեռն մեծի պարսպին ,
որ սկսեալ 'ի Ծայրէ մեծի ծոցոյն կամ յԵնքիրմանէ
հասանէր ցՊալլոգլավա , որպէս երևին աստ և անդ
հետք աւերակաց : Որով այս երկիր ձևանայր Թե-
րակոզի , և մայրաքաղաքն մեծատարած էր պարսպեալ
'ի ցամաքէ , և ամրացեալ 'ի ծովէ :

Եւս հասարակապետութիւն այնչափ զօրացաւ դե-
ղեցիկ կարգօք և քաղաքականութեամբ , մինչև զբա-
զում ժողովուրդս յայլեայլ կողմանց ձգեաց յինքն
և ծաղկեցաւ յոյժ , մանաւանդ 500 ամօք յառաջ քան
զԲՅ : Եւ յետ ժամանակաց իբրև հարստահարեցան
'ի Սկիւթացւոց՝ խնդրեցին զպաշտպանութիւն մեծին
Սիհրդատայ . որով դարձեալ զօրացան մեծապէս :
Յամի տն 536 . Հունկրէզք և Հիւսք պաշարեցին
զՎերսոնէս , և մտին 'ի մի կողմն . այլ ոչ կարացին տի-

րել։ զի Վերսմնացիք օգնութիւն առեալ 'ի Յուստինիանոսէ՝ վանեցին զնոսա (391)։

Ի 695 . ք Յուստինիանոս աքորրեցաւ 'ի Վերսմնէս և փակեցաւ 'ի մի վանս . այլ յետ դարձին յաթոսիւր զչարացեալ ընդդէմ Վերսմնացւոց , ջան եղ յաւ փրչտակել զտէրութիւն նոցա : Ուր յայնժամ աքսորեալ էր քաջ զօրապետ իւր հայազգի Պարզանէս կամ Սլթանէս , որ և մեծամեծ ծառայութիւն արարեալ էր հայսեր : Վերսմնացիք հաստատեցին զնա գլուխ և սպարապետ իւրեանց . որ այնպիսի քաջութեամբ խորտակեաց զբանակ Յուստինիանոսի , զի անդէն հաւաքածական արար զնոսա մինչև ցկոստանդինուպօլիս :

463 . Իսկ յիններորդ դարուն թէոփիլոս կայսր կարգեաց զՎերսմնէս նահանգ հռովմայեցւոց : Իսկ մեծ դուքսն Սուսաց Վնեազ Սլատիմէր ցասուցեալ ընդդէմ կայսեր Յունաց եկն զօրու ծանու և պաշարեաց զՎերսմնէս յամի տն 987 : Սակայն ոչ կարաց 'ի նեղ արկանել զՎերսմնացիս . որք սենէին զամենայն պիտոյս , զհերակուր , և զջուր այլովքն հանդերձ . իբր զի ջուր քաղաքին երթայր 'ի բերդ անդր ընդ անյայտ անցս , զոր ոչ կարաց դտանել Սլատիմէր : Վտաւ յայնժամսն 'ի պաշարելոց անտի Ինաստաս քահանայ , որ արձակեաց զնեա իւր 'ի բանակ Սլատիմէրայ , կապեալ 'ի վերայ զթուղթ գրեալ այսպէս . Եթէ կամիս առնուլ զայս քաղաք , պարտիս խցանել զանցս ջրոյն յայս ինչ տեղով . և նա իբրեւ արգել զջուրն հոսել 'ի Վերսմնէս , յուսակտուր եղեալ քաղաքացւոց՝ անձնատուր եղեն Սլատիմէրայ , որ գոլով կռապարիշտ որպէս և բոլոր ազգն Սուսաց , իբրեւ ետես 'ի սմին քաղաքի զբրիստմնէսին ծաղկեալ , լուսաւորեցան միտք նորա լուսով սրբոյ աւետարանին : և բարեպաշտ խորհրդով ջան եղ լուսաւորել նա և զազգ իւր : Իսկն իրի ետ բերել զիմաստունս այլեայլ ազգաց , և ուսեալ և ընկալեալ զկրօն Յունաց՝ մկրտեցաւ յամի տն 988 . ձեռամբ Սիլիսայէլ Պատրիարզին Յունաց : Իսկ խնդրեալ զքոյրն կամ զթոռն կայսերաց Սլատի և Կոստանդեայ Իննա անուն , ամուսնացաւ ընդ նմա . և ապա առաքեաց 10 անձինս 'ի Կոստանդինուպօլիս ուսանիլ զբան հաւատոյ առ 'ի ծաղկեցուցանել 'ի Սուստատան զբրիստմնէսութիւն . որոց լուեալ զերգս

և զեղանակս։ Յունաց յեկեղեցիս նոցա և տեսեալ զփառաւոր հանդէսս, յարեցան 'ի Յոյս . և զրեցին առ Սլլատիմէր, թէ ընտրելի է վասն Ուսումսանու կրան։ Յունաց։ Ուստի ընկալեալ զիբոն նոցա մկրտեցան ամենայն զօրք Ուսումաց և մեծամեծք, որք էին ընդ Սլլատիմերայ 'ի Վերսանէս . ապա 'ի Ջորհակալուծիւն գարձոյց զՎերսանէս առ կայսրն Յունաց։ Բազմահասակ զառաջինն քարոզեցաւ 'ի Վերսանէր և 'ի Սարսորոս հաւատքն Վրի զինի Բարեկոյցի՝ ձեռն ուղղափառ քարոզաց աքսորելոց անգր 'ի փոքր Բիւրց մանաւանդ 'ի սկիզբն ի գարուն։ Իսկ ապա Եւլփիլլատ 'ի Վեռաց անտի եղելոց 'ի Վարդիա՝ ձեռնադրեալ Եպիսկոպոս 'ի Կոստանդինուպօլիս՝ գարձաւ անդ։

Համի ԹՆ 1078 . Վերսանացիք ապստամբեցան 'ի Սիւրայէլ կայսերէ . և ինքնագլուխ կառավարելին մինչև ցմահ Սլլատիմերայ։ Եւ ապա պիտուհեաւ զօրացան Ղենովացիք և տիրեցին հարաւային կողմանց Խրիմու։ Եւ 1296 . յորժամ Սլլենեակեցիք տիրեցին Վեֆէի, դեռ դոյր հասարակապետութիւնսն 'ի բայց 'ի Թշուար վիճակի։ Ի 1350 Վերսանէր տակաւին մնացորդ ինչ նախնի մեծութեան, Թէպէտ անշքացեալ էր յոյժ . քանզի Ղէտիմէր դուքսն ի իշուանիոյ, և որդի նորա () լիօրտ խանգարեալ էին զբաղում տեղիս։ Եւ զինի սակաւուց աւին թաւարք . նախ կողոպտեցին զամենայն մեծուի և զգանձս քաղաքին, ապա հուր տուեալ այրեցին և հիմնադատակ արարին զգեղեցկաշէն քաղաքն պանծալի։ Իսկ ապա սկսան փոխադրել 'ի Կոստանդինուպօլիս զգեղեցիկ գեղեցիկ զարգս, ազնիւ սիւնս և զարձանս վայելուչս . և եզին յերևելի պալատս մեծամեծաց։ Եւ այսպէս 'ի վերջ եհաս այս մեծապանծ տէրութիւն և գերասրահակ քաղաք Վերսանի . մինչ զի հազիւ զհետո երևելի շինուածոց որոշեցաք։

464 . Սինչև ցառումն Խրիմու 'ի Ուսումաց երևելին մեծադործութիւնք Վերսանացոց . զի կանգուն կայր գեղեցիկ դուռն քաղաքին . մարմարիտնոց խոյակք և խորիւրդ սեանց, այլովքն հանդերձ։ Եւ 1296 'ի ջննել անդ Ուսումաց զՍկաստօքով՝ անդիաուլիք ինչ զայն ամենայն մնացորդս մեծադործութե եզին 'ի հիմնաւ մեծամեծ շինուածոց։ Սին 'ի մարմարիտն վիճակս փո-

բազրեալ յոյն գրով, որ պատմէր զհարգութիւն բեր-
դին առ Թագաւորութեամբ ։ Օ ենանի կայսեր, եղեալ
կայ 'ի տան միում ։ Որպէս և այն արձան զգեստաւոր
եղեալ յեկեղեցւոջ ունէր 'ի ձեռին գլան և տապա-
նադիր լատիներէն . որ պատմէ զիշխանութեն Ղ'նա-
վացւոց կողմանցս այսոցիկ ։ Տեսաք 'ի Սեաստօբօլ
զվէմն և քանի մի արձանագիրս Վերսոնացւոց ։ Թող
զայն՝ զի միշտ ելանեն յերկրէ կոտորակք հին աղա-
կեաց , որք ցոլացուցանեն զգոյնս ծիածանի ևս, և զա-
նազան դրամք տէրութեան նոցա ։

Տեսաք 'ի մի կողմն միոյ դրամոյ գլուխ Լ'պղանի
պատկազարդ . առաջի իւր լիբա գործի և գիր XEPO.
NHOT. Իսկ 'ի միւս կողմն Լ'նահիտ չաստուածուհի
պնդեալ աղեղամբ զհետ եղին ։ 'ի մի կողմն Է դրամոյ
դրոշմեալ կայ կառք վարեալ 'ի 4 ձիոց . և առ նմին
կառավար և 'ի վերայ գիր Գ . Իսկ 'ի միւս կողմն այր
պատերազմող վահան 'ի ձեռին առ որով գիր XEP : 'ի
մի կողմն Դ դրամոյ եզն , որ հարկանել բերի եղջերբ .
առ որով գիր ΕΛΕΘΕΡΙΑ . ն արատութի . Իսկ 'ի միւս
կողմն եղն մի հալածեալ 'ի յաւերժահարանէ , առ որով
անուն քաղաքին . XEPΣ : 'ի մի կողմն այլ դրամոյ խաչ
և խարիօխ նաւու . Իսկ 'ի միւսն խաչաձև նշանակք և
գիր AX :

ՍՒԵՐԱԿ ՔԵՐՍՈՆԵՍԻ

465. Լ'ղետալի է տեսիլ մեծանուն բերդաքաղաքիս
ծածկեալ աւերակօք . յորս շրջեալ և զննեալ պատ-
մասցուք 'ի կարգիս ։ Լ'րդ՝ դիրք Վերսոնէսի է եր-
կայնանիտ և բարձրահայեաց , շինեալ զտով 'ի վերայ
տափարակ բլրոյ 'ի մէջ կրկին բազկաց մեծի ծոցոյն
Սեաստօբօլի , որով երևի Թերակղզի իմն վայելադիր ։
'ի տեղիս տեղիս կանգուն կան մնացորդք պարտպաց և
աշտարակաց . այլ զկոփածոյ վէմն բարձեալ են անտի ։
Որոշեցաք ցանկիւնս 'ի պարսպին , և մարտկոցս կործա-
նեալս . նաև վայրս դրամոյ բերդին ծովու և ցամաքի ։

{ Խաչակողմն բերդին 'ի բերան փոքր ծոցոյն երևի 'ի
ծովամիջի քարայտասկ հրաւանդան . յոր մատչելին
նոսք . ուր տեսաք յարեւելեան կողմն մնացուած մեծի
աշտարակին ։ Հասեալ մեր 'ի միջավայրն բերդին , ցու-
ցին մեզ 'ի բլրի անդ զտեղի ներքնաբերդին . առ որով

էր ծովահայեաց պալատ հիւպատոսաց և խորհրդակա-
նաց : Ինչ էր թերևս կուստունն . ուստի ելանեն առ-
նիւ մարմարին սիւնք , վէմք , և խոյակք , պլլովքն հան-
գերձ : Ուր տեսաք տեղի ինչ փորեալ , և 'ի նմին ոստրէս
մնացեալս 'ի նախնեաց . և ս և կոյտ վիմաց . 'ի միջա-
վայրի պարսպին գոյր մեծ վէմ խորանարդ իբր խա-
րխիս սեղանոյ , կամ պատուանդան կռոյ ինչ :

Ինչեալ ապա յարեմտեան կողմն բերդին տեսաք
մեծ աշտարակ 'ի բերան ծոցոյն , և պարիսպ երկայ-
նեալ դէպ 'ի հարաւ լայն և հաստատուն : Ինչափ
ամրաշէն են պարիսպք , զի չիք հնար բաժանել զքա-
րինս 'ի կրոյ : Ի ցամաքն կոյս տեսաք խրամ պարբա-
պաւոր , և 'ի հարաւակողմն այլ աշտարակ և տեղի
գրան . նաև առաջի ճանապարհ քարաշէն յերկուց կող-
մանց . որպէս երեւին քարինք ընդ մեծամեծ վիմաց ,
որք ցուցանեն թէ 'ի հնումն գոյր արտաքոյ բերդին
մեծատարած շինութիւն իբր արուարձան :

Օ այս օրինակ տեսաք և զարեւելեան կողմն . ուր
կային մեծամեծ պարտէզք և այգեստանեայք . ուրա-
նօր դտաւ և վաղեմի ներքնատուն : Ինչանօր տեսաք
զհիմն աշտարակի 'ի պաշտպանութիւ կարգեալ արեւ-
ելեան դրան . աստի և անդր եզերի 'ի ծոց ծովուն
պարիսպն մեծ բերդաքաղաքին : Իսկ 'ի հիւսիսային
ծայր բերդին տեսաք զայլ մեծ աշտարակ բոլորի խրա-
մաւոր հիմնեալ 'ի վերայ բլրոյ . որ ունի յերկուց կող-
մանց բազուկ պարսպի դէպ 'ի նաւահանգիստն հիւսի-
սային : Երկուս և արեւելեան պարիսպն ժամանէ 'ի
ծայր նաւահանգստին . և անտի գնայ միանայ ընդ ա-
րեմտեան ծայրի բերդին . առ որով է արգելանոցն ,
որ 'ի Ուսուսաց կոչի Վարանքի (460) : Իս տեղի , սը-
պէս և Սեւաստօր մեծանուն քաղաք շինեցաւ 'ի քա-
րանց Վերսոնիսի . սակայն մնացորդք քարանցն կա-
րեն շինել և զայլ քաղաք :

Իժուարին է որոշել զտարածութիւն Վերսոնիսի .
քանզի արտաքոյ գոյր ընդարձակ բնակութիւն . միայն
ներքինն համարի 6080 ոտնաչափ քառակուսի կան-
գուն : Ի շրջակայս երեւին հեռք բազում աշտա-
րակաց կարգելոց 'ի պաշտպանութիւն յաւետ գեղեցիկ
գիւղօրէից և պարտիզաց . յորս բնակէին նախնի
Վերսոնացիք : Ի 150 գրկաչափ տարակայութեան

տեսանի յարեմոտան հիւսիս հետք ինչ հին շինուածոց, առ որով և քարանձաւք : ՚Ի ծովակողմն գոյ քարակոյտ, առ որով և հիմունք պարսպաց . նաև քարաշար փոքր, որք թուին լինել վաղեմի գերեզմանք նախնի Վերսմնացոց :

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ

466. Լ անուանի մենաստան վաղեմի շինեալ ՚ի վերայ Լյաւսարին ՚ի մէջ Պալլադաժայի և Վերսոնի . ուր յառաջագոյն կային բազում կրօնաւորք և եպիսկոպոս (Յունաց . որպէս և այժմ գտանին սակաւ ոմանք . այլ ուխտաւորք են անպակաս : Ս ՚ի կողմն սարին կոչի յանուն վանաց Լյալօրի : Եկեղեցի մենաստանիս է քարաշէն և փոքր, և սենի ինքնաբուղի ջուր պատուահան : Լյաւ ասեն մկրտեցաւ մեծ դուքսն Սլատիմէր : Լյաւ եա բերել Սախովքի կոմս զմեծամեծ կոփածոյ քարինս՝ Վերսոնի առ ՚ի կանգնել զմատուռն ՚ի յիշատակ կնոջն . այլ գործն մնաց անկատար :

Լյաւ մեծահաշակ սար ՚ի հսուամն կոչէր Criameton, քի Սլաւան, զի անդ էր անուանի տաճարն Լյանահայ կռոց, թերեւս ՚ի տեղի մենաստանիս : Ուր երեւին նշանք ինչ հսութեանց . նաև ՚ի մերձակայ վայրն գոյ սիւն մի ոտնաչափ տրամագծիւ, մնացորդ այնր տաճարի : (Յայս տաճար Լյարտեմեայ հազարաւոր մարդիկ զոհէին . նմին իրի Իփիգենի առեալ զմարմարիոնեայ սեղանն խորտակեալ ՚ի փոշի դարձոյց, համարելով թէ զեղբայր իւր զոհելոց էին ՚ի վերայ այնր սեղանոյ : Ուրանօր եղեալ կայր ոսկի արձան կռոց ՚ի վերայ պատուանդանի : Սորա տաճարք յամենայն վայրս Խորիմու մեծագործ էին . որպէս և տաճար () յէսդէոն կռոց էր յայսօսիկ կողմանս անուանի :

Պատանին ՚ի տեղիս տեղիս կոփեալ քարինք մնացորդք Վերսոնիսի . նաև երեւի մնացորդ հին պարսպի թանձր 6 ոտնաչափ . և երկայն 15 գրկաչափ . հեռի ՚ի վանաց 2 վերստ : Պատմեն հնախօսք, թէ ՚ի վերայ հրուանդանին գոյր մեհեան կուսի դիւի, յորմէ և այս լեառն կոչեցաւ Parthenion . ուրանօր եղեալ կայր և արձանն . իսկ զմեհեանն անուանէին Fanum daemonis Virginis . Սորա տաճար և արձան կանգնեալ կայր և ՚ի Վերսոնէս ըստ Ստրաբոնի . գիրք 7 :

467. **Ե**րջեալ մեր ընդ գեղեցիկ դաշտորայս Պալլադիայի՝ անցաք ապա ընդ քարաշէն կամուրջն . ընդ որով անցանէ Չօռնա գետակն Սկաստօքօյի . և գնալով դէպ 'ի հարաւ սկսանին լերինք յերկուց կողմանց միանալ : Եւս անցեալ ընդ հովիտն և ընդ անձուկ պտոյտս լերանց , անդէն և անդ ընդ առաջ ել գեղեցիկ նսաւհանգիստն Պալլադիայի փակեալ յերկից կողմանց 'ի բարձրաբերձ լերանց . որոյ երկայնութիւն է մի վերստ և կէս . լայնութիւնն 200 գրկաչափ . լի բազում՝ ձկամբք . ուր անկշիռ փաճառնն զձուկն :

Եւս նաւահանգիստ երեւի իբր լին իրկայնաձև . քանզի բերանն պտուտեալ է յարևելս 'ի ձեռն օեպալցեալ ժայռից . և այնչափ անձուկ , մինչ զի երկու նաւք դժուարաւ անցանեն միանգամայն անտի : Եւդ 'ի բերանի խորութիւնն է 12 գրկաչափ . այլ գնալով 'ի միջավայրն լինի 17 գրկաչափ . և ապա առ փոքր փոքր կարուսանէ զխորութիւնն : Չունի բնաւ շարժումն . այլ յամենայն ժամանակի միօրինակ խաղաղ և ապահով է յամենայն հողմաց : Եւդ՝ Պալլադիոյ 'ի հնունձն կռէր Սիմօլիս , Բալլաթիոմ , և Պելլաթիոմ . յորմէ ելեալէ անունս Պալլադիա : Եւդ առ Եւս սարիւ իբր 'ի թերակղզւոյ շինեաց Եւրոս դղեակ 'ի պահպանուի Վերսոնի ընդդէմ զօրապետաց Սիհրդատայ (552) , որպէս բերէ Ստրաբոն . և յաւելլալ թէ մասն էր այն Վերսոնի . որոյ պարիսպ հասանէր մինչև ցայսօր . Վիբր է : Յաւելլալ Ստրաբոն . * 'ի մէջ Վերսոնի և բարձրաւանդակի գոն երեք նաւահանգիստք . յաջորդէ և վաղնջական Վերսոն կործանեալ . և յետ այնր նաւահանգիստն անձուկ կրճաւ Սիմօլիոն անուանի : Բաց 'ի սոցանէ գոն այլ դղեակք . զորս Եւրոս և որդիք իւր կանգնեցին ընդդէմ զօրապետաց Սիհրդատայ զՊալլաքիոս , Վալլուս , Լէպպօլիս : Եւդ նաեւ Եւրաթօրիոս կանգնեալ 'ի թիոփանէ Վիբր 7 : Յորմէ հետևի թէ անունս Պալլադիա ելեալ է 'ի Պալլաքիոսէ . ուր այլք հանեն 'ի Պելլաքեալէ անուանեն :

Եւս դղեակ յետ ժամանակաց էանց 'ի ձեռս Ղե. նովաղուոց . զոր նորոգեցին և զօրացուցին աշտարակօք . ը որում տեսաք 'ի պարիսպս զնշան նորոգութե

և զհին սինս բերեալս պլուստ : Եւ այժմ ըստ մեծի մասին աւերեալ կայ . մինչ զի թերակղզին ծածկեալ է աւերակօք դղեկիս :

ԴՆԵԱԿ

468. () այս դղեակ կամք եղևն մեզ մանոր խուղար կել . նմին իրի անցեալ ընդ ծովափն ելաք 'ի լեառն կամ 'ի թերակղզին բազում դժուարութեամբ , տեսաք 'ի կողմանէ նաւահանգստին զմարտկոցս և զաշտարակս 'ի պաշտպանութիւն նորին : Եւ 'ի միջավայրի բերդին տեսաք քարաշէն օճենակ գմբէթաւոր նման մատրան . և 'ի վերայ նաւահանգստին քառակուսի աւերակ , որ եր եկեղեցի Հայոց : Թուեցաւ մեզ թէ Ղենովացիք զայս տեղի պիտանի տուեալ էին Հայոց առ 'ի պաշտպանել զնաւահանգիստն , որ մնաց առ նոսա մինչև ցլետին ժամանակս . զորմէ զկնի :

Եւսի գէպուզիզ գնալով հասաք 'ի ծայր լերին և 'ի բերան նաւահանգստին . ուր բոլորին պատյոք ժայռից յերկուց կողմանց նաւահանգստին : Եւրանօր տեսաք զաշտարակ վասն լապտերաց . զոր յառաջագոյն վառէին գիշերայն , իսկ 'ի հանդիպակաց փոքրիկ ծոցի գոյ պատնէշ գէմընդդէմ բերանոյն յապահովութիւն նաւահանգստին : Եւսի զննեալ զպոյտս բերանոյն , տեսաք զի բերանն դարձեալ է 'ի հարաւոյ գէպ յարեւելս . և անդ ծոց իմն ձեացեալ արտաքուստ դառնայ անդրէն դէպ 'ի հարաւ . որով դժուարին է յոյժ որոշել 'ի հեռուստ զայս բերան : Եւսն զի արտաքոյ բերանոյն գոյ մեծ ժայռ ծածկեալ 'ի ծովի՝ կոչեցեալ Խաւեօլ Գայա . որ բազում անգամ վտանգէ զնաւս : Եւստուստ 'ի հարաւային ծայրէ բերդին գնալով 'ի վեր հասաք 'ի քառակուսի աշտարակն անմատոյց և յամենայն կողմանց ամրացեալ . որ տիրէ 'ի վերայ մոից նաւահանգստին , և է կրկնապարիսպ իբր ներքնաբերդ . յոր մտեալ բազում աշխատանք տեսաք բերան յապառաժ յատակին , և 'ի ներքս խորին շտեմարան կամ զընդան . որ մեզ թուեցաւ ջրշիղջ : Եւսի ձգեալ մեծաշէն պարիսպ ընդ արևելս գնայ մինչև ցհլափապին ծայր լերին . և անտի խոնարհեալ ընդ ձորամէջն հառանէ յաշտարակն նաւահանգստին :

Լ'նդեալ մեր ապա ընդ արեւելս հասաք 'ի վերին ծայր բերդին, ուր է մարտոց կամ ներքնաբերդ. և թուրքի աշտարակ բարձր. յոր ելեալ տեսաք 'ի միջավայրին բերան բոլորաձև 2 կանգնաչափ տրամագծիւ, և 'ի ներքուստ շտեմարանեալ չափաւոր խորուԹք: Լ'նդ առ երի դրան տեսաք զագուգայս, ընդ որս հոսէր ջուրն 'ի շտեմարան անդր, եկեալ 'ի հանդիպակոց բարձրագոյն լեռնէ. ըստ սրում տեսաք 'ի լերին անդ զմեծ ջրանցս: Լ'րդ՝ զըջապատ այսր աշտարակի չափեալ 'ի 'ի ներքին կողմանէ գտաք 25 քայլս. տեսաք 'ի պարբապի անդ. և յաշտարակին զփայտեայ դերանս, որով հաւաստի՝ լինել գործ Ղ'նոփացւոց. զինախնի (3) յնք ոչ դնէին փայտ 'ի պարիսպս, որպէս դիտեցաք 'ի բազում տեղիս:

Լ'ստի փոքր ինչ հեռի դէպ յարեւելս գոյ այլ մեծ աշտարակ բոլորաձև, որ աւարտի 'ի սուր ծայր յանկին արեւելեան և հիւսիսային: Լ'յս աշտարակ ամբողջ կայ, և ունի շրջանակս և զարդս 'ի վեր անդր. առ որով եղեալ կայ 'ի ճակատ աշտարակին վեմ մի մեծ փորագրեալ 'ի միջավայրին խաչ. 'ի մի կողմն սանդրխաձև նշան Ղ'նոփացւոց. և 'ի միւս կողմն ձև ինչ եղծեալ: Լ'ա սովաւ տեսաք զայլ վեմ մեծ փորագրեալ 'ի մի ծայրն սք Վեորդ, 'ի մէջն խաչ, և 'ի միւս ծայրն 3 դիժք զուգահեռականք մի քան զմի կարճ: Լ'ստի ելեալ արտաքս տեսաք զայլ պարիսպ և գուռն ցամաքակողման. ընդ որ իջեալ 'ի ձոր անդր հասաք 'ի ստորին ծայր բերդին, ուրանօր գոյր գուռն մերձ 'ի նաւահանդիստն: Պարիսպ այսր կողման ամբողջ կայ ըստ մեծի մասին. ուր երեւին 5 աշտարակք, որոց իւրաքանչիւր ունի առաջի իւր պատնէշ կիսաբոլոր հաստատուն յոյժ:

469. Լ'ստի սկսանի այժմեան քաղաք Պալըզլավայի ձգեալ ընդ երկայն 'ի ձախակողմն նաւահանգստին. որոյ բնակիչք են (3) յնք մակեդոնացիք իբր 120 տունք. զորս աստ բնակեցոյց ք լյաաարինէ Թագուհին, կարգելով զնոսա առանձին գունդ. զինուորաց պահապան այսոցիկ կողմանց: Ս'երձ առ պարիսպն է արգելանոց քաղաքին շինեալ 'ի քարանց բերդին, որպէս և եկեղեցին նորաջն և խաչաձև, որ կառուցեալ է յանուն սրբոյն՝ Լիկողայոսի: Ս'ւր տեսաք հատուած ինչ սեան

և խորիսխ մազմարիոնեայ մնացուած Հին շինուածոց :
Իւ տեղեալս է Հին եկեղեցին (Յունաց յանուն սրբոյ
Երրորդութեան . և 'ի բարձու անդ է այլ եկեղեցի
յանուն սրբոց առաքելոցն Միկտրոսի և Պօղոսի : 'ի
վերջին ծայր քաղաքին 'ի բարձրագիր գեղեցիկ վայրի
է ընդարձակ դպրոց , կառուցեալ 'ի Խլէքսանդրինք
նախքէ վասն 120 մանկանց . զորս բաժանեալ յերիս
մեծամեծ սենեակս , մարդէն 'ի լեզու Ուստաց . որք և
կերակրին յարքունուստ . ուր գոյ և աղբիւր բարե-
ջուր , և բնակարանք ուսուցչաց :

Յառաջ 'ի սմին քաղաքի գոյր և փայտաշէն եկեղեցի
Հայոց , որպէս տեսաք և զաւերակ Հին մատրան 'ի բեր-
դի անդ (468) : Տեսաք արծաթի Հին խաչ աւետարանի
յեկեղեցին Իքմէջիգի , փորագրեալ այսպէս . * Յի-
ո շատակ է սք աւետարանս կիւմիշ յովանեսի որդի
որդցւ մկրտչին 'ի դուռն պալլեզլավայ սք ոհաննեսի .
* թվին ուրձիդ :

Իստ պատմութեան Ստրաբոնի 'ի պարսպէ անտի
բերգին սկսանէր մեծ պարիսպն 8 վերստ երկայն , որ
հասանէր ցնաւահանգիստ Վերսոնի : Հանդերձ աշտա-
րակօք 'ի քարանց անտի շինեցին զՊալլեզլավա և զՎա-
րի Իեոյ : Իւ յաւելլու ասել թէ նախ քան զշինութիւն
Վերսոնեսի գոյր յայտոսիկ կողմանս այլ բերդաքաղաք ,
որ յաւուրս իւր կործանեալ էր . * 'ի մէջ քաղաքին
(նոր Վերսոնի) և հրումնդանին՝ գոն երեք նաւահան-
գիստօք . ապա հին Վերսոն , որ այժմ կործանեալ է .
յետ այդ նաւահանգիստն նեղ Սիմպօլոն : Վիթ է :

Իւստանօր , պատմեցին մեզ , դիպուած իմն աղետալի
պատահեալ սակս դժուարութեան մտից նաւահանգքու-
տիս . իբր զի նաւ մի ստիպեալ 'ի բռնութենէ հողմոց՝
դիմէ 'ի Պալլեզլավա : Իւլ որդի նաւապետին քաջ ևս
քան զհայրն ուղղէ զնաւն 'ի ժայռ անդր ծոցոյն . հայրն
պնդէ խոտորիլ բայց հմուտ պատմանին արձանացեալ
ոչ փոխէ զգիծն . մինչ զի բարձրաբերձ ժայռք ընդ-
առաջ ելեալ՝ թուին կորուսանել զնաւն : Յայնժամ
հայրն առ բռնութեան կրից՝ յառնէ 'ի վերայ պատա-
նւոյն , և վիրաւորէ զնա չարաչար : Իսկ քաջ պատանին
յոգիս ապաստանեալ՝ ձգէ զնաւն նովին գծիւ 'ի ծոց
անդր ընդ ժայռիւ 'ի բերան նաւահանգստին ապա-
հովապէս , և ինքն անդէն մեռանի :

470. ⁽¹⁾ Եւ զննելոյ մը ըստ բաւականին զարեւել-
 տեան կողմն իւրեան, անցաք ապա 'ի հարաւային կողմն
 և 'ի ծովեզերս անհալ 'ի Պալլադաժոյէ մինչև ցՍա-
 տաղ և մինչև ցընբան նաւահանգստին Բէնֆին' նշա-
 նակելով զամենայն բերանս գետակաց. յորս են երեւելի
 գիւղորէք, գեղեցիկ այգիք և մզաքարեր պարակղք :
 Ուր անուանի է յոյժ գեղեցիկ գաշան ձոյնեալ Պոյ-
 րոյ օլս. որ է մարգագետին ժայռազէր շրջապատեալ
 13 գիւղորէիւք մերձ 'ի Սէրիվէն այլէ (471). որք
 անուանին Ս արտաթա, Բիւլլաթ փոթիս, Բաթիս,
 Պոյրոյ, Սաֆիէ, Բալլիս, Պիթիս փոթիս, Թիւլլա,
 Խարտաթա, Պաթա, Խալլանի, Սալլիս և Սալլի. ուր
 զան 700 առնք Թաթարաց, որք ունին տարրեր ար-
 տաբերութիւն լեզուի, և սովորութիւնս : Ըստ գեղա-
 զուարճ ժայռ ունի բազում աղբերակունս չիքնաղ հո-
 վեան և բլուրս զարդարեալս անտառովք, ժայռուչ
 պարտիզք և պաղաւարեր ծածովք. ուստի եղանն
 ընտիր երկվորք : Ըստ գաշա երկայն է 16 վերսա.
 և լայն 10. ընդ որ հասի գետակն Պալլադի. եղին :
 Ըսդ 'ի գնալ մը 'ի հարաւային կողմն ծովս' հան-
 դիպեցաք 'ի գիւղն Լիփոյ 'ի սկիզբն աղետոյն լե-
 րանց. ուր անսաք զբոլորչի լեռն բարձր ամպագոյն.
 յորոյ անսան կոչի այս անդի 'ի Թաթարաց Լիփոյ : Ըս-
 տի ուղեորեալ դէպ 'ի բարձրաբերձ լեռն իտրիա-
 ղիէ, կամ Եթի, իջաք ընդ զաւիժայր ստեղծի ուղւոյն
 անուանելոյ Սարլէնի, հասաք ապա 'ի մեծ գիւղն Սի-
 ուն. ուր երբեմն բնակէին Զոյնք. ունի գետակ և ժայ-
 ելուչ այգիս : Ըստի 'ի գիւղն Ըսթիս, որ է 'ի ձա-
 խակողմն կոյս և ունի ձոր և գեղեցիկ այգիս : Ըստ ձոր
 կոյի Սիւնի ալլէ. որ հասանէ 'ի ծով անգր : Ըս բերան
 անդ յաջակողմն մերձ 'ի ծով գոյ աւերակ ինչ ժողովի.
 պատմեցին մեզ Թէ 'ի հնուն գոյր աստ եկեղեցի Զու-
 նաց : Երկուս 'ի վեր անգր 'ի մերձակայ ապաւաժի
 գոն տեղիք փմամբոր եկեղեցեաց Զունաց : Սերձ է
 և վէմն փառախա. որ է եկեղեցի Ըսմանին մնացեալ
 'ի նախնեաց :

471. Լ՝յս մասն Խորմու կոչի ԻՎ էն . քն ներքին երկիր . զի գօտիք բարձրաբերձ լերանց աղխաղխեալ որոշեն զայն 'ի դաշտավայրաց Խորմու Տեղէն ձայնեւոց : Լ՝յսորիկ լերինք ամբափակեալ զայն մասն յերեսաց հիւսիսային հողմոց բարեխառն և բարեբեր առնեն , սկսեալ 'ի Պալքզլավայի մինչև ց'Բէֆէ : Ուրա նօր գտանին գրեթէ ամենայն տեսակք պտղոց . չիք անդ ոչ լու և ոչ այլ նեղիչ կենդանի : Բնակիչք տեղւոյն կոչին խաթ . որք են սերունդք նախնի Յունաց . յորս մինչև յայժմ տեսանին նշանք ինչ և մակա՛նուանք Հունաց . թէպէտ այժմ են մահմէտականք :

Ազա թէ դիմք , թէ բարօւք և թէ սովորութիւնք բերեն զմանուծիւն Յունաց Պիտաոսի . որոց գլխաւոր տեղիք են յետ Պալքզլավայի Մերթլէն ոչաղի , ուր զոյ բերան ապառաժուտ , որ երեւի նման սանդխոց . ընդ որս ելեալ մեր ընդ զառ 'ի վեր դարաւանգին հասար 'ի Պայտար օվա :

Լ՝ա դարաւանգիւս զոյ բերան և փորքիկ ծոց . ևս և սարն Գօռօզ . յետ որոյ երեւի յարեմանաւ Լ՝յս սար երկայնեալ 'ի ծով անդք առ Պալքզլավայի քսա որումասացաւ , իբր մեծ հրօւանդան ողջունատու հանդիպակաց սարին Սինորայ և այլոց (Պինտ . 75) :

472. Իսկ յարեւելեան կողմն զկնի Գօռօզին յաջորդէ գիւղն Սիջաթքա . ապա Սիխալաթքա , ապա Վիւչիւք քէօյ . ապա մեծ սարն Վէքէնիք . ապա բարձր սարն Վուրթիքի . և ապա այլ սար և հին պարիսպ անուանեալ Լ՝յիօոր : Յետ որոյ Լ իմէն . ապա վայելուչ գեղն Հալուփքա . ուրանօր մեծ կոմնն Սորոնցով հաստատեաց գեղեցիկ պարտեզ և ամառանոց յիւրում կալուածի : Օ կնի ապա յաջորդէ Սիմիզ սար . ապա Սիպիօր և ապա Վուրէիզ . զոր ստորագրեցաք յօւղեգնացուէ մերումանդ . Եսկի օհրայէ ի Լ՝յուշդա և ի այլ մասն Իջլիի մինչև ց'Պաղէսէրայ . տես անդ (433) :

473. Իսկ ապա Լ՝յուշդայէ անդր զնալով ընդ ծովեզերս յարեւելեան կողմն յաջորդէ այլ բերան և գետակ ձայնեալ Տեփրճի էօլէն . ապա գետակ և բերան Եփրի ելէր . ապա Սօփրա : Լ՝յա Խոտտ էօլէն . ապա Սալա էօլէն և Վիւլիս էօլէն . ապա Սիւրմա և

ապա Վահագն . որք են ծոցք և բերանք գետակաց .
 ուր դան բարեշէն գիւղօրէք թաթից և պարտէզք :
 Հուսկ ուրեմ շրջեալ ընդ առապարս հասաք 'ի գիւղն
 Եւդիւթ :

ԻԻԾԳԻԻԹ

474. Եւ անուանի գիւղ . յորում են 300 տունք
 թաթից և քարաշէն մէկիւթ . գրեթէ ամենայն տունք
 են ստորերկրեայ հողայարկ . այնպէս զի տանիք միոյն
 է բազմաւոյ : 'Ի ձախակողմն է ձորն մեծ , և 'ի նմին
 գետակ . բերան ծովուն փոքր ինչ հեռի է աստի , ուր
 գտանին պատուական ձկունք : 'Ի ձորամիջի անդ տե-
 սաք բազում այգեստանեայս և զուարճալի պարտէզս .
 որք սկսեալ 'ի լերանց հասանեն մինչև ցծովափն : Եւ
 անուանի են պարտէզք տեղւոյս . ուր դան գրեթէ ամե-
 նայն տեսակք պողոց : Կամեւով մեր շրջիլ 'ի լեռնա-
 կողմն՝ ելաք լեզաւ 'ի վեր լերանց , որք կոչին Վարդա-
 ընդ որս հօսի գետակն Խաչապուտ ձոյն . 'ի վեր անդր
 է Ղափուրի քօթա և լեռան Լեւոն . որոյ հանդէպ
 անկանի բարձր լեռան Ստեփանեից , նաև Վառապա
 լեռան Լեւոնաթի : Եւ պա ելեալ բազում դժուարութե-
 ընդ զաւ 'ի վեր մեծի լերին Սիւրբ Եփէմէի կոչեցելոյ՝ հա-
 սաք 'ի կիրճն Վաթօթի . որ է անցք և գօտի լերանց .
 ուր յերկուց կողմանց լերինք մերձենան միմեանց : 'Ի
 մի կողմն է ծակ ապառաժ Տէրտի դաշնեալ . և 'ի
 միւս կողմն է բարձր լեռան Վաթօթի . ուր 'ի բարձրա-
 ւանգակի անդ երեւի դուռն վաղեմի վիմառաշ եկեղե-
 ցւոյ , որ կոչէր Լեւոնաթ . ուր յառաջ յաճախէին
 Յոյնք : Յոտս լերինն բղիթի քաղցրահամ ջուր անհա-
 կիտ : Եւ նցեալ ապա ընդ ահաւոր լերինս հասաք 'ի սահ-
 մանադլուսի Եփէմիոյ , Պողոս կոչեցեալ : Ուստի իջեալ
 ընդ զաւ 'ի վայր մեծի լերին՝ հասաք 'ի Վաթօթի . աստ
 է գլուխ Եւսաղ գետակին Խաբասուի . ուրանօր գոյ
 և համանուն գիւղ (408) :

ԽԱՓԼՍԻՕՐ .

475. Եւ անուանի գիւղ թաթից փոքր ինչ հեռի 'ի
 ծովածոցոյ . ունի յաջ և յահեակ կրկին ձորս և բա-

րերէր այդեստանեայս : Ուր յառաջագոյն բնակէին
(Յոյսք և ունէին զեկեղեցիս . զի տեսաք առաջի գեղջ
բարեգիր բլրակ և 'ի վերայ աւերակ հին եկեղեցւոյ
երկայն 13 քայլ և լայն 6 . յոր յաճախէին ուխտաւ
որք 'ի զտակի : Եւսպէս երևելի ուխտատեղի էր Լյ-
ւիս 'ի վեր անդր 'ի կողմն այդեստանեայց , որ այժմ
աւերակ է :

Բայտ այսմ 'ի ստորե գեղջն տեսաք զայլ աւերակ ե-
կեղեցւոյ 'ի մէջ այգւոյ : Լստի հասեալ 'ի բերան անդր
ձորոյն տեսաք զարմանալի լերինս և կիրճս , որք կօշին
Լյանս դաշ, Սպիւնի տէրէտի, Սարի աղաճնի տէրէտի,
և Զօպս գաւէ կօշնի, որ է ձոր 'ի մէջ ապառաժ լե-
րանց . մերձ 'ի բերանն բղխի բարեհամ ջուր :

Օարմանալի են գիրք այսոցիկ լերանց , զի գոյով
արեգդէմ 'ի ձգիլ շառաւիղաց արևու փայլի բոլոր
լեռանն իբրև զատտեղս : Իբրև զի յապառաժս գոյացել
կան սպիտակափայլ ահունք որպէս անդամանդ , որք
ունին յատկութիս ինչ անդամանդի . տական հոյոյ , և
մաշեն զապակի , այլ չեն այնչափ կարծր . ձև նոցա է
տարանկիւն . զոր և կոչեն . Շակին տէրէ եմաս . որով
հետև այս խան տայր շինել յայսոցիկ ահանց այլև այլ
զարգս :

209ԱՆ ԳՈՒԼԷ

Կ76. Եւ բոլորաձև աշտարակ մեծ 'ի ծայր լերին
'ի մէջ Խափրսխօրի և Իւզբիւթի բարձրագիր . զորոյ
ներքին տրամագիծ չափեցաք 12 քայլ . իսկ բուն արա-
մագիծն 20 կանգուն . և արտաքին շրջապատն 64 . բարձ-
րուն է 9 գրկաչափ . ունի պատուհանս և մարտկոցս .
իսկ գունն է 'ի ծովակողմն : Տեսաք 'ի մէջ աշտարակին
կամարաշէն ներքնատուն , որ թուի լինել ջրշէղջ . յոր
գայր տան ջուրն 'ի լերանց անտի ընդ ստորերկրեայ
ճանապարհ : Լստի սկսանի պարիսպն լայն և հասանէ
մինչև ցարևելեան ծայր լերին յերկայն 240 քայլ : 'ի
ծայր անդր գոյր զօրաւոր մարտկոց , և 'ի միւս ծայրն
կրկին աշտարակք . որպէս ցուցանեն հիմունք և ձա-
ցորդք պարսպաց : Լս որով գոն հին գերեզմանք յան-
տաշ քարանց եղեւոյ 'ի վերայ միմեանց , որ է գործ
հին (Յունաց :

Բնակքն պատմեցին մեզ, թէ 'ի հնումն անհնարին
նեղև թշնամեաց առնուլ զոյս բերդ պատերազմաւ .
ապա խորհեցան գտանել զանց ջրոյն . նմին իբր յա-
ծեցուցին աստ և անդ զծարաւի երկվար մի . որոյ յան
ցանեին 'ի վերայ ագուգային զգացեալ սկսաւ գափը
հարկանել . յորմէ խմացեալ գաին զանց ջրոյն, և խը-
ցեալ՝ առին զերեզն և քանդեցին : Եւստի անցեալ մը
ընդ բարձրագոյն լերինս, որք կոչին Շրջոփ սըբւոր,
տեսաք զայլևայլ անցս, զձորն Փախլէս, և զապա-
ռաժաւս ծոցս :

477. Եւստիս է լեառն 'ի ձախակոզմն Խափրօթօրի,
որում յաջորդէ 1) տնա աղլի . ապա Փանակա պաժայր
ապառաժ խանարհեալ 'ի ծոփն, ապա Խաբաբըճ լեա-
ռակ . ապա Խաթլէտի աղլի . ուր գոյ համանուն զիւղ և
հոփեա, նաև այգիք . և առ նմին խիփի տէրէ, որ է
գետակ . ապա Պիտիփ սըբ և Սանդէ գոյս, ուստի
հատանն զերկանաքարս սակս ջրազացից . ապա Սա-
րափ լինի . առ որում երեւի աւերակ վանաց (479) . և
ապա Սարաղ, որ ունի գետակ և մեծ ձոր և հոփեա,
սքանչելի տեսլեամբ . ուր 'ի հնումն կային բազում եկե-
ղեցիք, որպէս երեւին աստ և անդ աւերակք և մնա-
ցորդք մասրանց :

ՍԱԻՏԱՂ

478. Եւստիս ընդարձակ և գեղեցիկ հովիտ բազմահա-
լակ շրջապատեալ յանմառչելի լերանց մինչև ցծոփն :
Համաքային անցք հովտիս նեղ է իբր գանափակեալ
'ի բարձր ապառաժէ, որ 'ի խաթարաց կոչի խարափ
դաշ . որովհետև յերկուց կողմանց ապամնաւոր երեւի
այս լեառն իբրև սանտր : Երկայնութիւն հովտիս 'ի
խարափդաշէ մինչև ցծոփ տեւէ ժամս 2 . իսկ լայնու-
թիւնն է անհասար . զի 'ի միջավայրի ընդարձակի
հովտն և լինի մեծատարած . յամաքային բերանն կոչի
Պալլար պալի . զի անառի սկսանին ծառաւից և բարեբեր
այգիք . գինին անուանի է յոյժ՝ ընտիր և յարգի ընդ
ամենայն Սաւսաստան :

Եւստիս հովիտ բաժանի 'ի կրկին մասունս . առաջինն
կոչի խարափդաշ, որոյ այգիք չեն այնչափ 'ի համարի,
որպէս և գինին . իսկ երկրորդ մասն է բուն Սաւսաղ,

որ ձգեալ երկայնի 'ի մէջ երկուց լերանց մինչև ցծոյն
 իբր ձուռան. ուր ձգեալ շառաւիղք արեւու՝ գերազանց
 դարձնէ զգինին. հանգիստակաց բաւարանն լեռան կոչի
 Փէրլէ՛ գայա : 'Ի մէջ հովտիս տեսաք զուարճալի վայրո
 բարեբերս և ականակիտ աղբիւրս . անուանի այգիս
 ծաղկահոտ գինոց , և զմեծաշէն պալատս մեծաւո
 րաց : 'Ի հնունն կոչէր Սօրայա . զոր թաթարք կոչե
 ցին Սուտաղ . իբր զի յաջակողմեան մասին նաւահան
 դատի ոչ այլ ինչ երևի , բայց եթէ մերկ լեռան և ջուր
 ծովու . որով ասի Սու Տաղ : Ստակն համանուն հաւա
 քեալ 'ի լերանց անտի ոռոգանէ զայգիս . յոր խառ
 նեալ վտակն Վարադաշ գնայ 'ի ծով :

479. 'Լաւահանգիստ Սուտաղի թէպէտ գեղեցկա
 դիր և ընդարձակ է , այլ չէ ապահով յարեւելեան և
 'ի հարաւային հողմոց . զի աջակողմեան թերակողմն
 պաշտպանէ միայն 'ի հիւսիսային և յարեւմտեան հող
 մոց : Փոքր ինչ հեռի գտանի աստի յարեւմտեան կողմն
 նաւահանգիստ Ղէնովացւոց ամրափակեալ 'ի ժայռից
 Վաշգայայի և փերչեմ գայայի առ իրլէ՛ գայալս վայր
 ապահով . ուր յաճախելին նաւք 'ի հնունն . որ կոչի
 Սուփա Լիան :

Թերակողմն է ապառաժ լեռան ընդարձակ ձգեալ
 ընդ զառիվեր և մտեալ 'ի ծով անդր կիսով չափ . յո
 րոյ վերայ շինեալ է զօրաւոր բերդ Ղէնովացւոց , որ
 գլխովին ապահով է 'ի կողմանէ ծովուն , և յայլ ամե
 նայն կողմանց ամրացեալ է հզօր աշտարակօք : Իւերդն
 է բաւարանն պարսպապատ . ամենայն շինուածք են 'ի
 ձև գոթացի : 'Լուռն է մեծաշէն 'ի հիւսիսակողմն
 բարձր և ամրացեալ կրկին ներքնադրամբք և երկք
 պարսպօք : Սակայն առաջին դուռն հանդերձ պարս
 պօք քանդեալ է . արտաքոյ դրան է աղբիւրն հին քա
 րաշէն . որոյ ճակատ է միակտուր որձաքար վեմմեծ և
 'ի վերայ փորագրեալ պատկեր սրբոյն Գեօրգայ . առ
 որով վիշապ , և յերկոսին կողմանս անորոշ հին գիր
 գոթացի . երկայնութիւն այսր քարի է չորս կանգնա
 չափ և լայնութիւն 2 . տեսաք յայլ կողմունս աղբեր
 քանդակս և զարդս :

Երկրորդ պարիսպն և դուռն նոյնպէս քանդեալ են ,
 բայց գնն միացորդք 'ի տեղիս տեղիս . իսկ երրորդն է
 բուն ներքին դուռն բերդին կամարաշէն մեծագործ

հանգերձ կրկին բարձրագոյն աշտարակօք . լայնութի գրանն է 7 կանգուն : Իսկ կամարն ընդ պարսպին յերկուս բաժանեալ, է և ունի միջոց վերուստ 'ի վայր բոս լայնութեան դրան՝ վանն իջուցանելոյ 'ի վերուստ անտի զգուռն արուեստիւ իմն, և ամբառնալոյ՝ երբ հարկն պահանջէր : Եթէ թշնամին քնաս ինչ հասուցանէր դրան, անդէն զայլ դուռն պատրաստական իջուցանէին 'ի տեղի նորա կամ առ նմին 'ի միջոյ կրկին պարբ. պաց : 'Ի վերայ արակողմեան աշտարակին տեսաք արտաբուստ ոսկիաակ վէմ շրջանակաւոր . բայց քանդակն խանգարեալ է : Իսկ ներքին կողման վէմն և արձանաւ գիրն ամբողջ կայ հին գոթացի գրով . 'ի ներքոյ նշան Ղենովացւոց, 'ի միջավայրն խաչ . և յերկոսին կողմանս զայդ մի թիկնոց . 'ի մի կողմն առիւծ, և 'ի միւս կողմն սանդխաձև նշան :

Իստ նմին օրինակի 'ի վերայ ձախակողմեան աշտարակին գոյր հին քար խաչաղարդ՝ գեղեցիկ շրջանակօք : Երկուց կողմանց դրան սկսանին կարգաւ 'ի պարխպն քառակուսի աշտարակք, թուով 17, ոչինչ կարի հետի 'ի միմեանց բոլորեալ զբերդն, օրբ հասանեն ծովէ 'ի ծով յերկոսին ծոցս թերակղզւոյն : 'Ի վերայ հիւսիսակողմեան մեծի աշտարակին տեսաք տապան մեծ շրջանակաւոր՝ փորագրեալ 'ի միջավայրն խաչ՝ 'ի մէջ բոլորակի . յերկոսին կողմունս առիւծաման և մարդանման նշանք . 'ի միւսմն սանդխաձև նշան Ղենովացւոց, և գիր անվերծանելի : Ի՞նչ որով 'ի պարսպի անդ գտաք զայլ վէմ, և 'ի վերայ խաչ և գիր այսպէս . ΘΗΡΑΞΑ-ΡΗΑΣΜ .

Տեսաք 'ի մէջ բերդին զերկու մեծամեծ ջրփղջո կամարաշէնս, ուր հաւաքելին ջուրք անձրեաց 'ի քարապատ յատակէ անտի : Սին է միակամար և խորին . իսկ միւսն է կրկնակամար յերկուս շտեմարանս բաժանեալ, երկայն 13 կանգուն, լայն 11, և բարձր 30 : Եկեղեցի բերդին է յարևելեան կողմն բոլորովին քարաշէն . բայց զկամար գաւթին և զանգակատան քանդեալ են թաթարք : Տեսաք 'ի հարաւային կողմն վայր Սիհրպի . յորմէ յայտ է թէ թաթարք 'ի մզկիթ փոխեալ էին . և այժմ է եկեղեցի Սուսաց : Ի՞նչ զի դրան գոյ վազեմի վէմ, և արձանագիր անվերծանելի . որ թուի վրնել վէմ պարսպին : 'Ի մերձակայ աշտա-

րակին տեսաք նոյնպէս արձանագիր և նշան Ղենու վացւոց :

480. Ղալփուլէ է մեծագործ ահագին աշտարակ իբր ներքնաբերդ բաղմեալ 'ի գլուխ բերդին 'ի բարձրաւանդակի . որ է իբր մեծ հրուանդան երկայնեալ 'ի ծովն , ուղղագիծ ձգեալ բարձր վերուստ 'ի վայր : Այս անմատչելի աշտարակ ունէր ասին ծածուկ ճանապարհ կռեալ յապառաժի , որ յանհնարին բարձրութենէ անտի իջանէր մինչև 'ի ծովն առ 'ի փախիլ 'ի նաւ : 'Ի զառ 'ի թափի է միջնապարիսպն հանդերձ աշտարակոք . ուստի ոկսանի հարաւային պարիսպն և հասանէ մինչև ցարեւելեան մեծ աշտարակն , ուր յառաջ գոյր օանդուիք կամարաշէն , որ հանէր յերկրորդ յարկ նոյն աշտարակին : Աւրանօր ելեալ տեսաք 'ի մէջ մեծի պարսպին զըրանցս , որ հասանէ մինչև ցնեքնաբերդն բարձր : Ատմեցին մեզ թէ 'ի հանդիպակաց լեռնէ , որ կոչի Ղալփապ , գայր ջուրն մինչև ցաշտարակն մեծ :

Առտաղ քաղաք 'ի հնունն էր յարեմոնեան կողմն թերակղզւոյն , ըստ որում տեսաք զհետս շինուածոց , ուր այժմ շինեալ են բնակարանս պահապան զօրաց : Ա՛րձ յաջակողմեան ծոց թերակղզւոյն տեսաք զաւել բակս հին պարսպաց , որ տկեալ 'ի լեռնէ անտի հասանէր ցաշտարակն մերձակայ և հասանէր զանցս ծոցոյն : Այս քառակուսի բարձր աշտարակ է արտաքոց բերդին ամրաշէն և զօրաւոր կառուցեալ 'ի պաշտպանութիւն ծոցոյն և միանգամայն բերդին : Առտն է յարեւելեան կողմն 'ի բարձր կայի . ուր մտանէին 'ի պարսպէ անտի , որ պարտի լինել լայն : 'Ի ճակատի անդ է մեծ տապան , գոթացի գրուածով , հանդերձ նշանօք Ղենու վացւոց :

Առ սովաւ գոյ փոքրիկ մատուռն կամարաշէն . յորմունս տեսաք զպատկերս սրբոց , և 'ի հարաւային կողմն պատկեր աւետման : Փոքր ինչ տարակաց աստի տեսաք զաւերակ հին բաղանեաց . լերինք և տեղիք այսր կողման գլխովն մերկ են . ուր զննեալ տեսաք զհանքս երկաթոյ : Աստանօր բնակին գերմանացի գիւղականք 'ի լուտերականաց . մերձ 'ի գիւղն գոն երկու հին փոքրիկ եկեղեցիք լքեալք անխնամ :

481. Ձախակողմեան ծոցն է մեծ նաւահանգիստ Առտաղի առ բերդիւ ընդարձակ և գեղեցկագիր , այլ

աջ ապահով. ուր եղերի ձորն և մեծ հողման. աստի սկսանին այգեստանեայք և ուղղակի հատանեն մինչև ցիւրաբարաշ լեռուն: (Հարեմտեան կողմն է քլեաւոր բնակութիւն և շուկայ) Սուտադի. Եւրանօր յաւուրս մեր սկսան ջինել եկեղեցի (Հունաց 'ի քարանց անտի հին եկեղեցւոյն, զոր գտին առ երի ծովուն. յորտեւ սաք հին սիւնս, կամարս, և վերնախորհոյսս այլովքն հանդերձ, որ պարտ էր լինել երեւելի եկեղեցի. յորմէ մակաբերի թէ գոյր բնակութիւն 'ի հին նաւահան. գիտն Ղենովացւոց (479):

Ըստի 'ի վեր գէպ 'ի յարեմուտս էր Լյաւա վանք (Հունաց, մերձ յաղբիւր բարեջուր, յորոյ անուն մինչև ցայժմ նոյն տեղի այնպէս կոչի. գոյ և հին եկեղեցի որոյն Վեորգայ, ուր գնան ուխտաւորք 'ի (Հունաց, Ս)երձ յաղբիւր անդր երեւին որմունք հին եկեղեցւոյ. և 'ի վեր քան զԼյաւա է լեռուն Սանքլ գոյս. առ Փերչեմ գայայիւ. որ տիրէ 'ի վերայ Սուտադ լի մանի հին նաւահանգստին: 'ի ծովակողմն գոյ կէօփ գալ բլուր թուխ, որ ունի յառկուի ինչ մարմարիտնի:

(Հայր կողմն Սուտադի էր 'ի հնումն Թաղն Հայոց, ուր գոն եկեղեցիք Հայոց և վանք որոյն Վեորգայ, որոյ կամար քանդեալ է. իսկ 'ի վերայ գրան գոյ նոր գիր * (Հ)շատակ է սուրբ խաչս իզմիրցի անդրեասի որդի եղիային: Ս)ւր երեւին հետք պարսպաց և սենեկաց, Վոյր անդ գիւղ Հայոց և եկեղեցի Խծածնի. երկիրն կամ այգին ցարգ է 'ի ձեռս Հայոց Խորիմու, թէպէտ այժմ չիք անդ ժողովուրդ: Տեսաք վէմ յառանձին տան, յորոյ վերայ գրեալ կայր յիշատակարան եկեղեցւոյ սրբոյն Ստեփաննոսի: (Յորմէ մակաբերի թէ յետ զօրանալոյ Հայոց 'ի Վէֆէ: հատուած մի 'ի նոցանէ առաքեցին Ղենովացիք աստ 'ի պաշտպանութիւն տեղւոյս:

Ըստի սկսանի ապառաժս Փերչեմ գոյս. և հանդիպակաց արեւելեան լերինք կոչին Լյուս գաղարի: 'ի մէջ լերանց տեսաք զեկեղեցին որոյն Վեորգայ. առ որով են արքունի այգեստանեայք վայելչադիրք, որք կոչին Լլեւուր. ուստի յորինէ վերակացուն զազնիւ գինիս և առաքէ յարքունիս իւղղապուրկայ, քանդի ոչ միայն գինի տեղւոյս՝ այլև բոլոր կողմանցս է ծաղկահոտ և յարգի ընդ բոլոր Սաւսիս:

482. 'Ի Սուտաղէ մինչեւ 'ի Վէֆէ գոն երեւելի գիւղորէք և լերինք. որպիսի են թօփլաւ, խօլ, () Թաւ, Վարաթաւ, ևն : Եւ այց յարեւելեան ծայր նաւահանգստին Սուտաղի ապաւանս մտեալ 'ի ծով կոչի Լ՛ւլանդ խոյսի . որում յաջորդէ բերանն խօփուկ կ'ընէ թօփլաւ, ուր անպակաս են այգիք . և ապա խօլ . որ ունի ձոր և գետակ հովիտ գեղեցիկ բարեկոյտ երկայն և վերստ և կէս . որ բաժանի յերկու թևս : () Գետեղոյս բարի է, և գինին զօրեղ յոյժ : 'Ի ծայր արեւմտեան թևին վայելադիր է այգին տիրօղ 'ի վերայ ծովու . որ ըստ անուան նախնի ժառանգուցին կոչի Սոսանձօղլա պաղի . ընդ որ անցանէ վտակ հովտին : 'Ի հնումն գոյին 'ի խօլ բնի () յոյք և եկեղեցի . այլ այժմ են թաթարք և վայելուչ խամառ նմին և պատուական աղբիւր : 'Ի բերան խօղի 'ի Վարաթլի պատան գոյ աւերակ հին եկեղեցւոյ () ունաց յանուն սրբոյն () Զոհաննու : () Ետ խօղի յաջորդէ () Թաւ աղի, որ ունի ձոր . 'ի մի կողմն գոյ Ելփա լեռնակ, և 'ի ձախակողմն մեծ լեռուն միմադոյն Վարաթաւ . ճանապարհն լեռնային է և դժուարակոխ . 'ի լեռանց ատտի ելանէ սպիտակափայլ ակն, որ բերէ նմանութի ինչ անդամանդի (475) :

Թօփլաւ 5 վերստ հեռի է 'ի Սուտաղէ . ունի լեռինս Պէօյի սըլի, Թօփլաւ սըլի և Փոստաի գոյս . իսկ 'ի միջոցի այսր գեղջ և ծովու գոյ բարձրաւանդակ կոչեցեալ Փառալաի գոյս . առ որում 'ի գիւրի անդ տեսանի մնացորդ վաղնջական գերեզմանատան . ուր երեւին 10 գերեզմանք կարգաւ յարեւելից յարեւմուտս ըստ երկայնութեան 32 քայլից . որք չընկալատեալ են 'ի քարանց . յորս են չորեքկողմեան քարինք 4 և 5 կանգուն մեծութեամբ . են և տարանկիւնայինք : 'Ի հարաւակողմն երեւին փոքր ինչ հեռի 3 գերեզմանք զատեալք . 'ի ծայր գերեզմանատան գոյ և սիւն :

'Ի կատար Փօրսուի գայայի է թաւի և ունի յատ կուծիւն ինչ մարմարիոնի . երեւի 'ի ծայրն մնացորդ հին պարագի : Լ՛ւլ Վարաթաղիւ են բերանք Վէօի Թէփէ, Լ՛ւլանդ Կօլէի, Լ՛ւլաթի և Սաւ . Վէօի Թէփէ ունի փոքրիկ նաւահանգիստ Լ՛ուփա Իսիւլէօի ձայնեալ, նաև 'ի վեր անդր՝ պատուական ջուր հանքային և ուխտա-

տեղի Խաթարաց Լ'շիւ անուամբ. ուրանօր երեւին հանք կապարի, երկաթոյ, և :

Լ'րա 'ի հն. բնակէին Հոյք. ուր երեւի մնարան և վանատեղի. որմանք եկեղեցւոյն կանգուն կան, որ. պէս և խորանն յանուն որդոյն Ստեփաննոսի. ըստ որում ունի և յիշատակարան 'ի վերայ վիթի, այլ խան դարեալ փոքր ինչ :

* Օ առաջին շինող աշրիս աւետիք վչե պրօքաքն. յիշ ի ք. 1. Լ'ա որով այլ գիր :

* Օ վերջ նորդ աշրս Ստեփնա վգտառ : Օ քնտիր տրեղէն պր. ընտրիկն զպարու լուքէն վատարք յիշ ի ք. 1. Թվ. 401 (1401) :

Օ կնի Վարատաղին յաջորդէ երկայնաձիգ լեզուն Կէիկ աթլամասի. որ 'ի բերան Վէֆէի (532). յոր եղերին հարաւային աղիաղի լերինք Խրիմի ձգեալք 'ի Սևաստորուէ յերկայն 200 վերստ :

ԱՐԵՒԻԼԵԱՆ ԿԱՂԱՆ ԻՐԻՄԱՌԻ

483. Լ'ըդ. յետ զննելոյ մեր զհիւսիսային՝ զարեմը տեան և զհարաւային կողմանս Խրիմու՝ դարձ արտ. բար 'ի Խարատու. և անդուստ ելանեմք 'ի զնին ար. և ելեան կողմանց ցամաքի և ծովեղերաց : Վլկուտօր տեղիքն են Լ'ակի խրիմ, Վէֆէ, Կէրչ, և Լ'րապառ. այլովքն հանդերձ :

ԳԵՏԳ

484. Լ'ըլեալ մեր 'ի Խարատուէ ուղղեցաք զընթացս ընդ արևելս, և անցեալ ընդ քարուտ բլււրս յետ կրկին ժամուց հասաք 'ի գետակն փոքր Խարատու, որ եկեալ 'ի կողմանէ վանաց Փրկչին (421) անցանէ ընդ անուանի գիւղն Լ'պմաթ և յառաջեալ անկանի 'ի մեծ Խարատու գետ (563) :

Լ'յո մեծ գեղ, որ համարի 10 հազար տէսէթին՝ և բարեբեր յոյժ. ունի աղօրիս և գործատունս ցըւոյ. յորում կառոյց մեծանուն կամն Խախովքի զփառաւոր պալատ իւր և զարդարեաց զտեղին ամենայն վայ. ելլաւթեամբ. որ յետոյ էանց առ. հայ իշխան : Օ կնի ապա յաջորդէ գիւղն Վրատաղաթ. ուր գոյ առ. ճա.

նապարհին ազգիւր բարեջուր . յետ որոյ անցանէ գետն Պուլիանաք . զի ջուրն է միշտ հաքմբազոյն պրզատր , որ դայ 'ի մերձակայ լեռնէ անտի :

485 . Հետ Պուլիանաքի հասին խորալ , խարտեպ , եւ : խնտալ անուամբ կրկին գետք գտն հանգերձ գիւղորէ իւր : Լաւիլինն ասի Սուլա-խորալ , զի անպաժաս է միշտ ջուրն . որ ելեալ 'ի լերանց Սուտաղի եւ անցեալ ընդ բարեբեր գիւղորէս Պուլլարաց Լիւրայ եւ խըլլալ նան 'ի համանուն գեղեցիկ գիւղ՝ երթայ 'ի Սաղին : Խակ երկրորդն , որ յաջորդէ վերնոյն , կոչի խոտոտ-խորալ սակս նուազ լինելոյ ջրոյն . որ յամարան ցա-մաքի : Լորդ՝ Թողեալ մեր զարքունի Ճանապարհ Վէ-Ֆէի՝ խոտորեցաք ընդ հարաւ , եւ հասեալ 'ի գիւղն Լիւրայ տեսաք 'ի դաւիթեր լերին զմեծ ապառաժ , եւ մտեալ ընդ կոժածոյ դուռն կամարաձև՝ տեսաք 'ի ճա-կառն հետս ինչ շինուածոյ եւ քնացորդ կարմիր ներկոյ : Լերքին վայրն է եկեղեցի զիմափոր քնացեալ 'ի վաղ ժամանակեաց . ձե տաճարիս է բոլորչի , երկայն 15 կանգուն , եւ լայն 7 : Սեղանն է սիւնաձև կոփեալ 'ի նոյն ապառաժէ , որոյ տրամագիծ է 4 կանգնաչափ :

486 . Լստի շարունակեալ զընթացս հասաք 'ի գե-ղեցկադիր լեռան Շակիւղա . ուր տեսաք պալատ եւ մատուռն օջիս Ստանիսլաւոսի շինեալ 'ի Լէհացի իշխաւ նէն Ստրէվսի : Լստի հասաք 'ի մեծանուն լեռան Լիւրիկ . որ 'ի Ստրաբոնէ կոչի լեռան Ղիմիւրիս , զի է մեծատարած բարձրագոյն սար միագրտի լերանց լա-կի խրիմի : Լսյ լեռան լի է առողջարար բուստիք եւ զարմանալի ծաղկօք . վր որոյ մեղր մերձակայ գեղը՝ որ կոչի (յիմեռնի) է ընտիր , զոր տանին 'ի հեռաւոր վայրս : Ուր դոյ մեծափոս այք մի խճիստի խոշո-ձալ-նեալ 'ի լիւթարաց : Գտանի աստ պիտանի խաղա-խորդաց ծառն Սարլ աղաձ . որոյ տերեւ կոչի Սիւրիւձ , որով եփեն եւ ներկեն զսեկս :

ԷՅԿԻ ԽՏԻՄ

487 . Ի հետն կուէր Ղիմիւրիս եւ Ստրաբոն . զոր Ուուք կոչեն Ստրո Գրի՝ ջի իւրիմ , է քաղաք հրա-չակեալ 'ի նախնեաց եւ այժմ՝ անշքացեալ . որ հառու-ցեալ է 'ի գեղեցիկ դաշտավայրի առ երի ալքունի

Ճանապարհին Վլեֆէի: 'Ի մուտս քաղաքին երեւին մեծ աւերակք կրկին մզկթաց, և երկու աւերակք մեծ եկեղեցեաց Հայոց. որք թուին լինել մեծագործ ուղղանկիւնի եկեղեցիք դմբէթաւորք. ունէին նախագործնաւ և դաւիթաբառ հին հայկական սովորութեան: Հայք բազմութեամբ աստ բնակէին, և ծողկեցուցին զքաղաքն մեծամեծ շինուածովք, որպէս պատմին յիշատակարանք. թէպէտ այժմ և ոչ իսկ քարինք և հետք մեծագործութեանց նոցա երեւին. զի մեծաւորք քանդեալ փոխադրեցին այլուր. և եղին 'ի նոր շինուածս:

Իրգ՝ մտեալ մեր 'ի քաղաքամէջն՝ գտաք զայն գեղեցկադիր և բարեջուր. առաջի իւր ունի բնդարձակ դաշտ, ընդ որ անցանէ Սէրէի գետակ. և բնակիւք են Հայք, որք ունին առանձին պարզեազիր հանդերձ արտօնութեամբք, զոր ետ Պօղոս կայսր յամի 1799. հոկ. 28. որ սկսանի. * Հաւատարմագունից մեղ քրիստոնէական օրինի հասարակունն քաղաքին էակի զախու, որք 'ի դաւրի բնակեցեալք, ամ կերպի կողմանց ընդհանրաբար, և ամենիցն յատուկ մերս կայսերական ոգորմածագոյն բան || Ը. որով ընկալան 12 հազար տէսէլին երկիր. բայց Պոլղար քիւղականք առին զմասն ինչ 'ի նոցանէ և բնակիլ եղեն միոյ կողման (488):

Իսյ հրովարտակ պահի 'ի դատարանի անգ հայոց, առ որով է և գպրոց մանկանց: Ուրանօր է շուկայ քաղաքին և աւրնթեր մեծ ազգիւր քարաշէն և բարեջուր, շինեալ 'ի մեծ զօրապետէն Տէշից (417): Իսթմեան եկեղեցի է հրաշէն և անշուք կառուցեալ քարէնկէց մի հեռի 'ի գաշտին յանուն սուրբ Իծանի: 'Ի գերեզմանատան տեսաք տապան գրեալ. * Իսյ է տապան հանգստեան, որ է անուն Վիկողայոսին, և քրօջն սիրմայ խաթունին... Թվ. 644 ին || (1623): Իւրնթեր սորին տեսաք հին գերեզման օրօրոցաձև՝ հին երկաթագրով. զորմէ ասէն լինել տապան նահատակի:

Տեսաք 'ի ամին գաշտի երկու աւերակօ եկեղեցեաց. վերինն է յանուն սրբոյ Վարապետին և սոսրինն՝ պրօյն Ստեփաննոսի, որոց միայն որմունք կանգուն կան զուրկ յամենայն վայելչութեանց: Իսյ

դաշտ Թուրի լինել տեղի եկեղեցեաց և ժամատանց . ուր այժմ բաց 'ի յաւերակաց և 'ի գերեզմանաց ոչ ինչ երեւի : Ուրանօր պարտին լինել և պալատք մեծամեծաց ըստ վայելչութեան տեղւոյն . այլ ոչ նշմարեցաք հետս կամ աւերակս՝ եթէ ոչ միայն եկեղեցեաց :

Լուսւել մեծաշէն էր եկեղեցի] ուսաւորչին 'ի ծայր դաշտին մերձ 'ի շուկայն . երկայնութիւն աւերակին է 23 կանգուն , և լայնութիւնն 10 . ուր տեսաք զմեացորդս սեանց և զխարիստ . 'ի միումն փորագրեալ էր խաչ և գրուած * Սբ Թարգիս : Սերձ 'ի խորանն գոյ խաչքար գրեալ * Վճի խաչ . Թր վարդ . յի խաչ Թր „ յոան . . իսաչ կարապետ :

488. Հիս Սուրբ քաղաք էր մերձ յաղբունի ճանապարհն Վեֆէի . ուր տեսաք բազում աւերակս պալատաց , եկեղեցեաց , բաղանեաց և այլոց շինուածոց : Ըստ էր փողերանոցն , ուր հատանէին զդրամն . մերձ 'ի կամուրջն տեսաք զաւերակ լարխափան լճածնի , ուրանօր է զինարանն : Իսկ հին պալատ խանից մերձ էր 'ի Սէրէն գետակ հոսեալ 'ի հարաւոյ : Ըստ բնակէր Լքեպիսկոպոսն Ռուսաց մինչև ցամ թն 1800 . ապա փոխադրեցաւ 'ի կատարինասլաւ : Ըստ շինեցին պարտէզս և տնկեցին Թթենիս վան շերամայ , այլ այժմ խափանեցաւ :

{ Զարեւելեան կողմն էր բոլորածն պարիսպն , որպէս ցուցանեն հեղք . 'ի տեղիս տեղիս երեւին ջրանցք մնացեալք 'ի նախնեաց մերոց , որք ծաղկեալ էին յոյժ . և այնչափ փարթամք , զի մեծամեծք՝ ասեն , առաջի տանց իւրեանց շինեալ զթանգարան պահէին զգանձս :

'ի վաղ ժամանակս բնակեցան աստ և Վարայիմ Հրէայք , որպէս ցուցանեն յիշատակարանք և գերեզմանք նոցա . Թուր Թէ 'ի Ժմկս Շէնովացւոց վարեցան 'ի Խաթարստան , և ապա եկեալ բնակեցան աստ , և 'ի Թաման . զի աստ գտաւ գերեզման օրէնսդրի նոցա Լճարոն բժշկի գրեալ 'ի վր 5054 . որ ցուցանէ լինել 537 ամաց : { Նաջկողմեան վայելչադիր դաշտի յոտս լերին Պուլղարք շինեցին գիւղո և հաստատեալ բնակին՝ մշակելով գերկիրն և յափշտակելով զպիտանի դաշտս և զբեառն վանաց Սուրբ Խաչին , և օր ըստ օրէ բազմաման :

489. **Ի** հաշակաւոր վանք Հայոց պարտապատ
 չինեալ 'ի ժամանակս Ղենդաշեաց յամի տն 1338.
 յանառապիտ մեծի լերին Լսկի խրինու. . . ար յառաջ
 կոչէր Սուրբ Կոնստանտին : Լրտաքին դուռն է 'ի հարաւա-
 կողմն . յորոյ վերայ տեսաք զիր * (Յիշատակ է դուռն
 մահոտի սարգսին . Թվ . ԷՃԼԷ ॥ (1686) : Հրատա-
 տուն են յորժ պարիսպքն և ամենայն շինուածք :

Լսկեղեցին է դմբեթաւոր կամարաշէն և բարձր,
 ունի երկս խորանս . դմբեթն է 'ի վերայ դասին , որ
 ըստ արտաքին ձևոյն է բաղմանկիւնի . և յիւրաքան-
 չիւր կողմն փորագրեալ կայ մի տող ուսանաւոր . որ է
 յիշատակարան եկեղեցւոյն , օրինակ զայս

- * Փառաց տաճարս Լճային ,
- „ (Երկրի դրախտ կենաց փայտին .
- „ Որ է պատկեր երկնից վերին ,
- „ Եւ եռանձնեանցն կայանին .
- „ Եւ ծննդենէ մարմնով փրկչին ,
- „ (Երեքհարիւր և հազարին .
- „ (Եւթ և յերեսուն սկսեալ ամին ,
- „ Կանգնեալ յանուն նր նշանին .
- „ Սատարուք իւր ժառային ,
- „ (Եւհաննիսի կրանաւորին .
- „ Եւ հարազատ եղբարց նորին ,
- „ Եւ ըստ ողւայ որորոց բնաւին ॥ :

(Երկրցնութիւն տաճարին 'ի ներքուստ չափեցաք
 14 քայլ . և զլայնութի 12 . որ է իւր խաչաձև կանգ-
 նեալ 'ի վերայ չորից կամարաց : Ս'եծ դուռն է յարե-
 մբտեան կողմն . ուր տեսաք խաչքար փորագրեալ այս
 պէս . * (Յիշատակ է յովհաննեսի , որ 'ի ծովուն ընկրդ-
 մեցաւ ॥ : Լ'ա նմին այլ արձանագիր . * Եւ անարժանս
 քեփեցի , որդի եմ ես նոր պետրոսի , որ նոր յովհան-
 նէս կոչեցայ , օծումն առի 'ի մէջ նր նշանի , ձեռամբ
 յակաք վեհապետի . Թվ . ԷՃԾԻ ॥ (1701) : Ուր գոն
 այլեւայլ խաչքարինք եղծեալ գրովք : Երբքին դուռն
 է զարգարուն , և 'ի վերայ՝ դուռն ան . նշանպէս է և
 աւազանն : Կաւիթ տաճարիս է կամարաշէն որոշեալ

պարսպօք . երեայն 17 քայլ, և լայն 14 . կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարաց օրօրեցաձև : 'յ միջափայլին գնն կրկին մարմարինեայ գերեզմանք առնց դրոյ փորագրեալ միայն ճգնաւարական դաւադան ? : Պատմի 'ի յարմաւարօ եկեղեցւոյն Քաճառի (609) . Թէ աղա երկու եղբարք կրօնաւորք Յաջաննեա և Գե. որք եղեն պատճառ շինութեան վանացս : Իսկ 'ի ձախակողմն է միւս դուռն գաւթին . ուստի ելանեն 'ի զանգաղատունն ընդ քարաշէն ամարախա : 'յ մէջ գաւթին տեսաք զանողան խաչքարին . որպէս այն . * Յիշատակ է նք խաչս պաղային Թվ. չ || (1551) Յայլ քարի վերայ գրեալ է . * Սք նշանքս բարեխաւս են մէհրիշային Թվ. չդ || (1587) :

490 . Մարտաբոյ գաւթին գոյ փորքիէ բակ . 'ի ձախակողմն է բուն մեծատան . կամ բնակարան կրօնաւորաց որոշեալ պարսպօք . 'ի վերայ դրան գոյ յիշատակարան շինութեան պարսպին . * Մատուծով շինե , , ցաւ պարիսպս պարագայիւքն գեղեցիկ խցերօք վե , , ըին և ներքին . հաղար հարիւքի վաթառն ութի ընդ , , երեքին 'ի փառս եւ 'ի վայելս սրբոյ նշանին , , տինա , , գու զյիշատակս եւ տաք զաղարմին . յսկոր պիտակ , , պետինքն քահել հաւատին , եւ աշխատաւացն հոգով , , համայնին || (1719) :

Մ. երի այսր դրան գոյ արձանագիր նորդութեան * Ողորմութն այ վերտին նորոքեցաւ նք խաչ վանքօ , , գեղեցիկայօրինեալ , Թէ տաճարն և Թէ արտաքին , , սրահքն պարսպաւն արտադայիւք . որ է աթոռ բա , , լոր կղզոյս , լուսաւորչարաւան ազգիս . այսինքն իս , , ֆայաւ , ի արտաւայա , Պաղճասարայու , կեղզէտու , , բոլոր գիւղօրեկէքն հանդերձ դաւշաւան . ընդ նմին , , ուսմէլեան . որք եղեն ձեռնաւ բարեպաշտօրէն , , ջերմուսնդ սիրով արք և կանայք ողորմութն . 'ի վա , , մանակս առաջնորդութն Միւսայ արքեպիսկոպոսի , , կղզոյս , որ էր աշակերտ յօհաննու պատրիարքի , , կոտանդնուղօլոյ բաղիշեցւոյ . որ եղև հրգարար , , ձաւ և պատճառ շինուե բաղմարքիս աշխատուի վ , , իւրոյ հոգւոյն և նախնեացն . և եղև ներ Թուրք , , փրկին մերոյ 1751 . իսկ չ հայոց չմ || նա :

Մ.ս բնակարան կրօնաւորաց և ուխտաւորաց է քարաշէն կրկնայարկ փակեալ յանձուկ վայրի . ունի

15 օճենեալս . ուր էր առաջնորդարանն . այլ պիտի չի
եղիմիտոս , միայն մի վարդապետ բնակի ընդ քանի
մի անձանց աշխատաւորաց : {Յառաջին գաւթի անդ
հանդէպ տաճարին դոյ քարաշէն սանդուխք սակս
եղանելոյ յայլ բնակարան խանդարեալ . առ որով է
սեղանատուն և խահկերանոց քարուկիր ընդարձակ և
կամարակապ . ուր տեսաք նոր արձանագիր յորմն
* Վրիգոր վարդապետի եկեկէն . աշնի սարգիսս չորս
,, տարի տը խաչ խզմէթ արի վն կենաց խնոց թվ .
,, ԲՄԺԱ ॥ : Վ ներքոյ սեղանատան է կամարաշէն
ներքնատուն գինւոյ . իսկ յաջորդմն բակին տեսաք
հին քարաշէն ջրանցս իւր ստորերկրեայ ձանապարհ .
ընդ որ մարթ է փախել՝ եթէ ունիցի ելս :

491 . Հանդէպ դրան վանացս է լուսաղբիւր քարա-
շէն և բարեջուր . առ որով է այլ լուսաղբիւր առաւել
մեծաշէն և հին , որ ունի յերկոսին կողմանս որմունս ,
և խաչքար 'ի ճակատն . աստի և անտի կրկին հրեշ-
տակս փորագրեալս : {Յաջորդմնս որմն դոյ արձա-
նագիր . * Վաղմաստարայցի միքայելի եկեկէն . Խճղը
ին ॥ (1749) .

Սակա հեռի 'ի վանաց յանտառի անդ տեսաք հին
գերեզման նահատակի . ուր դնան յուխտ . որպէս 'ի
տօնի խաչին յաճախեն ուխտաւորք 'ի վանս յամենայն
կողմանց իւրիմն : {Յառաջագոյն կային աստ և անդ
'ի մեծի անտառի վանացս խրճիթք միանձանց , որպէս
ցուցանէ յիշատակարան մեծագիր աւետարանին եղե-
լոյ 'ի սուրբ Վեորդ յեկեղեցւոյ՝ {Երեմիքեանու . որ
գրեալ է աստ 482 ամօք յառաջ .

* Վ թիվ հոյոց 179 կաւարեցաւ տը մատեանս
,, Թժախաւս աւետինս յաշխրհ հոնաց որ պիտի գրիմ
,, ասի , 'ի մեծ և 'ի հոյակապ քղքա սուրխաթ կոչե-
,, ցեալ , 'ի հողեաներս վերի առ ոտն տը խաչին 'ի
,, հայրնդունն նոր մխիթարայ , և յեպիտուն տը Ստե-
,, փանոսի ॥ Ըն (1347) :

492 . Վտաք զոտանաւոր գովեստ գրեալ 'ի ԲՃԽԳ
(1694) . որոյ սկզբնատառք յօգեն . * {Յակոբ վարդա-
պետի է կաֆայեցւոյ . որ պատմէ զինուծենէ և զճռ-
խուծենէ վանացս ॥ .

* Կամուսնը հոգւոյն տմբն գիտնական,
 „ Յովհաննէս անուն շնորհիւ պետական .
 „ Ի եւա նա յաշխարհին մեծ տերատական ,
 „ Կանգնեալ հաստատով զվանքս նր նշան .
 „ Ունելով ընդ իւր զփայտըն փրկչական ,
 „ Եկեալ 'ի յաշխարհս փառօք մեծական .
 „ Ըմբոփեալ զմասն խնամօք տնական ,
 „ Կերակառուցեալ զվանքս նր նշան . . .
 „ Բաճք ժողովրդոց մեծ և փոքրական ,
 „ Եւստի բարութ առ 'ի քեզ ուխտ զան .
 „ Հոգւով և մարմնով ցնծան և խնորան ,
 „ Եղաւէն ազգիս աթոռ նր նշան . . .
 „ Երտաքոյ ներքոյ պատեալ տաճարական ,
 „ Սրբաւաշ բարիւք եւ կամեղական .
 „ Սեփ կաթուղիկէ տուն արքայական ,
 „ Շեմեալ ճեմարան ճարակ նր նշան . . .
 „ Ի միջի քուժ կան հաստատ բնակարան ,
 „ Թե՛ և կարգաւորք կամ աշխարհական ,
 „ Քեզ սպասաւորեն միշտ ծառայական ,
 „ Տիրող տենչալի տաճար նր նշան . . .
 „ Կարգաւ բոլորիս բազում օթեան ,
 „ Երթեկեկողաց տեղ աստիճական .
 „ Դու 'ի ծոց նոցին բազմեալ գովական ,
 „ Հանգիստ հաճելի հաստատ նր նշան . . .
 „ Գարտ եւ և ոչ կայ քեզ նմանական ,
 „ Տեսօք և տեղեալ յոյժ հիացական .
 „ Ըմնայն բարեօք լցեալ լիական ,
 „ Փառօք փառաւոր փարթամ նր նշան :
 „ Երծաթ և ոսկի անօթ ընտրական ,
 „ Բուրլառ և կանթեղ խաչ աւետարան .
 „ Շուրջառ և վահառ ուրար և բազպան ,
 „ Օմանդան զարդիւք զեղուն նր նշան . . .
 „ Երկու աղանբօք ջուր համեղական ,
 „ Ետեալ են մայրօք զքե պարտաական .
 „ Կատ գու 'ի միջի պրճով սեփական ,
 „ Կարեւեալ կայթեայ կայան նր նշան :
 „ Յանկան փափաքին աղինք ամենայն ,
 „ Սինչ և այլազգիք առ ոտքս քո գան .
 „ Սաղա և պարոն համ սուրբան և խան ,
 „ Հիացեալ հային հիմանդ նր նշան || ե :

493. Եւ քարաշէն վանք, միւլ ժամանակ հեռի 'ի վերնոյն կառացեալ 'ի դուռն լերին 'ի մէջ մեծի անտառին, որ ունէր փոքրիկ եկեղեցի կանգնեալ 'ի վերայ չորից կամարաց. այլ այժմ քանդեալ կայ. միայն երևի վայր խորանին. 'ի մէջ տաճարին գոյ ջրհոր քառակուսի և խաչքար. իսկ աւերակքն ցուցանեն զհետս պարսպին վանաց. ուր կային 7 սենեակք. տնի պարտեզ և բաւարարիւր. տակայն ամայի մնացեալ է այս տեղի վանաց. թուի թէ տաս գրեցաւ մեծ ճաշոցն 469 ամօք. յառաջ ըստ սրում գնի 'ի յիշատակարանի, * Կատարեցաւ 'ի Թուականիս հայոց ութհարիւր և „ հինգերորդի. յամենանն օգոստոսի, որ օր ի՞նչ ամսոյն „ 'ի հայրապետութեան մէջ Երեմիայ, յեղեղութեան ար „ հիականին ար Ետեփաննոսի. և 'ի Թէրաւէն Կոս „ ամարտանոսի 'ի քչքս սուրբաթ ընդ հովանեաւ սբ „ Ետեփաննոսի նախապկային մեծի ॥ (1356):

ԿԱԶԱՐԱՐ

494. Եւ գիւղաքաղաք հայոց յոսո մեծի լերին տուրք խաչի առ նոյնանուն գետակաւ, որ 'ի թաթարաց կոչի Երազ Երեմի. Եւ տեղի այժմ աւերակ է, միայն երևին հեռք հին շինուածոց, որպէս և այն մերձ 'ի Կապանի պարտն, ուր երևին աղերակունք, ջրանցք, և այլ աւերակք ոչ ստիպաւ. որպէս և 'ի շրջակայս Երեմի խրիմա:

'ի հնումն քառ նստէր կողմնապահ հայ իշխան, և ունէր զօրո 'ի պաշտպանութեան ճինապաշտոյ, որպէս պատմէ հին յիշատակարանն. * Եւ Եր ամսիւ մար „ գարն մարտինց որդի Թորոսի՝ յակոբի՝ դանիելի՝ „ մուրադի՝ Թեոփորայ նախարարին, որ ըստ հրամանի „ շիրիմ իշխանին ջինեվիզաց բնակէր զօրօք 'ի վեր „ ջրոյն կազարթի, որ... կոչեցաւ մուղալ յէօղէն 'ի „ Թաթար լեզուէ. Եւ 'ի տեսանելն արքային պալ „ հաւունենց և պետրոսին բարբառումենց պարգ „ եաց նիջ զբլիմ ինչս, և զտաքաւաթն, և պալատ մի „ 'ի բնակութի պատիւ տոհմի նոյնի ॥

495. Յետ զնսեկոյ զհնութիւն Լսկի խրիմու և շրջակայ վայրաց՝ ուղղեցաք զընթացս 'ի Վէֆէ, և մտեալ յարքունի ճանապարհս հասաք յանուանի գիւղն 'Լսկի վան վայելչագիր, որ ունի աղբիւր բարեջուր, և լճակ սակս անասնոց : Ըն երի աղբեր տեսաք մեծ տապան որձաքար երկայն 8 կանգուն, և լայն 2 : 'ի մի ծայրն գոյ քառակուսի ծակ . յոր ագուցեալ էք մահարձանն . յորմէ տեսեալ երկայն երիզ փորագրեալ կայ մինչև ցմիւս ծայրն անջրպետեալ զայն յերկուս մասունս . յորս գոյ փորագրեալ հին գիր արաբերէն : Պատմի, թէ Հայք 'ի գալն յԼսկաւայէ 'ի Վէֆէ՝ աստ իջեանեցան, և հաճեալ ընդ գեղեցկութեան յանդէպն կոչեցին (նախիջեան) : Սուրաշ անկանի 'ի ձախակողմն վերնոյն . որ է անուանի գիւղ մեծատարած . ուրախոր տեսաք զերևելի լիճ երկայն մի վերստ, լի մեծամեծ ձկամբք . ստորին լայնութիւնն է 168 քայլ . իսկ զերին ծայրն է կիսաբոլոր լճակ . յորում երևին հարիւրաւոր ակունք ականակիտ ջուրց . որոց բոլեալ 'ի ներքուստ պղպջան 'ի վեր անդադար աստ և անդ յերեսս ջուրց . յորմէ լճացեալ ջրոյն՝ ուռազանէ զմեծամեծ պարտեզս, և զանդա : Երևելի է և պալատն գեղեցկաշէն :

ԽԱՐԱԿԻՕԶ

496. Եւ բարեշէն գիւղ, առ որով անցանէ համանուն գետակ հոսեալ ընդ Լսկի խրիմ . ուր գոյ և պանդոկ սակս անցաւորաց : Դ բարձրահայեաց գաշտավայրի անդ զնսեալ տեսաք զծայրն Լսկի խրիմու, և հանդէպ տեսաք զծոցն Վէֆէի . և միանգամայն զծովակն Սասըխ, նա և զԼճախ ծով ընդ Ղինիլէէին :

Ահին կարի հեռի աստի գոյր աւերակ գերեզմանի, որ էր կամարաշէն դամբարան 'ի ձև գոթացի . յորոյ վր գոյր արձանագիր հին Սուլդանի, օրինակ զայս

۸۶۸ محمد بن سلطان ابن خان كرى طمير * Հաստիքն սուլ-

դան խոնի խոն Վերէյ դէփր . 868 || : Թուռի թէ իցէ այն, որ անկաւ 'ի պատերազմին ընդ Ղենովաջուոց յամի տն 1454 :

Երտի յառաջեալ յրնթացս՝ հասաք 'ի գիւղն Խաչ-
խաչիբախ, անտի 'ի Երաւի դոփեր. Ուր 'ի վիշ ար-
քունի ճանապարհին կառուցաւ քարաշէն եկեղեցի
ռուսաց 'ի Ռուս զօրապետէ 'ի կալուածի իւրում :
Սերժէ Լիւսլար լէշէսի . ուր գոյ աղբիւր և քանի մի
անակք գիւղականաց :

Երտի սեփանի մեծ լեառն Վէֆէի Փաշա Բէֆէսի, որ
բարձրացեալ 'ի Թիկանց կուսէ՝ տիրէ 'ի վերայ քաղա-
քին . յորմէ Ռուսք ձգեալ ռումբս 'ի բանակ (յան-
նեանց՝ առին զքաղաքն : Ս' հարաւակողմն այսր տարի
է լեառն բարձր ընդարձակ և գեղեցկագիր . ուր գոն
այգի և պարտեղք. նաև աղբիւր բարեջուր, որ և կո-
չի Փաշա պաշէ . ուր 'ի հնումն գոյր մնաստան հայոց
յանուն սրբոյն Հովսէփմայ . Թէպէտ ոչ գտաք զի-
շատակարանն, բայց տեսաք զաւերակո հին եկեղե-
ցւոյն : Երտի ընդ զառիթափն ուղեւորեալ անցաք յա-
րեւելեան կողմն լերին, և հասաք 'ի գեղեցիկ ծոցն Լիէի
սիւլմասի և 'ի մերձակայ ծովեղերս (532) :

Գ Ե Փ Ե

497. Ե ծովեղերնայ քաղաք գեղեցկագիր և բա-
րեշէն հեռի 'ի Խարակեօղէ 17 վերստիւ. որ 'ի հնումն
կոչէր Թիւրոսիա նաև Ardanda կամ Վազաք եօթն
բազնաց . և էր յայնժամ մեծ մայրաքաղաք բազմա-
մարդ և բազմաժառ . զոր հիմնեցին Սիւսացիք
յարեւելեան ծոց ցամաքակղզւոյն Խորմու, և ծագկե-
ցուցին վաճառականութեամբ և ամենայն օգտաբեր
բարեկարգութեամբ՝ հաստատելով ինքնազուլիս հա-
տարակապետութիւն :

Ս' մի կողմն դրամոյ նոցա գոյր գլուխ սաղաւար-
տաւոր, և 'ի միւսն լախտ և կապարձ. առ որով և
անուն քաղաքին ΘΕΩΔ (Թէոփ . Սմանք համարին Թէ
այս քաղաք շինեցաւ 'ի Ե դարուն . սակայն գտանեմք
'ի հին պատմութեան Սօբորի, Թէ Սօթիրոս արքայն
400 ամօք յառաջ քան զքս պաշարեաց զԹիւրոսիա,
այլ ոչ կարաց առնուլ . ապա որդի նորա Սէքոն էառ-
ղայն . և ապա Սիհրդատ :

Յետ ժամանակաց այս հասարակապետութիւն ան
կաւ ընդ տէրութիւն կայսերաց հռովմայեցւոց և Յու-

նաց . որպէս ցուցանեն գրամբ , յորս տեսանին գէֆէ կայսերաց : Յաւուքս (Թէոդոսի կայսեր նորոգութիւն եղեալ անդ՝ անուանեցաւ Թէոդոսիա ըստ կարծեաց այլոց . սակայն հնութիւնք քաղաքիս հաւանական առնեն թէ՛ ի սկզբան անդ այսպէս կոչեցաւ ի Սիլեսացւոց անտի :

Յամի տն 1244 . Սարմատացի Թաթարք արշաւեցին ի Վէֆէ , և տերեցին զամս 22 : ԼՆԼ Ղենովացւոց հասեալ անդ՝ վանեցին զնոսա անտի և տիրեցին ի 1266 : Իսկ յետ մահուան մեծին Սլատիմէրայ՝ թ Սլատիմէր պատերազմեալ ընդ Ղենովացւոց տիրեաց շրջակայ վայրաց , և կալեալ զզօրապետն եդ ի բանտի , առեալ ի նմանէ զոսկի գօտին և զխորյն ակա նակապ : Սակայն անդէն զօրացան Ղենովայիք և վանեալ զթշնամիս՝ ամրացուցին զքաղաքն շինելով զբերդն առ ափն ծովու առ երի հին Թէոդոսիայ քաղաքին (Յունաց : Սլքանօր բազում շինութիւնս արաբեալ ծաղկեցուցին կենցաղօգուտ բարեկարգութիւնք : Սլնէին մեծ հիւպատոս իբր կուսակալ . զոր յամենայն երիս ամս փոխէին . յորս երեւելի եղև Սոզոս հիւպատոս ընդարձակ իշխանութեամբ . որպէս յայտ է ի Թիմոթի գրեւոյ առ Դ. Լքգինէոս հայրապետ . Հոսվ մայ : ԼՆՆԶափ ճոխացաւ Վէֆէ ի նմին ժամանակի , մինչև կոչեցաւ շտեմարան բարեաց Սոնատի և Լճախու : Օր յետոյ Թաթարք կոչեցին Վէֆէ կրճատեալ ի բառէս Վեաֆիւր , քն անհաւատ :

498 . Ի 1296 Սլենտկեցիք տիրեցին Վէֆէի առաջնորդութեամբ Սօբերանցօ իշխանին , որ եկեալ 25 նաւուք տիրեաց : Իայց զկնի միոյ ամի ետուն անդրէն Ղենովացւոց , որք տիրեցին զամս 200 . և անդադար ծաղկեցուցեալ մեծանուն հանդիսացուցին : Իերդն Ղենովացւոց շինեալ ի Թէոդոսիայ . յայլազգեաց կոչեցաւ Գոթիկ կիսար . իսկ վերին բարձրահայեաց մասն կոչեցաւ Վամպիտիկ սակս անդ կատարելոյ ազգովին զնամաղս Սլայրամից . որ և ամրացեալ էր մեծամեծ վիմօք բազմանկիւնի աշտարակօք և մարտկոցօք : Ի՛նծադոյն աշտարակք այսր բերդի էին 12 . և գրունքն 7 . երկու գրունք էին ի ծովակողմն և հինգն ի ցամաքակողմն , ընդ որս լինէր անցանել ի մեծ բերդն . որ յերկոց կողմանց շրջապատեալ էր

զգերգիւ Ղենովացւոց բաց 'ի ծովագանց, ուր միա-
նայր ընդ մեծ բերդին :

Ի՞նչ սկսեալ 'ի սասերն կողմանէ ծովեղերաց ան
գուռն Խփէի գաբոսի կոչեք . յորոց վերայ էր մեծ
պալատ Ղենովացւոց . ք լ'իւլ գաբոս . ք թաւել կամ
գաբոսի . ք Ֆռէնի կիսար գաբոսի . ք Սէրէ գաբոս . ք
Լիմաղիէն գաբոսի . ք Վիւլէս գաբոս 'ի վերին ծայր
ծովագանց . սւր էր նաւատեղին Ղենովացւոց, և գոյր
արտաքին պարիսպ ինչ, յորում փակէին զնաւս : Իս-
տի սկսանի մեծ հրստանգանն հին ձգեալ 'ի ծով անդր
յապահոթութիւն նաւուց . որ այժմ քայքայեալ է :
Իստանուր մի ծայր պարսպին Հայոց՝ գայր միանայր ընդ
Ֆռէնի հիսարին . իսկ միւս ծայրն միանայր մերձ յիւ
կելէ գաբուսի :

Օ այս քաղաք յաւեա ճոխացուցին և մեծացուցին
Ինչեղիք շինութեամբք և բազմամարդութիւն : Վանդի
յեա առման Ինչոյ 'ի շարմազանէ (103) մեծ հա-
տուած Ինչեղաց փախուցեալ յԻսաարայի իբրև լու-
ան զհամբաւ Ղենովացւոց՝ ելին անտի միարան, և պա-
տերազմելով ընդ թաւթարաց եկին բնակեցան 'ի Վի-
ֆէ և 'ի շրջակայ վայրս : Ուրանոր այնչափ բազմա-
ցան և զօրացան, մինչև շինեցին 100 հազար տունս և
1001 եկեղեցիս, որպէս ունէին յԻնի : Իւս առ մեծի
շահեկանութեան վաճառաց, և գործոց հաւատար-
մութե եղեն սիրելի Ղենովացի հիւպատոսաց . և կար-
գեցան Լիսարար, Պարոն և Իշխան յամի 1330 :

499. Իսլ թիւթար խանք զօրանալով 'ի հիւսիսային
կողմն Խրիմու, 'ի 1344 արշաւեցին 'ի Սուտաղ . և այ-
նուհետև ամ լը ամէ առնուին տուրս 'ի Ղենովացւոց .
որք ստիպեցան ամբացուցանել զՍուտաղ ընդդէմ
Վրբջաբաց . և առին 'ի ձեռաց նոցա զՎարդափա
և զՍիւսման : Իսպ խորհեալ Հայոց ընդ հիւպատո-
սին՝ կամեցան ընդարձակել զգերգն Վիֆէի ծախիւք
Խրեանց . որովհետև բազմացեալ էին տունք արտա-
քոյ բերդին : Ուստի 'ի մէջ առեալ զգերգն Ֆռէնի-
հիսար սկսան 'ի հարաւային կողմանէ ծովածոցոյն
շրջապատել զամուր պարիսպս զերամբք և հատանել
մինչև ցհիւսիսային կողմն ծոցոյն, ուր էր գուռն Գու-
լէ գաբոս, և հատուցին մինչև ցԽփէի գաբոս : Իւս առ-
դիւրութեան որսչեցին զայս չափ Լուով քարինս առ-

իւրաքանչիւր իշխան ըստ մեծութեան վճարէին : Եւ
'ի սահմանի շինութեան իւրաքանչիւրոց եղին 'ի պա-
րիսպս զյիշատակարանս անուան իւրեանց : Օպս սո-
վորութիւն պահէին Վեֆէցի Հայք մինչև ցլետին
ժամանակս . որք 'ի տալն զտուրս գրէին զպսլափ քա-
րինս 'ի վերայ իւրեանց ըստ կարողութեան :

Եւս ամրակուռ բերդ Հայոց շինեցաւ 'ի կոփածոյ
քարանց և 'ի մեծամեծ վիմաց հանգերձ բազում աշ-
տարակօք 'ի ձև գոթացի . իւրաքանչիւր աշտարակք
հեռի էին 'ի միմեանց 20 , 40 , և 60 կանգնաւ : 'Ի վե-
րայ պարսպին կային արձանագիրք Հայոց . որպէս և
'ի վերայ պարսպի Ֆռէնկհիսարին կային նշանք Ճենո-
վացւոց . տեսաք 'ի Թանգարանի զարձանագիր (Յուս-
տինիանոսի հիւպատոսին . և այլաւ զարձան սրբոյն
Վեորդայ , որ եղեալ էր 'ի վերայ Եւլը գաղուին :

Եւրդ՝ դրունք մեծի բերդին էին 9 . զկնի Խակելէ
գաղուին՝ ա դուռն կոչէր Պալլէ գաթո . ք Պոյաճի գա-
թո . ք () իւս գաթո . ք Վիւլէ-դ գաթո . աքա էին 'ի
ծովակողմն . ստորին ծայրն կոչէր Լ ժնա , ուր երեւին
ցարդ աշտարակք և պահարանք , այլովքն հանգերձ .
ուր էր և կամուրջ 'ի վերայ մեծի խրամին . և Ե գուռն
կոչէր Վաւլէ գաթո . ք Եւրաւ գաթո . ք Եւրաւ եւ-
սաֆ գաթո . ք Եւրաւի գաթո . ք Եւրաւի գաթո :
Եւ որով էր Եւրաւ խակելէ . ուր բերդն միացեալ
ընդ Ֆռէնկհիսարին շարունակէր ապա պարիսպ նորա
դէպ 'ի Եւրաւի գաթու : Բաց 'ի սոցանէ կային աստ
և անդ փոքրիկ դրունք կամ անցք հեղեղատացի կոչե-
ցեալք Եւրաւ :

Հայոս է յատացելոցս Թէ քաղաքն Վեֆէ ունէր
երկուս բերդս . առաջինն էր Բերդ Հայոց . և երկ-
րորդն էր Ֆռէնկհիսար : Ս'ի ծայրն Հայոց բերդին
էր Վաւլէ գաթու ամրացեալ զանազան ամրաշէն և
բարձր աշտարակօք , որպէս երեւին մնացորդք . որ և
մընաշափ երկայնութեամբ ձգեալ ընդ լեռան և ընդ
ծովեղք՝ հասանէր ցմիւս ծայրն ցվերջին աշտարակ ,
որ կայ կանգուն հանգերձ պարսպօք 'ի ծայր արգելա-
նային (528) : Եւս մեծագործ պարիսպ ունէր նոյն-
պէս մեծագործ խրամ բոլորովին քարաշէն և լայն 25
բայլ : Եւ Թիկամբք մերձ 'ի պարիսպն տեսաք զաւե-
րակս նա (Յարութի եկեղեցւոյն . անդ 'ի հիմն մեծի

դարձան տեսաք եղեալ 'ի խորութեան քանի մի մ.
ծախսաւոր պատուանդանս . յորս ազուցեալ էին մար-
դաւաթ խաչարինք և արձանագիրք . զորս փոխադրե-
ցին 'ի Րէզրպուրկ : Ս'երձ է անդ բոլորաձև մեծա-
գոյն աշտարակն քայքայեալ . նոյնպէս և դուռն իս-
րաեռուսփ դարուսի : Դրտաբոյ այսր դրան տեսաք
զպարխապս սք Սիմանն եկեղեցւոյն , և 'ի ներքոյ դրան
էր եկեղեցի Սուսաւորչին . առ տեղեալս բժիշկ ամն
յօրինեալ է պարտեղ : Դ ստորեւ բնակին Հրէայք ,
որք եկեալ են աստ 'ի ժամանակս Ղենովացւոց , որ-
պէս ասին . և ունին քարաշէն սինակոկայ : Տին . որոյ
երկու սիւնք են մարմարիտեայ : Սնին սինակոկայ և
'Կարայիմ' Հրէայք , որոց վաղեմի գերեզմանք ցուցա-
նեն թէ 'ի վաղ ժամանակաց բնակեալ են աստ :

Իրեմի կիսոք համարի ներքնաբերդ' շինուած Ղե-
նովացւոց . յորում միայն () ամանեանք բնակէին . որոյ
մի մասն պարսպին դեռ կանգուն կայ . յոր տեսաք
զնշան Ղենովացւոց խաչաձև , և (498) : 'Կապիէակ էր
մասն վերնոյն ամրաշէն և բարձրագիր . որոյ զարմա-
նագործ անկիւնաւոր աշտարակք գեռ կանգուն կան
'ի բարձրաւանդակի անդ , որ տիրէ 'ի վերայ նաւա-
հանգստին . ուր այժմ կանգնեալ են քանի մի աշտա-
րակաձև հողմաղացս : Երեւին աստ և անդ զանազան
աւերակք մեծագործ շինուածոց : () Թանձրութիւն
լեռնակողմեան դրան չափեցաք 10 քայլ . տեսաք յեր-
կուս կողմնս կամարի դրան կրկին պատուհանս ,
յորս նկարեալ էին պատկերք որբոց : Եւ արտաբոյ
դրան տեսաք զՏիմն Տին կոթողին , որ հասանէր ցարձ-
րութիւն մեծի պարսպին . Թուի թէ 'ի հնունձ արձան
ինչ եդեալ կայր 'ի վերայ այսր կոթողի . առ որով գոյր
նակ աղբիւր քարաշէն , որ կոչէր Հաճիսիւ :

500 . Օայնու ժամանակաւ մեծանուն հանդիսա-
ցաւ ողջ մեր ոչ միայն 'ի Խրիմ , այլ և 'ի բազում տե-
ղիս . մինչ զի համաւ մեծագործութեան նոցա ձգե-
ցաւ ընդ բոլոր Եւրոպիա : (Յամի տն 1318 . Վէֆե-
ցի Հայք միաբանեցան ընդ Սատինացւոց' հաստատե-
լով առաջի լատին եպիսկոպոսի , թէ մեք ևս եմք որ-
գիք ընդհանուր սուրբ Եկեղեցւոյ . զոր հաստատեաց
կոնդակաւ սրբազան հայրապետն Հռովմայ (Յովհան-
նէս իբ . որ ասէ . * Եղաչեմք և յորդարեմք 'ի տր զհա-

մերէն եղբայրուի ձեր՝ գթութիւնն այ մերոյ պաղատելով
պահել զայս աւանդ ॥ :

Իսկ ապա Եւգինէոս հայրապետ հրաման արար
հայ եպիսկոպոսին Վրէժէի, զի ունիցի զամենայն պա-
տիւ եպիսկոպոսութեան . և համարձակ պաշտօնացէ
զամենայն եկեղեցական հանդէս : Ի 1437 . Սարգիս
վարդապետ նստէր ՚ի Վրէժէ, և էր փոխանորդ Լյու-
տանդին կաթողիկոսի . որում գրեաց զեպոստոս ա-
ռաքել ՚ի Ժողովն Փլորենտիոյ առ ՚ի միաբանիլ ընդ
Լատինացւոց ազգովն . իսկ կաթողիկոսն հրաման
արար նմա, զի ինքն երթիցէ ընդ այլոց վարդապե-
տաց . կոնդակն սկսանի այսպէս . * Լոստանդին ծա-
ռայ ծառայից տն մերոյ յոյ քոի . ողորմութեամբ
այ կաթողիկոս վարդապետու ॥ . և այլն : Համի
տն 1403 Հակոբ վարդապետ Խրիմեցի ծաղկեցաւ .
որ յօրինեաց զլուծմունս մարդակազմութե . գրեաց
զազգաբնութիւն, ևս և զմեկնութիւն տումարի, և
զոտանաւորս ինչ :

501. Ի 1399. Լնտմնիոս Սաւինի հիւպատոս Ղե-
նովացւոց՝ գեղեցիկ կառավարէր ՚ի Վրէժէ . բայց զօ-
րացան այնուհետեւ թաթարք, և ոչ թողուին զնոսա
՚ի հանգստեան . մինչ զի առնուին հարկս յամ վայրաց
Ղենովացւոց : Իսկ ՚ի 1434 զօրացաւ ցեղն Վրէժէյի .
և նստաւ Հաճի քերէյ խան ՚ի Պաղքէսերայ : Ի 1475 .
Խաթար խանն միաբանեալ ընդ (Սամանեանց՝ պաշա-
րեցին զՎրէժէ ընդ ծով և ընդ ցամաք : Հուսկ յեւ-
տոյ առին կողոպտեցին զմեծութիւն նորա . ուր կէ-
տիկ ԲՏմէա փաշայն զամենայն իշխանս և զազնուա-
կանս Հայոց ՚ի միում աւուր կոտորեաց . որպէս տհա-
յուցանէ հետեւեալ պատմութիւնս, զոր գտաք ՚ի մա-
գաղաթեաց հին յայտմաւորս գրեալ ՚ի Վրէժէ և տա-
րեալ ՚ի Լախիջեան . և այժմ է՝ ՚ի գիւղն Լեւվետայ,
որ զինի վկայաբանութեան սրբոյն Սարգիս յարէ .

Պատմութիւն Լեւվետայ Վրէժէի :

502. * Ի արձեալ և զայս ով բարեմիտ ունինդիրք
» ՚ի յիշումն ածցուք ինչ ինչ ՚ի կառճահաւաք յորա-
» կութեց տարաբաղդ և հայրենադուրկ թշուառա-
» կենցաղ ազգիս Հայոց . զորս ՚ի մերոցն նախնեաց և

„ զորս 'ի յիսնորդացս 'ի մէջը, և արգելադրեալ արտա-
 „ տուք վարսաբերիբ գլխով յերկիր անկեալ անխն-
 „ դաց կենօք լացցուք . թէ և ոչ հաւատարի զանմի-
 „ թար սուգն մեր՝ ընդ տանջանացն բազմաւորչար և
 „ կենցաղազուրկ նահատակացն մերոց նախնեաց, որք
 „ 'ի Ասփայ նստարեցան 'ի ձեռն անօրին իշտիկ ի՛հ
 „ մէտ փաշային . հեղին զարիւնս իւրեանց վասն ա-
 „ նուանն Վրիստոսի և վասն սուրբ եկեղեցւոյ՝ իբրեւ
 „ զվտակս գետոց : Իսկ ոչ պատե՛հ գոլցն զգանձա-
 „ ռութի պատճառի զրկման մեր և նախնեաց մերոց
 „ 'ի բնիկ հայրենեաց և պանդխտութե մերում . և մա-
 „ նուանդ ոչ յուտեղէ գոլն գլխատակարան վասն
 „ անցից մերոց պատմագրեալ, հարկեցաք նաեւ իւրա-
 „ ր քանչիւր ամենայն յիշատակօրէն պատմաբանել, զորս
 „ 'ի կենդանութեան նախնեաց մերոց՝ և զորս յայժմ
 „ 'ի մեզ, հանգերձ մարտիրոսական կատարմանցն ոչ
 „ անցիշատակ առնել, և ոչ զկարս ըստ գիտութեան
 „ մերում առ 'ի յօրինել, թէ որոց էր . և է զմեր
 „ ներկայ բնակ մեծ կզգիս զայս զգիմ . կամ թէ ժւր
 „ կամ յորում գաւառի, կամ տան, կամ գահայ էր՝
 „ զանպուհ բնակութիւն մեր . ուրեմն ո՞վ աստուածա-
 „ սէք հաւատացեալք և Վրիստոսի արեամբ գնեալք,
 „ և 'ի գոմ նորին հատակուտեալք, ուշադիր լերուք
 „ առ այս, զհարկս հասարակաց յիշատակողիս խնդ-
 „ րոյ . զի մեծ կզգիս զայս զգիմ յորում բնակիմք, էր
 „ 'ի յառաջին ժամանակսն բնակութիւն յունաց . որ
 „ յետ համբարձման Վրիստոսի փրկչն մերոյ՝ եին
 „ մինն 'ի յեօթանասնից քարոզեաց զնոսա, որ և դար
 „ ձոյց 'ի հաւատս քրիստոնէական, որք էին պարա-
 „ պօղք պղեաց և նաւավարութեց . և բնակութիւն
 „ նոցա քնիւր 'ի ծովեզերս, 'ի քարանձաւս, գզեակս,
 „ որք կան պնսպէս նաեւ մինչև ցալսօր : Իշտ յետ ժա-
 „ մանակաց նոյն (1042) ամին, ել 'ի պարսկական
 „ զնդէն զբախի կոչեցեալ ազգ մի՝ այլալեզու՝ մահ-
 „ մէտական կրօնիւք, զայ Թորէ զգալօր զգիմն : Իսկ
 „ յետ ռակաւուց ժամանակաց՝ լատինք եկեալ ցան-
 „ քան տեղոյն իշտայու . որ և ասի Գիօգօսիայ : Իշտ
 „ սիրով աւիտ եղեալ խնդրեն 'ի զբախեն, և աս
 „ նոցա հրաման, և շինեն զԹաանկհատր 'ի ծովա-
 „ հայեաց տեղն, 'ի առօրոտ լերին, աւառի բլրին ա-

„ Կուսք քաղցրահամ ծոցն զանազան աղբերց . այս
 „ քան վանն ներկարմանի զաթմակղղղղ ըստեացուք :
 „ 503. Իւ դարձցուք ադ այնմ որ ՚ի վեր անգր ասա-
 „ ցաք, թէ ո՞ք կամ յորում գաւառի եր զսեպուհ զնու-
 „ կութիւն մեր. զի մեք եմք սերունդք պաշտօնականաց,
 „ ՚ի մեծ Բաղաւորանիստ քաղաքէն յԵփեսոս . որ է գա-
 „ ւառին շիրակվանու, տանն շարացեան, զահայն քաղ-
 „ լաւանանց . զի մեծ Բաղաւորանիստ քաղաքն մեր
 „ Եփեսոս իշխանաց և ազնուականաց եր ընտելութիւն . և
 „ զի ոչ կարեմք ներ դասմանի սրկանելով պատմել
 „ զանասման և զանհաճ Տարաւորութենէ յիշխանացն
 „ ազնուականացն մինչև յգաւեհիկո . և քաց ՚ի զանա-
 „ զան ասիեղած պաշտօնից իւրաքանչիւր ցոյց տնէալնակ
 „ ՚ի նմա հազար և մեկ եկեղեցիս . քաց վերջապէս
 „ զհոգի և զմարմն մեր, ոչ արդարութի գտանեցաւ
 „ ՚ի մեզ, և ոչ զջուսն առ ՚ի զերծուցանել զգրաւեալ
 „ հոգի և զմարմն մեր, քարկացու տեր ՚ի վերայ
 „ մեր : Իւ յետ ոսկաւուց ժամանակաց՝ շարմարան
 „ խանն թափաքի . առաքեալ գերբան ՚ի քաղաքն
 „ յանի . զի զնապիկս նորին հնազանդ իցեին ինքեան .
 „ զի զգաւորքն ոչինչ պատասխանի կտան նոցա . իսկ
 „ ամբոխ քաղաքին և աւանկն սրանին զգետպանս
 „ և զայն տեսեալ զորքն ապապշեաց ՚ի քարկութիւն
 „ գրեցան և զքաղաքն շուրջ պաշարեալ անթիւ զօ-
 „ ր քօր ասին և սաւր անեալ առ հաւարակ անաղարմա-
 „ քար կտարեցին, զոսկաւ կանայս և զմանկուն թո-
 „ զեալ : Կողոպտեցին զմեզ և զսաացուածս . աւերե-
 „ ցին զքաղաք եկեղեցիս . քանդեցին զքաղաքն, եղ-
 „ ճին և ապականեցին զքաւս վայելութեան նոցա :
 „ Եւ եր տեսանել տեսիլ ողորմացին . որ ծնողք և
 „ ծնունդք ՚ի միասին կտարեցեալք և գիղացեալք ՚ի
 „ վերայ միմեանց իբրեւ զդերձուկս քարանց կառա-
 „ կեալք . քահանայք և պաշտօնեայք յիբեցան ան-
 „ կեալ ընդ երեսս գալտացն . աղբեալ երկիր յարե-
 „ նե և ՚ի ճարտոյ վիթաւորացն . ապա քաղաքն թող-
 „ լով զոսկեղած պաշտոս և զժողկաւեա գալտոս զվա-
 „ նապս և զեկեղեցիս աւեր, չուեալ եկին որպէս
 „ փախտաւան ՚ի յախաւարայ, որ է ՚ի մեջ հաշտա-
 „ խանու և զազանու . ունաք գնացին ՚ի ճաւղայ, ո-
 „ մանք ՚ի վան և այլք ՚ի միս :

504. Յու որք յախտարայ եկին, հրաման առեալ
 ի թաթար խանին բնակեցան ահա ոչ բազում
 ժամանակս, որ էր զայս չիւր (1299) թուին: Վասն
 զի մինչ նեղեալ եղեն ի թաթարացն դեպանս յղին
 ի իսկ առ իշխանն ջինդիքաց. որ բնակէր ի
 մէջ Գանդիկաւրին Ֆեօդօսիւ. ախա գնին ընդ
 իշխանին Ֆեօդօսիւ. ելեալ ի յախտարայի իշ-
 խանք և աղինք և հաւարակ ժողովուրդք վառելք
 զինու պատերազմելով ընդ թաթարացն ներքեալ
 գան ի Ղ ռիմ. և բնակին ի Ֆեօդօսիւ, ի կապա-
 ի քաթ, և ի սուրխաթ և ի կալմանս սոցա. այս և
 զէ չէք (1330) թուին:

505. ի խոսեամ զարացաք մեք և բազմացաք՝ և
 շինեցաք զգիւղս և զգաւառս իշխանք և աղնուս
 քանք ի զարնապաղարին սկսեալ մինչև ի սուրխաթ
 և ի Ֆեօդօսիւ, ի լերինս և ի դաշտս լի արարին
 զանորէիւք և եկեղեցեք մինչև ի սուրխաթ: Եւ
 շինեցաք սուրք հարիւր հազար, և զեկեղեցիս հա-
 ղար. և ի ահէ հմայականաց պարագեցին ի քաղաքն
 Ֆեօդօսիւ. իսկ այն (1391) թուին գալ մեծ խանն
 ձ թաթարի պատերազմեալ հաղածէ զգլխս պարսից.
 և անիւրէ քաղաք Ղ ռիմ ի մեռաց նորս. բայց ոչ զս-
 ռելլինս առնաւ զՖեօդօսիւ՝ ահամայ բարեկամաւ
 ցեալ զերթեկիւթիւ առնելն ընդ իշխանին ջինդի-
 քիւրաց: զի յոյժ սիրով էին սխաիւք և պայմանօք
 մինչև ջիւն (1468) թուին: ապա խանն էաւ ըզ-
 դուստրն շիրին իշխանին ի կնութի սրբւոյ իւրոյ.
 և յետ ինամնաւոյն հրաւիրեաց շիրին փշխանն ըզ-
 փեռայն իւր ի յինքն. բայց կռուարկաւք միմիւր.
 հաւրդ լեալք արքանս խառնակութիւնս արարին առ
 խանն ասելով թէ շիրինն զորդի քոյ փոշեաց ի խոր
 հորդ՝ հալածելով զքեզ, նառաջանել յաթառ քո.
 և առ շիրինն թէ եկեալ է փեռայն քո առ քեզ, զի
 զքեզ հաղածեալ փորուցէ. և այլ բազում բանիւք.
 մինչ զի պարսն Շիրինին հաւանալեալ ըմբռնեաց
 զփեռայն իւր եւ ի պահեստ լաւին իշխանին:

506. ի նոր որս սխալեալ խանն դեպանս առաքէ
 առ սուլթանն թուրքաց դալ ի յօգնութիւն եկեալ
 պայմանին պարսիկ՝ ասելով թէ քաղաքն մեզ լիցի
 և զորդին իմ ինձ. իսկ թուրքն զձ նաւօք ընդ ծռ

« վաղ է ինքն ընդ ցածարիւ պաշարեցին զՏէօդօսիւս .
 « յայնժամ ընդդիմացան իշխանքն և ազնուականքն
 « մեր և ոչ ետուն զբերդն : Իսկա թուրքքն ուխտ է
 « գեալ ընդ Հայոց շմեղանել եթէ հնազանդեսցեն ,
 « այլ ազատութիւն առալ : Տեսեալ իշխանաց մերոց և
 « ազնուականաց զթուրքթի իշխանին ջինսիւզաց և
 « զարացն նոցին . մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ
 « ետաւ , առնաւոր մմացեալ 'ի սովոր , առին զերգումն և
 « զքաղաքն ետան թուրքաց . զայս եղև ջինդ (1475)
 « թուին :

« Իսկ թուրքքն զինք սուղ ինչ ժամանակաց ստե-
 « ցին երգմանց և պարմանին իւրեանց՝ հանապազ հար-
 « կադրէին իշխանաց մերոց և ազնուականաց՝ գառ-
 « նալ 'ի կրօնս մահմէտական . զի գիւրաւ նաւաճել
 « զմնացեալ գուեհիս : Բազումս իշխոյիկ ի հմեռ զա-
 « րիժանն փաշայն բոհադաւաթեր և բազմիցս 'ի ճաշ և
 « 'ի ընթերիս հրաւիրեալ զպատասխանս ինգրէր գառ-
 « նալ 'ի հաւատոց , և իշխանքն մեր պատասխանեն՝
 « թէ եթէ բաժաւթ և կամ որով կոտորես զմեզ ,
 « մեք յոժար եմք փոխել զինքնազս զայս ընդ յաւի-
 « տենականի , բայն թէ զքրիստոնէական կրօնն ընդ
 « մահմէտականի . զի մեք չեմք վաճառող կամ փոխող
 « հաւատ ընդ հաւատոյ . այլ սեր ընդ բարեկամի , և
 « բարեկամ ընդ սիրոյ : Իշխ յետ բազում հարցմանց
 « և պատասխանատուութեց կրկին կեզճեալ բարե-
 « կամացան . բազմիցս իբրև զսեր ցուցանէր իշխանաց
 « և ազնուականաց մերոց , և ասէր այսուհետև ոչ է
 « պատեհ ձեզ զսուր ընդ մէջ կապեալ առ իւ գալ 'ի
 « ճաշ , կամ ընթերիս . այլ առանց սրոյ , և այլ բա-
 « զում բանիս :

507 . « Իշխուր միում հաւաքացեալ իշխանաց մե-
 « րոց՝ բանիցն փաշային և մանաւանդ առնաւոր մնա-
 « ցեալ՝ Ըրա հրամանի նորին գնացին առանց սրոյ 'ի
 « ճաշ առ փաշայն . զի եր բնակութիւն նորա խնկելէ
 « զարուսին 'ի վերոյ չարորգ գոտիկանի պալատին .
 « յետ ճաշելոյ նոցին 'ի յիմանելն 'ի ձիգ ձիգ սասի-
 « ճանան պալատին՝ գահիճքն ըստ հրամանի փաշային՝
 « մի մի կոտորեալ արկին 'ի ծով : Ի յայէս իշխանա-
 « զունք մեր և ազնիւք կատարեցան 'ի յիջրատու . ա-
 « յս հրամայեաց թուրքաց և թաթարաց կոտորել

„ զիմ ազգս Հայոց, որք 'ի նմին աւուր բազմամարդ
 „ քաղաքն Ֆէօդօսիտ սահաւարնայ արարին . զի լի
 „ ծերս և զաղայս, զարս և զիմնայս սրոյ ճարակ եւ
 „ տուն և զարինանոցս յերկիր հեղեալ իբրեւ զմտակ
 „ գետոց ընթանայք 'ի փողոցսն . անթիւ ազնիկք և
 „ մանկունք և մատաղ աղայք գերեալ առաքեցին 'ի
 „ Պօլիս առ սուլթանն . զսոյն արարին 'ի կազարաթ
 „ և 'ի սուրխաթ : Լսողէս բազում յիշխանաց և ազ
 „ նուկանաց և հասարակ ժողովրդոց մեր՝ յամանս
 „ առ իմ կատարեցան և յամանս գերի վարեցան վն
 „ հաւատոյն և վասն անաւան իջիւ իջիւ :

„ Բայց անօրէն խանն զախմցն և դժնաբարոյն
 „ և ծարաւին անմեղ արեանց, և պատճառն կատար
 „ ման ազգիս մերոյ, ինքն եւս մեաց ամենթալի, որ ոչ
 „ միայն ոչ էա զարիտան փաշայն զորդին խանին ըստ
 „ պայմանին . այլ տարաւ 'ի Պօլիս առ սուլթանն,
 „ և նա հրազանդեցուցանելով ինքեան զմանուկն ուս
 „ ման ամբափակելովիւք, առաքէ 'ի Կօնի՝ զհայրն
 „ սպանեալ նստուցանէ յաթոռ խանաթն : Զորմէ
 „ մինչ և ցայսօր խանն թաթարի՝ նախ ըստ հրամանի
 „ սուլթանին թաւրթայ . և մնացեալ դադար հայոց մին
 „ չե ցայսօր բնակիմք 'ի ձեռս թաթար խանին, հար
 „ կատառաղահան պայմանիւ :

508 . „ Բայց նախ քան զպատիկ 'ի ժամանակս
 „ պարսպաշինուէ Ֆէօդօսիտ ; կայր տէր Սաղաբիտ
 „ անուն աւագ երէց մի՝ որ ընդ պատու եղբոր Թուոյն
 „ իւրոյ պետրոսի շինեցին զբերդն 'ի չափ ե՛ճ կարտի .
 „ որոց զանաւանս մինչ և ցայսօր գրեալ կայ 'ի վերայ
 „ սէլ զաբուսոյն, յետեոյս սուրբ լուսաւորչաց եկեղե
 „ ցւոյն : Իսկ յետ կատարման պարսպաշինութե՝ նոր
 „ մաղաքիայն ընդ պապու եղբոր Թուոյն պետրոսի
 „ ելեալ 'ի զախմց գնացին 'ի յաղթամարայ առ յօ
 „ հաննէս վարդապետն, որ եր պապու եղբորորդի նոր
 „ Սաղաբիային . և եղբայր Սետրոսի հօրն անա
 „ նիային . որք եին որդիք ի վանայ 'ի սոհմէն պաշա
 „ տանեանց . 'ի գաւառէն որոտնայ, 'ի քաղաքէն վա
 „ նանդու . զի պետրոստ այս ծնաւ 'ի նախիջկան քա
 „ ղաքի զդաւիթ . դաւիթ զսեդրակ . սեդրակ զմար
 „ դար . մարգար զտագի . տագի զպրոահամ . որ այս
 „ աբրահամս ռճա թուին 'ի յաւերելն քէլալն զեր

„ կիրն պարսից , բազումք 'ի յազգէ մերմէ չուեալ
 „ անտի գան 'ի Վ իմ' , 'ի Ֆէօդօսիա , 'ի Ղարապա-
 „ դար , 'ի պաղջատարայ և 'ի Կէօղլով . և այլք գերի
 „ վարեցան . յորոց միջի այս աբրահամն միայն ընդ թե-
 „ ոսորդւոյն Սետրոսին բազրատինայ 'ի գերի վարին
 „ սպանեալ զպոռնին պահապանսն 'ի գերեվարացն 'ի
 „ ննջելն նոցին . և փոխեալ եկին 'ի Վ իմ' 'ի Ֆէօ
 „ դօսիա քաղաք . և անդ էր ազնիւ մարդարն մուղա-
 „ լենց (որդի Թորոսի , Լ'կորի' Ղանիկի' Սաբատի'
 „ Խէրթորայ նախարարին . սը ըստ հրամանի Դ իրին
 „ իշխանին ջինիվիլաց բնակէր զօրօք 'ի վերայ ջրոյն
 „ կաղարաթի , որ գգեան այն կոչեցաւ մուղալէօզէն
 „ 'ի Թաթար լեզուէ .) ապ 'ի տեսմանն աբրահամին
 „ պալհառունենց և պետրոսին բազրատունենց պար-
 „ զեւեաց նոցա բազում ինչս և զստացուածս , և պա-
 „ ռատ մի 'ի բնակութի , 'ի պատիւ տոհմի նոցին . բայց
 „ պետրոսն բազրատունենց յետ ոչ բազում ժամա-
 „ նակաց առ Թաթ փոխեցաւ ռկէ (1618) Թուին :

509 . յ Իսկ աբրահամն պալհառունենց գղորմութիւն
 „ նոց և օգնականութիւն ազնիւ մարդարին մուղալենց
 „ և առաջ պարտն մուրատին դարեջենենց որդւոցն
 „ Սատթէի , Սվնի , Սամուիլի , Սարգսի , Յօգե-
 „ փու , առաջին նախարարին (Ֆէօդօսիա) , և ազ-
 „ նիւ Խաթէին աղամալենց (որդոցն սերօբին , յա-
 „ թուլիւնին , Բարեթողին , Սինասին , Սեորոպին ,
 „ չորրորդ գնդապետին Ֆէօդօսիա) և այլոց մուղա-
 „ լենաց եկեալ զարգացաւ և հարստացաւ , և հառ-
 „ զդուստրն ազնիւ Ղեորգին մուղալենաց . և եղև 'ի
 „ նմանէ զգուպար մի Լ'ննա և զօրդի մի գրդատ . և
 „ այս դուստրն Լ'ննա և դրդատ որդին Լ'բրահամին'
 „ շինեցին 'ի Ֆէօդօսիա քաղաքին , 'ի վերայ բարձր
 „ լեւան միոյ եկեղեցի մի սուրբ Լ'իկողայոս , և զա-
 „ նուանս իւրեանց և ծնողացն իւրաց գրեցին 'ի վերայ
 „ արտաքին գրան եկեղեցւոյ , և զպատկանութիւնս վս-
 „ անցից յաղբիս մեր ետպն գծապրէլ 'ի յայմաու-
 „ ռով , և զծառս ազգաստամարութեան իւրաքանչիւրոց
 „ յետնոց օրինեցին , և պարտաւորեցին յետնորդացն
 „ յետ մահուան իւրաքանչիւրոց հարց' աշխուցանել
 „ զարական ճիւղս իւրեանց 'ի վերայ ծառոյն . առ 'ի
 „ յիշատակ տօհմին իւրեանց . և վրան վերայ լեւեալ

„ յիշխանաց՝ պառօնաց՝ և ազնուականաց և նոցին
 „ յետնորդացն . նաև պարտաւորեցին իւրաքանչիւր
 „ ամբ վասն իւր նահատակացն մերոց առնել ՚ի ողջն ե-
 „ ղեղեղեւոջ զամախմբուի, և յիշել ՚ի սուրբ ազօթս
 „ ձեր և զյիշատակօղս սարին զտրդասն և զօղբն՝ ի
 „ նայ դշխոյն, և զհանգուցեալ հայրն զԻբրահիմ, և
 „ զմայրն Թադուհի դշխոյն, զհանգուցեալ պետրոսն
 „ բաղրատենց . գարձեալ զկենդանի աւագ պառնս .
 „ ի սրտան դարիջանենց՝ զմարգար՝ զԻսրայիլ մուղա-
 „ լեանց և զԹաթեհ աղամալեանց . և գուք յիշեալ
 „ իջիւր ահազ առնին քօի ։

510. { Յայտ է ՚ի վերոյ գրեալ պատմութենէս Վի-
 Փեցոց, Թի բոլոր ցամաք կղզին իւրիմեւ անկաւ ընդ
 իշխանութեամբ Խաթարաց . բայց Վիքիէ միշտ մնաց
 ՚ի ձեռն () ամանեանց, որպէս և այլ բերդօրայք . որով
 և Թաթար խանն եղև ընդ պաշտպանութեամբ նոցա .
 որ իբրև նիզակակից պարտաւորն եր գնալ ՚ի պատե-
 րազմ և օգնել () ամանեանց . Իսթաֆեաե գարձեալ
 մաանեցան ի նեցիք ՚ի ձեռն գերջաց իւրեանց . մինչ
 զի բազումք գունդ կազմեալ փախչէին և ազատէին ՚ի
 ի հափտան սփռեալք յիշուլ, ՚ի Կամենից ՚ի յաղ-
 ւոցոց : Իսկ մնացեալքն օր ըստ օրէ հարստահարեալ
 նուաղեցան . այնպէս զի յորժամ Խաթար մտին ՚ի Վի-
 Փե՝ հազիւ մնացեալ էին ՚ի իւրեմ 3000 տունք հայոց :
 { Յամի տն 1567 . ի զյս պարսն պարսնիկն կատարեցաւ
 վասն ՚ի Վի հաւատացն, և ծաղկեցաւ գերեզման նա-
 րա զքանչիւօք, զոր տեսաք ՚ի ձախակողմ տաճարին
 որբոյն ի ննայի : () վիսյարսնուի սարա գետաք ՚ի հին
 յայտնաւորս Սաղմեհեբայի և () յի, որ այսպէս գնէ :

Պարտիւի պարն ըստ նոր նահապիւն :

511. * ի Ժառանգական Թագաւորութեն առլթան
 „ գեղեմն . բարե մանուկ մի երևեցաւ պարսն լոյս
 „ անուն յաշխարհն հնաց ՚ի քաղաքն Կաֆայ . . . ՚ի
 „ ձմեռնացեալ ժամանակի անուշահոտ վարդ երևե-
 „ ցաւ ՚ի մէջ աշխարհի . վարեցաւ որպէս հաւ ՚ի սկըն
 „ Վիքի . ՚ի Թաւափանոսն հայոց ռմի ամբ . ՚ի հինգ
 „ յունվար յաւուր Զրադապուցի յայտնութեն . տն մե-
 „ րոյ { Յի Վիքի . { անկարծանի շրջապատեցին զնա .

„ անօրէնքն և ըմբռնեցին զոր նահատակն պարսն լոյս
 „ որ էր աճաղ ժրից մանուկ տիւր, տեսեալմբ գեղեցիկ
 „ հասակաւն վայելուշ . լեզուան Խորապար, անօրէն
 „ շնորհքն զարդարեալ . ՚ի մէջ առին զնա պլազգիքն
 „ և ապացին թէ գու ՚ի Վեօզլել Բաճկացեալ ես . . .
 „ յայնժամ որ պարսն լոյս լցաւ հոգւով պրտով, հո-
 „ գւոց եհան և հաւաքելով հայեցաւ ՚ի վեր յերկինս
 „ և յիշեաց ՚ի սրտի իւրում զՎն կենդանին . և ա-
 „ պաւինեցաւ յազօթս որ հօրն մերոյ գրիգորի լուսաւ
 „ լորչին, պինտ և սերտ հաւատով պատասխանի ետ
 „ նոցա և ասաց . ես հաւատովս քրիստոնեայ եմ . և
 „ հաւատամ զհայր և զորդի և զոր հոգին . և զքնանձ
 „ հաւատամ . ես ոչ տաճիկ եղեալ եմ և ոչ կալի-
 „ նիմ : { յայնժամ գրոհ տուեալ անօրինացն ժողովե-
 „ ցան ՚ի միասին և առեալ տարսն զնա առաջի գու
 „ տաւորին ... { յայնժամ պալժաւացաւ երեսն որ նա
 „ հատակին և որ հոգւոն զօրացեալ երաց գերան
 „ իւր ՚ի մէջ առեան . պատասխանի ետ դատաւորին
 „ և ամենեցուն որ կային յառեան, թէ ես քրիստո-
 „ նեայ եմ, քոն Ժառայ և քրիստոնեայ ծնաղաց զա-
 „ ւակ . ես չեմ ուրանար զքոն հաւատն և չեմ հա-
 „ լապար ձեր օրինացն . ինչպէս կուղէք պնդես ա-
 „ րեք . եթէ խղանանք և եթէ կրակով պրեք ես
 „ զքնանձ չեմ ուրանար . . . { Երբժամ ոչ կարացին
 „ յաղթել նմա և դարձուցանել ՚ի տիրոյն քոն ... աբ-
 „ լաղգիքն .. ՚ի յունգարի Կոնոյ հինգէն միւշև ՚ի մայիկ
 „ աի 15 հանապաղ նեղէին զնա և չարչարէին բանտի-
 „ ւ և կապանք և պէտպէս կրտսնաբ, և քչ կարացին հա-
 „ ւանեցուցանել : Եւ որ մանուկն պարսն լոյս իս բոն
 „ զեւ զօրանայր Ին հոգւոն և հատաբառն կայր ՚ի
 „ տէրն քոն : Եւ ՚ի տեսեան իրեւցաւ նմա որ հայրն
 „ մեր Վրիգոր լուսաւորին և քաջաւերելալ միջեա-
 „ րեաց զնա . . . { յայնժամ տեսեալ իշխանն եթէ ոչ
 „ զառնայ, հրաժեցեաց գրիստեղ զնա ... Ինչ քան
 „ փոխեցին մի թէ երկուք, և ոչ երկուք . և դաճիմն
 „ առեալ զսուրն քանդամ և առն . ահա գրիստեմ
 „ զքեղ եթէ ոչ զառնաս . և մին առն . բոլորւմ տե-
 „ ր գամ արացի ձեղ թէ ես քրիստոնեայ եմ, և ձեղ գ
 „ րեմն ոչ ընդունիմ : և ապա գրիստեաց զկրտսնին
 „ մանուկն : { յայնժամ աւանդեաց զհոգի իւր երանե

« լի էր նահատակն 'ի ձեռս օր, և հոտ անոց ըստ բնաց
 « 'ի նր մարմնոյն ... և 'ի մէջ գրեցի լցա պոյծաւ ծա-
 « րեաց 'ի վերայ նր նշխարացն ... և առեալ տարան 'ի
 « զանքն նր յովակիմայ և աննայի և անդրէն հանգու-
 « յիին զտուրս ճշխարքն ... Եւ անպիտան Սքեմանէս
 « արուստ վարդապետաց ... ականատես եղէ ... և ան-
 « մաքուր բաղկաւ գրեցի և եզի 'ի տապանի : ... և
 « գրեցի զպատմութիս ॥ :

ՆԱԲ ԳԻՓԷ

512. (1) Ետ մտանելոյ Սուսայ 'ի Վեֆէ յամի
 1778 յունիսի 29. և յետ վարելոյ անտի 1200 տունս
 Հայոց 'ի Սուսառաւան 'գլխովին ալլափոխեցաւ քա-
 զաքն . մինչև 'ի գեղ դալ բանիւ կոչել զայն 'ի Վե-
 ֆէ . ուր ոչ մնաց քար 'ի քարի վերայ , որ ոչ քափո-
 ջաւ : Իբրեւ զի ' ոչ միայն մեծատարած պարիսպք մե-
 ծի բերդին Հայոց ընդ ֆռէնկհարին և ընդ ներք-
 նարերդին հիմնայտակ եղեն , այլ նաեւ գրեթէ ամե-
 նայն տունք , խանութք և եկեղեցիք ընդ զանազնից
 կերպարանափոխ եղեն :

Հայք 'ի նմին ժամանակի ունին շէ եկեղեցիք .
 գլխաւորն էին Սք Սարգիս , Հրեշտակապետ , Իճա-
 ծին , Սք խարութին , Խուսաւորիչ , Սք Քառա-
 տունք , Սք Խոփողացոս , Սք Յովհաննէս , Սք Իննա , Սք
 Իհարսն , ևն : Իւստիորդարանն էր արտաքոյ բերդին
 զանք յանուն նր Իճածնին . ուր կարգաւ կառուցեալ
 էին շուրջ զպարսպաւ նր Սինաթ , նր Համբարձումն ,
 նր Խարսո , նր Գեորգ , ևն :

Իսկ ամեն օրինակի լատինացի ճենովացիք ունին
 զերեւելի եկեղեցիք . երբ մեկնեցան անտի . զամեն
 քանդեցին Թաթարք , զոման 'ի մէկիմ փոխեցին ,
 և զայլս թաղին 'ի ձեռս Հայոց : Իսկ զայն արգելան-
 ցին 'ի Սինանա պատնի գոյր եկեղեցի լատինացոց
 յանրան սրբոյն Իննայի . յորոյ անուն և տեղին . այս-
 պիս փոխեալ . ուր գոյր և եկեղեցի Յուսայն Իյան
 անուն , ի նր Յովհաննէս . յայտ անուն տեղին կոչեցաւ
 Իյան պատնիս Թաղ զայն հրապարակական երեւելի շի-
 նութանս եպիսկոպոսարանս և ի ճեմանս . այլ զայն հան-
 դերք :

518. ԴՆ մը զոր անտաք զարգիւ ծորալին և հնաշին ստորագրեցաւ 'ի կարգին : Դ յիշեան քաղաք է գեղեցիկնիստ և բարեպետիլ շինեալ յեղեղս ծովու սիսեալ 'ի Վուլէ քաղաքի մինչև ցիւրին ծայր : Բայց լեռնակողմն բոլորովին աւերակ է : Փողոցք քաղաքիս են բոտ մեծի մասին զոգտահաւանք : և և րեւի պալատք բարձրագլիւր կառուցեալ կան առա և անդ , որպէս և 'ի ծովեղերս վերաւառ 'ի վայր ցեալ աւերակօք քաղաքիս շինեալ են իջևանք և շուկայ երկայնաձիգ : 'ի ստորին ծայր քաղաքին րեւ կանգուն կայ մի մասն մեծի աշտարակին , որ կոչի Վուլէ քաղաք : Ուրանօր Յէնշ երեւի զօրապետ կառայց զմէ զարձակ բնակարան զօրաց : անդ է և երեւի պալատ քաղաքական պաշտամարտեարց : Օւսաւջեալ առ ծովեղերը շինեցին յաւուրս մեր աղբանի պարտեղ երկայնաձիգ և բարձրագլիւր 'ի զբասան քաղաքացեաց : 'ի վերին ծայրն է բուն մեծ նաւատեղին , ուր մեր ձկնաւ նաւալք : զոր յեղեղաց կազմանց վայելուչ զարդարեաց մեծամեծ շինուածովք բարձրահայեաց իջևանօք և բազում բարոսկիւր շահեմարանօք բազմադիւն և անտանի վաճառականն սուսմին կարգի : Եւ զայ Ստեփան Դմաքեան Տրապիզոնցի :

Դմաքայն գլխաւոր շինուածք քաղաքիս են 'ի ձև եւրոպեան . եթէ այսու ձեւով շինեցին ամենայն տեղիք , լինի մի 'ի գեղեցիկ քաղաքաց եւրոպայ , նոյնպէս լինէր երեւի վաճառատեղի սակս գրից գեղեցիկ նաւահանգստին՝ եթէ չէր նուազեալ վաճառականութի քաղաքիս : որով անշուքացեալ կայ բոտ ամենայնի :

Տեսաք 'ի հրապարակի անդ զմեծ մզկիթն բարձր երկայն 17 կանգուն , և լայն 14 . զարմանալի էր զրմբէթն շրջադառնալ 'ի 11 փոքրագունից , զորք երկայնաձիգ միւսրե արկեալ 'ի վայր քանդեցին , և 'ի վերայ հիման եղին զհիմն զանդակաւառն : սկզբնաց անկաւար : 'ի յիմարե քանդեցին զմեծագործ զմիւրն զայն առ 'ի շինել կախուղիկէ բոտ ձեւ : Իրաւաց և առնել աղբային եկեղեցի . սակայն կայ ցոյսօր անգործ և անպարկ : Դ յա մզկիթ երաւեն մայր եկեղեցի Ղանալացոյ : Դ ընթեր յորին և մեծագործ քաղաշիւք , որ ասի լինել ուսումնարան Ղանալացոյ : ուր տեսաք յարեմտեան վերին կողմն փորագրեալ գառն

'ի վերն այլ արձան, և 'ի միւս կողմն մամիայք փորա-
գրեալք :

516. Իրձանաբար առաջին Հիւպատոսի Վէֆէին,
որ կոչէր Պաթիսիա Լոսթիսիսի :

Ի.ՄԼ յիշատակագիր լատիներէն գրեալ յամի
MCCCXI. (1321) :

Ս'եմփորագրեալ 'ի վերայ երկու արծիւ միագլխա-
նի և խաչ :

Ս'արմարիմեայ սիւն, որ կանգնեալ էր 'ի վերայ գե-
րեզմանի ուրումն կուսի յոյն արձանագրութեամբս .
ΕΝΘΑΔΕ ΚΑΤΟΙΗΤΕ Η ΔΟΤΑΗ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΕΛΕΝΗ . Ի՞նչ է
խաչաւ աղտիս . այ կեղին :

517. Երկայնաձև անօթ, որ կոչի Ս'ալք Ս'ոսթիս,
ընծայեալ դից առ Ս'իհրդատաւ . զոր գտեալ 'ի Ս'երշ
բերին առտ :

Ս'եծ ոսկր ազդեր Ս'օմոս կենդանւոյ, զոր անգէտք
կարծեն լինել մարդոյ :

Ս'եմ մարմարիոնեայ՝ փորագրեալ 'ի վերայ երկին
սրտաձև նշանք հանդերձ 3 պսակօք :

Օ'անաղան վեմք Ղ'ենովացւոց հանդերձ սրտաձև
նշանք և 'ի մէջն խաչ :

518. Երկայնաձև փոքրիկ անօթք արտասուաց,
զորս հեթանոսք հաւաքէին յայսպիսի անօթս և գնէին
առ դիակունս մեռելոց իբր 'ի պատիւ :

Ղ'րամք Հռոմուլոսի, մեծին Ս'իհրդատայ, փի-
լիպպոսի մակեդոնացւոյ և այլոց : Տեսաք այլուր ըզ-
դրամ մեծին Ս'ողոմնի ապեալ 'ի մի կողմն Ս'իւհււր
սիւլէյմանի և գիր հրեարէն * Շէլմի պէն Գալիէ մե-
լէի յիւրապէլ || ք Ս'ողոմնն արդի դաւթի թագաւոր իս-
րայելի : Եւ 'ի միւս կողմն * Հէվէլ մվալիհաւալ պիե-
րուլալիս || ք Ս'մնացն ինչ ընդունայն է, և եռ թըշ-
ւառագոյն յեքուստղեմի :

Իսկ վեմք արձանագրութեանց Հայոց, զորս եղեալ
էին 'ի պարխիսոս բերդին առ երի Կաթ (Յարութիւն Ե-
կեղեցւոյն և այլուր՝ փոխադրեցան 'ի Նէդրպուրի, Է-
կան ցարգ . յարքունական պարտիզի անդ (499) :

Ղ'ոն 'ի սմին քաղաքի եկեղեցիք Ուուսաց և Յու-
նաց նորաշէնք . նոյնպէս և մզկիթ յառանձին թողի
իլաթաբադ :

519. Հայոց եկեղեցիք են վաղեմի շինեալք՝ ի նախ
նեաց անտի։ յորոց կարի տակաւք կանգուն կան ըստ
առաջին շինութեանց։ յորա կատարին նմոցքն պաշ-
տամունք։ իսկ շատք քայքայեալ կան, և են որք իս-
պառ անհետ եղեալ են։

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

520. Եւ մայր եկեղեցի կամարաշէն կառուցեալ ի
վերոյ քան զմեծ հրապարակ քաղաքին։ որ ունի կրկին
գաւիթն։ Բուն ներքին տաճարն է քառակուսի և
փոքրագիր։ ունի երիւ խորանս։ կողմնակի խորանքն
են սրբոց առաքելոցն՝ Պետրոսի և Ստեփաննոսի։ Իսկ ա-
ռաջի մեծի խորանին սրբոյն Սարգսի գոն երկու պէն-
ձաւոյլ աշտանակք։ նաև ունի երիւ գրուան։ Բրեւեմ
տեան գուռն է երկփեղկեայ ընկուզի փորագրեալ
խաչազարդ։ Ս միւս մփեղկի փորագրեալ կայ։ * Բայ
գուռն է նա տաճարի։ որ է յանուն նր տարգոյի զա-
րա և Ե ի միւսումն * {Նշ. արդեանց Թո-
րոսիս։ յիշատակ իւր։ և իւր զարմի։ ի Թվին ԶԺ ॥
(1530)։ Ուր կողմնակի փորագրեալ է մանրագիր յի-
շատակարան։ ի միւսումն * նոր մամլիկանեանց
ի Թվին պԺե (1366) մարտի ի՛շ ॥ Իսկ գիր միւս փեղ-
կին եղծեալ է։ հաշիւ որոշեցաք այսպոյ։ * Սակե-
րա աճա մարդոյ ॥ Բազմոյն առաջին
գուռն տաճարին է նորաշէն։ տփաք զճին գուռն փո-
խողրեալ յեկեղեցի Հրեշտակապետին։ Իսկ երկրորդ
գուռն է նոյնպէս խաչազարդ քանդակեալ հանգերծ
յիշատակագրաւ։ * Բրեւեմնք կիր արեւոյն յիշա-
տակ իւր եւ ծնողաց իւրոց ॥ Ս վերայ միւս փեղ-
կին գրեալ է։ * Բայ գրան սրբոյ տարգոյի զաւրա-
վարին եղեւ ॥

Բրեւեմեան գաւիթն է ընդարձակ քարաշէն։ ունի
վերնատուն վան կանոնոց, և երկու խորանս։ Ուրա-
նոր տեսաք զանազան խաչքարինս։ որոց յորմն խաչ-
քար փորագրեալ։ * {Նշ. Թաթոսին . . . Թվիւ
ին ॥ (1581)։

Լրտարին գուռն այսր գաւթի է փռաւոր կա-
մարաշէն և սիւնադարդ. առ որով տեսաք խաչքար
այսպէս փորագրեալ. * Սէ նշանքս բարեխաւս է Թա-
ս, քեռօին իւրեղանցին Թփն եղբ. 1. (1449) : Ուր գոյ
այլ խաչքար այսպէս գրեալ. * Սէ նշանքս Ջհանին
„ իւր որդեայն և ծնողայն Թվ. Ջիւն 1 (1496) :

Եւորձ զեկեղեցեալս և լափաւոր քափ, փորքիկ վա-
նատուն, և դարոց մանկանց հանդերձ կրկին գրամբ.
Հարաւային գուռն նորոգեցաւ 'ի յետին ժամանակս.
և ունի 'ի ճակատն ողմանադիր. * Հրամանաւ Թա-
գաւորին եւ վերակացու Թմ մահտիսի մերկեան խո-
նային վերջաւորն նորոգեցաւ. որ սարգիսի, գուռն.
Թփ. Զմի. 1 :

Ս անատունն է աւրններ եկեղեցւոյն աղքատա-
շէն. Թաւի Թէ 'ի հնուն գոյր քիզարձակ ընկալարան
առաւ. որ մանկունք անպակաս կային : Տեսաք զուե-
տարան գրեալ ստանաւոր ձեռամբ. Օ պարտիւյ. որ
առաւ. * Կրեցաւ որ աւետարանս... 'ի Եփրատեան
„ Թեանս... և Զր (1629) : յաջիարձն հնայ. և 'ի
„ յեկեղեցի իրենի 'ի հայկապ և 'ի հաշակաւոր քա-
„ ղաքին որ կոչի Լափա խաթ. Ընդ հովանեաւ սրբ,
„ թոյ տարբի գաւաւթին 1 :

ՀՐԵՏԱՎԱՅԵՏ

ՅԵՐ. Լ : Հին եկեղեցի փռաւոր և կամարաշէն
հանդերձ բարձր կաթուղիկերի. ունի երկու խորանս.
սուրբ Հիւրառեալեան, սուրբ կարապետ, և սուրբ
լուսաւորիկ : նաև սրտաքոյ գաւին զերկու փորքիկ
խորանս : Չի տաճարին և համեմատ քառակուսի՝ եր-
կայն և լայն 17 քայլ : Ուր տեսաք խաչքար սուրբ
Հարութեան, եկեղեցւոյն հանդերձ յիշատակագրաւ.
* Իւրեխաւս է որ նշանքս ճերմակ խաչիկ, պապարին
և ծնող շահապի փառ խեթ. և ԶԿ 11. Թաւանն է 'ի
վերն. Թվ. ՋԿ (1511) : Լը 'ի վերայ ճախակողմեան
կամարին քոյ փոքր խաչքար ողիւս յիշատակագրաւ.
* Սէ նշանքս բարեխաւս է Թաւանցին, մանուշակ պի-
„ ճիւն, եւ մարտալն Թվ. ՋԿ 8 (1478) :

Լորդպէս 'ի վերայ ողիւսկողմեան կամարին քոյ այլ
յիշատակագիր. * Իշատակ է որ խաչ. որ լուսիկ

երկցու . եւ իւր հոգւոյն . եւ իւր մաւրն եւ իւր արեւ
ուն եւ իւր կողակցին ॥ :

Յի մախակողմն տաճարին է փոքրիկ մատուան քա-
րաշին իւր աւանդատուն . ունի խորան , անդ տեսաք
գերեզման նահատակի . ուր կան խաչքարեր . ՚ի վե-
րայ միոյն գրեալ կայ . * Ղարեխուս նա խաչս յուսե-
,, փին եւ աւագ խաթունին եւ ցաւախոյն զաքարին
,, աւելմանչան . թվին ջը ॥ (1688) :

Յնկաղի դուռն տաճարիս է քանդակեալ խաչա-
զարդ . եւ ծաղիկազարդ , երկայն 9 թղաշտի , եւ լայն 3 ,
երկրեղէնայ . ՚ի միում փեղէի գոյ յիշատակադիր
* ի յիշատակ վանն ամեր , ՚ի յուր հարիւր եւ ի
,, թփ (1371) գործեալ ձեռամբ ջոփոր շահի ॥ . եւ
՚ի միւս փեղէի . * կատարեցաւ դուռն տաճարի ,
սրբոյն սարգսի զարաւարի , արդար արդեամբք ժո-
ղովրդի ॥ : Այս դուռն , որպէս տեսցաք , ՚ի միւս
տաճարէ ասո փոխադրեալ են նորոգութեամբ ինն , ը
որում ցուցանէ կողմնական գրուածն սափ նորոգու-
թեան :

Գաւիթ տաճարին է ընդարձակ . եւ ունի վերնա-
տուն վանն կանանց . առ որով գոյ լուսաղբիւր կամա-
րաշին , այլ անջուր : իւր տեսաք խաչքար այսպէս
փորագրեալ . * Սք անձամին . յիշատակ է տաճարս
մեղտեի ախանանին . թվին ախր ॥ (1599) : Ընտաղոյ
եկեղեցւոյն գոյ փոքրիկ բակ եւ բնակարան պարտա-
պատ , ուրանոր տեսաք տապան փորագրեալ . * Ըյո
,, է տապան հանգստեան իշխանապետի մհնսի ասիւ-
ն տուրին . որ փոխեցաւ առ քն թվ . աճէ ին ॥ (1728) :

ՅԱԻՐԻ ԴԻՈՐԳ

522. ի հին եկեղեցի կամ վանք կառուցեալ ար-
տաքոյ պարտապին ՚ի կողմն Գաւիթ դարուին բարձրագիր
եւ կամարաշին . նոյլ փոքրիկ եւ անշուք . ուր գնան
յուխտ , եւ երբեմն պաշարադէն քահանայք :

Սեծ խաչքար եղեալ կայ ՚ի խարխախանային՝ փո-
րագրեալ ՚ի թվ . աճէ (1686) :

Յհիսիսակողմն գաւթին ՚ի վերայ որմն փորագ-
րեալ կայ ՚ի վերայ սպիտակ վիմէ մեծ խաչ եւ գիր՝
* Ղարեխուս է նա նշանքս նահատակ կրանաւորացն

« զաղարէն եւ Թաթկաթն Թժն պէս 1 (1442) : Լ՝. յը
բար մարմարեանայ՝ փորագրեալ ՚ի վերայ 3 խաչք ե
գիր . * Աք նշանքս բարեխառն են մեղքն յանանին
մեծ պարսեան Թժն ՋԸ 1 (1479) : Լ՝. յը մարմարե
անայ մեծ խաչքս անուամբ երանահայ յառաիւ
նեայ աւարին սահմին Թժ. ՉԽԸ (1499) :

Այլապատեմ փորագրեալ ՚ի վերայ մեծի վնի ՚ի
Հեռիսային արաւքն որն եղեալ է այսպիսի արձա
նագրու . * Համանաւ Թաղաւորն եւ վերախոյու
« Թք մէտի մերկեանին ե յաւաճարդութեան տեր
« սիմեանին հաւացաւ փորելի մատուցս յիշատակ
« հանգուցեալ վարդապետաց . Թժն Էժ 1 (1771) :

Տեսար. մաշտոյ բաղրդեր, ՚ի յիշատակարանին գնի .
* Լ՝. բր գրեցաւ . ա ՚ի մարգարայրս կաթային . . . ՚ի
« վայելումն որ գեորդին , որ կալի քաղաք . Թժ. հա
« յոյ ԷԼԼ (1587) . մարդի տմեանն Է 1 : Լ՝. չարմակ
է բաթն տաեալ ՚ի միջ պարսպի , ուր է գերեզմանա
տան նպոյց .

ՅԱԻՐԻ ՔԱՐԵՅ

523. Լ՝. եկեղեցի կամարաշէն արաւոյց պարսպն
մերձ ՚ի սուրբ Գեորգ . երկոյն 15 քաղք ե լոյն 8 . ունի
քնդարձակ զաւիթ ե երկու գրան . Լ՝. ե երկ արե
մըտեան գրան գոյ խաչքս քրեալ . * Աք նշանքս
« բարեխառն յահանեանի եւ եղք . սիմեանին . Թժն
ՋԸ 1 (1459) :

Լ՝. վերայ Հեռիսային գրան գոյ փորագրեալ արձան
սրբոյն խեղարտի հանգերձ վիշապան :

Լ՝. ներքոյ զաւթին գոյ նեղքնատուն քարաշէն ե
կամարակապ . տեսար յորմն զայս տապանագիր * Լ՝. յո
է տապան հանգրտեան արձանին Թժն Է 1 (1551) :

Լ՝. յո եկեղեցի այսմ անմիամ կայ ՚ի ձեռս օտա
րաց : Գառք զայլ խաչքս փորագրեալ այսպէս . * Աք
նշ . յիշէ . սիմեանին . վարդանին , կուլաֆչալին . Թժ.
ՋԸ 1 (1458) :

Լուսաւորութիւն :

524. **Լ** Տին եկեղեցի կամարակապ զխաւերակ 'ի հարաւային ծայր լերին . ունի ընդարձակ դաւիթ , որ առաւել հաստատուն է : 'Լ վերայ աջակողման կամարին փորագրեալ կայ յիշատակագիր նորոգութեան եղծեալ 'ի տեղիս տեղիս . * Ս երստին հիմնարկեցաւ ժամատունս վերաւ այլն մէջ յովանէ . եւ դաւառիս յուրեւ տէ մինաւ առաջնորդութեան :

'Լ Թիկունս խորանին տեսաք 'ի պարիսպն խաչքար գրեալ . * Բարեխաւսք է 'բ. նշանքս . . . Թվ. սիւր || (1413) : 'Լ ա որով գոյ այլ խաչքար . * Բարեխաւսք , է 'բ. նշ. պր գորգին վարդերին երանուհէ սկէհա . , , , տին մինասէ Թվ. ջրա || (1472) :

Հանդէպ այսր եկեղեցւոյ էր մեծաշէն տաճարն Լորրորդութեան բարձր և պայծառ մնացեալ 'ի Ղ'ե. նովազւոց անտի . ուր արգելեալ էր Հայոց գնալ 'ի յետին ժամանակս : Իբր զի երբեմն յանցանելն անտի փաշային՝ լսէ զձայն ժամասացութեան Հայոց , անդէն հրամայէ 'ի մէկիւթ փոխադրել . այլ յանկանիւն փուլ Թով յերիվարէն արագահաս պատուհասիւ , այնուհետեւ մնայ այնպէս խափանեալ :

Չար խախտ :

525. **Լ** Եր եկեղեցի Ղ'նովազւոց արտաքոյ բերդին շինեալ յանուն Բ'ծածնի . որոյ սրմունք քայքայեալք գոն տակաւին : Տեսաք խաչ 'ի վերայ աւետարանի 'ի մի կողմն գրեալ . * (Նշատակ է 'բ. խաչս այսինին հո. , , , գւղյն և իւր ծնաւդացն 'ի դուռն չարխափան 'բ. , , , անծածնի Թվին ռիչ և մայիսի ան . : 'Լ միւս կողմն * (Նշատակ է 'բ. խաչս փիլիպոսին . . . Թվին ռիչ է || (1628) : Տեսաք նաեւ զաւետարան այսր եկեղեցւոյ . դնի 'ի յիշատակարանին , * Լ'րդ ետ գրել էր փիլիպ . , , , պոսն և եդ յիշատակ 'ի դրունս չարխափան 'բ. անծածնին || :

Այնչ կարի հեռի էր անտի եկեղեցին Ղ'նովազւոց Ղաւթի . քի 'բ. Լ'նտան . իսկ Սոս Բէդրո մերձ 'բ. (Յա. րուծին եկեղեցւոյն էր 'ի ձեռս Տովնիկեան կրո.

բաւարաց, ուր երեւին և վաղեմի տապանք հայ գրով։
Ղենովացիք ունեին և զայլ եկեղեցի 'ի Ֆաէնկ հի-
տարի անդ Գիւրգուս անուամբ։ Թաւի թէ շինեալ են
զայն 'ի ժամանակս շինութեան բերդին։

Սարի Լին։

526. Լճի վաղեմի եկեղեցի կամարակապ երկայ-
նաձև անկանոն, ըստ սրում ցուցանէ աւերակն։ յեր-
կուց կաղնանց յորմունս երեւին 6 կամարք ցածագոյնք,
որք թուին լինել տեղիք սրտփերաց։ ուր թաղեցաւ
Լոյս պարսն նահատակն։ նմին իրի ցարգ յաճախեն
անգր ուխտաւորք 'իսոնի սրբոյն Լճայի պատարա-
գելով, թէպէտ անյարի և քայքայեալ է։ Լճաբայ
եկեղեցւոյն տեսաք զաւերակս և զհիմունս պարսպաց
բաւթին պղտփն հանդերձ (511)։

Սեպուրդի Թն։

527. Լճի 'ի գլուխ լերին յաւարս մեր պեղեալ
գտին ստորերկրեայ ճանապարհ, կամ Զրանցս, ուտի
ելին կրկին անօթք։ մին էր փողաւոր յորում տեսաք
ցորեան և դարի, նետ, սփր, և կուց թաւնայ։ սրք են
նշանք որսորդութեան և երկրագործութե։ Լճա ստա-
րասով լերին կառուցեալ քաղ մեծ աղբիւր կամարա-
շէն բարեջուր և մշտահոս։ 'ի ճակատն ընթերցաք
զարձանագիրդ 'ի վերայ մարմարիանի, որ ասէ, * (Լճի
„ է աղբիւրս խնջ ծառուրին եւ իւր կողակցին պիքա-
„ չային եւ իւր զաւակացն մայրամ խաթունին ուրու
„ պիքային եւ իւր ծնողացն պիաթային եւ մայրայ
„ խաթուն եւ իւր պապուն քեպանաքին իւր վարդե-
„ տին անձառնին։ Թվին ԽԷ Խ (1588)։ Լճա աղբիւր
կոչի Վիլիլիլի լիլիլիլի։ Լճա որով էր պլ անուանի աղ-
բիւր Լյասիլի լիլիլիլի բարեջուր, շինեալ 'ի Լյուսիկ իշխա-
նէն Հայրոց։ զոր քանգեալ այժմ փոխեցին զտեղին, և
ստորե կառուցին։

Լ. ՌԻՍԿԵՆԿ:

528. Եւ ընդարձակ վայր փակեալ 'ի մէջ երկուց
հին պարսպաց քաղաքին, որ բաժանի յայլևայլ մա-
սան հանդերձ երևելի շինուածովք. զորս կառուցին
Սուրբ 'ի պահպանութիւն քաղաքին 'ի ժանգամահէ:
Սուրանոր քաց 'ի մեծամեծ շինուածոց սակա ուղեորաց
և փառաւելեաց՝ տեսաք նաեւ զհին եկեղեցիս ամբա-
շինս, այլ լքեալս:

529. Սուրբ Յովհաննէս Աբրիւ է քարաշէն բարձր և
կեղեցի բաւարան և կեղեցիկ՝ հանդերձ հաշէն կաթու-
ղիկելի. որ յառաջագոյն ունէր և վանապառն. որպէս
ցուցանեն յիշատակարանքս. * Եւրդ գրեցաւ սա յամի
, Թբւարերուէ հայկազեան սեռի իշ (1641) աւգոս-
տոս ամսոյ ԺԷ. . . . եղև գծագրութի մատենագիր
յիշատակարանիս 'ի մեծ և 'ի հոյակապ մայրաքա-
ղաքս 'ի կափայ ընդ հովանեաւ սրբոյն յովանէս
մկրտչին և և. * (Հարութոյ տաճարիս այս երկ-
ն նանման յամլորդւոյն յոհաննէս վիշակեալ անուն
դիւան մլարի որդի զպարոն տերպապոյն յիշեմիք.
որ ըստ յարեթանոյս չըջաբերութեան հազար հա-
րիւր տասնին և և (1661):

530. Սուրբ Ստեփաննոս է այլ եկեղեցի բարձրագի-
ր կամարաշէն. առ որով գոյ աղբիւր բարեջուր. 'ի ճա-
կատն ընթերցաք 'ի վերայ մարմարիոնի զայս արձա-
նագիր. * Յիշակ է աղբիւրս վարդերեոյն և կողակ-
ցին նուր մէլիքին. Թվին ջիւ (1491): 'ի ստորև այլ
յիշատակարան նորագութեան. * Եւրսին նորդեաց
տանգիւ մհնիս յակորն Թվին իշգը ին (1643): Եւ
որով գոյ փորագրեալ գառն նոյ. Սուրբ Յովհաննէս առ
դարձիկ է նոյնպէս քարաշէն եկեղեցի կամարակապ.
այլ կայ անխնամ, և յայլ պէտս կարգեալ. որպէս և
Սուրբ Ստեփ. ուր յառաջագոյն յայնք պատարա-
գելին:

'ի սեամն ներքին դրան արդելանոցին տեսաք տա-
պան ըստ մասին անկեալ ընդ որմով. ուր այսչափ ինչ
վերծանի. * նգրտեան իւճ. հայր անտոն երեսփո-
խանին. Թվ. իշ և (1586):

531. Եւզեպիկ զարդ Վէֆէի լի պողպատեց ծառովք յօրինեալ ըստ եւրոպեան ձեռք 'ի բլրի անդհանդէպ ծովածոցոյն մերձ 'ի ծով սահաւ հեռի 'ի քաղաքէն : Եւրանօր Շահին քերէյ խոտն կառուցեալ էր մեծ պալատ, և առ նմին փողերանոց : Եւր նստեալ նորա առ ժամանակ մի եհատ զդրամն . զոր Բուսք հիմնայատակ արարին : Եւաջի դրան պարտիզին կանդնեալ կան երկու մեծամեծ կճնայ առիւծք . զոր կանդնեալ էին Եւէտէեցիք 'ի ծովեզերս Թամանու . այլ 'ի վերջոյ աստ փոխադրեցան (544) :

Եւանօր եզերի նաւահանգիստն Վէֆէի . նմին իրի զննեալ տեսաք, զի բազում տեղիք ծանծաղ են : Եւր անպակաս են ձկունք և ոստրէք . յորս գտանին բազում անգամ և մարգարիտք անողորքք և մանրահատք . 'ի միումն գտանի երբեմն 20 և մինչև 30 :

532. Եւերձ 'ի բերան նաւահանգստին յաջակողմեան ծովեզերս գոյ փողրիկ կղզի, որ իբրև սար պատըսպարէ զնաւահանգիստն . և կոչի Լիէի ափամասի : Եւր զի եղինի մի տուն փախուցեալ յորսորդաց՝ գահավէժ անկեալ է 'ի լեռնէ անտի յայս կղզի : 'ի հանդիպակողմն նաւահանգստին գոյ այլ սար Ղեւիլեա պատնի կոչեցեալ, որ է արևելեան քիթ նաւահանգրատին Վէֆէի : Եւտի մինչև ցիլէիկ աթլամասի հաշուեն 36 մղոն օտմ . նոյնչափ դնեն մինչև ցվարտէզն (531) :

Օննեալ տեսաք 'ի բարձրագոյն լեռնէ անտի զծոց և զբազուկ Լիէիկ աթլամասի սարին, որ իբրև երկայնաձիգ հրուանդան խոնարհի ընդ արևելս, և զծոցն ապահով առնէ 'ի հարաւային և յարևմտեան հողմոց : Եւրեի Թէ այն կղզի էր ծայր նոյն իսկ սարին, և ապա բաժանեալ անտի երկրաշարժութեամբ : Եւմա յաջորդէ միւս սարն փողրիկ Եւտիսա պատնի . 'ի վերայ լեռին տեսաք զեկեղեցին Զուհաց Եւիլեա, նորոգեալ յետոյ : Եւ սմա յաջորդէ այլ փողրիկ քիթ Եւան պատնի մերձ յարգելանոցն 'ի ծոցամիջի անդ (512) : Տեսաք 'ի լեռնէ անտի մթնագոյն մեծ լեռան Գաւաթաղ . որ երկայնեալ ձգի 'ի ծով անդր մերձ 'ի Խոզ (482) :

533. Սնայ մեզ այսուհետեւ չբջիլ և ստորագրել զայլ մասն արեւելեան, որ սկսեալ 'ի Վէֆէյէ հասա նէ մինչև ց՝ յասրիս ծովակ և ց() ա գաբու . որով բա լորի ցամաք կղզիս խորիմու :

ԿԵՐՃ, ԿԱՄ ԿԵՐՇ

534. Սյսու անուամբ կոչի ոչ միայն մարտաւոր բերդաբաղաքն, այլև բոլոր երկիրն որ իբրև գլուխ կամ մեծ հրուանդան երկայնեալ է 'ի ծով անդր յա. րեւելս . զոր կամք եղեն մեզ կոչել Թերակղզի . 'ի հն . Սիւրբի : Լորդ ցամաք կերճի շրջապատեալ է 'ի հա. րաւոյ 'ի Սեաւ ծովէ . յարեւելից 'ի նեղուցեն Խա. մանու, և 'ի հիւսիսոյ յ՝ ջախ ծովէ : Սնի պարա. նոց, որ սկսեալ 'ի ծոցեն Վէֆէի գնայ դէպ ուղիղ յ՝ լապատ ցժամն է . զոր 'ի հնունն կամեցան բա. նալ . այլ խիթացեալ 'ի բարձրութենէ լճախ ծովու յետս կանցան :

Երկայնութիւն ցամաքի կերճին ձգի ժամն 12 . 'ի տեղիս տեղիս երբեմն երեւելին հետք հին պարսպին, որ ձգէր ծովէ 'ի ծով, սկսեալ 'ի Շ իպան գեղջէ անցա. ներ ընդ գիւղն Թիւրէկ դէպ 'ի Սարըկէօլ ուր յա. ռաջագոյն երեւելին բոլորչի աւերակք աշտարակաց, և հասանէր ապա 'ի ծոցն Վէֆէի . զոր և յիշէ Սորա. բոն . որպէս և լճանդր կանգնեալ էր պարիսպ սակս պաշտպանութեան իւրոյ . Գիւրգ է :

Հարաւային ծովեղերք կերճի սկսանին 'ի ծոցոյ Վէֆէի 'ի սարէն Ղեւի Խա պոռանի . զոր և կոչեն Խալէի պոռանի որում յաջորդէ Չաղալիէօլ, ապա Խալէի խոյաշ . ապա Չախուր խոյաշ . ուր է լիճ և ծայր խորամին . որոյ հանդէպ անկանի կղզին Լէլլէի խոյա . որում հետեւի Լիլիւ լեառն . առ որով և աղբիւր պա. տուական ջրոյ . յետ որոյ Խալաուլ . ապա Գախըլ մեծ սար հարաւային բերանոյ Սոփորոսի :

Լճամ աւերակք պարսպիս անհետ եղեալ են վանն բաւնալոյ անտի զքարինս և շինելոյ զայլ տեղիս : Տե. սաք յայսմ ցամաքի զընդարձակ դաշտս և բարեբեր գիւղօրէս Խաթարաց . երկիրն է կաւուռ և աղի .

նորին աղաքաւ. ոչ աճին այնչափ խառք և ոչ երևին ծառք, սակայն օգտակար է խոտն յոյժ անամնոց, մանաւանդ ոչխարաց, որոց ոչ միայն միսն է համեղ, այլև մերձն է փայլուն և գեղեցիկ, մանաւանդ մանուշակագոյնն. որ յաճախ է աստ որպէս և 'ի կեօղէվ: իրաւարք տեղւոյս չեն նման Վրբչագաց. զի սոքա չմեծի մասին տերեւալ են 'ի շէրքեղաց, որպէս և համեմատ գծագրութիւնք դիմացն յայտ առնեն:

535. 'ի հնուն տերութիւն Վերամնացւոց հասաւ ներ մինչև ցայս վայր: Բայց զլեւուոր տիքօղքն էին թագաւորք Սոփորի: Սուտի 30 վերստ տարակաց 'ի կերճ քաղաքէ տեսաք զհին սահմանս այսոցիկ տերութեանց, որ է երկայն խրամ ձգեալ 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ. սկսեալ յԱղախ ծովէ երթայ յողէհան մերձ 'ի բերան ծոցոյն Վեֆէի, և վերջանայ հանդէպ կէլքէն գայային (548):

Սլայնութիւն խրամին չափեցաք 25 քայլ. այլ այժմ լցեալ է փոքր ինչ խորութիւնն. 'ի միջավայրին ունէր մարտկոց, 100 ոտն տրամագծիւ իբրև դուռն: Տեսաք առ ճանապարհին զմեծամեծ քարինս, մեացորդք դրան կամ աշտարակին, զոր բերէ կոստանդին Պէրփեռուօէն, նաև Ստրաբոն 'ի ցուցանել զգորութի Վիմինթրացւոց: Ընդ քան զգիւղն Վիֆեօս սկսանի երկիրն բարձրանալ չ տարածուի 26 վերստից. ապա այնուհետև դան յերեւան բռնաք կերճի:

536. Տեսաք 'ի տեղիս տեղիս հրաբուլքս մանաւանդ մերձ 'ի կերճ, և 'ի իրաման: 'ի գիւղն Ղեւվէթա գոյ բլուր մի բարձր ()ոս ձայնեալ 'ի նոցանէ, ունի 'ի գլուխն հրաբուլքի, որ երբեմն հասէ զնիւթ ինչ, և 'ի գիշերի երեւցուցանէ ծուխ և բոց. և յաճախ ձայն լսի 'ի ներքուստ: Տեսաք մերձ 'ի կերճ բազմութիւ բլրակս. զոր տեղացիք կոչեն Լչուլ օսա. ընդ որովք են քարաշէն գերեզմանք նախնեաց, որպէս տեսաք զմեծամեծ քարինս: Սերձ յարքունի ճանապարհն տեսաք զնմանօրինակ բլրակ և 'ի միջավայրի մուտ. ընդ որ իջեալ տեսաք սենեակ ինչ կամ ներքնատուն երկայն 12 քայլ. բարձր 3 կանգուն, բոլորովին վիմագոր. 'ի մի կողմն մարդակերպ ուրուական և 'ի միւս կողմն թռչնաձև ուրուական. իսկ 'ի տեղիս տեղիս կարմրա գոյն ներկեալ զարդք կամ նշանագիրք: ()աճմէ և յա

Հեկէ կամարին փորեալ կան յապառածի անգ երկու ննջարանք . յորս երեկն կմախք և ոսկերք մեռելոց . յորս ընդ մերձին 'ի փռչի լուծանին : '՝ մի կողմն ապառածին գոյ անձուկ մնաւ , և 'ի ներքս նոյնօրինակ վիմափոր սենեակ և տեղիք սպերտտեայ : { } եւս անգ 1830 տարւոյն , մերձ 'ի քաղաք անդր բացաւ բլուր մի մեծ քարաշէն . յորում եղեալ կայր մարմին վաղեմի ինքնակալի ուրուք . ուր գտան լէ ոսկերաց զանազան ձևով ոսկի զարդք փոքրիկք մարդաձեք , ծաղկաձեք ևն . նաև պէտպէս վաղեմի ուրուակներք . ոնք և տեսաք խակ . յորոց աղնուագոյնք քանի մի օխոյ ծանրութիւն առաքեցան յարքունիս 'ի լէդրպուրկ :

537 . Մերձ է Սալէէլէ բլուրն գեղնագոյն . յորում բազում ինչ կարծի լինել . որ է անդի հանքային . առ որով գոյ և ընդարձակ բերան և ստորերկրեայ ճանապարհ , զոր բացեալ են սակս հանքաց : Պատմեցին թաթարք թէ 'ի Վառապէն գիւղն բացեալ եղև բերան , և թորթորեայ գեղեղանս աղմալիս . օրպէս և 'ի բազում տեղիս գտանին . այս նիւթ բազադրեալ է 'ի հողոյ , 'ի բիւրեղէ , և 'ի ծծմբախտուն երկաթոյ : Լնդր քան զլլամիշ պուռնի գոն քանի մի գուրք հանքային իւղոյ . ուր յերես ջուրց հաւաքի կանաչագոյն ձեթ գիւրավառ և բարկ . զոր հաւաքեալ թաթարք վառեն 'ի գիշերի , և կոչեն լօյր եալի : Լոյնպէս և 'ի տեղիս ինչ ցամաք կղզւոյս բացեալ եղեն այսպիսի գուրք հանքային իւղոյ :

ԿԵՐՃ ՔԱՂԱՔ ԿԱՄ ԲԱՆԴԻԳԱՓԵՅՆ

538 . Լնդ հաշակաւոր թաղաւորանիստ քաղաք կառուցեալ 'ի նախնի { } յունաց հանդէպ թերակղզւոյն թաւմանու 'ի ծայր մեծի հրաւանդանին որ է 'ի մէջ Լէրձի և Լենի գալէի . զորմէ ասէ Լնդաբարսիս . * Լնք իմ ոչ յադէին 'ի հային յոյս քաղաք և 'ի „ նկատեն զնաւարանն , զնաւահանդիսան , զնաւս , „ զձեռագործս , զշուկայս և զծառառուեմս || : Հր . Բ . 41 . : Լնք մմնայն մեծագործութիւնք ակաւ նաւոր քաղաքիս քանդեալ և աւերեալ են . մինչ զի հազիւ նշմարեցաք զհետո աւերակաց : Սակայն գեղե .

ցիկ է յայժ գիրքն և վայելուչ ծոցն յաջակողմն քաղաքին, ուր գոյ 'ի բերանն կոյս Սեաւ ծովու սար լ'ի պատան, որ պատասպարէ զնաւահանդիսան: Վրջնպէս 'ի ձախակողմն բերդին գոյ այլ ծոց կ'ի նաւահանդիսախոր 15 կանգուն, ուր մերձնան նաւք:

Լ'յոթման բերդն Սերճի զինեալ է 'ի մէջ երկուց ծոցից 'ի վերայ փոքրիկ Թերակղզւոյ, գեղեցկագիր կրկնապարիսպ. այլ զուրկ յամբումենէ, և 'ի նախնի մեծագործութեանց: Սլքանօր ոչ տեսաք զայլ ինչ զինութիւն, բաց 'ի հնաշէն և վայելուչ եկեղեցւոյն {Յունաց կառուցելոյ առ ընթեր ծովակողմեան խրամին 'ի վերայ 4 միւրապոյն մարմարիոն սեանց կամարաշէն և բարձրագմբէթ յանուն սրբոյն {Յովհաննու Քարձբութիւնն է 30 սոնաչափ:

Լ'յո եկեղեցի յառաջագոյն փոքր էր. այլ յետոյ ընդարձակեցին. ունէր արձանագիր մարմարիոնեայ, զոր փոխադրեցին 'ի Ֆէդրպուրկ. յորոյ վերայ փռագրեալ կոյ պոսպիսի յիշատակարան. Ο ΑΤΤΟΣ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΣΟΚΟΛΟ ΜΗΘΗΤΕΛΕΙΩΣ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩΔΕΙ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩ ΕΚΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙ ΟΤ ΚΑΙ ΜΕΡΟΣ ΤΙ ΕΚΕΙΝΟΥ ΠΟΤΗΔ ΦΚΟΔΩΜΗΘΗ ΚΑΙ ΟΔΟΣ ΕΥΤΡΕΠΕΙΘΕΙ. Լ'յո տարբ քանոր շինեցաւ ըստ Բուրբին յով քրիստեան երեւոյթիւրօրդի առօրեց զանգապարան և այլոց շինածոց. որովչ այժմ պարտեցաւ անիւրի: Լ'ի հիւսիսակողմն որմոյն այսր եկեղեցւոյ արտաքուստ տեսաք մարմարիոն վէմ, և 'ի վերայ գիր ԹΕΩΝΑΤΙΕ ΔΙΟΝΤΕΙΟΝ ΑΜΑΣΤΡΙΑΝΕ ΧΑΙΡΕ. * խիւնայէ Ղախիսիոս ամասորեացի խնդաւ: Լ'ընթեր սորին գոյ այլ մարմարիոն փորագրեալ 'ի վերայ արձան. առ ուրով և գիր. ΠΟΝΑΙΤΙΚΟΣ ΑΧΑΙ: Ստորև փորագրեալ կայ կին նստեալ յաթոռի. որոյ հանդէպ և զօրական մի եգեալ է զմերկ բազուկ իւր 'ի վերայ յենարանի. առ որով գոյ սեղան, և ընդ նմին երկու մանկունք. իսկ մերձ առ կինն կանգուն կայ աղջիկ մի: Լ'ի ներքին կողմն այլ վէմ մարմարիոնեայ, և 'ի վերայ հետք սոյից մարդոց մնացեալ 'ի նախնեաց:

539. Լ'ի մէջ բերդին տեսաք մեծ արձան արուեստագործ յընախի մարմարիոնէ անգլուխ. յորոյ զգեստուց գուշակի լինել արձան Լ'իկլեպիսոսի (ՇՆՖ. 667): Սայս արձան հանեալ են 'ի փոսէ անտի ծովափանց. առ որում գոյ վերնախարիսխ և պատուանդան մար-

մարինեայ : Լյու կուգ ունէր աստ և տաճար . զոր յիշէ Սարաբոն (543) :

Տեսաք նաև առաջի բերդին 'ի մէջ ծովու զմեծա գործ ամբարտակն շինեալ 'ի նախնի ժողովրդենէ սակո ապահովութեան նաւուց՝ երկայն 250 քայլ : Լ. Մ. Զուրն քայքայեալ է զարտաքին քարինս . ամբողջ կայ յատակն 'ի մէջ ծովուն :

Հանդէպ բերդին է մշտահոս աղբիւր բարեջուր , և առ նմին պալատ քաղաքապետին : Ըստի սկոանի շուկայն և այժմեան քաղաքն Կէրճ միակարգ երկայնեալ դէպ 'ի գաշտն մեծ . ուր յերկուց կողմանց շինեալ են տունք և օթեանք . անդ է և եկեղեցին Սուսաց : Ըբերդին դոյր Հին շինուած և գեղեցիկ արձան Հիւպատոսի տեղւոյն : Իսպուստ արձանք խարիսխք և սեղանք մնացորդք նախնի շինութեանց եգան 'ի Հիմն եկեղեցւոյն Յունաց . որպէս և յայլ շինուածս : Գտաւ երբեմն մարմարիոն վէմ՝ երկայն երկու կանգուն և լայն մի . փորագրեալ էր 'ի վերայ յիշատակագիր . ΑΤΑΘΗΤΤΧΗ . զոր հանեալ 'ի յատակէ առաջանին Հին աղբեր եղեալ էին 'ի միում տան :

Լյու վէմ 7 Թգաչափ ցուցանէ ոեղան ինչ կոչեցեալ 'ի նախնեաց Triclinium . որ 'ի հն . էր 'ի որահի՝ ուր կային 3 Թիկնաւոր բազմոցք . յորս նստէին յաւուրս տօնից : Գտաւ յայտ քաղաք աղնիւ քար մի մեծ , յորոյ վերայ փորագրեալ էր զոհագործութիւն ինչ հեթանոսաց առաջի տաճարի միոյ . որոյ 4 սիւնք երևին , և 'ի ճակատ անդր քանդակեալ կայ գլուխ մարդոյ , և յերկուս կողմունս երկու դլբինք :

Ի գաւթի անդ երևի եզն մի պսակազարդ և առաջի նորա սիւն հատեալ և առ նմին 6 զոհարարք զգետաւորեալք , առաջինն ունի 'ի գլուխն գարնիգեայ պսակ , և յաջոյ ձեռին այլ պսակ . իսկ 'ի ձախն սուր երկապրի : Երճ առ նմին պատանի պսակաւոր ունի 'ի ձեռին անօթ հրալիր , ուր գոյ այլ զոհարար՝ լախտ 'ի ձեռին . 'ի միջավայրին կայ քուրմն մօրուսաւոր ծեր ծածկեալ դլխով . և առաջի իւր այր զօրաւոր՝ լախտ 'ի ձեռին . իսկ զկնի՝ քրմին կայ քրմուհի մատուցանող զոհին :

540. Ի վերոյ աջակողմեան նաւահանգստին է լեռուն գեղեցիկագիր . յորոյ վերայ երևին մահարձանք առս .

զօրապետաց։ Ինչո՞ք եղեալ 'ի ծայր լերին տեսաք զապառաժ բոլորաձև բարձրացեալ, և յերկաթին կողմանս փորագրեալ յապառաժի նստարանք նման գահ։ Ի՛շանդի թէ մեծն Ս'իհրդատ ետ կախել զպս զահ ապառաժեայ, ուր նստեալ հայեր 'ի ծախ։ Իսկ 'ի միւս կողմանէ կոփեալ է ապառաժն ոտնդխաձև, աստի ելանէր 'ի վերայ բլրակին դիտել զշրջակայս . յորմէ տեսաք ոչ միայն զամենայն վայրս Երեմի, այլև զԹաւման . զՎրդուշաշ և զԻնափա։ Ի վերայ լերինս երևին տեղեք ինչ բնակութեան։

Բազումք համարին թէ աստ է գերեզման Ս'իհրդատայ . նմին իրի փորեալ են յապառաժն անդ, այլ ոչ գտեալ ինչ։ Իբր զի Ս'իհրդատ վտանգեալ եղև յԻսիա երբ որդին իւր փառնակ մատնեաց զնա 'ի ձեռս Հռովմայեցւոց . մինչ զի անձարացեալ նորոտ էաւ Թոյն, նախ ետ երկուց դստերացն . Լիսայի, որ խօսեալ էր արքային Լիպրոսի, և Ս'իհրդատի, որ խօսեցեալ էր արքային Լափալասի։ Բայց իբրև ետես եթէ Թոյնն ոչ ինչ ազգէ յինքն՝ անկաւ 'ի վերայ սրոյ իւրոյ և մեռաւ, և զմարմինն ածին յԼիսան, և անտի 'ի Սինսք 'ի գերեզմանս նախնեաց իւրոց (Պատ. 80)։ Սմանք կարծեցին թէ մոխիր մարմնոյն Ս'իհրդատայ իցէ 'ի բլրակն կոչեցեալ Լիսան օպ և վերստ հեռի . Թերևս իցէ ք Ս'իհրդատայ . ուր յառաջ գոյր որմ, որ արամանդիւնաբար եղերեր 'ի մի կողմն թերակղզւոյն։ Ս'իհրդատ բազում մեծագործութիւնս և քաջութիւնս արար յայտոսիկ կազմանս, մինչ զի մերձակայ լեռան մինչև ցայժմ նորին անուամբ կոչի Ս'իբիթատ փողի։

541. Բանդիգաթեան հին մայրաքաղաք արպէս Թուրի՝ նուիրեալ անուան Բան լայ՝ եղև կառուցեալ 'ի գիւրի և վերստ հեռի յԵննիգալէէ . ըստ որում երևին հեռք ինչ շինուածոց։ Ի բազում տեղեաց ելանեն 'ի հողոյ մնացորդք հնութեանց . տեսաք հին անօթս րազնուանիւթս զանազան ձևով, որք ընծայեալ էին կռոց։ Ինչ որս կային նեղափող անօթք արտասուաց, զորս ընծայեցին մեռելոց և երբեմն կռոց (518)։

Հեռի 'ի Երեմի 3 վերստ 'ի կողմն Եննի գալէի յաւուքս մեր շինեցաւ ընդարձակ արգելանոց քաղաքին բաժանեալ 'ի զանազան վայրս և 'ի տննեակս, ուր յա

ճախեն նաւք 'ի ծաղկեցուցանել զվաճառապահութի տեղւոյս :

{ } Եւ ի 1820 արտաքոյ քաղաքին փորեալ զբլրակ մի՝ զտին տապան միակտուր, որ էր դուռն գերեզմանն, յոր մտեալ տեղին անօթ դատարկ և ննջարան յանփուտ փայտէ, պատեալ 'ի տեղիս տեղիս ոսկի թիթղամբ, և 'ի վերայ 4 խարսխաց 4 ոսկի արձանք մանունք . իսկ 'ի մէջ ննջարանին ոսկի պտակ օձապատ կրկին շրջանակօք . այս էր գերեզմանն Հին Թագաւորաց Սոսիորի : 'Ի արձեալ գտաւ յայլ բլրի ոսկի խաչ և ոսկի շղթայ, զորս տարեալ 'ի Բէդրպուրի եդին յարքունի գանձատան : Թողում յիշել զայլ հնութիւնս, որք անպակաս ելանեն 'ի հողոյ . և զորս տեսաք 'ի Վեֆէ (515) :

ՎՐԱՍՓՈՐՈՍ ԳԻՄՄԻՐԵԱՆ

542. Եւ անուանի նեղուց 'ի մէջ Լճիոյ և Լճրոպիոյ, կամ 'ի մէջ Լիւրճի և Թամանու . որոյ հարաւային բերան 'ի կողմն Սեաւ ծովու բացեալ լինի առաջի 'Գլըլդաչին, և անձկացեալ առաջի Լճինգալէին երթայ ցհեւոսային բերանն յԼճախ ծով : Սեւանօր տեսաք 'ի տեղիս տեղիս աւազուտս պատճառեալս 'ի տղմոց կուպանին, մանաւանդ 'ի կողմն ասիական, ուր ծանծաղ է յոյժ ծոցն և վտանգաւոր նաւուց : Լճիկայնութիւն նեղուցիս 'ի հարաւոյ 'ի հեւոս դեմ 40 վերստ . իսկ լայնութիւնն է անհասար . 'ի Լիւրճէ մինչև ցԹաման է 28 վերստ : Եւ ծոց նորա տարածի դէպ 'ի Թէմրուք իբր 40 վերստ . բայց առաջի Լճինգալէին 7 . և երբեմն 4 մինչև ցառախան ցամաք լեզուն, որ ասի Սէվէռնոյա քոսսա : Լճս երկայնաձիգ ցամաքք են պատճառեալք 'ի գետոց անտի (Պիսք . 8) : Հոսումն այսք նեղուցի միշտ է երևելի 'ի մակերեւոյթն, և գնալով դէպ 'ի բերանն անձուկ՝ ձեւնայ երիզ ինչ յերեսս ջուրց . ուր հանդիպի դեղնորակ ջուր Լճախու՝ երկնագոյն աղի ջուրց նեղուցին : Լճաւել խորին տեղին է 17 սան, 'ի հեռաւորութեան միոյ վերստի 'ի բերդէն . առաի անցեալ 'ի ծոցն Լճախու պակասի մինչև 914 սան : Սէր յաճախ են պատուական մեծամեծ ձկունք . մանաւանդ Սեւանիս

կամ խառնու կարի մեծ ձուկն՝ զոր հանեալ 'ի մարտի գործեն (2) Եւ, և տանին յամենայն աշխարհ : Բանգի այս ձուկն ձմերէ 'ի խոր տեղիս 'ի ծովու Լապալայի, և 'ի դարնան խմբովին դնայ յԼճախ ծով. Թափել զձուս յեղեգնուտս Տօնաւիս գետոյ :

543. Զամաք կղզին խամանու երկայնեալ 'ի ծով անգր գէպ 'ի իսամիշ պուռնի առաւել մերձ էր յառաջ յեւրոպեան ցամաք Կէրձի. այլ զինի երկրաշարժութեան՝ մեծ մասն անյայտ եղև ասեն : Գոյ փոքրիկ կղզի մերձ 'ի իսամիշ պուռնի, որ յառաջ կցեալ էր ընդ ցամաք 10 վերստ հեռի 'ի Կէրձի : Սաստիկ է յոյժ ցուրտն Սոփորոսի 'ի ձմերան. փինչ զի յաճախ սառի ողջոյն նեղուցն, և ոտիւք անցանեն յայնկոյս. որպէս եղև յաւուրս մեր 'ի 1825 : Պատմի թէ Սիհրդատ մեծ յաղթութիւն արար 'ի վերայ սառուցից նեղուցին ցամաքային զօրօք : Յիշէ Սորաբոն, թէ զօրպետքն թողեալ զնաւախուսն յամարայնի, պատերազմեցան 'ի ձմերան ընդ գիմնէրացւոց որք էին ձիաւորք. Գիւր է :

Պատմէ նա ինքն թէ * Լըրատոսթէն աւանդեաց « մեզ յիշատակարան ինչ գրեալ 'ի վերայ պղնձի անօ, « թոյ եղեւոյ 'ի տաճարն Լսկղէպիոսի 'ի Բանդիգա « փէն : Լսս անօթ բեկեալ էր (ասէ) 'ի ցրտոյ, և « յիշատակարանն էր այս ինչ. Լթէ իցէ դք որ ան « հաւան դտցի սաստկութեան ցրտոյ որ առ մեզ, հա « մնդեցի 'ի տեսանելն զայս անօթ. զոր քուրմն Սորա « տիոս եգ ասա ոչ իբր ընծայ արժանավայել աս « տուծոյն, այլ որպէս յիշատակ ինչ սաստկասառոյց « ցրտոյ : Գտաւ ընդ հողով և արձանաքար, որ ցու « ցանէր զչափ լայնութեան նեղուցին. զոր առեալ էին չուանաւ, յորժամ սառուցեալ էր ծովն :

ՔԱՄԱՆ ԿԱՄ ՖԱՆԱԿՕՐԻԱ

544. Լս ցամաք կղզի յայնկոյս վոսփորեան կրճի յԼսիա, բարեբեր և վայելչադիր պարագրեալ 'ի հա « րաւոյ 'ի Սեաւ ծովէ. յարեւելից 'ի Սուպան գետոյ, 'ի հիւսիսոյ յԼճախ ծովէ, և յարեւմտից 'ի Սոփա « րէ : Սա գողով մասն Սոփորեան թագաւորութեան,

ունէր 'ի հնումն արքայանիստ հաշակաւոր քաղաք Գա-
նակիոս անուամբ կառուցեալ 'ի հին (Յունաց . եր յե-
տոյ կոչեցաւ թմարաբառն, որում տիրէին իսպախը :
Լ.ՅԼ յամի ձն 965 իսկ մեծ իշխանն Սվեթաթու-
լավ իշորեվիչ յաղթանակեալ էառ 'ի նոցանէ զայս
երկիր : Ըստ ձ Սվատիմիր 'ի բաժանել զժառան-
գութիւն որդւոց իւրոց ետ թլաման եօթներորդ որ-
դւոյն Սլեթիւլավայ . որոյ յաղթեալ մերձակայ իշ-
խանաց հաստատեաց զիշխանութի թլամանայ և զայն
քաղաք արար իշխանանիստ . ուր հետզհետէ տիրէին
իսկ իշխանք մինչև ցժամանակս թլամարաց :

'ի վերջին ժամանակս գտաւ ընդ հողով հին բեր-
դին տապան երկայնաձև Պլեպ իշխանին փորագրեալ
յամի ձն 1068 . որ տիրէր անդ յամի 1064 . այլ 'ի
նմին ամի հալածական եղև 'ի թլեթիւլավայ իշխանէ :
բայց զինի մահու նորա անդէն տիրեաց թլամանայ .
ապա յետ 4 ամաց չափեաց զերիճն՝ որպէս գրի 'ի վե-
րայ այն տապանի այսպէս . „ (Յամի 6576 (Յ 1068)
ինտիքդիոնի 6 . Պլեպ իշխան չափեաց զժողն 'ի վերայ
սառուցից 'ի թլամանէ մինչև ցլէրճ՝ 8054 սաժէն
(եռկանգնաչափ) „ :

Լ.յժմեան թլաման է բերդաքաղաք քարաշէն ամ-
րացեալ ընդդէմ (Ներքէզից . ուր է պալատ մեծ զօ-
րապետին Սէնսմուքի խաղախաց Վօշէվլոյի (382).
նաև բնակութիւնք զինուորաց աւ ծովեզեր , որպէս
տեսաք :

Ուրանոր 'ի հնումն եղեալ էին երկու առիւծք վե-
նէտկեցւոց . տեսաք և քանի մի դրամս (531) :

(Յառաջագոյն կային 'ի ամա բազում ամրոցք և
բնակութիւնք . այլ այժմ չիք : 'ի մէջ աւերակաց հին
թլամանու արտաքոյ ամրոցին գոյր մեծ աւազան սա-
լքար հին ճարտարապետական ձևով և արձանագիր
յունարէն : Ուր յառաջ կային մեծամեծ պարտեզք
և այգիք . ամենայն ուրեք երևէին ձնացորդք հնու-
թեանց , կիսարձանք և սիւնք ընդ վերնախարախաց 'ի
սպիտակ մարմարիմնէ :

Լ.յս երկիր 'ի հն. թիւ կոչեցեալ . է եռանկիւ-
նաձև բաժանեալ իբր յերեք ցամաք կղզիս 'ի թլաման
'ի թլէմուք և յԼտա . զոր տէրութիւն իսկսաց ետ
'ի բնակութիւն և 'ի պահպանութիւն Օւփօսօսքի

խաղախաց, որք պստմ մերձ գալով սեաւ ծովա կռե-
ցան ը Էստոնոսի խաղախք (582) :

Թանհ է հարաւային ցամաք կզգի շրջապատեալ
յարեւելից և 'ի հարաւոյ 'ի Վուպանէ, յարեւմտից 'ի
Վախորատէ, և 'ի հիւսիսոյ 'ի ծոցոյ Մալային : Սուրա-
նոր պստմ շինեցաւ առ ծովեղերին երեւելի աւան . ունի
բազում շինուածո, քարաշէն եկեղեցի, որ երբեմն էր
մզկիթ . և ճ բարեթուր աղբիւրս : Շուրջանակի գոն
գիւղօրէք, պարտեղք և սահաւ այգիք . ուր գոյ և ըն-
տիք աղէհան . ալն է համեղ և սպեռակ, որպէս տե-
տաք : Մոլ երկիրն է սնհաւասար և աւաղուա . զի
հաղմ յափշտակեալ զաւազս աստ և անդ բըրսիս գոր-
ծէ : Բարի են օգն և ջուրն . իսկ երկիրն պնայէս բա-
րեբեր, զի բուսուցանէ դամնայն . անուանի է մեղրա-
պապ տեղւոյս :

Բերք Թամանու սակաւ հեռի յաւանէն մերձ 'ի
ծովն կառուցաւ լայնահաս, երկու վերտա ընդ եր-
կայն, զինեալ ամենայն ամբուլեամբ . ուր գոն 80
թնդանօթք և բազում մեծամեծ շինուածք . Թեպէտ
հաղաբերդ է, բայց մեծագործ է և զօրաւոր . կրկին
գրուես ունի քարաշէնս և ամուրս :

'ի բազում տեղիս գոն հրաբուղիք . յաւուրս մեր
երեւեցան երկու . յայտ է թէ 'ի ծոց հոգոյ հանգային
ածուին խաւն ընդ ծծմբոյ ստեպ վառի' և արտա-
շնէ, ըստ գրում երեւի աստամ ծովս ինչ 'ի վերայ
երկրին երբ հանդարտ է հողմն . յորմէ հանէ թաւ
թարն զանունս Թաման կամ Թուաման . ք մէգ : Բնդ
երկայնութի կուպանին սիսեալ 'ի Սեաւ ծովէ կար-
գաւ եգեալ կան մարտկոցք . ուր սպասեն ամենայն արթ-
նութեամբ խաղախ պահապանք . որովհետեւ 'ի միւս
կողմն գեաղն են Ղերբեղք աւաղակք, որք երբեմն
արշաւեալ յայսկոյս' կողոպտեն' և գերի վարեն զբրիւ
տանեալս : Հասարակ մարտկոցք կոչին Պեհի . յորս 3
կամ 5 պահապանք հսկեն : 'ի տեղիս տեղիս գոն հա-
ղաբերդք ձայնեալք Պաթարի . յորս գոն 40 և մինչեւ
60 պահապանք : Ղան և Վաւաթ, յորս լինին 100 պա-
հապանք : Բա երբ մարտկոցաց սնկեալ կան բարձրա-
բերձ ձողք . 'ի գլուխս նստարանք Վիլիս ձայնեալք ,
յորս գետք անբուն գիտեն զթշնամիս . առ որովք գոն
պլ ձողք և 'ի վերայ վառելիք . 'ի լինել հարկի վա-

աւել անդ առնեն 'ի հետուոր վարդ 'ի ձեան բոցց
'ի վարդենի :

Դրա է ցամաքակզգի աղեղնաձև 'ի հեռափողմն
թափմանու . յորմէ բաժանի 'ի ձեան ծոցց ինչ 11 ս-
փորտի , և կշի ընդ այն նեղ պարանոցաւ ընդ արեւե-
լեան ծայրին մերձ 'ի լիճն Լ՝խոփիկ , որ և երկայնեալ
ընդ արեւմուտս մերձենայ յ1 շէնիզալէ . ուր 'ի դիպ
անտի շարունակի աւազուտ 'ի ծովամիջի իրեւ . քիթ
խոզի սրածայր գէղ 'ի Լիէրճ . զոր թաթարք կոչեն
Հուլա . քի խոզ : () այս երկիր պատի 'ի հեռափող և
յարեւելից ծով Լ՝ջախու . յորում գտն երկու գիւղ-
րէք մին թաթարաց և միւսն խաղախաց : Երկայնու-
թիւն ծոցցն է 18 վերստ սկսեալ յարեւմտեան ծայրէ
մինչև ցարանոցն . իսկ միջին լայնութի 3 : Երկայնութի
է երկայնութի ցամաքին թափմանու մինչև ցարանոցն :

Դրա սիսանի պարանոցն Փերթիփ . որ է աւազուտ
նեղ և երկայն 8 վերստ . յաջակողմն է լիճն , զոր
թաթարք ձայնեն Լ՝խոփիկ . և 'ի ձախակողմն է ծով
Լ՝ջախու : Ի սկիզբն պարանոցին կառուցեալ կայ կա-
մուրջ փայտաշէն մեծ , առ որով անցանէ Զուր լճին և
հասի 'ի ծով անդր : Դրա 15 վերստ անդք է վայրն կո-
չեցեալ Վրաս թաթարքի , որ է հեղեղատ լճին երկայն
7 վերստ . յերկուց կողմանց գոյ եղեղնուտ , ուրանոր
միանայ Զուր լճին և Լ՝ջախու . Է որ անցանեն ուղե-
որք : Երկայն Զուր հեղեղատին 'ի տեղիս տեղիս գոլով
խոր՝ կառուցեալ կան 8 կամուրջք . յեափն է մեծա-
գոյն , ընդ որով հասի Զուր լճին մերձ : Դրա մինչև
յԼ՝ջու 'ի ծովեղերս են մեծամեծ ձկնաբանք :

Լ՝խոփիկ է լիճ երկայնաձև պտուտաւոր , որ անկանի
ընդ մէջ Կուպանին և պարանոցին . ընդ արեւելեան
ծայրին հասի Զուր լճին 'ի Կուպանէ և լճացեալ գնայ
ընդ երկայնութիւն երկրին թափմանու 60 վերստ և
հասի 'ի ծով Լ՝ջախու : Երբ ընդ որ հասի Զուր լճին
կոչի Թապիտա . այսինքն Պատառուտ : Զուր լճին է
քաղցրահամ և առողջ . կարծեն ոմանք թէ այս լիճ ի-
ցէ ծոց Լ՝ջախու յետոյ բաժանեալ 'ի ծովէ անտի 'ի
ձեան աւազուտին (կկկ) :

(Նորաիլիկա է գիւղ առ լճին իրեւ 'ի միջակայրի .
ուր գտն 200 տունք խաղախաց . հանդերձ քաղաշէն
եկեղեցեալ : Լճ երի գեղջ գոյ լեառն , յորոյ 'ի կա-

տար երևի ինքնազանգ բոլոր տղայի բարձր երեք մարգաչափ. 'ի միջավայրն է երևելի բերան ինքնաբուզի Պապա ձայնեալ, յորմէ բզխի տիղմ լնայլ և ցուրտ յոյժ. տրամադիծն է երկկանգնաչափ: Որ երբեմն երբեմն սաստիկ ցայտէ ձայնիւ մեծաւ. և տիղմն է զի մարգաչափ, և է զի կանգնաչափ բարձրաւ նայ: Ունի զերկու մեծ ցայտս 'ի կողմն արևելեան միտանաչափ տրամադիծիւ և զերկու փոքունս 'ի կողմն արևմտեան: Ի զի մին. և է զի միւսն ցայտէ. է զի մեծաձայն, և է զի մեղմաձայն: Իս տիղմն հանքաւ յին հոսի 'ի վայր միշտ յարեմունեան կողմանէ, և ցաւ մաքեալ առ սակաւ սակաւ լինի իբր կաւ մոխրագոյն. 'ի սկզբան անդ ցոլանայ փայլեալ յարեգդէմ: Հոսումն աղմոյն բաժանի 'ի զանազան ճիւղս գնալով իբրև 300 քայլ հեռի: Բայց յամենայն ընթացս միշտ հոսի ընդ արեմուտս և ոչ երբեք դառնայ յարեւելս: Բնութիւն այսր տղայի կարի իմն սեղմիչ և ցուրտ է. մինչ զի ոմն 'ի մէջ եղ. զմատն 'ի տիղմ տնդր, իս կոյն ցամաքեալ տղմոյն՝ սկսաւ սեղմել զմատն, մինչև դժուարաւ շարժիլ յօգուածոյ մատին. ապա սկսաւ ցրտութիւնն տարածիլ 'ի ձեռն, անտի 'ի բազուկն և ընդ բոլոր մարմինն. 'ի շարժել բռնի զմատն, սկսաւ օփն ցաւիլ: Իսկ արտաքուստ բոլորովին սառուցեալ էր ձեռն. ևս և բազուկն: Իս իբրև մաքրեաց զմատն 'ի տղայ անտի՝ սկսաւ լծիլ: () Կնի բազում աւուրց իբրև փորձեցաք զցամաքեալ կաւն՝ աակաւին պահէր զսեղմիչ զօրութիւնն և զհոսն ծծմբային, այլ կորուսեալ էր զցրտացուցիչ զօրութիւնն: Դառն է յոյժ համն. զոր և մերձեցուցեալ 'ի ծայր լեզուին, ցերկար ժամս ազդէր համն:

Փոքր ինչ ստորև գոյ այլ բերան, բայց փոքրիկ իբր կանգնաչափ. սակաւ ցայտէ տիղմն ըստ մեծութեան աչաց, և հոսի նոյնպէս ընդ արեմուտս: Իսկայն 'ի հոսիլ անդ փոխէ զընթացս՝ բաժանեալ 'ի բազում ճիւղս: Իսկ թէ ընդ առաջ ելանեն հակակրական նիւթք ինչ: Ինչ տիղմն գտանին և դեղնագոյն կամ սպիտակագոյն քարինք լքեալք 'ի բերանոյ անտի՝ Թող զայն զի ջերմութիւն արեւու պնդացուցանէ զտիղմն ծանրակշիւ. զոր լուծեալ, և եղեալ 'ի նմին զմատն՝ ցաւ ձգողութեան ընթացաւ:

Դ վեր անդր երկու երեւելի թեւք Կուպանին բա-
ժանեալք անկանին յԼճու և կոչին Չիւսայա Ռիօ-նո-
ւ և Գապալէ, եէրէր . ուր գոն և աղէհանք . միոյն շրջա-
պատն է 4 վերստ :

ԹԻՄՐՈՒԹ

545. Ի փոքրիկ աւան բարձրադիր և բարեշէն,
օդն է բաշի և ջուրն առողջարար . բնակիչք են 9 եռ-
նամուսքի խաղախք, ունին քարաշէն եկեղեցի : Շուր
ջանակի գոն բազում գիւղօրէք . որոց բարեբեր դաշտք
լի են անամուղք և մասամբք ամենայն բարեաց : Ի
տեղիս տեղիս երեւին աւերակք հին դղեկաց և մարտ
կոցաց : Պուլյպա հեռի է աստի 16 վերստ . իսկ լաշ
նութիւն երկրին է 12 : Ի թիւմուքէ գնալով ընդ
արևելս 20 վերստ՝ եզերի ճանապարհ ծովեզեր . աստի
և անդր դառնայ ուղին 'ի ծովէ դէպ 'ի Կուպան և
գնացեալ 60 վերստ՝ հանդիպի Խաթլի հին քաղաքին
Թաթարաց , որ Թարգմանի դռնաւոր . զի աստի իբրև
ընդ դուռն հոսի երեւելի թեւ Կուպանին , և անցեալ
ընդ Լճու՝ Թափի 'ի ծով Լճախու , ընդ որ անցանեն
լատտափայտիւ . զոր Թաթարք կոչեն Խաթախապան և
Խաղախք Փաթի . ք հոսումն :

Իստի գնալով ընդ երկայնութիւն Կուպանին 100
վերստ՝ հանդիպի Վաթարիապար նոր գլխաւոր քաղա-
քին 9 հռնամուսքի խաղախաց . ուր գոն 1000 տունք
հանդերձ քարաշէն եկեղեցեալ . ուրանօր լինի տօնա-
վաճառ : Իստ յառաջագոյն էր անտառ . զոր հասեալ
խաղախք շինեցին քաղաք : Գլխապետ նոցա Վոլ-
լէ-Վոյի կոչեցեալ . որ է ճէնէռալ մայօր , նստի 'ի Թա-
ման (544) :

Իստի մինչև ցլ ապա քաղաք ընդ երկայնութիւն
Կուպանին է 40 վերստ . և անտի մինչև ցլ յափօրցկա
մայրաքաղաք է 260 վերստ (608) :

ԿՈՒԳԱՆ ԿԱՄ ԱՆԹԻՉԻԹԻՍ

546. Ի երևելի գետ հոսեալ 'ի կողմանց Կոփա-
սու յապառաժէ անտի ձախելոյ Լապին Գոյա 250
վերստ հեռի . ուր է սահման կառավարութե Կոփ-

կատու . Ի՞նչ գետ բաժանե՞լ շերտերստան 'ի թա-
մանե . յարմէ պատճառին լծակք և հեղեղատք թէ
յերկիրն թաւմանու , և թէ Իշափայի : Ի՛նչու՞ ան,
գամբազուկք նորա ողողանեն զերկիրն . յորում գաւ-
նին և կղզիք ինչ : Ծաւր գետոյն է բարեհամ օգտա-
կար և թեթև , այլ գեղնագոյն պղտոր . որ ընդ բե-
րանն Վըլըլգաշ Թափի 'ի Սեաւ ծով 12 վերստ հեռի
'ի թաւմանէ :

Ի՛նչո՞ւն Լուպանին Լ ին՞՞մ ձայնեալ՝ հաղորդի ընդ
Սեաւ ծովու 'ի ձեռն կրճին փակելոյ 'ի մեջ երկուց
լեզուաց , որ կոչի Պղտւ . որ է Վըլըլգաշ . որում հա-
ղորդի այլ Լ իման . պատմեն թաւթարք , թէ այս Լ ի
ման երբեմն էր աղէհան իբր որոշեալ լիճ . այլ մար-
դիկ բաղմացեալ բացին . կամ Լուպան ողողեալ ան-
կաւ 'ի նմին . և 'ի ձեռն փոքրիկ վտակին հաղորդի
նմին : Ի՛նչ բերան Լուպանին լապտիւ անցեալ գնան
ընդ երկայն աւազուա Իշափայի . ուրանոր զան և
աղէհանք :

Երբի մինչև ցԻշափա բերդ՝ է 36 վերստ . ուր
նստի փաշա () սմանեանց և փոյթ մեծ ունի դարձու-
ցանել զծառապաշտ շերտեր և Իշապայս 'ի գեն
իւր : Տես 'ի Պմնատ . 179 :

547 . Ի՛նչո՞ւն Վըլըլգաշին 'ի հեռեմ գոյք հասա-
րակապեաութի ինչ Սինդեացաց . քաղաք նոցա կո-
չէր Կրէնիէ : Տեսաք զգրամ նոցին , 'ի մի կողմն գլուխ
Իշապանի , և 'ի միւսն գիր ΓΟΡΓΙΝΠΕΔΩΝ . այսինքն Կոր-
կիփեացաց և 'ի վերայ այլ գրամոյ տեսաք գլուխ նա-
ւու . որ է նշան թէ ունէին նաւ և երթեկուծիւնս
նաւուց :

ԽԱՄԵՆ ԳՅԻՈՒՆ

548 . Ի՛նչ երեւիք հրուանդան Սոփորոսի պոյնքն
քիթ 'ի հարաւային բերան կրճին՝ վերստիւ հեռի 'ի
Կերճէ հանդէպ թաւմանու 'ի կողմն Լըրոպեան . առ
որով է գեղեցիկ ծոց մաշի 'ի ցամաք Կերճի . որ երեւի
իբր պատառուած ինչ ծովու . ուր ապահովանան նաւք
'ի ձմերպսի . իսկ յամարան անդ արգելանին նաւք
մարքիլ 'ի ժամատխտէ : Տերութի Սուրաց տեսեալ
զապահովութիւն նաւահանգստիս և զպիտանութիւն
տեղւոյն՝ կառոյց արգելանոց մարտկոց աստղաձև 'ի

պաշտպանութիւնս ի սոփորոսին նաեւ մեծամեծ շահմանքս ապա արքունի սխիստոյից և նաւուց . խորհիւ ևս առնել քաղաք վաճառականութեան զԵրզնայ հաստատելով անդ և մարտատուն : Սերժ է աստ երեւելի ազնահան Չորիւղաւ, ևս և Շահաւոր . թեպէտ ազն չէ այնչափ յարդի :

Ի կողմն Սեւ ծովու հանդէպ լին (535) մերձ ի ցամաք երեւի ի ծովամիջի ապաւանս Երզնայ գոյս . որք իբր առաքատ նաւու երեւին ի հեռուստ . բայց է կղզի եռագլուխ, մեծ մասն ծածկեալ ընդ ջրով : Հաւալային մասն Երզնայ կոչի ի թաթարաց Կապու . սեր ի հնուն էին այգեստանեայք ի բերան Սեւ ծովու . բազում անգամ ալիք ծովու ի դարէ անտի հանեն զմեծամեծ կարասս , որք թաղեալ էին անդ ի հնուն :

ԱԳՈՒԱ Ե ՍԻԴԵՍ

549. Սորա էին ի հնուն երեւելի բերդաքաղաքք Սոփորոսի մերձ ի Երզնայ . Բագա թարգմանի սոր որ է քիթ , 35 վերստ հեռի ի Երզնայ ի հարաւահողմն , լո որում դնէ և Սորաբուն , որ է բուն եւրոպեան քիթ Սոփորոսի հանդէպ Ղարղուշաշին : Բերդիք այս բերդի . որպէս և արապիղեան ձեն ցուցանեն զամբուլին նորա . որոյ երկոքին կողմունք ամրացեալ էին կրկնապարիսպ աշտարակօք . առ որում գոյր և ներքնաբերդ քառակուսի :

Իսկ Սիդէս եր հզօր բերդ Սոփորոսի , կառուցեալ 50 ամեք յառաջ քան զքս , ըստ որում պատմէ Սքիւլաք : Եւ որպէս ցուցանէ հինն է երկայնաձև կիսաբուր . ի տեղիս տեղիս երեւին հետք աշտարակայ և գրանց , և ի մի ծայրն գոյ աւերակ կրկնապարիսպ ամրոցի :

ԵԻՆԻԳԱԼԻ ԽՈՒԱՐԿԱՅԱ

550. Սեւ այսորիկ անցեալ մեր ի հիւսիսակողմն Երզնայ առ ի զինեւ զբերան Բախու , տեսաք ի ճանապարհի զբազում բլուրս , որք էին գերեզմանք նախնեաց . տեսաք ի միումն զմեծամեծ հատորս վիմաց . թող զոր բացին ալիք : Սայս գեղեցիկ վայր , որ է

Հանդես բերանայ նեղուցին, տեսաք զհին մեծի աշտարակին, զոր այժմ կոչեն Վաղարշ։ որոյ տրամագիծ է 12 կանգուն, որ կառուցեալ էր մեծահասակ վերնք կապելովք հապարաւ։ Սա էր քիթ ձախակողմեան նաւահանգստին լէրձի։ որում յաջորդէ քիթն Վարդապետուն, որ երթայ միանայ ընդ սարին Լէնիգալէի։ Ետ և անդ յայտնեցան 50 գերեզմանք նախնեաց։ Յառաջագոյն ցայտ վայր հառաներ տարածուի հին Բանգիգափէմնի, ուր էր և խրամ։ ուստի ելին բազում անօթք կռատանց և քնացորդք նախնի շինուածոց։ Եւ յայժմ առ տեղեալս են այգիք. այլ առ պակասութե խնամոց գինին չէ 'ի համարի։

Երդ՝ Լէնիգալէ հեռի է 'ի լէրձի 11 վերսա, կառուցեալ 'ի հիւսիսային անկեան թերակղզոյն լէրձի, և 'ի բերան ծովուն Բախու։ Եւ ամրաշէն բերդ է գործ (յամանեանց շինեալ 'ի վերայ բարձրադիր ժայռի։ 'Ի կողմանէ ծովուն երեւի բազմանկիւնի անկանս պաշտպանեալ 'ի քարաշէն պատնշաց հանդերձ մեծամեծ թնդանօթիւք։ Բաւուն բերդին է 'ի հարաւակողմն. առ որով է մշտահոս աղբիւր բարեջուր, որ հոսի յերկոսին կձեայ աւազանս. որք էին հին գերեզմանք նախնեաց բերեալք 'ի խամանէ։ 'Ի հիւսիսակողմն այսր բերդի 'ի հստմն գոյր մտրակոց և հին քաղաք. որպէս և 'ի հանդիպակաց ցամաքն խամանուկային 12 գղեակք (Պատ. 187)։

Բաղաքն Լէնիգալէի է մերձ 'ի ծովն երկայնանիստ, որպէս և շուկայն. այլ շինուածքն են անշուք և բնակիչք Յոյնք ձկնավաճառք. որպէս և բնակիչք լէրձի։ Պալատ բերդակալ իշխանին ցուցանէ զմնացուածս ինչ հստութեանց. ուր գոյր վեմ՝ երկայն 6 թղաչափ, և լայն 2. նաեւ այլ վեմ 4 թղաչափ։ Ետ և անդ կային գեղեցիկ սիւնք և աղբերակունք. ջուր միոյն էր ձիթախաւն։

Յառաջագոյն կային աստ և Հայք, և ունէին եկեղի յանուն սրբոյն Յակովբայ, որպէս տեսաք զտեղին 'ի քաղաքամիջի անդ. ընթերցաք պլուր դիշատակարան 'ի վերայ խալին, որ ասէ. * Յիշատակ է սուրբ խաչս 'ի դուռն. Լէնկիղալէի սք Յակոբին. Թվին „ ԲՄԻԳ ։ Ս այնչադիր է եկեղեցին Յունաց կառուցեալ 'ի բարձր կայի յանուն ննջման Թաճնին, կա-

մարտչէն և պայծառ : Ունի գեղեցիկ կաթուղիկէ 'ի վերայ սեանց . զոր մէկիւն արարեալ էին թաթարք . առ որում գոյ գպրոց վամս յոյն մանկանց :

ԲԱԳԱՒՈՐԻ ՎՈՅՓՈՐՈՍԻ

551. Սորա թեպէտ տիրէին մեծագոյն մասին Վոնտասի , և իշխանուի նոցա սկսեալ 'ի Վիմմերեան Սոսփորոսէ ձգէր մինչև ց՝ Սոսփոր ըիւզանդեան . սակայն թագաւորանիւս քաղաք էին Բանդիզափէն և Ֆանափորիա : Իշխանուի նոցա 'ի սկզբան անդ չէր ընդարձակ , սկսեալ 'ի լերանց Վովկասու հազիւ հասանէր 'ի ծոց Վեֆէի : Իւրանոր Սաբոմադ արար պատերազմ ընդ Վերսոնացւոց . իսկ ապա միւս Սաբոմադ ոչ հաճեալ ընդ որոշումն սահմանաց՝ յարոյց պատերազմ . այլ 'ի պարտութի մեանեցաւ : Իբով ստիպեցան վոսփորացիք յետս ընկրկել զսահման տէրութե իւրեանց մինչև ց՝ Վիպէրնիդոս 40 մղնաւ հեռի 'ի Սոսփորէ :

Ըստ պատմութեան Վիոդորոսի առաջին ընակիչք Սոսփորի եղեն հին յոյնք Սիլեսացիք , և առաջին թագաւոր իւրեանց կոչեցաւ Լարիսագիտ . այսինքն առաջին գլուխ , որ նստաւ թագաւոր 480 ամօք յառաջ քան զքս . որում յաջորդեաց Խ Լարիսագիտ . և ապա՝ Թ Սպարպատոս յամի հռովմայ իբր 309 թագաւորեաց զամս 7 :

Սիլեսոս տիրեաց զամս 4 :

Խ Սպարպատոս թագաւորեաց զամս 20 : Սորա ընդարձակեցին զտէրութիւնն մինչև ց՝ Վոնտոս : Սիլեսոս թասիծ տիրեաց զամս 14 . և հաստատեաց զթագաւորութի իւր . և պնչափ ծաղկեցոյց , զի Սոսփորացիք յետ մահուան նորա պաշտէին զարձան իւր՝ կօշելով զնա փրկիչ : Սա պաշարեաց զթէոդոսիա . այլ ոչ կարաց առնուլ . գոյ առ մեզ դրամ սորա պղնձի (1) :

Ի Երեսորդի Սթիրոսի թասիծնի յաջորդեաց հօրն 393 ամօք յառաջ քան զքս և 40 ամս թագաւորեաց քաջութեամբ և խստամտութեամբ . էառ զթէոդոսիա , և եհան անտի 2 միլիան և 100 հազար ջափ ցորենոյ : Սակաւ թագաւորք հաւատարեցին մեծութեան և արդարութեան սորա :

Գ. Սպարապետ յաջորդեաց վերջնայն և Թագաւորեաց ամն 5 :

Ծ. Սերիզա Թագաւորեաց ամն 38. Գոյ գրամն (2). 'ի սմին ժամանակի մեծն լ'ջեքանդր տիրեաց երկոյ մասանց աշխարհի. յայնժամ երեքին որդիք Պերիզատի յաջորդեցին միմեանց խաւիզո, Սաւառ, և Պրիփսիս. ապա 304 ամնք յառաջ քան զքն Գ. Սպարապետ պայազատեաց ամն 20. այլ յետ սորա պակասեցաւ յաջորդութիւն յերեսաց խաւովուեց ամն 170. ապա' Ք Պերիզա և խաւիզ յաջորդեցին. այլ ոչ կարելով ինքնին իջեալ՝ յանձն եղև տերութիւն Ս'իհրդատայ :

552. Վ'անդի 120 ամնք յառաջ քան զքն Հասարակապետութիւն քերտնացուց բազում վիշտս. կրեալ 'ի Սկիւթացոյ՝ խնդրեաց, զի Թագաւորն Պանտոսի մեծն Ս'իհրդատ պաշտպանեացէ զքամար կղզին իւրիմա : 'ի հասանիլն նորա անդ՝ քեսպանք Վ'երտանի և Ս'սփորոսի ելին ընդառաջ նորա. սակայն Շ'իւրդոտ աքթայն 50 կամ 80 որդւովք ընդդէմ եկաց Ս'իհրդատայ և յաղթեցաւ : (3) Ետ այնորիկ Ս'իհրդատ աքթայ միաւորեաց զԹագաւորութիւն Ս'սփորոսի ընդ հասարակապետութե Վ'երտանի (462), որ և տիրեաց զամն 52. զորոյ տեսար զոսկի և զարծաթի գրամն : Վոյ առ մեզ գեղեցիկ գրամ սորա պզնձի (3) :

Փառնակ որդի Ս'իհրդատայ 64 ամնք յառաջ քան զքն մատնիլ եղեալ հօքն ետրի զտերութե Ս'սփորոսի ընդ իշխանութե Հռովմայեցւոց, որով հաստատեցաւ և ինքն Թագաւոր. այլ զկնի 10 ամաց Սկիւթացիք տիրեցին Ս'սփորի : Վոյ սորա գրամն (4) :

Լ'անդր տիրեաց 48 ամնք յառաջ քան զքն. Գոյ սորա ոսկի գրամն (5) :

Սպրիպիտ տիրեաց ամն 14. իբր զի () Գոստոս կայսր առաքեաց զնա լինել զօրապետ զօրաց Ս'սփորի. այլ նորա ամենանայեալ ընդ 'իսնամիա Թագուհւոյն վերջին Թագաւորի՝ ջան եղ անկախ Թագաւորել, անուանելով զինքն Թառն Ս'իհրդատայ. սակայն Ս'սփորացիք հուսկ յետոյ պանին զնա :

553. Ծ Սպիտն Թագաւորեաց 12 ամնք յառաջ քան զքն հրամանաւ () Գոստոս կայսեր. որ յ'իստանինոսէ կարգեալ էր Թագաւոր Պանտոսի : Իսոյց կալանաւորեցաւ 'ի Սկիւթացոց, որք բանացեալ էին յարեւ-

լեան կողմն ի՞նչ ախու . գտաւ 'ի վերայ սորա յունարէն գործեալ վաղեմի , և ոսկի դրամ (6) , որում յաջորդեաց Փէրիթիոս Թագաւոր իւր :

Թ . Սարգսի նստաւ ապա Թագաւոր և բազում զօրութիւն եցոյց . գոյ ոսկի դրամն (7) :

Թ . Ինսոթորի յաջորդեաց վերնոյն . ունիմք զդրամ սորա պղնձի որ ցուցանէ զմեծութիւն հոգւոյնորա (8) :

Զ . Պօլեմի յաջորդեաց յամի նն 38 , և տիրեաց զամս 26 . գոյ դրամն :

Զ . Սիւրբար 'ի ցեղէ առաջնոյն համարեալ տիրեաց յամի նն 64 . զոր սպանին (10) :

Թ . Վարդի յաջորդեաց յամի տեառն 69 . գոյ ոսկի դրամն (11) :

Զ . Ինսոթորի յաջորդեաց յամի նն 83 . գոյ դրամն . յետ սորա տիրեաց (9) :

Զ . Սարգսի . ունիմք զդրամն . գտաւ այլ դրամ սորա հատեալ յամի հռովմայ 870 (14) :

554 . (Յամի նն 123 . Բարիանոս կայսր եղ Թագաւոր Սոսրոսի Է . Վարդի . որոյ գտաւ ոսկի դրամն հատեալ յամի հռ . 884 : Սմա յաջորդեաց ինսոթորի . ապա Եսթատոր . որոյ գտաւ ոսկի դրամն հատեալ յամի հռ . 910 . որում յաջորդեաց

Է . Սարգսի որդի ինսոթորի . որ բազում պատերազմունս մղեաց ընդ Վերոսնացւոց , այլ ոչ կարաց յազթել : 'ի պատճառս այսոր հակառակութեան եհատ գրամ մի մեծ . 'ի մի կողմն է պսակեալ գլուխ և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΤΡΩΜΑΤΟΤ . և 'ի միւս կողմն ձիաւոր զաջ բազուկն ձգեալ 'ի լանջս ձիոյն՝ առ նմին և փղբրիկ գլուխ հատեալ մերուսաւոր . որում յաջորդեաց

Է . Ինսոթորի . սորա ոսկի դրամն հատեալ է յամի հռ . 968 :

Է . Վարդի յաջորդեաց վերնոյն . ունի արծաթի դրամ յամի հռ . 986 . որում ապա յաջորդեաց Ինսոթորի . սորա արծաթի դրամն հատեալ է յամի հռ . 988 :

Է . Ինսոթորի յաջորդեաց վերնոյն . որոյ դրամն հատեալ է յամի հռ . 995 : Սմա յաջորդեաց Վարդի . որոյ դրամ հատեալ է յամի հռ . 1029 . ապա . Ինսոթորի . որոյ գոյ դրամ հատեալ յամի հռ . 1050 . (20) :

Գ. Սարմադ պայազատեաց, այլ յազմեալ 'ի քեր-
տնացւոց տեղի եա. մինչ զի նոքա տիրեցին միոյ մա-
սին Թերակղզւոյն լէրձի յամի նն 292. որք և չոքան
յօգնութիւն մեծին Կոստանդինուսի, և յազմեցին
Սկիւթացւոց մերձ 'ի Ղանուբ գետ. նաև 'ի պար-
գէի մասին ընկալան 'ի կայսերէ զոսկի արձան ծած-
կեալ կայսերական վերարկուաւ:

Է. Սարմադ յաջորդեաց վերնոյն. ղւնիմք զպղնձի
դրամ որա, սրպէս և նախորդին (18):

Ը. Ռոթօբրիտ պայազատեաց. որ ղւնի դրամ հա-
տեալ յամի հա. 1073:

Ծ. Սարմադ եղև վերջին Թագաւոր Սոփորոսի.
քանզի յամի նն 376. Սարմատացիք զօրացեալ իս-
պառ տիրեցին, և 'ի վերջ հասուցին զթագաւորութի
Սոփորոսի:

Ղարաբի վոսփորոսեան թեմականութեան:

555. Տեաք զբազմատեսակ դրամն այր ինքնա-
կալութե, որք հատեալ են յայլեայլ ժամանակս յա-
նուն Թագաւորաց և քաղաքաց. որք և գտանին առ
մեզ, բայց շատք պակասին. և այլք 'ի յայտ գան հեռ
գհետէ. յորս յաճախ տեսանին և գէմք Կայսերաց
հռովմայ. որք ք ձեռամբ ունէին զՍոփոր. զդրամն
գլխաւորաց դիցուք 'ի կարգիս:

1. Ղարամ պղնձի մեծին Սթիրոսի թաւսինի. յա-
ռաջին երեսն տպագրեալ կայ մեծադէմ գլուխ ծաղ-
կապսակ երիտասարդի, և 'ի միւսն երիտասարդ կան-
գուն լախա 'ի ձեռին և գիր ΗΡΑΚΛΕΥΣ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑ-
ΣΙΩΝ. Ծ Դարսէս Սթիրոս թաւսիս:

2. Ղարամ ք Սլերիսատ արքայի. 'ի մի կողմն է գէմք
անմօրուս գլուխն բաց. 'ի միւս կողմն նստեալ այր սա-
ղաւարտաւոր 'ի ձեռին փոքրիկ կուռք. առ օրով և
առ ժամի և գիր կողմնակի. ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΠΑΙΡΙΣΑΤΟΤ. Ծ
Թափաւորի Սլերիսատի:

3. Ղարամ ք Սհրդատայ. 'ի մի կողմն գլուխ ահե-
ղադէմ անմօրուս և հերապանծ. և 'ի միւս կողմն ծաղ-
կեայ շրջանակ. 'ի միջոցին եղնիկ արածօղ 'ի վեր և 'ի

Զորքի բԱՏԻԱԵՈՏ ՄԻՓԱԺԱՏՈՒ ԵՊԻԱՏՈՐՈՏ . ք խա-
 փաւորի Սիւրբարայ Լաւաւերի : Ղան և այլ տեսակի
 զբաւմնացարա :

4. Ղրամ Փարնակայ . 'ի մի կողմն փառաւոր գէմք
 իւր անմօրուս . և 'ի միւսն Լ'յոզնն նստեալ ոստ 'ի ձե-
 ուին և գիր բԱՏԻԱԵՈՏ ԲԱՏԻԱԵՈՆ ՄԵՓԱՏՈՒ ՓԱՐՆԱԿՈՒ .
 ք խափաւորի խափաւորայ Բիժի Փարնակայ :

5. Ղրամ Լ'սանգրէի . 'ի մի կողմն գլուխ պատա-
 նայ . և 'ի միւսն այր յոտին կանգնեալ թեւաւոր 'ի
 ձեռս պսակ և արմաւենի . և գիր կողմնակի բԱՏԻԱԵՈՏ
 ԱՏԱՆԴՐՈՒ . խափաւորի պսակի :

6. Ղրամ ւ Պօլէմոնի . 'ի մի կողմն գէմք իւր և
 գիր բԱՏԻԱԵՈՏ ՍՈԼԵՄՈՆՈՏ . խափաւորի Պօլէմոնի . և
 'ի միւսն գէմք կայսեր և գիր լատ . IMP. CAESAR AVG. Ս-
 քէաւաւոր իշտար () Գոսար :

7. Ղրամ ւ Սաւրմադի . 'ի մի կողմն փառաւոր
 պատանի կայսերական զգեստաւք , և երէզ 'ի գլուխն
 կապեալ , և գիր TI . IOYAIOT ԲԱՏԻԱԵՈՏ ՏԱՏՐՈՄԱՏՈՒ . ք
 Սաւրմա Վախիւս սարժակաւ :

8. Ղրամ Րիւքօրօրի . 'ի մի կողմն գէմք իւր մօ-
 րուսաւոր և գիր բԱՏԻԱԵՈՏ ՐԻՏԿՈՒՄՈՐԻ . ք խափա-
 ւորի Րիւքօրի . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ մօրուսաւոր .
 յայտ անուն քանի մի պղնձի դրամս ունիմք :

9. Ղրամ միւս Րիւքօրօրի . 'ի մի կողմն պսակա-
 կապ գլուխ մօրուսաւոր և գիր բԱՏԻԱԵՈՏ ՐԻՏԿՈՒՄ-
 ՐԻՏՈՒ . 'ի միւս կողմն նոյնպէս գլուխ դարնի պսակա-
 ւ և գիր ՅՈՒ :

10. Ղրամ ք Սիւրբարայ . 'ի մի կողմն գէմք իւր
 անմօրուս երէզ կապեալ 'ի գլուխն , և գիր բԱՏԻԱԵՈՏ
 ՄԻՓԱԺԱՏՈՒ . այսինքն խափաւորի Սիւրբարայ . և 'ի
 միւս կողմն գաղան եղեալ 'ի վերայ լախաի , և պաւնմին
 եռաժանի :

11. Ղրամ ւ Ղաօի . 'ի մի կողմն գէմք Լեւրոնի ,
 և 'ի միւսն գլուխ պսակաւոր անմօրուս : Իսկ ք Ղա-
 դիսին 'ի մի կողմն է ծաղիկայ պսակ , և 'ի միւսն գլ-
 ւուխ անմօրուս , և գիր բԱՏԻԱԵՈՏ ԿՈՒՄՈՒ . այսինքն
 խափաւորի Ղադիսի : Ղոյ այլ դրամ , 'ի մի կողմն գլուխ
 խոյրաւոր , եռաժանի , և անուն նորա . Իսկ 'ի միւսն
 Տեճեալ սուր 'ի ձեռին :

12. Ղրամ Լաւաւորի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւ

ւոր, և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΠΙΤΑΓΟΤΩ. և 'ի միւսն գլուխ պատկաւոր, և տառք BNT :

13. Ղրամ լեւիտաւքօնին . 'ի մի կողմն գլուխ երէ տասարդի խոյրաւոր, եռաժանի և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΡΟΙΜΗΤΑΔΚΟΤ . և 'ի միւս կողմն պահ յաղթութեան , 'ի մէջն տառք MH :

14. Ղրամ ք Սաւրօմադին . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր անգիր . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΤ . այսինքն խափառի Սաւրօմադի : Տեսաք սորա և զտակի դրամն :

15. Ղրամ ք Ղօդխին . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΚΟΤΤΟΣ . և 'ի միւսն գլուխ անմօրուս և գիր ΟΚΦ :

16. Ղաաք զայլ դրամ ինքօրօրիսի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΚΟΤΠΟΡΙΔΟΣ . և 'ի միւսն գլուխ խոյրաւոր ծածկեալ սաւանա յետուս , և գիր ΚΑΡ : Ղոյ և այլ դրամ պղնձի . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր, և անուն նորա շուրջանակի . և 'ի միւս կողմն նոյնպիսի դէմք անգիր :

17. Ղաաք զդրամ Վիզիտարատաին . 'ի մի կողմն գլուխ կայսեր անմօրուս . և 'ի միւսն այր կանդուն և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΙΣΙΣΤΡΑΤΟΤ :

18. Ղրամ ք. Է Սաւրօմադի . 'ի մի կողմն պատկազարդ գլուխ մօրուսաւոր և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΤ . և 'ի միւսն այր սպառազինեալ լախա 'ի ձեռին և գիր Β : Ղաաք զանազան գեղեցիկ դրամս Սաւրօմադի : 'ի մի կողմն ոսկէպղինձ դրամոյ՝ իւր գլուխն մօրուսաւոր պատկազարդ և գիր 'ի շրջանակն ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΣΑΥΡΟΜΑΤΟΤ . և 'ի միւսն Հերքիւլէս մերկ լախա 'ի ձեռին . աստղ ընդ սրունիւք . նաև հրէշ կենդանի յընթացս . և գլուխ մարդոյ : Ղոյ այլ դրամ . 'ի մի կողմն գէմք և անուն նորա . և 'ի միւսն գէմք կայսերաց . մին մօրուսաւոր, և միւսն անմօրուս , և գիր ΕΓΤ :

19. Ղրամ Է ինքօրօրիսի . 'ի մի կողմն գլուխ նորա և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΗΚΟΤΠΟ . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ և նշանագիր Τ CIX :

20. Ղրամ իւթօրեին . 'ի մի կողմն գէմք անմօրուս, և գիր ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΘΘΘΟΡΕΟΥ . և 'ի միւսն նոյնպէս գլուխ և գիր ΗΘΦ .

21. Ղրամ լատամէատիսի . 'ի մի կողմն գլուխ երէ

տատարգին գիր ΒΑΣΙΛΕΥΣ - ΡΑΔΑΜΕΛΑΔ - 'ի միւսն գլուխ
կայսեր, թուի Կոստանդինոսի, գաւազան, և թուա-
կան Պոնտոսի ΖΧ (607) : Պատաւ տրուեցլ գրամ 'ի
Լէրձ հասեալ 'ի ΕΙΧ (615) թուականին . անունն ամ-
բող գրի ΡΑΔΑΜΕΛΑΔΙΣ . ք ի Բարսեղարս . որ և պատե-
րազմեցաւ ընդ քերտանացւոց ըստ Կոստանդնայ Պէր-
փեռուժենի :

Պարսի Սպարապետայ Ստեփանի :

556. Տեսաք զգրամ Բանդիզափէնի կմ' Լէրձի .
'ի մի կողմն գլուխ Լ'պողմնի, և 'ի միւսն կապարձ և
աղեղն և անուն քաղաքին ΠΑΝ . Բան . այսինքն . Բան
զիգափէն :

2. Պրամ' այնք քաղաքի . 'ի մի կողմն եռստանի . և
'ի միւսն մեծ աստղ 8 շառաւիղք . յիւրացանչիւրումն
մի մի տառ, որ յօգեն զանուն քաղաքին ΠΑΝΤΙΚΑΠ .
Բանդիգափ :

3. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ, և 'ի միւսն
աղեղն և նետ . առ որով գիր ΠΑΝ . Բան :

4. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ նոյն չնյ . և 'ի միւսն
երիգար թեւաւոր նստեալ և երեք տառք ΠΑΝ :

5. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ կոոց, և 'ի միւսն աղ-
ծաւառիւծ և տառք ΠΑΝ :

6. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ . և 'ի միւսն
գլուխ եղին և տառք ΠΑΝ :

7. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ Լ'պողմնի և 'ի միւսն
կառք և գիր ΠΑΝΤΙΚΑΠΑΙΤΩΝ . ք Բանդիգափէացոյ :

8. Պրամ' . 'ի մի կողմն գլուխ Բան չնյ . և 'ի միւս
կողմն եղջիւր առատութեան . և 'ի վերայ այնց երկու
աստեղք և երկու գլխարկք և գիր ΠΑΝΤΙ :

9. Տեսաք դարձեալ գրամ Ֆանախորիոյ կմ' Թու
մանու . 'ի մի կողմն գլուխ մօրուսաւոր, և 'ի միւսն ա-
ղեղն և նետ, առ որով գիր ΦΑ . Ֆա . ք Ֆանախորիա .

10. Պրամ' այսր քաղաքի . 'ի մի կողմն գլուխ Լ'պա-
ղմնի, և 'ի միւսն եղնիկ նստեալ . առ որով գիր ΦΑΝΑ-
ΓΟΡΗΤΩΝ . ք Ֆանախորիացոյ :

11. Պատաք գարձեալ գեղեցիկ գրամ սկեպղինձ
Բանդիգափէնի . 'ի մի կողմն գոյ ծեր մօրուսաւոր ,

ի գլուխն Ժողկեայ պատկ. և ՚ի միւսն արժուհեանսն հրէշ կենդանի եղջիւրաւոր ՚ի բերանն տէք, և առ ա տիւք հասկ քորեկոյ և շուրջ 3 տաւք **ΠΑΝ**:

12. **Լ՝ՅԼ** գրամ. ՚ի մի կողմն ծեր մօրուսաւոր, և ՚ի միւսն գլուխ ելին և տաւք **ΠΑΝ**:

13. **Վաւաք** և զայլ գրամ պղնձի, ՚ի մի կողմն գլուխ ծերոյ, և ՚ի միւսն աղեղն և նետ. առ որով և գիր **ΠΑΝ**: **Տեսաք** և զոսկի գրամ փոքրիկ. ՚ի մի կողմն գէմք ծերոյ մօրուսաւոր և պատկազարդ. և ՚ի միւսն գլուխ խոյոյ և գիր **ΠΑΝΤ**:

ՀԻՒՍԻՍԱՅԻՆ ԾԱՌԱԿՈՂՄԸ ԻՐԻՄԱԻ.

557. **Ա**յս մեզ այսուհետեւ ուղղել զքննացո գէպ ՚ի հիւսիսային ծովեզերս **Խրիմու**, որք սկսեալ **յ(Ղէ)** նիգալէյէ երթան եզերին **յ(Ղ)** ուգաբու և ՚ի հիւսիսային կողմն **Լ՝գախու.յ(Ղ)** զու իւրա (566): **Լ՝ըդ՝** անցեալ մեր ընդ ծովեզերս **Լ՝գախու** հասաք ՚ի գեղեցիկ ծոցն **Վալանդիպի**. ուր ՚ի հնունն բազում էին երթեկեկութիւն նաւուց: **(Ա)**յս նաւահանգիստ պատասպարէ երեւելի հրուանդանն բարձր, որ միով անձուկ պարանոցաւ կցեալ է ընդ ցամաք. ունի ՚ի վերայ ընդարձակ դաշտս խոտաւետս և արօտս խաշանց: **Աւրանօր** ՚ի հնունն գոյք չինութիւն և գլեակ, որպէս գուշակի յաւերակաց. երեւի և հիմն եկեղեցւոյ. առ որով գոյ եղէք նաւտ, և լիճ **Լ՝օթի-փէլ** անուամբ: **(Ա)**յս ծոց բազում նաւք կարեն պատասպարիլ. յաճախ ելանէ աստի ձուկն տափակաձէ **կ)էփէ** ու կոչեցեալ:

ԱՐԱԳԱՑ

558. **Ա** երեւելի վայր ՚ի հարաւային ծոց **Լ՝գախու**, ուր եզերի ծովն. որ ՚ի հնունն կոչէր **Լ՝բախիթ** կամ **Լ՝բախլիտ**: **Լ՝ստանօր** թագաւորք **Ա**ռփորի շինեցին ամրոց և խրամ ընդդէմ հիւսիսային թշնամեաց. իսկ այժմեան բերդն է շինեալ ՚ի **կ)աթարաց** ամրաշէն քառակուսի ՚ի կոփածոյ քարանց, կարգաւորեալ պատ. նշօք և քարաշէն խրամով լայն 20 քայլ: **Վաւաք** է երկաթապատ ՚ի կողմն արեւելեան. ՚ի ներքո ոչ տեղաք զերեւելի ինչ, եթէ ոչ քարաշէն մզկիթ և տնակս ինչ:

Լ՝յս բերդ շինեալ է 'ի միջավայրի մտից երկայնաձիգ ցամաքալեզուին Ղինիւկէի . յերկոսին կողմունս բերդին գոյք լայն խրամ և քաբաշէն մարտկոցք յաջ և յահեակ 'ի բերդէ 'ի ծով . որպէս տեսաք զաւերակս : Լ՝ա երի աջակողմեան մարտկոցին գոյք մեծ դուռն Ղինիւկէի . ընդ որ միայն մարթ էր անցանել 'ի ցամաք լեզուն , և կամ անտի մտանել 'ի Խրիմ :

Դիբք տեղւոյս է զարմանալանչ գործ բնուէ . զի ծայր Լ՝ջախու հասեալ կայ յաջակողմեան մարտկոցն , ուր տեսաք զաւազն սպիտակադոյն և զջուր ծովուն դեզ նախառն սպիտակ , և ոչ այնչափ աղի . Իբր զի Տօնաւիս և այլ գետք բարեխառնեն , մինչև անասնոց լինել ըմպելի . և բազում տեղիք լցեալ են տղմով . ուր տեսաք կանաչագոյն սէզ բուսեալ 'ի ծովի : Լ՝ստ ոչ գտանի որդն նաւուց , որպէս գտանի 'ի ծոցս Սեաւ ծովու :

559 . Դ ձախակողմն բերդին է ծոց բազմապրտոյտ և բազմախորշ Սասրխ ծովակին , որ կոչի Բուդրի . այսինքն հոտեալ , զի միշտ հոտ բուրէ յեզերաց : Լ՝յս ծոց ևս հասանէր 'ի ձախակողմեան մարտկոցն . որ երբեմն առատանայ և երբեմն նուազեալ յետս դառնայ . ընդ այս ծոց անցաք կառօք ընդ մղոնաւոր տեղի ցամաքեալ յամարայնի : Թուեցաւ մեզ թէ 'ի սկզբան անդ այս երկղին ծովք մի էին . այլ յանցանել գարուց տիղմն գետոց և աւազք Տներբերայ անջրպետեցին 'ի ձեռն ցամաք լեզուին . որպէս ասացաւ (403) :

ՃԻՆԻՉԿԻ . ք ԲԱՐՍԿ

560 . Լ՝ ցամաք լեզու ձգեալ երկայնեալ դէպ 'ի Սուսաստան ընդ հիւսիս 110 վերստ . որ այնչափ մեր ձենայ առ ցամաքն ()զու խրոի , մինչև փոքրիկ բերան կամ անձուկ կիրճ լինի միջոցն , որով հաղորդի Լ՝ջախ ծով ընդ Սասրխի : Դ անուծիւն ցամաքալեզուին չէ հաւասար յամենայն տեղիս . սկիզբն է իբր նեղ բազուկ . ապա ընդլայնի և 'ի տեղիս ինչ անձկանայ , յորում գտանին խեցեմորթք և ժժմակք ծովու : Լճկիրն է աւազուտ , այլ խոտաւէտ . ջուրն է առատ . 'ի տեղիս ինչ գտանին պանդօկք , ևս և լճակք . անպակաս է անդ երթեւեկութիւն ուղեորաց :

'ի Տիւրքապոլիս ծայր լեզուին գոն կրկին լատաւ-
փայտք կարգելք յարքունատ, որք անցուցանեն յոյն
կոյս զուգեորս . ուր կապեալ կայ պարան 'ի լեզուին
գէպ 'ի ցամաք յապահովութիւն լատաւփայտից :

() այս ցամաք լեզու դիտեալ մեր յարեւելից և
յարեւմտից տեսաք յերկուց կողմանց աւղջակի ձգեալ-
շունի ոչ երեւելի ծոց ինչ կամ պտոյտ և խորշ, և ոչ
ապառաժ ինչ, որով յապուշ կրթին միտք դիտողաց
ընդ այս գործ բնութեան գէպ ուղիղ ձգեալ ընդ այն
չափ երկայնութիւն յանջրպետ Սասըխ ծովակին : 'ի
հանդիպակողմն Տիւրքապոլիս ծայրի Ղինիչկէին գոյր
յառաջագոյն բերգ 'ի պաշտպանութիւն . որ կոչէր
Լըիւիյի . այժմ 'ի տեղի նորա շինեալ կայ բնակարան
պահապանաց, նաեւ շտեմարանք, կրպակք, եկեղեցի և
տունք . ուստի եղև աւան, որ կոչի Գ'սն'ս (571) :

ՍԱՍՐԻ ԾՈՎԱԿ

561. Եւ թաղմատոյտ և աղեղնաձև ծովակ խրի-
մու, որ ձգեալ ընդ երկայն 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս՝
պատէ զարեւելեան մասն ցամաք կղզւոյս մինչև ցրե-
րան Ղինիչկէի : Սարանօր հանդիպակաց երկիրն հա-
րուտ մի մտեալ 'ի ծովակն մերձենայ 'ի խրիմ և կազմ-
նեղուց . ընդ որ անցանեն նաւակաւ ուղեւորք ընդ
Ղադար (405) : Բոտուտ դառնայ ծովակն յարե-
ւմուտ, և բաղմաձև բազկօք երթայ յ() ռաբաու, և
անտի յառաջ խաղացեալ 'ի ցամաքն () զու խըռի՝ ե-
ղերի վերջին ծոցն 'ի տեղին Վէոյոյիտի . որով պատէ
նաեւ զհիւսիսային մասն խրիմու . սրպէս տեսանի յաշ-
խարհացուցի մերում բազում իննամեով քծագրելոյ :

Եւ յս ծովակ կոչի Պիլէո, Բադրիս, և Սիւշու . զոր
առ 'ի քաջ քննել՝ չըջեցաք 'ի ծովեղերս . ուր ոչ գոյ
աւազ . այլ տղմալից է և գարշահոտ . նմին իրի դժու-
արին է մերձիլ 'ի ծով անդր :

Եւ երի Ղաշի բոյի տեսաք զծովն միով մղմաւ տե-
ղի տուեալ յափոնց . ուր բազում դժուարութեամբ
մերձեցաք 'ի տղմալից ափն : Վեղեցիկ են դաշտա-
վայրք ծովեղերացն . երկիրն բաժանի յերկուս մա-
սունս . առաջին և գլխաւորն կոչի Ղադար լի բարեբեր
գիւղօրէիւք և լճակօք աղէհանից (405) . որ սկսեալ

յ()ուէ հասանէ մինչև ցմբավայրն, ուր մերձեան երկողքին ցամաքը, մինչև յամարայնի անցանել երկվարաւ յայնկոյս յ()զու խըռ :

562. Իստանօր երկայն բազուկ ծովու մտեալ ընդ ցամաք հարուստ մի երկայնի . առ որով երկիրն յերկուց կողմանց իբրև բարակ լեզու ձգի 'ի ծովն . որոց այլ բազուկը յաջորդեն մինչև 'ի միջավայրն Ղինիւկէի : Ըւր անձկացեալ ծովուն՝ ձեանայ նեղուց ինչ կամ պարանոց . որ կոչի 'ի խաթարաց 'Իսմախ . աստի գէպ 'ի հարաւ և երկիրն կոչի 'Իսմախ . ուրանօր Թափի նախ գետն իյարասու , ապա անտի 'ի վայր Պուկանաք , Ինտալ , իյարակեօղ , ևն : 'Ի տղմոյ գետոց աստի պատճառեալ են 'ի ծովակիս կղզիք . և ան հնարին տղմուտը 'ի ջրի , մինչև աննաւարկելի լինել ծովակիս և անպէտ :

ԲԵՐԱՆ ԽԱՐԱՍՈՒԻ

563. Իերան գետոյն իյարասուի անկանի 'ի միջավայրն հանդէպ Ղինիւկէի . որ ելեալ յահանց անտի մերձ 'ի քաղաքն իյարասու (418) յետ ծախկոյ ժամն 5 գայ հանգիպի փոքր իյարասու գետակին (484) . որ 'ի տեղին Խաստիսու անկեալ 'ի մեծ իյարասու կորուսանէ զանունն : Իսկ իյարասու յառաջեալ յրնթացս իբր ժամն 2 , հանգիպի Սալցըր գետոյն (438) . ուր աղեղնաձև եկեալ երկուց գետոց 'ի տես զարմանալի խառնին 'ի միմեանս 'ի տեղին , որ կոչի Խոշալձա . անդ տեսաք զի երկնագոյն ջուրն իյարասուի և գեղնորակ ջուր Սալցըրի հարուստ մի պահէին զգոյնս :

Իստանօր Սալցըր կորուսանէ զանուն իւր իսպառ . իսկ իյարասու ընթանայ գէպ 'ի Սասըխ ընդ հիւսիս . և յետ երկոց ժամուց անցեալ ընդ Շիլսի կամրջաւ հասանէ 'ի գիւղն Խիտլէի . անդ դարձեալ յերկուս բաժանեալ , և հոսեալ միով վերստիւ հեռի 'ի միմեանց յետ 3 ժամուց կրկին բերանովք երկողքին բազուկը Թափին 'ի Սասըխ :

564. Չախակողմեան բազուկն է իյարասու . որ միշտ պահեալ զանուն իւր՝ հոսի Է դաշասովայրս իյարաթէօպէի : Իսկ աջակողմեան կոչի Իւլի ճըռօտ . ք բացուած Իւլի . պատմեցին մեզ խաթարք , Թէ 'ի

յետին ժամանակս ամբ Բլի բացեալ է անդ առաւ . և
 Զուրն գտեալ անցս կիսով չափ բաժանի՝ի իյարասուէ
 և երթայ դէպ 'ի Ղահլ դէդ . ք նոր դիւղ . և անտի
 դէպ ուղիղ գնայ Թափի 'ի Սասրիս յետ ծախելոյ ընդ
 ամենայն ժամս 12 որպէս տեսաք :

ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԱՆՈՒԱՆԻՔ ՑԵՂԵԱՑ ԻՆՉ ԽՐԻՄՈՒ ,
 ԵՒ ՇՐՃԱԿԱՑ ԾԱՎՈՒՑ ԵՒ ԳԵՑՈՑ

Իր .

Հի .

565. Իրիմ	Ղաւրիա :
Սեաւ ծով	Պոնտոս արքանոս , Պոնտոս էւքսինոս . այսինքն Բն- Տիւրքնկալ . Հիւրքնկալ . (Պոպ 1) :
Բախ ծով	Թէմէրինտա 'ի մէջ Սիւ- Թացւոց . Օ ապաք , Բաօլ . Սիօտիս :
Սասրիս ծով	Սիււաշ . Պիւէս . Բուդրիս :
Սեւեալ ծով	Կարկինիդեան ծոց :
Կուպան գետ	Բիթլիթիս , Իբանիս , Սառաանուս :
Տօն գետ	Թանայիս :
Տնեբեր	Տանաբրիս , Լչիսէ , Պորիւ Թէն :
Պուկ գետ	Հիբբանիս :
Տնեսդէր , Թաւալա	Թիրաս , Ղանասթրիս . Ղիրէս :
()ա	Բէրէգօք . Ղաւրոս . Թա- ֆրէ :
Կէօզէվ	Եւբադորիս , Պոմպէիպօ- լիս . Կէօզէվէ :
Չոր Պաղէսէրայի	Ղալադիթա :
Լնքերման	Ղաթնոս . Տօւի . Թէօ- տօւի :
Բգեաւ . Չօրլինա	Սէաստօք . Բէրրօնիսն . Բէրօնէ Բէրսօնէ :
Բաւնիդ	Սիմֆէրօքս :

պարկեալն են և ճարտարաւոր : Եւ են սերունդք նախնի Սողոմայ, դէմք սոցա է տղեղ և անհամեմատ . երեսըն տափակաձեւ, քիչն մանր, և մորթն կնճաւալ : Բայց և այնպէս յամենայն գործողութիւն իւրեանց ցուցանեն զխոհեմութիւն . ոչ տրեն զթեթեւութիւն և զխեղճութեամբն :

Չուսկին սովորութիւն ուտելոյ զհաց, այլ զմիս, մաւ հաւանդ զճարպ, զոր սիրեն : Եւլ քան զամենայն աղ նիւ կերակուր նոցա է միս ձիոյ, և պատուական ըմպելին է Թթուաշ կամ ձիոյն զոր նոքա իւրջ ձայնեն . և է առողջարար և զովացուցիչ . որպէս փորձեն բազումք : Սւր ուրեք գտանեն զառաւ փերակուր՝ այն շափ ուտեն անցադ՝ զի կարիցեն տոկալ անտուաղ քանի մի աւուրա : Եւսմանանալն պարտին տալ հօրն աղջկան զանասունս 'ի վարձ, ուստի որչափ որ շատ աղջկունս ունի, այնչափ առաւել փարձամ է : Հայրն ոչ տալ աղջկան զգլխարկ՝ եթէ ոչ յետ ծնանելոյ զանդրանիկն : Սորա առաւել են քան զծօ հազարս : Եւսառջագոյն Թափառականք էին . այլ իբրեւ հրամայեցաւ սոցա 'ի տէրութենէ շինել և հաստատել զգլխորէն՝ աճեցան և փարձամայան :

568. Եւսաստիկ կողմանս երեկն աստ և անդ բազում խոշորագործ հին արձանք 'ի ձեւ մարդոյ կանգնեալք 'ի վերայ գերեզմանաց նախնեաց : Եւսն նոյնպէս բազում բլուրք, զոր նոքա ()դա ձայնեն, յորս գտանին քարաշէն գերեզմանք և կամարք (374) : Սորա յամարպնի յաճախ ժողովին 'ի վերայ բլրոց . աւր ծերք խօսին առակս և խորատաւ բարոյականս 'ի վերայ հիւրասիրութեան և բարեկամութեան : Եւսն շափ է յարդ ծերոց առ նոսա, զի զոր միանգամ որոշեն ծերք և հրամայեն՝ ոչ որ կարող է ընդգլխանալ :

Եւսայք ոչ միայն ճարտար են ասել ըստ տեղւոյն զառակս և զոտանաւոր բանս, որպէս լուար 'ի նոցա նէ, այլ և ունին բնական ծանօթութիւն ինչ աստղաբաշխութեան . գիտեն որոշել զծագումն և զգիրս աստեղաց, զհամաստեղութիւնս և դասնաւտեր : Եւ վերայ մնորակաց եղեալ են զայլեւայլ անուանս . զ12 կենդանակերպս Սիւլի կոչեն, և զբնեռականս աստղն Սիֆի կոչի, զոր գիտելով ասնեն ճանապարհ տալս ոչ փոփոխելոյն զտեղին . նաւ յընթացից այլոց աստեղաց որոշեն զժամն և զԺմկս : Եւ Եթնաստեղեանս այլն կա

մէն Ղեկեմ. ուստի արեւ յառաիք . * Ղեկեմէն շեշ
կէ սանդղմայի ձեթիմ սանդա դան խոցատա 11 ք
11 քն չէ է ուղղեալ սպլ եօթնաստեղեան զառան
քեղերտին .

11 քաթի քեղ սվ քր հասցէ տեսանել զքեղ արշալուսին
* Ղեկեմէնն ձեթի երկարք ախ աթ պօղ արթ եքի
երկարք , գեմիւրեաղքս շանդղ եղարք : 11

11 քոթն աստղ ունի սպլն հիւսիսի ,

11 քաեղք կրկին սպիտակ թուի ձի .

11 քոթնակ կայ աստղ բեւեռի :

* Խառապատա ճապատ Խառապ գօլար , Խրքերտե
Ճապատ ուռու գօլար 11 :

Թէ անձրէն յանկաստեղի՝

11 Խառանոց Խառք զեղանին .

Թէ տարափէ յեղպտեղին՝

Տհհմականոց համարք լոսնին :

(1) արուսեակն Գլխն անուանեն , բառ պիմ , Դա
նաթը Գլխն Թուլու . ք Լ՝ըլապլսն ծագեցաւ , ա.
րուսեակն ծնաւ : Իսկ զԼ՝ըլապլսն Իւրեք ձայնն , որ
ձագի Ի ձկ մայիսի , զոր գիտեն բազում զգուշութիւն .
է Ի գիշերի ծագմանն տանին փակեն զամենայն խա.
շինն Ի խորին տեղիս , զի մի տեսցեն զելս այսր համառ
տեղութեան : Բանդի ոչ միայն չէ բարձր տանն որոց
տեսանեն զելս նորա , այլ և գտանի ոչխար , որոյ մարթ
թիկանց կարմրագոյն է , և բերանն ընդ առից սեւա.
գոյն . զոր և կոչեն Կերպուշու : Լ՝յս ոչխար ընդ տե.
սաննին յառաջին անդ գիշերի զառաջին ելա նոյն հա.
մաստեղութեան՝ սլապլեալ վազէ առ տատին , այնչափ
երթոց , մնալ Ի քիւրսն համակեալ խոնջի և գտաւայ
անգրեն առ հօտն : Եւկայն քիւրսն ապականեալ թու.
նաւորի , զոր ընդ տեսանելն հովուաց՝ տրանանեն . ա.
պա թէ ոչ՝ եթէ միանգամ մօցէ Ի հօտ տնդի՝ թու.
նաւորէ ասեն զամենայն ոչխարս , յորս հպի . հուկ
յետոյ և ինքն սատակի :

Իսկ յորժամ այս համատեղութիւն անյայտանայ՝
յայնժամ ձմեռնամուտ է առ Լ՝օղայս : Սորա գիտեն
որոշիչ գկարգս զին և նոր տախտոց . զհինն անուա.
նեն Իրաքով հիւստի , և զնոյն (1) անն խոցա երտաթ .
գետնին 12 ուռուքք յառաջ հարչիւն , և զառաջում
գործողութիւնս յայս հարչիւն մերանեն տեղ . Զգուշ .

Բազումք դիտելով զշարժմանս և զգուզելն թացութիւն մոլորակաց՝ գուշակեն ոչ միայն զփոփոխութիւն օդոց, այլև զառաւուրի և զնուազութիւն տարւոյ, զերմութիւն, զցրտութիւն և զշոգութիւն այլովքն հանդերձ։ Յիւշ են 'ի պատասխանել և արագամիտ 'ի գիւտ պատճառաց։ մինչ զի դժուարին է յաղթահարել զմեքանիւ։

569. Եւ մեծ խմաստութիւն համարի առ նոսա լծիահանյութիւնն, որով գուշակեն զապագայս։ Իբրեւ զի հանեալ զթի գառանց՝ նկատեն 'ի լոյս և զննեն զնշանս, զբիծս և զգիծս, որք յաճախ նկարեալ երևին։ յորոց գուշակեն զապագայ դիպուածս տարւոյն զյաջողութիւն և զձախորդութիւն տեսուն գառին, որ զգածի ասն բնականաբար։ մանաւանդ երբ հանդերձեալ են լինել փոփոխութիւնք օդոց զուգընթացութեամբ աստեղաց, և։

Ունին ծանօթութիւնս ինչ և բժշկական խոտոց, և փութով փարատեն զախտս բնական դեղորէիւք և շփմամբ ձեռաց։ սակայն պարզ կէտնք նոցա զզգ ընդ աշխատասիրութեան և պատճառ աւտոջութեան, յոր վայելեն կարի իմն ամբողջեամբ։ Ի՞նչ զի և խնդ ըմպելին պատրաստական զօրացուցանէ զնոսա յոյժ։ նմին իրի բազումք յիշխանաւոր Ռուսաց երթման առ նոսա 'ի մայիսի ընդել զայն՝ և զօրանան։ մանաւանդ երբ 'ի վերայ անցեալ են Եւրոպք ինչ, և կաթն թթուաշմանքը զարիւն և զովացուցանէ։

Հիւրասեր են ամենեքեան, այլ չափաւոր յամենայնի։ տոկան անսուազ աւուրս ինչ։ ոչ սիրեն զմաքրութիւն։ արհամարհեն զամենայն դժուարիւն։ մինչ զի չիք վտան նոցա դժուարին ինչ յաշխարհ։ ունին և զայլ զարմանալի տղորութիւնս սեպհականս ինքեանց։ Թանան պահել զցեղս։ յորս նախամեծադր են երեք գլխաւոր ցեղք։ Անիստ, Անիտաիւ, Անիպուի, թող զայլ ստորին ցեղս։

Տարապետք։

570. Եւ աղանդաւոր Ռուսք վարեալք 'ի Ռուսաստանէ աստ 'ի Վոլոս կայսերի, որք բնակին յանապատի անդ մերձ 'ի Վոնքա 'ի զանազան գիւղորէս։ խաշնարած են և փարթամ։ առ որս ամենայն ինչ և

հատարակաց, որք բնատարարքն իւրացանչիւր գեր-
գաւատանի զպիտոյս: Սորա կայն Ռոբիպտոնց. քի Հո-
գեմարտք. բայց զբնովն հեռացեալ են և ՚ի քրիստո-
նէութենէ և յանկաշատութենէ: և իւրան իւր անանք:
Չունին մկրտութի, ոչ եկեղեցիս և ոչ քահանայս, աբ-
համարհն զամենայն խորհուրդս և զկրօնս: Սիպն
արթուն են յարտաքին գործս, պատուեն զծերս, և
առաջի նոցա վճարեն զամենայն հարկաւոր գործս և
զգաւս:

Հաւատարիմ են ՚ի բնա. ասելի է նոցա ստախ-
տութիւն և անիրաւութիւն. անլուր է առ նոսա հա-
կառակութի, արքեպութիւն, և այլ ոսկնալիք: Ղրքին
միայն վարիլ աս արտաքս արգարդութեամբ, զարի գո-
լով յամենայն քրիստոնէական բարեմանութեանց և
բարեպաշտութեանց: Մյնչաք է առ նոսա տելոր-
գապաշտութիւն և Թաննք տգիտութիւն, զի ՚ի Ժո-
ղովս իւրեանց նախագահ նստուցանեն զաղջիկ մի և մե-
ծարեն: իսկ որպէս պատմի, ՚ի լինել ծանր հարկի
խորհուրդ հարցանեն զպատուէրս նորա յարգեն իբրեւ
պատգամ բղիեալ յանմեղ սրտէ: Ինչո՞ւմ յիշել և
զայլ խայտառակութիւն մնորելոցն. զորս ջան եգ. Պո-
ղոս կայսր յուղղութիւն ասել, այլ չեղէ հնար. նմին
իրի վարեաց զնոսա պար: Մյն աստ և այլ բազում
գիւղերէ ուղղափառ և լուսեւրական Ղերմանացաց,
ևս և Ռուսաց, որք ունին եկեղեցիս և քահանայս,
բողմանան և փարթամանան հեռզհեռէ:

ԴՕՆԱՅԱ

571. **Ի** առաջին աւան () զու խըռի շինեալ ՚ի յե-
տին Ժամանակս ՚ի վերայ նեղուցին հանգեպ Ղինիչկէի
(560). ուր գոն բնակարանք և եկեղեցի Ռուսաց, ևս
և կրպակաւոր հայք: Եւսախ է աստ երթեկեկութի
անցաւորաց ՚ի պատճառս արքունի լստափայտից,
որովք անցանն ՚ի Ղինիչկէ ցամաքաւեղուն իւրիմու.
ունի նաւարան, ուր գան և գնան նաւակք Ռուսաց:
Արք Ղինիչկէի նեղ է աստ և ջուրն է միշտ ՚ի հա-
ման. քանզի երբ հողմն է արեւելեան՝ ջուրն հասի ՚ի
Սասըխ ծովակ. և բնդհակառակն երբ հողմն է արե-
ւելեան՝ ջուրն հասի յԱջախ ծով: Ինչո՞ւմ անգամ

աղէկորդ տպանեալ ձեան առա՛ յորժամ տառականայ
հաջմն . յոյ՞ տակս կապեալ կոյ պարան ցամազէ՛ ՚ի ցա-
մազ . որով դիւրին լին՞ անցանել յայնկոյս : ՚) սկզբան
անդ Սիւսպ շինեալ էին առա կամուրջ՝ ՚ի վերայ նա-
ւակաց . այլ հասանք ջուրցն օտիւպեցին բառնալ զայնս :

Իստի ստեղծող Հրապարակին ծովազերք լճախու հա-
տանեն մինչև ցածրան ճմուռիս գետայ. աւր լի են բա-
զուկք ծովու մտեալք ՚ի ցամաքս փոյս, և երկախանիք
ցամաք լեզուք մտեալք ՚ի ծով անդր. զոր օրինակ են՝
խալալի լեզուն, Պոտապոյան, քի Կարանայ գայլայ.
Փեթիւրի, և... ուս աւնի ընդարձակ ծոց Պաշտպա
նայեալ. աւր վտանս ՚ի գիշերի լազաւեր սակս նստաց,
ի մերձափայ գիւղօրիս բնակեն Պաշտպ թափաղք,
որք վարեցան ստա լի, քիթրմանի և յաւանքին (371)։

SECRET

572. Ի նորաշէն փոքրիկ քաղաք շինեալ Տ()րա-
խուսի մերձ ՚ի ծովն Լ՛ախուս, զոր Թուրք անուանեն
Լյախուսու . քի քաղաք նոցայից . զի համարի քաղաք
գիւղորդից նոցա . ուր յաճախեն նարա սահա սուրե-
աւաւթեան, և գնեն զպիտոյս իւրեանց . նմին իրի
անպակաս են անդ վաճառականք . և բնակիչքն են
Թուրք, և Հայք 20 տունք եկեալք ՚ի Լախիթեանէ .
գնն և բազում կրպակաւորք, որք և ունին զեկեզեցի
փայտաշէն յանուն սուրբ Լ՛ճամբի : Լ՛ստի անցանէ
գետն Լալանդաճ, որ գնայ Թափի ՚ի ծով Լ՛ախուս .
նոյնպէս ՚ի մէջ Լաճքայի և Լ՛պիթօշնայի անցանէ
Սիւս գետն և հասի ՚ի ծով անդր :

ԲԱՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆ

573. **Ի** նորաշէն քաղաք (**Յ**)ունաց մերձ 'ի ծով Լ, զախու, ուր յաճախեն վաճառականք այլեւոյլ ազգաց 'ի պատճառս Լ, օգտից, որք սխուեալ կան յայտ տիկ Կաղմանս: Ընտիկէք տեղւոյս են խրիմեցի (**Յ**)դք. զորս աստ Գախադրեաց տերութիւն (**Ս**)աւսաց' տալով նոցա ազատութիւնս: Ըստ է հրաշազործ պատկեր Ընամնին, զոր բերին ընդ իւրեանս 'ի (**Ս**)այրուսէ Գաղկեսերայի (837): Ըստի անցանէ գետն (**Ս**)իյաւ

և Թափի 'ի հով անդր: Լ՝յս վայր Կաէր 'ի Խաթա-
բայ Խան Գլու:

ՔԱՅՂԱՔ

574. Լ՝ Երեւոյ քաղաք վաճառականութեան շե-
նեալ 'ի վերայ Լ՝ղարտ: ուր յառաջագոյն գոյր Տին
քէք 'ի անախտաց: Լ՝յս քաղաք Կոչի ևս Թափսոր, որ
երեւալ է 'ի կրկին բառից Սաւառ, զի Թափսն նշանակէ
եռոտանի, և Թո եղջիւր: որովհետեւ 'ի հնուն անդ
գնեին լապտերս 'ի վերայ եռոտանի աշտարակի: ում.
Կոչի Թափսոր: Տերութիւն Սաւառ գեղեցիկ զար-
գարեաց զայս քաղաք երեւոյ շինուածովք և վաճա-
ռականութեամբ: ուր անպակաս են նաւք Լ՝ւերոպա-
ցւոց, որք անցեալ ընդ նեղուցն Սափորոսի՝ Թափսն
ասա զվաճառս Լ՝ւերոպոյ, և բաւեան աստի զվա-
ճառս Սաւաստանու՝ զերկաթ, պարան, նաւթ, խա-
վեար, և մնաւանդ ցորեան:

Լ՝յս քաղաք է գլխաւոր նաւատեղի 'ի Տիւփսային
ափն Լ՝ղարտ: ուր գոն 2000 տունք: 8000 բնակիչք
յայլեայլ ազգաց: Վառանին անդ վաճառականք ա-
մնայն ազգաց: յաճախեն անդ և հայ վաճառականք
'ի Լ՝ափիջեան: Լ՝մնայն փողոցք քաղաքիս են ուղ-
ղածիւք և լայն: Երեւոյ են եկեղեցիք Սաւառ և Լ՝ւ
տիւփսայոց: Գոն և մեծամեծ շտեմարանք վաճառաց
և պաշառք մեծամեծաց: Իսկ հին բերդն է կարգեալ
այժմ 'ի բնակութիւն զօրաց: Ի սփն քաղաքի վախ-
ճանեաց զկեանս իւր ապեւօրեայ հիւանդութեամբ
Լ՝եծանուն Խորր Սաւառ ւն Լ՝ղեքանդր Բաւլո-
վիչ 'ի 19. նոյ. 1825. Թողեալ ասոք մեծ ոչ միայն այսր
քաղաքի, զոր ունիւր ծաղիկեցւոյանել, այլև բոլոր աշ-
խարհի: () Գ տեղոյս առողջ է և զով. զի Տիւփսային
լայնութիւնն է 47°. 4'. և երկայնութիւնն 56°. 38'.

ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ

575. Լ՝ բարեշէն քաղաք Հայոց 16 միլոնու հեւի
Ս՝ղախ ծովէ շինեալ յընդարձակ դաշտի յամի 28
1779-1780: Բնակիչքն են խրիմեցի Հայք վարեալք
անդ յամի 1779. օգոստ. 20. որք էին 3000 տունք և

ունէին առաջնորդ զոմն Սէտրոս վարդապետ : Եւրոյ
80 տունք յայնժամ մնացին 'ի լատարինասլաւ , և շի
նեցին զայն քէք հանդերձ պարգեւագրով (576) : Բայց
բազումք մեռան յայնժամ 'ի լախիջեւան վան լինե-
լոյ անսովոր օգոյն , որ այժմ չէ այնպէս փաստակար :
Լ. յժմեան բնակիչք լախիջեւանու լինին 2300 տունք .
որք հետզհետէ բազմանան և ծաղկին վաճառակա-
նութեամբ : Երեսցին երևելի շինուածս և տունս ,
նաև 6 եկեղեցիս . գլխաւոր մայր եկեղեցին կառու-
ցեալ 'ի մէջ հրապարակին յանուն Լուսաւորչին՝ մեծ
է և հոյակապ : Լորաշէն է եկեղեցի 'ի Ծածնին պոյ-
ծառ և գեղեցիկ . փառաւոր են և եկեղեցիք Համ-
բարձման , սրբոյն Գեորգայ , և սրբոյն Սեդոգորոսի :
որում մերձ է քբ խաչ վանքն շինեալ 'ի վերայ բլրոյ՝
միով ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն . առ որով անցանե
վտակ : Խսկ դպրատունն է 'ի քաղաքամիջի հիմնեալ 'ի
Յոհաննանէ Ջուղայեցւոյ :

576. Լ. յս տեղի էր անապատ և վայրն կոչէր Վրե-
հոսոյի Սասաղ . քբ բերդ Սասաղվայ , որ կայ մնեւ
յայժմ քառորդաւ ժամու հեռի 'ի քաղաքէն : Ի շինելն
զայս քաղաք՝ անուանեցին 'ի Լախիջեւան 'ի յիշատակ հին
Լախիջեւանու . զի և առ նկատմամբ նոցա եղև նախկին
իջեւան 'ի Սուսաստան : Սքառնին պարգեւագիր և
առաջին դատարան հանդերձ ազատութեամբք , ևս
և 32 հազար տէսէթին երկիր . զորս շորհեաց նոցա
ք լատարինէ Թագուհին՝ ազատ կացուցեալ զնոսա
յամենայն հարկաց ամս 10 . ուր այսպէս սխառնի հր-
վարտակն . * Հաւատարմին մերոյ Սարգսեան Սեա
" րոս Սարգսեանի և ամենից հաւատարմեց Սեա
" մու քրիստոնէիցն հոյոց դաւանուք սգորմածագու-
" նեղ բան . . . 1779 . նոյեմբերի 14 . և 'ի Թագուհուէ
մերմէ 18 է :

Յեկեղեցի Լուսաւորչին եղեալ կայ քառանկիւ
նաձև վէմ՝ երկայն մի կանգնաչափ և կէս , և լայն մի
կանգնաչափ , մնացեալ 'ի վաղ ժամանակաց : Ի վերայ
այսր վիմի երեւին հետք երկուց ոտից իբրև 'ի կաւի
դրոշմելոց . առ որով է յիշատակարան յաւնարէն
պապէս .

ΕΣΤΡΑΤΟΚΛΗΣ . . . ΠΑΤΡΟΣ . ΤΟΥ . ΕΑΥΤΟΥ . ΔΕΙΝΟ-
ΕΣΤΡΑΤΟΥ . ΙΕΡΗΕΑΜΕΝΟΥ . ΑΠΟΛΛΩΝΙ . ΙΑΤΡΩ . ΑΝΕΘΗ-
ΚΕΝ . ΑΕΤΙΩΝΟΣ . ΑΡΧΟΝΤΟΥ . ΠΟΡΟΥ . ΚΑΙ . ΘΕΟΔΟΣΙΗΣ .
ΚΑΓ . ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ . ΣΙΝΔΩΝ . ΤΟΡΕΤΕΩΝ . ΑΝΔΑΡΙΩΝ ,
ΤΗΣΕΩΝ .

* Արաւոսէն ապա հոգ իւրոյ Տիեզիկապետին լակտային Լ'պոզնի բժշկայեան խնդրեաց 'ի ծանոցելու ի նոյն պաշտօնի Ս զսօրի եւ թագաւոր, եւ թագաւորին 'ի լիցոյ ոյն ոմէ թուէնէն անարեւելի յետմէ ॥

Թուի թէ այս վէճ իջեալ էր 'ի Տրապարակահան տեղւոյ կամ 'ի տաճար Լ'պոզնի 'ի Վէֆէ . բայց թէ գիարգ անկեալ է 'ի ձեռս սոցա՝ մեզ անգիտելի . Թերեւս 'ի Վէֆէ տարեալ են անդ ընդ իւրեանս . եւ բարեմառ թէ իմն համարին զայն օծեալ 'ի սրբոյն թագնոսէ եւ բերեալ յԼ'նւղ, առ որ դնան յուխա եւ երկիրպագանին : Սակայն մարթ է ասել թէ 'ի ժաւանակի շինութեան բերդին գտեալ են զայն 'ի հիմունս կամ յաւերակս տաճարի իրից, եւ պահեալ յեկեղեցւոյ . ուրանոր տեղեալ զայն յաճախ համարեցան սրբազան ինչ :

577. (Եկեղեցիս 'Եսիքեանու բազում են զարգք եւ արծաթեղէն անօթք տարեալք 'ի խրիմէ : Բաց 'ի զգետեղինաց են անդ 20 ջահք եւ բազում կանթեղք : Թող զխաչս եւ զարծաթապատ աւետարանս եւ եւ զգրչագիր մատենան՝ այլովքն հանգերծ, յորոց զբազումս էառ Եսիքի Սթուղիկոս :

Եկեղեցւոյ Սուսաւորին գոյ աւետարան մագաղաթեայ գրչագիր . դնի 'ի յիշատակարանին . * Վրեցաւ , , Եւ աւետարանս ձեռամբ ստեփաննոսի գրչի 'ի թուա , , կանխ հայոց չնդ (1297) . 'ի Թիւրութեան հայոց , , տնայապալս . եւ 'ի հայրապետուէ տն գրիգորի ॥ :

Լ'պա պատմէ թէ Սիրիւոնն, որ է գռնապան արքային հայոց Սեանի՝ շնորհեաց զսա՛նք տաճարին Լ'ճաճնի՝ զոր ինքն վերստին շինեալ էր 'ի յատանոյ խէչ խրտնովն, որ կոչի Լ'համբեր անձաճին : Լ'պա պատմէ թէ անօրէն նայիպն հալպայ Լ'թուն Սուրայն խաբեալ զարքայն հայոց՝ կողպտեաց զերկիր նորա, եւ գերի վարեցաւ Եւ աւետարանս 'ի հալպայ ընդ այլ անօթս եկեղեցւոյն . զոր ազատեաց պարսն Սեորոս խպտենց գետական առ Լ'միւրայն :

578. **Ա**րազնեան գիւղականք տեղւոյս կին 'ի գեղեցիկ խարասուի, ուրանոր շինեալ կին և զեկեղեցին, ըստ որում պատմեցաք (419). նմին իբր 'ի փոխադրել նոցա յայս անապատ շինեցին զգիւղորէս և զեկեղեցին նոքն անուամբք. որ ևն

Թ. Խոփի. երեւելի գիւղ բարեշէն. ուր գն 300 տունք Հայոց, որոց բազումք փարձամ ևն յոյժ և ունին յարվ անասուն և խաշինս: Եկեղեցի նոցա կոչի սուրբ Սուրբաթ, որպէս 'ի խարասու (424):

Ք. Հորդուի. ունի 200 տունս Հայոց, և զեկեղեցի յանուն Համբարձման (422):

Ք. Սեփ սալա. ունի 150 տունս Հայոց և զեկեղեցի յանուն Լ'Ծածնին (425):

Ք. Սալահ սալա. ունի նոյնպէս 150 տունս Հայոց և զեկեղեցի յանուն սրբոյն Վեհրդայ. փարձամ և աշխատասէր են գիւղականքն որպէս և այլոցն:

Ե. Երաւի. ունի 50 տունս և զեկեղեցի յանուն որբոյ Կարապետին՝ հանդերձ ժամատամբ, յորում պահէ ճին գրչագիր (այսմաւուրք, որ զինի վկայաբառու թէ սրբոյն Սարգսի պատմէ դանցս խրիմու, Լ'բոյ և Լ'նեցուց. որպէս բերաք (502):

Եւսի Թն 1817 ընտկիւք 5 գիւղիցս էին 2815. թիւ ընտկիւք Եւսի ընտնա 7868:

ԱԶԱԳ

579. **Լ**'ի հնուն հռչակաւոր բերդաքաղաք չի. նեալ յայնկոցս 'ի Հախախոզն Տօնաւի գետոյ. որ կրեաց բազում անցս 'ի սկզբանէ անտի մինչև ցլերջին առաւն 'ի Սուսաց, որք զարդարեալ զայն քաղաք՝ չի նեցին 'ի նմին զեկեղեցի և բազում շինուածս ըստ եւրոպեան ձեւոյ: Լ'յո քաղաք կոչի Լ'չօփ. որում տիրեցին 600 ամք յառաջ Ղ'նովացիք, յետոյ տիրեցին Խաթաւրք և ապա Սուսաք: Սուրանոր ընտկէին բազումք 'ի հայկազանց, որք յետոյ ցրուեցան յայլեւոյ կողմնս:

580. Եւ զիստեւոր բազմաթիւ Տմարի խաղախոյ, զոր
'ի յետին ժամանակս բարեկարգեցին և ընդարձակե-
ցին գեղեցիկ շինութեամբ ընդ Եւրոպեան ձեռք՝ պաշտ-
պանեալ ամբողջեամբ և զինաւ ընդդէմ շէրքե-
ղաց։ (Հայո բերդաբազար անպատկառ են վաճառականք
այլևայլ արդաց • ունի զամենայն պիտոյս՝ և բազում
երթեկեալի • Վարդապետ բնակիչքն են խաղախոյ, որք
հաւատարմութիւն պաշտպանեն զայս նահանգ յայնկոյս
Տմարիս գետոյ ամրացեալք արթնութեամբ ընդդէմ
Թշնամեաց աւաղակարարոյ (Նէլքեղաց. (Պ)մո. 182)։

Եւս նահանգ կամ երկիր պուտալէ Հասարակու-
թեան նոցա, որք բազում ազատութեամբ անօրինեն
զիշխանութիւն իւրեանց։ Եւսնեքեան են ձիաւոր զի-
նուորք՝ որք պատերազմի և քաջութեան։ Եւս սոցանէ
են, որք շուրջանակի պարաւեալ ՚ի ծովեղերս Խրիմու
պահպանեն յառաջ անուամբ (444)։

80ՆԱԻԻՍ ԳԵՑ

581. Եւս հաշակաւոր գետ ՚ի հնունն կոչեր թա-
նայիս. որ ելեալ ՚ի լճէն Ուռաստանու Լիւն օղբո՝ հոսի
ընդ հարաւ, և բաժանեալ զԵւրոպիս յԵփրոյ Թափի
յԼիւսիս ծով։ Չուր նորա կրային է և պղտոր. զի
հանապազ բերե զտիղմն և լցուցանէ զծովն. ուր լի են
աւաղաբուրք և տղմութք. մինչ զի ՚ի լինել ալեկու-
ծութեան՝ յատակ ծովուն երեւի. բազում են մեծամեծ
ձկունք գետոյս, որպէս Սոււրնա, Սէրսին, Եւրոյն
կամ Սոմ, Սիւրիւք, Նէլէք. Թող զմանունս, որ-
պէս Ղուկէ, Ղափախ, Թառան, Լուկալէ. ևն։

Եւ գետոյ աստի մինչև ց Սարիցին քաղաք առ Լիւթիլ
գետով կառուցեալ կայ պատուար կոչեցեալ Գիծ ա-
րիցինայ. ուր մերձեանս երկրորին գետք. նմին իրի մեծն
Պետրոս կամէր հատանել խրամ և միացուցանել զՏա-
նալիս ընդ Լիւթիլ գետոյ։ Ուր ՚ի տեղիս տեղիս գոն
4 ամբողջ, որք կոչին Սեւօրնայա. Սարլէ. ()սորք. և
Տմարայա։

581. Սորա են թան Օտփազդի խաղափը, որ պէտ ատացաք (382) . որոց յանձնեցաւ պահպանել զարեւելեան կողմ Տանաւիս գետոյ և զերկիր թաւմա նաւ մինչև ցիլուպան գետ առ Սեաւ ծովու . յորոյ ա նուն կոչեցան Սիւսեմասի . ք Սեաւ ծովային : Սա քա ևս իբրև զորոս են հաւատարիմ պահպանք սահ մանացն ընդդէմ Մպաղայից և Շերքեղաց (544) :

Մատանգ եղերի սահման Վար Սոււխոյ (374) մե անգամայն և պատմութիւն ուղեգնացութեան մերոյ ընդ նոր Սոււխա : Մպա պառհեաւ անցանեմք ի թաւմարտան և ի Սրատան ընդ Սիւսիս :

ՄԼՄՆ ԵՐՐՈՐԴ

ԱՐ Ե

ՅԵՒԵՂՈՒԸԾ՝ ՊԵՏՄՈՒԹԵԼՆԵՍ

583. **Լ**ա 'ի բոլորեւ զայս մեր աշխարհադրական
պատմութի 'ի ճահ դատեցաք ձերեւ անդր
զընթացս բանիս մինչև ց(Թաթարատան և ց) քառասուն
'ի խնդիր Հայկազանց բնակելոյ յայլևայլ քաղաքս այնց
կողմանց :

ՀԱՅԿԱԶՈՒՆԻ ՔԱՔԱՐՍՏԱՆՈՒ

584. Տիրապէս Թաթարատան համարի այն մասն
Լաիոյ, որ սկսեալ 'ի նոր Թուսիոյ ձգի մինչև ց(Ժտեր-
խան, ց) Խազան և ց(Խպիր : Լ. յԼ մեզ անկ է գերե-
րիւ յայն միջոց որ փակի 'ի մէջ Եւա և Կասպից ծո,
վուց մինչև ց(Կարբանդ, քերելով զկողմամբ Արա-
տանու : Աւրանոր գիմեցին Լ'նեցիբ 'ի ժամանակս
(Նարմաղանին և զՔնի. նախ բնակեցան 'ի կողմանս
Լ'ժտերխանու և յ(Խաարայ, որ է 'ի մէջ Լ'ժտերխա-
նու և Խազանի առ ճանապարհաւ Բէնպուրիի, 60
միջոնաւ հեռի յ(Ժտերխանի . ուր է Լ'Խիւդայ առ-
երի միոյ յառաջից Ալլիայի . այժմ չիբ անդ հեռք
ինչ շնուածոց և ոչ բնակութիւն . միայն յամարայնի
Խլուիւշ Թաթարք գերերին անդ :

585. Լ'դգ՝ անունս Թաթար նշանակէ տաւ և
Թեթե . զոր ոմանք հանեն 'ի Թաթա գետոյ, որ առ
գանէ : գերկիր նոցա : 'Ի հնումն առ Կասպից ծովու
բնակելին 43. ցեղք խաժաղութ ազգաց . յորս զ(Խա-
որն կոչէր Թաթարք . յորմէ ելեալ համարի անունս
Թաթար : Սգբա չունեին բնառ պաշտօն ինչ . միայն

Օճիւն անուն է քո . հոնաստ ցոյ . Եւրս ունիս զնաւ .
 Լճ . (613) :

588 . Լիւստեք Կեդանիւրդիյ Խմ Տանապէրաց Թաթարաց
 օխեալ յոգի հիշքէիս 1239 .

ա . Սէլահ .	Սուկն .	է . Լաւի .	Չի .
բ . Սէլեր .	Լաշն .	ի . Խոյն .	Խոյ .
գ . Փառսք .	Լնձ .	թ . Սիլահ .	Կապիկ .
դ . Ղաւաշ .	Լապտատակ .	ժ . Ղաւաշ .	Սարի .
է . Ղաւաշ .	Կոկորդիլոս .	ժա . Խո .	Շուն .
չ . Ղաւահ .	()ձ .	ժբ . Չոլա .	Խոյ :

ԱՅՏԻՐԻԱՆ

589 . Լիւստեք Կեդանիւրդիյ Խմ Տանապէրաց Թաթարաց Թաթարաց
 ոտանու . և ամբողջ Կոստակալ իշխանին արար նահանգ
 գի . Սեծ է և բազմամարդ , լի վաճառականօք ամե-
 նայն յազգաց և ամենայն աշխարհաց . իսկ այս անուն
 ելեալ է յանուանէ մեծի իշխանին Թաթարաց հաճի
 Իւրիս :

Լիւստեք Կեդանիւրդիյ Խմ Տանապէրաց Թաթարաց
 Կեդանիւրդիյ , զոր գործէ Սիւկա կամ Լիւսիւ գետ , որոյ գետ
 խաւոր առաջը լայն իբր 2200 ոտն , հոսեալ ի հիւսիս
 սոյ , և անցեալ ընդ Լաւաշու վանս արդոյն Թաթարացի
 գնաց գէպ ի հարաւ և Թափի ի ծովն Կասպից հեռի
 իբր 46 մղոնաւ : Լիւստեքն քաղաքաւ անցանէ և Կոս-
 տանու գետ , որ յարեմոսից կողմանէ Սիւկային աղեղ-
 նաձև հոսի գէպ ի հարաւ . յոր Թափի և վտակն ան-
 ցեալ ընդ քաղաքամէջս . ընդ որ շրջեալ նաւակաց՝ բե-
 րեն զամենայն պիտոյս քաղաքին : Երկրորդն եզերք տորա
 գոլով տախտակամած՝ են գեղեցիկ ճեմարան քաղա-
 քացեաց : Խորամ այսր վտակի բաժանէ զքաղաքն յեր-
 կուս մեծամեծ Թաղս . մին կոչի Լիւստեք , և փոսն
 Սիւկարոսի և Սիւկոսի՝ յանուն եկեղեցեացն :

590 . Լիւստեք Կեդանիւրդիյ Խմ Տանապէրաց Թաթարաց
 յարեմոսեան կողմն դիւանի և ամրոց շրջապատեալ
 փայտակերտ պատնջօք . զոր քանդեալ պիտի ուղղելին
 զփողոցս և լին զարդարեցին աղիւսակերտ մեծամեծ
 շինարարութիւն : Լիւստեքն քաղաքի անդ կառուցեալ

կան կարգաւ եւայարկ պանդոկք և ընտկարանք :
 խնդ զերեւելի պալատս մեծամեծաց , զիջեանս , զվա-
 ճառանցս և զայլ մեծամեծ շինութիւնս : Ընակիւք
 քաղաքիս են յամենայն ազգաց , ուր ամենայն քրիս-
 տոնեայք ունին եկեղեցիս . գտանին անդ և հնգկա-
 ստանցի կռապարիշտք , որք ունին զմեհեան կռոց 'ի
 պանդոկի իւրեանց :

Ըթուանիստ եկեղեցին Ռուսաց մեծ է բարձր և
 ընդարձակ՝ կառուցեալ 'ի վերայ բլրոյ յանուն սուրբ
 Ըծածնին մերձ յԱթիլ գետ , 'ի Սաման Մետրապօլի-
 տէ , յամի տն 1696 . և կոչի Սպաս . ք աւագ եկեղե-
 ցի : 'Ի շինութեան անդ տաճարին բազում գրամն
 ծախեաց Սպասունիքով Ռուս վաճառական . միջին
 գուռն խորանին համակ արծաթապատ է : Երեսն
 արծաթապատ է մեծ պատկեր Ըծածնին , զբոյ վասն
 ծախեցան 20 հազար ռուբլիք . ուր հնգեքին բարձր
 կաթուղիկէք եկեղեցւոյն երեւին յամենայն կողմանց
 քաղաքին : Ը սովին եկեղեցեալ են ապարանք բնա-
 կութեան Ըրբեպիսկոպոսին Ռուսաց , որք և ունին
 երկու մնաստանս կուսանաց և 25 եկեղեցիս :

591 . Հայք 'ի սմին քաղաքի են տունք 1200 . և ու-
 նին 3 եկեղեցիս . մայր եկեղեցին է յանուն սուրբ
 Ըծածնին մեծակառոյց և փառաւոր լի բազում ար-
 ծաթեղէն անօթովք և ոսկեթել զգեստուք : Օ այս
 գմբէթաւոր և սիւնազարդ եկեղեցի գեղազարդեցին
 'ի յետին ժամանակս ոսկեզօծ նկարուք : Ը որով կա-
 ռուցեալ կայ առաջնորդարանն մեծաշէն և եւայարկ ,
 որ հայի 'ի հրապարակն : 'Ի ստորին և 'ի միջին յարկս
 են նկուղք և կրպակք . խնդ 'ի վերին յարկն է արքե-
 պիսկոպոսարանն 'ի հիւսիստեղծն բաժանեալ 'ի 10
 սենեակս : Ը 'ի հարաւտեղծն է գպրոցն Հայոց , ուր
 մարզին մանկունք 'ի լեզու Հայոց և Ռուսաց : Ը նդ
 է և տպագրատունն անգործ , որ ամբոստ ամէ տպագրե-
 միայն զօրացոյցս : Ը յա առաջնորդարան վայելուչ կա-
 ռուցաւ յառաջնորդութեան հեղահոգի Յովհաննու
 Ըրբեպիսկոպոսին Հայոց բոլոր Ռուսաստանու . զի
 յառաջ էր փայտաշէն և անշուք :

Սուրբ Պետրոս Պօղոսնոյնայէս է փառաւոր և հոյա-
 կապ եկեղեցի Հայոց կրկին գմբէթիւք և ծաղկանկար
 զարդարեալ 'ի ներքուստ . ունի զմեծագին . անթիւս ,
 զգեստս և այլ զարդս :

{ } Երկուսն եկեղեցին դռանին 150 ժանրագին շուրջաւք, արծաթապատ սաղաւարտք, բազում քահնէ և կանթեղք, բուրվաւք և խաչք: Արծաթապատ պատկեր Տիրամօրն երկայն 5 ոտն եղեալ կայ 'ի խորանի անդ:

Եկեղեցի տրոջն կառարկեալ փոքր է, շինեալ 'ի հանգստարանի արտաքոյ քաղաքին 'ի հարաւաւողմն կէս մղոնաւ հեռի 'ի մայր եկեղեցւոյն. որ կոչի Հին հանգստարանի: Եւ եկեղեցին սուրբ { } արուածան կոչեցեալ Լոր հանգստարանի է 'ի հիւսիսակողման հանգստարանի 3 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն: Բաց 'ի սոցանէ գոյ և եկեղեցի յանուն Ս երափոխման Հռովմէական Հայոց նորաշէն և գեղեցիկ. զգեստատունն է յետկոյս, և ունի կրկին զանապատունս: Եւ վանատունն է յարեմտեան կողմն աղիւսակերտ և կրկնաւ յարկ, ունի 8 սենեակս և սեղանատուն: Հանդէպ եկեղեցւոյն է այլ կրկնալարի շինուած. ստորին յարկն է դպրոց մանկանց: Սինն և զայլ եկեղեցի յանուն Գաբրիէլի հրեշտակապետին արտաքոյ քաղաքին 'ի հանգստարանի անդ իւրեանց. ուր գոն և կրպակաւոր վաճառականք. ընդ ամենայն լինին 300 անձինք, և ունին ժողովրդապետ. գոն նաւ 50 եւրոպացիք. Թող զլուտերականս, որք և ունին եկեղեցի:

Եղու Հայոց մաքուր է աստ քան յայլ տեղիս, և մերձաւոր գրաբաւին. յառաջագոյն բազում էին աստ Հայք, բայց բազումք չոքան 'ի Սաքուր 12 ժամաւ հեռի. ուր տեսանին հին գերեզմանք և հետք հին շինուածոց:

592. Հայք ունին պարգեւագիր 'ի Պօղոս կայսերէն հանդերձ բազում արտօնութեամբք. որոց մասնակցէ և զՀայս Ղ զլարի և Սօգտօգի, օրինակ զայս.

* Հաւատարմագունից մեզ Հայկազուն քրիստոնէս, ահան օրինի հասարակութե բնակեցելոցն 'ի կայսեր, բուռն մերում 'ի քաղաքն Նստրախան, Ղ զլար, և 'ի Սօգտօգ. ամ կերպի կողմանց ամենեցուն ընդհանրաբար և ամենիցն յառկապէս՝ մերս կայսերական, ողորմածաբոյն բան. . . . { } ամի ծննդեան փրկչին 1799. և 'ի 28 ին Հոկտեմբերի: Եւ 'ի Թագաւորութե մերոյ յերոդոտում ամի. Ստորագրեցեալ իւրոյ կայսերական իսկական ձեռամբն Պաւել:

593. 'Ի ափն քաղաքի գոյ ծովափն զինարան կամ ամրոց պարսպապատ, առ որով է վաճառանոցն Թաթարաց, որ ձեանայ իբր արուարձան: Թաղ զվաճառանոցն Հայոց 'ի Սիեանովա արուարձանի, ուր վաճառին բերք Պարսից: 'Իսն և արուարձանք Սիպեթիոյ, իրազանայ, և Թաթարաց: 'Ի 1746 շինեցաւ նոր արուարձան 'ի հարաւակողմն քաղաքին, ուր ըստ մեծի մասն բնակին Հայք: Ընդ մէջ այսր արուարձանի և քաղաքին է վերոյառացեալ վտակն կ'իւրանն, որ անցեալ ընդ լիճն ագի՝ միացուցանէ զԼուտում գետն Լիճիկի. ուրանոր նաւք խաբիսիս արկանեն:

Ըստ մեծանուն քաղաք կարի յարմար է վաճառականութեան, զոր մարթ է կոչել զանձարան վաճառաց Պարսից, Հնդկաց, Պախարացոց, Իրաւաց, Հայոց և Թաթարաց. ուստի սիւսին վաճառք ընդ ամենայն աշխարհ: Ըստ սմանայ գտանին աստ 3000 վաճառականք, յորս դիւաւորքն ունին նաւա 'ի ծովն Կասպից և յԼիճիկ գետ: Ընտ աստ զանազան գործաբանք կաւոյ, բամբակի և մետաքսեայ կերպասոց, եւ:

Ըստ ափն Լուտում գետոյ է այգի Վինեազ Իւսուֆովի. ուր գոյ նշանաւոր ծառ անկեալ 'ի մեծէն Պետրոսէ յամի ամ 1722. 'ի գարձի անդ իւրում 'ի Պարսկաստանէ. ուր հանգէպ ծառոյն եգեալ կայ պատկեր նորին. առ որով և յիշատակարանն ուսուսին օրինակ զայս:

Императоръ Петръ Великій 1722 года въ сентябрѣ мѣсяцѣ на возвратномъ пути Своемъ изъ Персіи удостома въ городъ Астраханъ Своимъ въ немъ пребываніемъ; и сажалъ собственными своими руками сіе дерево. Пруды и дѣянія споль великаго и всею Европою почишаемаго человека достоинны бытъ сохраняемъ въ памяти нашей.

* Ինչն Պետրոս Լեւնտեալ 'ի դարձի անդ իւրում 'ի Պարսկաստանէ պարտաւարեալ զՍթրեբեան քաղաք գաւառեամբ իւրով 'ի նմա. ուր և անկեալ զայս ծառ յարումն Ֆետոր իւրովէ: Աստապի և գործք այնպիսի մեծի առն անկեալ ընդ բոլոր Եւրոպիա՝ արժանի էն յաւերժանեալ 'ի յիշատանէն մերում և:

Ըստ 'ի 1819. մայ. 10. զայս ծառ հասեալ տարաւ ընդ իւր 'ի Սոսկով տեղ այգւոյն. և այժմ յարմատոյ

անտի վերջնականաւ է բարունակ հանգեալ յիշատակարանին :

'Ի չըջակայս դժն բազում մեղաքեր պարտեղք և այդիք . թող զբաղմանստեան բանջարեղէնս և առատ ձկունս, որք ելանեն 'ի ջուրց անտի :

594. Այս քաղաք 'ի հնումն նստեին Խանք թաւ. Թարայ, որք բազում անգամ արշաւեալ 'ի Ռուսաստան աղարտ վարեցին : Բայց 'ի 1544 Չար Ռուսաց Խանն թախելովէ յաղթահարեալ նուաճեաց զԹաւ. Թարս և տիրեաց մինչև 'ի ծովն Կասպից . այնուհետև եղև լ'ժտեքխան տաւանձին կուսակալութիւն կմ' Կահանգ Ռուսաց : 'Ի նմին ժամանակի հին լ'ժտեքխան քաղաքն էր 'ի Սելեդեից դաւթ . ուր այժմ մարքեն և պատրաստեն բորակ վանս վաւօգոյ :

595. Լ'խորկա կամ Լ'քիօլա 30 մղնաւ հեռի աստի 'ի կողմն Լ'խսեքայի' Թուի լինել հին քաղաք . ուր գտանին ընդ հողով վէմք մնացորդք հին շինուածոց, զորս մեծին 'ի շինուածո ապարանից և գղեկին լ'ժտեքխանու : Կտանին յայտոսիկ կողմանս և վազեմի ազնւակերտ գամբարանք չէ հղաբլբով, յորոց ելին մեծամեծ ոսկերք . մին 'ի սրունից էր 3 կանգնաչափ երկայն, և կէս կանգնաչափ լծանձր . զոր փոխադրեցին 'ի Բեդրպուրի յարքունիս :

ՂԶԱՐ

596. Ի բարեւէն քաղաք 470 և կէս մղնաւ հեռի յԼ'ժտեքխանէ, շինեալ 'ի 1735 կէս մի աղիւսակերտ, և մեծ մասն փայտակերտ . որ չըջապատեալ 'ի թեղք և 'ի Վարասու գետոց՝ ձևանայ կզգի ըստ նմանութե լ'ժտեքխանու : Լ'յազրիկ գետք զաւառջինն սնրածան հասին 'ի լեքանց Կովկասու յարևմտից կուսէ . և շմղնաւ հեռի 'ի Վալարէ՝ յերկուս առաջս բաժանին . որոց մին թիւրք անուամբ գնայ ընդ արևելս և անկաշի 'ի Կուր գետ, և նովաւ հանգերձ 'ի ծովն Կասպից . իսկ միւսն Վարասու անուամբ հարուստ մի ընթանայ ընդ հեւտիս . ապա խոտորեալ յարևելս՝ լծափի 'ի նոյն ծով Կասպից 41 մղնաւ հեռի 'ի քաղաքէն առ Թեքի քաղաքաւ :

'Ի վերայ երկուց գետոց երեալ կան տախտակաւ

մած նաւակք իբրեւ կամուրջ. 'ի մի կողմն ունելով գե-
րան . իսկ յերկոսին եղերս գետոց աստի եւ անտի վար-
սեալ կան գերանք, եւ կապեալ պարան, զոր ուղեւորք
ձգեն ձեւամբ եւ անցանեն յայնկոյս : Ինդ 'ի արասու
գետ գնան նաւակք ընդ Տիւսիս յԼժտէրխան, եւ ընդ
արեւմուտս 'ի Սօզտօզ եւ 'ի Լրակօրցկա . այլ ընդ
Թւերք գետ գնան ընդ հարաւ 'ի Վարբանդ, 'ի Տաղ-
ստան, եւ 'ի գիւղն Լճդրէա (601) :

597. 'ի 'ի զլար են զանազան աղք, եւ ամենայն
քրիստոնեայք ունին եկեղեցիս : Տունք Հայոց աւե-
լի են քան զհազար, եւ ունին 3 եկեղեցիս . յորս են
բազում արծաթեղէն անօթք, ջահք, կանթեղք, բուր-
վառք եւ խաչք, Թով զկերպասեայ զգեստեղէնս : Լ-
ռաջինն է աւագ եկեղեցի յանուն Վերափոխման՝ փայ-
տաշէն, բայց փառաւոր . ունի 12 քահանայս : Լրդ-
բորդն է քարաշէն մեծադիր եւ հրաշակաւոյց յանուն
Լուսաւորչին . յորոյ վերայ ցարդ ծախեցան բազում
գունմարք դրամաց, եւ տակաւին չէ կատարեալ . ունի
6 քահանայս : Լրբորդն է փայտափերտ եւ փոքրա-
դիր յանուն սրբոյն Վեորգայ կառուցեալ 'ի հանգըս-
տարանի միով մղանաւ հեռի 'ի քաղաքէն :

Եւ 'ի տին քաղաքի երկու վաճառանոցք . մին բռ-
լորաձեւ՝ յերկուս կարգս բաժանեալ, ուր վաճառեն
զկերպասս եւ զկտաւեղէնս՝ այլովքն հանդերձ : Եւ
միւսն երկայնաձեւ վաճառատեղի մրդեղինաց, ընդե-
ղինաց, ապակեղինաց եւ պղնձեաց : 'ի քաղաքի աստ
գտանին յարմարաւոր անձինք ուսման եւ վաճառակա-
նութի : Եւտի է ուսումնասէր Տէր Կարապետ Տօռ-
տանեան ճարտարագիր Լտենադպիր Յովհաննու Լ-
քեպիսկոպոսին Հայոց :

598. Ինդ մէջ քաղաքին անցանէ վտակ Թւերք գետոյ
ընդ արեւելս եւ ուղղանէ պատուական այգիս Թուով
2000 . որոց մին բերէ երբեմն մինչեւ 500 նաւ 800 տա-
կաւս գինւոյ (ուր իւրաքանչիւր տակաւ է 400 հօխայ) .
յորմէ հանեալ ցբի՝ տանին 'ի Ռուսաստան : Լարե-
բեր է յոյժ քաղաքս, առատ են անդ ամենայն տեսակք
արմտեաց, ցորեան, գարի, կորեակ եւ մանաւանդ որիչ
պատուական եւ առատադոյն : Թով զաղբի աղբի
պտուղս ծառոց եւ պատուական բանջարեղէնս . եւ եւ
մետաքս եւ բամբակ առատ : Լաղում առատութի է

անդ ձկանց . յորս աղնուագոյն է Շահմարի ձուկն պա-
րարտ և պատուական, որ չիք յայլ ուրեք . միայն աստ
եւլանէ , և այն 'ի ձմերայնի . մեծագոյնն է կէս կանգնա-
չափ . զոր տանին յընծայ 'ի հեռաւոր տեղիս :

Եւրասթոյ քաղաքին գոյ բերդ հոգապարիսպ շինեալ
յընդարձակ դաշտի հանգերմ լայն և ջրալից խրամով .
ունի 3 դրունս . և առաջի դրանցն տախտակամած և
շարժական կամուրջս , զորս 'ի գիշերի բառնան 'ի վեր
շղթայիւք : Հեռի աստի միով արպարիզաւ գոյ անտառ
առ ափն թխրք գետոյն . ուրանօր յառաջակցաւ վայ-
րի գոյ խնձորենի . առ որով և պատկեր սրբոյն յհեթ-
գայ , ուր յաճախեն ուխտաւորք յամենայն աղբաց ,
և զենուն գաւինս և հաւս , համարելով գտանել ան-
տի զբժշկութի ախտաժետաց :

ԲԵՔԵԹԵ , ՄՈՒԱԽԱՆԻ , ՂԱՐԱՋԱՆԻ

599. Եւս բարեշէն գիւղօրեք 25 մղոնաւ հեռի 'ի
Ղ զլարէ 'ի հիւսիսակողմն : Բնակիչք առաջնոյն են
Ղարբանդեցի Հայք 70 տունք . որք ունին զեկեղեցի
փայտաշէն յանուն Բննափրկչին : Բնակիչք երկրոր-
դին են գիւղականք Ղարբանդու , զորս վարեաց աստ
Ուսն , 'ի 1797 . ուր գոն 100 տունք Հայոց . որք
ունին զեկեղեցի Բստուածածնին : Բնակիչք երրոր-
դին են նոյնպէս գիւղականք Ղարբանդու 150 տունք ,
ունին զեկեղեցի Բստուածածնի . որք առ հասարակ
են այգէպանք և հոգաբարձք . զի իւրաքանչիւր գիւ-
ղական ունի 30 տէսէթին երկիր՝ տուեալ նոցին պար-
գեադրով , որ սկսանի .

600. * Հաւատարմագունից մեզ հայկազուն քրիս-
տոնէական օրինի հասարակութեանն Ղերբենդու և
„ Սուսկուրու ամ կերպի կողմանց ամենեցուն ընդ-
„ հանրաբար և ամենից յատկապէս մերս կայսերական
„ ողորմածագոյն բան ... (Յամի ծննդեան փրկչին 1799
„ և 'ի 28ին հոկտեմբերի : Եւ Թագաւորութե մերոյ
„ յերրորդում ամի : Ստորագրեցեալ իւրոյ կայսերա-
ն կան իսկական ձեռամբն Պաւել :

601. **Լ**՝ Բաջմեն է գիւղ յարեմտեան կողմն . որ
գտն 60 տունք Հայոց և եկեղեցի յանուն սուրբ Բջ-
տուածածնին : Իսկ երկրորդն է Նոյնպէս գիւղ Թա-
թարաց 'ի հարաւակողմն **Ղ** զլարի՝ մի և կէսօրեայ ճա-
նապարհաւ հեռի անտի . որ անկանի՝ 'ի մէջ Սուլաք
և Բոսայ գետոց՝ ամրացեալ բարձրաբերձ լեռամբք և
անտառօք : Ուր գտն 10 տունք Հայոց և 60 կրպակք
Թիֆլիզեցի և Ղարաանդեցի վաճառականաց Հայոց .
ուսինքն զեկեղեցի յանուն Բայտուածածնին :

ԴԱՐԱՆԴ

602. **Լ**՝ անուանի քաղաք վեցօրեայ ճանապարհաւ
հեռի 'ի **Ղ** զլարէ ընդ հարաւակողմն , որ ունի յա-
րեւելից զծովն Կասպից , յարեմտից զլեւոն մեծ , 'ի
հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ զհսկաւոր ամուր պարիսպն
հնաշխարհիկ , որ կառուցեալ է կրկին անհնարին մե-
ծահատոր քարամբք և եթ . զոր ասեն շինեալ 'ի մեծէն
Բղէքսանդրէ : Լ՝ յօդիկ պարիսպք ունին կրկին դը-
րունս . մին ընդ հարաւ , ընդ որ գնան յաշխարհն Պար-
սից , և միւսն ընդ հիւսիս , որ է դուռն Ղորայ , ընդ
որ գնան 'ի **Ղ** զլար և յԼժտէրխան ընդ ցամաք :

603. Լ՝ յԼ գիտելի է , զի պարսկական անունս Տէր-
պէնս նշանակէ դռնակապ . որովհետեւ այս բերդ շի-
նեալ է 'ի կիրճս ձորամիջի իբր դուռն . որ կոչեցաւ
'ի տաճկաց Տէփթաբու : Ուր լայնութիւն ձորամիջի է
իբր կէս մղոն , և երկայնութիւնն յարեւելից յարե-
մուտս իբր 3 մղոն . որ յարեւելից կուտէ յանգի 'ի ծովն
Կասպից , և յարեմտից կուտէ 'ի սառորոտս ապառաժ
լեռանց : Պարիսպք քաղաքին բարձր են յոյժ և թանձր
3 կանգնալափ . զոր ոմանք համարին թէ շինեալ իցի
'ի կրոյ և 'ի ծովային խեցեաց լոսելոց . զոր երկարու-
թիւն ժամանակաց երեւցուցանէ վէմ ինչ միատա-
նի : Ուր այլք համարին միահատոր վէմն , յորս երեւին
տառք ինչ Լ՝ սորոց և Լ՝ ռաբացոց , կամ անծանօթ
նշանադիրք ինչ :

604. Բեաթիկ չէլէպին այսպէս խօսի 'ի վերայ
պարսպայ Ղարաանդի . * Երկու պարիսպք են (ասէ)

„ 'ի ստորոտս բալորակաձև լերին կառուցեալք . 'ի մի
 „ ջոցէն հոսի աղբիւր բարեհամ : Երկայնութիւն պարսա-
 „ պիս 10500 կանգունն , և լայնութիւնն 550 . ունի 70
 „ բրգունս ... պարիսպն ներքոյ և արտաքոյ է 'ի որսա-
 „ տաշ քարանց , յորս են քարինք մեծամեծք չորեք-
 „ կանգնաչափք յերկայն և 'ի լայն ... ասեն թէ պա-
 „ րիսպ սորա մտեալ է 'ի ծով անդր իբրև մշոնս 2. :
 „ Իսկ 'ի պատմութիւն յորդ թաթարաց զնի , թէ պա-
 „ րիսպը նորա շինեալ են փեցտանաչափ թանձր 'ի մաս-
 „ նաւոր նիւթոյ զանգեկոյ 'ի խեցեմորթից և 'ի գայլա-
 „ խաղ քարանց լոսեկոց 'ի միասին , որ կարծրագոյն է
 „ քան զվէմն : Ինդ մէջ ծովուն և լերին գոյ ընդարձա-
 „ կութիւն քառորդի միոյ փարսափի . ուր 400 սոսնա-
 „ չափ պարիսպք կառուցեալք՝ թուին երկու մեծամեծ
 „ վէմք հիմնեալք 'ի ժայռս լերանց , և ձգեալք 'ի լեռ-
 „ նէ մինչև ցծով այնպիսի ամբուլեամբ , զի հարկ է
 „ ընդ երկաթի դրունսն անցանել :

605. Իս քաղաք կոչի Շ էհէրիանս . այսինքն քա-
 ղաք Յունաց . ըստ որում շինեալ յԷրկայնագործ մե-
 ծէ . ընդարձակութիւնն , զոր պատգապարեն պարիսպք ,
 է երրորդ մասն քաղաքին . իսկ բուն երկայնութիւն
 քաղաքին է քառորդ փարսափի . զորմէ ասեն Պար-
 սիկք թէ աւերեալ կայր . զոր մեծն խորով նորոգեաց
 առ Յուստինիանոսի :

Իոյ անդ նաւահանգիստ փակեալ շղթայիւք , որք
 ձգին յերկուց ամբոցաց , և ոչ թոյլ տան նաւուց ա-
 ռանց հրամանի մտանել 'ի ներքս : () որս պաշտպանէ
 բերդն , որ 'ի գլուխ լերին : Իւ բերդիւ երկին աւե-
 րակք երկայնաձիգ պարսպի , որ սկսեալ 'ի կրասպից
 ծովէ հասանէր ասեն մինչև ցՅեաւ ծով առաւել քան
 150 մղոնս . զորմէ այսպէս խօսի | եվեք . * Իս գործ
 „ կարէ միայն համեմատիլ ընդ մեծի պարսպին (շի-
 „ նաց , և յանդիման . առնել այժմ զգօրութիւն և
 „ զճարտարութիւն նախնի բնակչաց այսոցիկ կողմանց :
 Պարս . Խոս :

606 . Բնակիչք քաղաքիս են Պարսիկք և պլազ-
 գիք . ուր այժմ գտանին 50 տունք Հայոց , և ունին
 զեկեղեցի յանուն Բնիսափրկչին : Իստանաք գոյ և
 վանք վաղնջական սրբոյն Վրիգորիոսի . որոյ եկեղեցին
 մեծ է և ընդարձակ համար 'ի մեծահասարակ վանաց .

նայնպէս և զմեկըն և վիմաշին Կանգնեալ 'ի վերայ
80 սեռնայ 'ի չորս կարգս զեռնդեւոց ընդ երկայն . եր-
կոքին կարգք կցորդեալ կան յերկօսին որմեւնս, և եր-
կուքն 'ի միջի հանգեալ միմեանց կարգաւորեալք ընդ
երկայն : Ի՞սո մեծագործ եկեղեցի ունի ընդարձակ
բաւ, և շուրջանակի պարուպապատ օթեանս և աղ-
բիւրս : Ի՞սլ այժմ գոլով 'ի ձեռս Պարսից' 'ի մզկիթ
փոխադրեալ են . թէպէտ քաղաքն է ընդ տերուծք
Ռուսաց . ուրնստի քաղաքապետ :

'Իրբ քաղաքին յարեմտից կուտէ է զառ 'ի վայր
կառուցեալ յոտս անտառախիտ լերին . 'ի վերին մասն
բնակին Պարսիկք, և 'ի ստորինն Հայք : Վրն արտա-
քոյ քաղաքին պարտեղք և այգիք պատուական խաղա-
ղոյ . այլ գինին չէ զօրաւոր : Ուրանօր երեւն բա-
ղում հին կիսաբաղբ դամբարանք հոկայից . երկայ-
նութիւն տապանացն հասանէ մինչև ցհինգ կանգուն :
'Ի սոցանէ ասեն կանգնեցան այն սոսկալի պարիսպք
առ ժամանակաւ մեծին Իշկըսանդրի : Ուրանօր գոյ
և մեծ տապան ուրումն հռչակաւոր հոկայի . զորմէ բա-
ղում ինչ տառապելարաննն Պարսիկք (Պիտ . 172) :

ՀԱՅԿԱԶԱԹԻՒՐ ԿՈՎԿԱՍՅԱԻ ԵՒ ՔԻԱՍՅԱՆԱԻ

607. Ի՞սո կուտակալութի սկսեալ 'ի Կուպան գե-
տոյ (250) ձգի մինչև ցլ ըստտան' պարագրեալ ըստ
մեծի մասին զահագին և զգժուարակօխ լեռան Կով-
կաս . որում տիրեալ Ռուսաց' անուանեցին Կուտակա-
լութիւն Կովկասու . որոյ գլխաւոր քաղաքք են Եա-
կորցկա, Ստաւրօքու, Ս'օզտօք, Իշքըսանդրով, ևն .
յոր ապա յաւելաւ և Ղ զլար, զոր մեք ստորագրեցաք
'ի կուտակալութեան Իժտերխանու (596) :

ԵԱԿՕՐՑԿԱ

608. Ի՞ գլխաւոր քաղաք կուտակալութեան Կով-
կասու, ընդարձակ և բարեշէն . ուր լինին բաղում եր-
թեկեղիք յայլեայլ կողմանց . սրովհետեւ ամօք յա-
ռաջ աստ նստէր կուտակալ իշխան Ռուսաց, որ տիրէ
կողմանցն Կովկասու և լեռնաբնակ ազգաց :

'Ի վրաւոր բնակիչք քաղաքին են Ռուսք . բայց գոն

անդ և 15 տունք Հայոց . որք ունին առանձին եկեղեցի . Լ՛յրտաքոյ քաղաքին մերձ յարուարձանս են բուլորաձև և սիւնազարդ կրպակք Թուով իբր 80 հայ վաճառականաց Լ՛յսիիջևանցոց և Թիֆլիզեցւոց . Է մէջ կրպակացս է ընդարձակ հրապարակ , որ ունի կքք կին դրունս . զորս փակեն 'ի գիշերի : Ըւրանօր յարեմտեան անկեան դոյ փոքրիկ եկեղեցի փայտաշէն յանուն սրբոյն Գէորգայ . յիւրաքանչիւր եօթնեկի լինի անդ տօնավաճառ ազանելեաց և ուտելեաց այլ լովքն հանդերձ :

Գտանին աստ և անդ ջերմուկք և աղբիւրք Թթուահամ ջուրց 'ի վերայ սրածայր լերանց 40 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն . որպէս տեսանին և յանցս ճանապարհին , որ գոլով դժուարակոխ իբր կիրճ իմն ձևացեալ է զկողմամբք երկուց բարձրաբերձ լերանց սեպացելոց դէմ ընդդէմ միմեանց . որոց ընդ մէջ անցանէ Թիւրք գետ , որ ելեալ 'ի լերանց աստի բաժանի յերկուս առաջս , մին անկանի 'ի Լյուր գետ , և միւսն 'ի ծովն Լյասսից . որպէս ասացաւ (596) :

Բազմութիւն Ըւուսաց և այլոց ազգաց 'ի հեռաւոր վայրաց յաճախեն 'ի մայիսի յայտասիկ ջերմուկս և բնակին զամօրեայ ժամանակ 'ի պատքաստական իջևանս , որք շինեալ են սակս ակտաժետաց , և գտանեն զառողջութիւն :

ՄԱՃԱԹ

609 . Լ՛ երեւելի գիւղ 60 մղոնաւ հեռի 'ի քաղաքէն ընդ Հիւսիս . ուր գոն 60 տունք Հայոց և եկեղեցի փայտաշէն յանուն սր Լ՛յտուածածնի : Բնակիչք առ հասարակ են հողագործք , և երկիրն է արգաւանդ , որ բերէ զընդեղէնս ընտիրս և փռատս :

Լ՛ մերձակայ վայրս երեւին բազում աւերակք վաղեմի անձե շինուածոց . զորս հետզհետէ քանդեալ դնեն 'ի նոր շինուածս : Ըւր գոն և հին գերեզմանք հսկայից ծածկեալք ընդ հողով . երկայնութիւն տապանաց է 5 կանգնաչափ , և լայնութիւն 2 . յորոց վերայ երեւին անծանօթ ձևք տառից՝ փորագրեալք 'ի միջավայրի անդ ընդ երկայն , որ բարձր է քան զշրջապին քառանկիւնաձև :

Ըստ էր արդեօք հին երեւելի քաղաքն Ս՝աճիար շինեալ ՚ի նախնի Սկիւթացոց : Սբանօր զառաջինն զտեղի առին հիւսիսային թաթարք յարշաւել անդ իւրեանց յարեւմուտս . յորմէ ասին կալան զանուն այժմեան Ս՝աճաւք սերունդք նոցա (324):

ԱԼԵՔՍԱՆՏՐՈՎ

610. Ս փոքրիկ քաղաք ոչինչ կորի հեռի ՚ի Սաճաւէ . ուր գոյով զանազան ազգաց՝ լինի և երթեւեկութիւն անցաւորաց և վաճառականաց : Հայք աստ չունին բնակութիւն . այլ են կրպակաւորք անպակաս ՚ի Լախիշեանցոց և ՚ի Սօլտօզցոց :

ՍՏԱՒՐՈՐՈՒ

611. Ս անուանի այժմեան մայրաքաղաք այսր նա համալի մեծառարած և գեղեցկաշէն հեռի ՚ի Լաւօրցկայէ 168 մղոն . ունի բազում վիմակերտ շինուածս և փողոցս ուղղաձիգս : Լքկիր նորա է արգաւանդ . օդն և ջուրն առողջ, անտաւք և գիւղօրէք բազում . մինչ զի ունի զամենայն պիտանիս :

Սյս քաղաք շինեալ է ՚ի բարձրաւանդակի . ուր դռն իւր 20 տունք Հայոց , և 30 կրպակաւոր օտարականք : Սնին գեկեղեցի յանուն սուրբ Սուսաւօրջին կառուցեալ ՚ի կանգնաչափ վիմատաշ քարանց . բայց զմբէլն է անկատար : Սբանօր յիւրաքանչիւր եօթնեկի լինի տօնավաճառ . այլ յամին երիցս լինի մեծ . ուր ժողովին հազարաւոր անձինք յայլևայլ կողմանց :

Սյժմ աստ փոխադրեցաւ ՚ի Լաւօրցկայէ դաւառական կառավարութի, եղեալ ի շխանանիստ , որով օրըստօրէ ծաղկի և մեծանայ երեւելի շինուածովք :

ՄՕԶՅՕԳ

612. Ս բարեշէն քաղաք 115 մղնաւ հեռի ՚ի Լաւօրցկայէ : 184 ՚ի Վլարէ . և 398 և կէս ՚ի Թիֆլիզէ . ուր գտանին զանազան ազգք՝ Ռուսք, Հայք, Սիւրք, Ղերբէզք, և ()ք : Տունք Հայոց են 250, ունին և 3 եկեղեցիս . սուրբ Լիտուածածին և սուրբ

Ստեփաննոս են 'ի քաղաքի անդ . իսկ սուրբ Վեդրդ արտաքց քաղաքին 'ի հանդատարանի :

Երևելի է վաճառանոց քաղաքին բաժանեալ յերկուս կարգս բոլորաձևս գէտ ընդդէմ միմեանց իբր Պէղադիստան . ուր վաճառին կերպասք և կտակեղէնք : Վսն տստ և Հայկազն հռովմէականք իբր 15 տունք , որք ունին առանձին եկեղեցի նսրաշէն յանուն սրբոյն Պետրոսի , առ երիւ վանատուն : Ինդ այս քաղաք տնին անցանել ամ ուղեորք 'ի գնալն 'ի Թիֆլիզ , ուղեորեալ ընդ երիւ բերդո իյովկասու շինեալս 'ի վերայ ճանապարհին 'ի պաշտպանութի . յորս նստին բերդակալ իշխանք հանդերձ զօրօք Սուսայ : 'ի վերջին ժամանակս շինեցաւ 'ի Սօղտօք գեղեցիկ արգելանոց բարեկարգ . ուր պարտին սպասել զաւուրս 4 . ամենայն ուղեորք , որք եկեղք 'ի Սրաստանէ անցանեն ընդ բերդս :

613. Լսողիկ բերդորայք կոչն Լիւօլադի , իւլդէն , Սլափիաթա , որ է 'ի մուտս լեռանց իյովկասու : Սասն զի երեքօրեայ ճանապարհ մեծի լերին իյովկասու մինչև ց Սօղտօք կարի վտանգաւոր է սակս աւազակաց ամրացելոց մանաւանդ յանտառի անդ առ Լիւօլադախաւ . ուր դարանեալ կան Հաչանք մահմէտականք նման Հերքէզաց , արք արեանարբուք , որոց լեզու տարբեր է (587) :

Սորա բազում անգամ ելեալք 'ի դարանէ՝ յեղափարծում ժամու յառնեն 'ի վերայ անցաւորաց և կորուսանեն : Լմին իրի բերդակալն տայ ուղեորաց սուրհանդակ զօրս . որք բազում պատրաստութեամբ ելանին 'ի ճանապարհ : Համենայն եօթնեկի արքունի սուրհանդակն կազմէ զկարաւան հարիւրաւոր զինուորօք և 3 թնդանօթովք տանի զթուղթս 'ի Սլատիկաւկաս , և անտի 'ի Թիֆլիզ :

614. 'ի Սլատիկաւկասէ մինչև ց Ստեփան ծմին տայ են վերամբարձ և ձիւնապատ լերինք անուանելք Լալիալ . 'ի գլուխ լեռանց երևին վանք կառուցեալք 'ի նախնի Սլաց : Հայս միջոց լեռանց բնակին ()սլ լեռնականք , որք են աւաղակք ծառապաշտք . բայց պատուեն և զկատու և զկոճ զարգարելով զեղջիւրսն թանձրամբս սնտաղաշտութի :

'ի Ստեփան ծմինտայէ , որ է վանք Սլաց յանուն

սրբոյն Ստեփաննոսի, մինչև ցփփօքէն վայրենի
լեռնական ազգք Սրաց կոչեցեալք թափէ :

ԹԻՖԼԻՉ

615. Ի մայրաքաղաք կոստակալութեան Սրա-
ստանու, և երբեմն թաքաւորանիստ վաղեմի քաղաք
Սրաց . որ յարեմոյից ընդ հարաւ պատեալ է ապա-
ռած լերամբք . յարեւելից ունի զԽուր գետ հոսեալ
'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ : Նոյնիցս գետոյն է լեռան
Հալապուր . յորոյ վերայ է ընդարձակ դաշտ, ուր բնա-
կին գիւղականք Լճմիածնի, զորս վարեաց անոտ մեծ
կոսակալն Ռուսաց Նիցիանով 'ի վերջն պատերազ
մին ընդ Պարսից : Ուրանօք սկսան շինել բնակութիւն
և ընդարձակել զքաղաքն :

Լսյա մեծահաշու քաղաք կառուցեալ է 'ի զառ 'ի
վեր լերին սկսեալ յեղերաց անտի Խուր գետոյն, և
ունի պարիսպ կառակերտ խճախառն : Ընդք քան զառ
մուրջն 'ի հարաւակողմն ընդ արեւելս են 5 բաղանիք
բնական ջերմաջերմ ջուրք . որք շինեալ են բազում կա-
մարօք և մեծագործութեամբ, ունելով զանազան քա-
րուկիր աւազանս խորինս : Ի ձախակողմն բաղանեաց
է ճանապարհ Պարսկաստանու . իսկ յայտնոյս կամրու-
ջին բաղանեաց է բարձր աշտարակ 'Լարիֆուէ ձայ-
նեալ . ուր պահեն զէնս և կարասիս պատերազմի :

616. Ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քաղաքին դոյ դաշտ
տափարակ . ուրանօք է արուարձան, որ է ծայր մեծի
թաղին կոչեցելոյ Տափթաղ : Ընդ մերձ 'ի գետն է
Սանք Հայոց, կամ Լճաջնարդարան արքեպիսկոպոս-
տանիստ . հնաշէն եկեղեցին Լաթուղէի անուամբ հիմ-
նեալ է 'ի 600 թուականին տն . որ ունի 3 սեղանս
միակարգս և 5 կաթուղիկէս, նկարեալ 'ի ներքուստ
զանազան պատկերօք :

Երեւելի է ուսումնարանն նորաշէն կանգնեալ 'ի
մեծանուն 'Երսիսէ Լճեպիսկոպոսէ Հայոց Սրա-
ստանու, յորում մարդին մանկունք հայկազնեայք 'ի
լեզու Հայ, Ռուս, Պարսիկ, ընդ վերակացութեամբ
խոհական Նարութիւն վարդապետի Լճամդարեանց :
Բնակիչք մեծի քաղաքիս են զանազան ազգք . ընդ ա-
մենայն հաշուին քսան հազար տունք . իսկ տունք Հայոց

են 5000, որը յառաջագոյն ունէին 24 եկեղեցիս . այլ յառնուլ Ս'էհէմմէտ խանին զայս քաղաք՝ շատք քան գեցան : Լ. յժման եկեղեցիք Հայոց բաց 'ի վանաց են 10 . զորս նոքա կոչեն նա Սուրբ Կռնի Տօխո . Զ Ղէկ պալէս . Զ Իւնդիէֆ . Զ Ս'եծ Բերդի . Ե Փոթի Բերդի . Զ Սուրբ Ղիորդայ . Զ Սուրբ Սարգսի . որ է արտաքոյ քաղաքին մերձ 'ի վանս . Ը Եւնդիէ Սոճնոյ որ 'ի Հավլա պարն . Թ Սուրբ Սարգսի մերձ 'ի բաղանիս . Ժ Սուրբ Լյաբալիֆի յայնկոյս գետոյն :

617 . Լապաթի Կոստանայ է մենաստան հայկազն մի . անձնուհեաց , որը կրօնաւորին 'ի վաղուց հետէ ընդ հպատակութեամբ արքայաւորաց :

Ս'իս է մայր եկեղեցի Ս'րաց Թագաւորաշէն գմբէ . Թայարկ և բարձրագոյն հանդերձ բարձր զանգակատամբ , կառուցեալ յափն Կուր գետոյ . որ ընդարձակ է և մեծագործ՝ նկարեալ 'ի ներքուստ բոլոր պատմութիւն Լ'ճաշնի : Լոյնպէս մեծաշէն է եպիսկոպոսարանն Սուսաց . Ղոն 'ի Թիֆլիզ և հայկազն հոռվմէականք իբր 40 տունք . ունին քարաշէն եկեղեցի յանուն սուրբ Լ'ճաճնին հիմնեալ 'ի 1803 . ընդ նմին և վանատուն , յորում բնակեալ Լատին քահանայից՝ հովուեն զժողովուրդն : Սուրանօր գմն և Եղնիք եկեղք յայլեայլ կողմանց : Տունք մեծամեծաց են կրկնա . յարկք և աղիւսակերտք . միջակայնոց՝ միայրակ . իսկ հասարակ ժողովրդեան՝ կաւաշէն խճախառն . որոց տանիք կոչին Ղարպաս : Փողոցք քաղաքիս նեղ են անկանոն . տունք այնպէս խճողեալ են առ միմեամբք , զի տեղիք ինչ և ոչ փողոցս ունին :

Լ. յժմ սկսան 'ի Տափիթաղի շինել տունս ձեւաւորս 'ի վերայ լայնածիֆ և ուղիղ փողոցաց ըստ եւրոպեան կարգի . ուրանօր կառուցեալ կայ մեծ պալատ կուսակալին . առ որով և զարդարուն պարտէզ արքունի , կանոնաւոր կրպակք , և պալատք մեծամեծաց :

'Ի Թիկանց Տափիթաղին ընդ արեւմուտս են այգիք և գեղեցիկ պարտէզք . այնպէս զի 'ի նկատել 'ի բարձանց անտի կարի իմն զուարճալի երեւի դիրք և տեսիլ մեծի քաղաքիս՝ ունելով 'ի միջի զգեղեցկահաս և զբարեբեր Կուր գետ : Երկոսին ծայրս քաղաքին շինեալ են կրկին արգելանոցք . մին սակս եկաւորելոց 'ի Պարսկաստանէ , և միւսն 'ի Կովկասէ :

618. Ի՞նչպիսիքն ինքնուրույն կառուցեալ կայ լայնա-
նիստ կամուրջ փայտաշէն ձգեալ 'ի լեռան Հազկա-
պար : Սուրբոր աստ և անդ հաստատեալ կան 'ի գետ
անդը 10 շարժական ջրաղացք, որք հղովեալ 'ի հոսա-
նաց գետըն 'մատակարարին զալիւր քաղաքին . այլ եր-
բեմն յափշտակեալ 'ի բռնութենէ ջուրց' աստ և անդ
տարուբերին :

Ի՞յս անուանի գետ կոչի հատարակօրէն Վիւս . որ
եւեալ կրկին վտակօք 'ի լեռանց Ի՞յտահանայ և 'ի լէն
Ը տվեթի' գոյ միանայ յԻ՞շտիպաշ . տպա անցեալ
ընդ կիրճն Պէքաեի և Է թիֆլիզ՝ ընդունի 7 երե-
ւելի վտակս : Հուսկ յետոյ մերձ 'ի Ղեկտա խառնեալ
յԱրատս գետ' նովաւ հանդերձ թափի 'ի ծովն Լլաս-
պից :

Ի՞ կուր գետոյ յաճախ երանեն բազմատեսակ
ձկունք . մանաւանդ ձուկն () քիւղ պարարտ յոյժ ,
և Սիւրի , զոր նոքա կոչեն 'Սառիլ . յորմէ հանեալ
խափեար բազում մերձ 'ի Կէնձի , առաքեն այլուր :
Վտանի 'ի նմա և ջրշուն . այլ լէ այնչափ յաճախ
մերձ 'ի թիֆլիզ :

Կուր գետ 'ի ստորին ծայր թիֆլիզի յերկու թեւ
բաժանեալ , և 'ի մղանչափ հեռաւորութե անդրէն
միաւորեալ կազմէ երկայնաձև գեղեցիկ կղզի , որ կոչի
() քրտաշա . ուր են վայելալ պարտեղք և բարեբեր
ծառատունկք :

619. Սիւրէի է վտակ , որ հոսեալ 'ի գլխոյ լերին՝ ան-
կանի յաւազանն առ ստորոտով լերին . յորմէ բաշ-
խեալ ոռոգանէ զայգիս : Ի՞ վերայ այսր լերին գոյ ե-
կեղեցի Սիւրաց թափփոյ կոչեցեալ . քիւր լեռան ,
ուր բոկտն յաճախեն սխտաւորք յիւրաքանչիւր
եօթնեկի յաւուրս . հինգշաբաթուց :

Կախի և թիւլա են անուանի գիւղերէք սակա աղ-
նիւ գինւոյն . զի կողմանքս են լեռնայինք , յորս բա-
զում են այգիք և առատ գինին , զորս վաճառեն 'ի
կրկին շուկայս երկայնաձիգս . ուր մնունք ամենեցուն
մանկանց և ծերոց է գինի , զոր ըմպեն փոխանակ ջրոյ :
Ի թութիւն է անդ ամենայն բարեաց և պողոց : Ին-
քն ընդ գետ զամենայն պիտոյս , և յաճախեն անդ
յամենայն կողմանց վաճառականք ամենայն աղղաց :

Չիւիայ է ահագին լայնարձակ եկեղեցի . Սիւրաց կա-

մարակապ դմբեթաւոր կառուցեալ 'ի մեծ գիւղն միով
աւուրք հեռի 'ի Թիֆլիզէ . ուր գոյ մեծ կամուրջ
փայտաշէն : Եւրպանչիւք անցաւոր պարտի տալ պսմ
եկեղեցւոյ 2 Լպպասի առ մի բեռն :

ԳԱՆՁԱԿ

620 . Լյա քաղաք սովորաբար կոչի Կէնձի . այլ
յետ անցանելոյ առ Ռուսա կոչեցաւ Լախաւէթօօլ .
որ էր երեւելի բերդաքաղաք ամրացեալ երբեմն յ()ւ
մանեանց : Լայց 'ի վերջին պատերազմի պաշարեաց
Յիցիանով քաջ զօրապետ Ռուսաց, և կարի իմն արկ
'ի նեղ . մինչև խաբեալ Պարսից ուխտել նմա
երգմամբ անձնատուր լինել : Ռուսի բացին զդրունս
քաղաքին, և խորամանկ քաղցր բանիւք յորդորեցին
զնա գնալ 'ի կոչունս Պարսիկ խանին . որ ընդ մտա-
նելն քանի մի զօրօք 'ի քաղաք անդր՝ փակեցին զդրունս,
և սսւր եգեալ 'ի վերայ կոտորեցին զամենեսեան : Յո-
րոց անդէն եհան զվրէժս տէրութիւն Ռուսաց չարա-
չար կոտորելով զճանկիւնս ընդ Եսանին : Եւ Գանձակէ
տանին ընդ գետն 'ի Թիֆլիզ զապետեալ ձկունս և
զայլ աւտելիս :

ԿՈՐԻ

621 . Լգ գիւղաքաղաք Սրաց կառուցեալ 'ի դաշ-
տի 2 աւուրք հեռի 'ի Թիֆլիզէ . ուր գտն զանազան
ազգք . բայց տունք Հայոց են 150 . և ունին զեկեղեցի
քարաշէն . որք Թէպէտ անգիտակ են հայկական լե-
զուի, զի առ հասարակ խօսին վրացերէն, սակայն
գրասէր են և ընդունակք ուսման : Գոն անդ և հռով
մէական հայկազունք . ունին նորաշէն եկեղեցի և վա-
նատուն քահանայի :

Լռ Թիկամբք քաղաքիս է մի ծայր Լյովկասու, ընդ
որ իջանէ մոխրադոյն գետն Եւթաի, և անցեալ Է քա-
ղաքն անկանի 'ի Լյուր գետ միով ժամաւ հեռի : Այնչ
կարի հեռի գտանի աստի մեծագործ կամուրջն երեք-
կամարեան քարաշէն և ահագին, որոյ մի ծայրն հաս-
տատեալ կայ 'ի Լեառն բարձր . ընդ որով անցեալ գնայ
Լյուր :

622. **Ի** հռչակաւոր վանք 2 աւուրքք հեռի 'ի Թիֆլիզէ ընդ հարաւ . որոյ արեւելեան կողմն է անտառախիտ շրջապատեալ 'ի լեռանց անտի . 'ի հիւսիսային կողմն է ձորն աղօրեաց վանաց . իսկ յարեւմտեան կողմն է անապատ և այգեոտանեայք մինչև ց] օւռի . ուր գետն հոսեալ 'ի հարաւոյ ընդ հիւսիս՝ խոտորի ապա յարեւմուտ : Հաղթատայ լեառն ունի մի և եթ ճանապարհ, որ ձգի մի ժամ ընդ զառ 'ի վեր՝ այնչափ դժուարակոխ , զի պատմեն թէ **Լ** էնկթէմուր չկարաց զօրութեամբ իւրով ելանել 'ի վեր՝ անդր :

'Ի մէջ ընդարձակ հովտին յարեւելեան կողմն կառուցեալ կայ վանքն Հաղթատայ սուրբ Վշան պարըսպապատ և ամրաշէն . Եկեղեցին է 'ի միջակետի անդ ընդարձակ և հոյակապ՝ համակ 'ի վիմատաշ քարանց . առ որով են կրկնայարկ շինուածք քարաշէնք 'ի բնակութիւն միաբանից : Հարեւելեան կողմն գոյ դուռն և այլ եկեղեցի կցորդեալ նմին : Երեսնայէն 'ի հիւսիսաւ կողմն գոյ այլ եկեղեցի յանուն Համազասպայ՝ ընդարձակ և գմբեթայարկ . բայց գմբեթն է անլրացեալ :

Երբայկոս պատմիչ յիշէ կրկին եկեղեցիս , մեծ և փոքր , և յարէ , թէ Համազասպ եպիսկոպոս * Ը ի , նեաց եկեղեցի 'ի տեղին հրաշալի , և զանգակատուն , և ժամատուն մեծ և սքանչելի և :

623. Եւսոքիկ երեքին տաճարք միակցորդք են կրկնայարկք . թէ 'ի վերին և թէ 'ի ստորին յարկս գոն ընդ ամենայն կէ խորանք , և օեղանք , զանազան դրուագք , քարաշէն և սիւնաղարի դրուանք , այլովքն հանդերձ : Ուրանօր լուսամուտք շրջանակաւորք և փառաւոր բարձրահայեաց կաթուղիկէք կամ գմբեթք հրաշալի երեւին 'ի հեռուստ :

'Ի հիւսիսակողմն ամփոփեալ կան մարմինք թագաւորաց մերոց Եշտի և Սմբատայ , որք երբեմն փախուցեալք յերեսաց թշնամեաց՝ ամրացան յանմատչելի լեառն և յանտառախիտ մայրս , զորս ապա ետուն հատանել և առնել հովիտ գեղեցիկ : Ենդ շինեցին զայս մեծահաւակ վանս . ուր հին պատմիչք միանգամայն յիշեն զվանս Հաղթատայ և Սանահնի . ըստ որոյ և մեք եղաք 'ի սկիզբն մատենիս (17) : Եւսկայն

Թուի Թէ Սանահին 'ի վաղուց շինեալ էր . ոմանք աւանդութեամբ ասեն , Թէ հիմնեալ է այն 'ի սրբոյ Սուսաւորէն : Ուր 'ի Ժ դարուն կրօնաւորք փախուցեալք 'ի Հռոմոց շինեցին գեկեղեցի : Ըստ այսմ բերէ և Սարգան յասելն * Շինեցին և գեկեղեցի , մի յանունն Եր Խծածնին 'ի վանքն որ կոչի Սանահին , 'ի սահմանս Սուէ քաղաքին ॥ :

Բայց որպէս ասացաք , զայս վանս և զՀաղատ նորոգ հիմնարկեալ կանգնեաց Խոսրովանոյշ Թագուհին Մշտոյ Թքրի ողորմածի . զոր յիշէ Սարգան Է այլոց յասելն . * Թագուհին սր շինեաց զՀաղատ և զսահահին զհաւակաւոր վանորայս 'ի Թվին դճժ (961) ॥ :

Հաղատ 'ի ԺՊ դարուն եղև եպիսկոպոսանիստ 'ի ձեռն Սիրիկէ արքային . ուր ըստ պատմելոյ Սիրակոսի՝ Յովհաննէս եպիսկոպոս * Օգաւիթն փոքրա , գոյն քակեաց , որ 'ի դուռն կաթուղիկէին Հաղատ , տայ , և շինեաց մեծ և գեղեցիկ շինուածս , որ զարմացուցանէ զտեսողս հիացմամբ ॥ :

Իարձեալ նա ինքն ասէ վասն միւս Յովհաննու եղբորորդւոյ առաջնոյն . * Շինեաց բերդ մի ամրագոյն , պարսպօք 'ի մէջ հաղատայ և սանահինի . վասն որոյ , գԺտութիւն ընդ երկուս մեծամեծ վանորայս եղև , որպէս Թէ 'ի հողոյ սանահինին իցէ . և վրէժխնդիր եղև իշխանն շահնշահ որդին զաքարէ սանահինին . . . զի հաղատ 'ի վրաց Թագաւորին հաշուին էր յայնմ , Ժամանակի . իբրև մեռաւ եպիսկոպոս Յովհաննէս՝ քակեցին և զպարիսպն բերդին հրամանաւ Թաթարին ॥ :

624 . Սմն իբրև ականատես պատմեաց , Թէ բազումամբ յառաջ կային յանկեան եկեղեցւոյն Հաղատայ բազում գրչագիր մատեանք գրեալք հին գրով , զորս ապա փոխադրեցին 'ի Թիֆլիզ , և անտի ցրուեցան աստ և անդ 'ի պաթերազմին : Ըստ տեղեւոյ էր գերեզմանատուն վարդապետաց , զոր յիշէ և Սիրակոս յասելն թակս Թարոս վարդապետին . * Սայ Թաղեալ 'ի հաւականուն վանքն հաղատ 'ի գլուխ վանացն 'ի գերեզմանս եպիսկոպոսացն և վարդապետացն ॥ : Տէս և 'ի կարգս Յիշատակարանայ զգերեզմանս նախնեաց այլովքն հանդերձ (126) : Ի հնումն առ ոտս լերին կային գիւղօրէք Սախմաթ , Խեւէ , և Խեփրափեալ :

ՅԸՆԿ ՄԱՏԵՆԻՍ

ՀԱՅ ԿԱՐԳԻ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻՑ

Ա

Առաւ արքայ .	16	Անի քաղաք .	1
Ագեառ .	451	Անուանք ամայ թաթարաց .	588
Ագիայա .	420	Անցք Դաւրթոյ .	388
Ագեմէիք .	428	Անցք հայկազնի կամօղիկաց	
Ագուա , Ագեա .	549	Խարաաւի .	411
Ագգիրան .	373	Անօմք արաաաաաաաա	518. 541
Ագադ .	579	Անօմք վաղեմիք .	541
Ագամաթ .	484	Աշոտ երկամ .	14. 15
Ագաաութիւնք իշխմաց .	193	Աշոտ իշխան .	8
Ագաաութիւնք հայաց կամեմիքի .	245	Աշոտ մահեր .	4
Ամեկրան .	589	Աշոտ ողորմած .	18
Ամէշի .	383	Աշոտ Սմբատան և թագաւոր .	9
Ամիքաւորութ .	610	Աշոտ վերջին .	29
Ամիշիւզան .	564	Աթիթօշմա .	572
Ամա գետ .	432	Ապրուա	337
Ամուշա .	473	Առաջին առումն Անու .	63
Ամիայան .	74	Բ . Առումն Անու .	73
Ամիգիւրա .	595	Բ . Առումն Անու .	83
Ամիգիւրա .	613	Բ . Առումն Անու .	89
Ամուրան գետ . Արփա լայ .	11	Բ . Առումն Անու .	96
Ամաարայ .	131	Բ . Առումն Անու .	100
Ամաեմիդ .	544	Առաջին հիւսաաաա Բեքի .	516
Ահարոն օրեմպիւր բոխի .	488	Առումն Բեքի .	501. 506
Ազարիշ լեռան .	486	Արուգ .	7
Ազոմպիք Անու .	143	Աճածին .	524
Ամի Խարալայ .	100	Արա .	544
Արաար .	471	Արեանք Անու .	329
Արիւրա .	474	Արաարա .	558
Ար ման արեւելան .	533	Արաարան արեւոր .	1
Ար ման արեւմտան .	450	Արգիւնոյ .	528
Ար անդիք հարաւային կողման .	482	Արգիւնոյ Սևաստօրի .	460
Արիւա .	336	Արեւելան կողմն իրիմա .	483
Արա առաք .	472	Արեւմտան կողմն իրիմա .	442
Արապա .	481	Արեւմտապիք հին շինուածոյ .	114
Արեւիկ .	470	Արեւան անարաա յուլիման .	212
Արաա .	360	Արեւան Արիւնիմի .	539
Արփա .	477	Արեւանիք պապար .	405
Արապաա կուսանոյ .	617	Արապաւանք Ամեկրանա .	593
Անախ .	546	Արեւապիսիւսաաաա .	176
Անգրա .	601	Արապա .	383
Անգիք , Տիւ Հայկաղուիք .		Արեւմտան տաճար .	237
		Արեւաք Բեքանի .	465

Բաղանիք ԹԻՖԼԻՉԻ .	615
Բանդիգափէն .	541
Բարձուն տերուն խանից .	404
Բարսեղ կաթուղիկոս .	85 . 86
Բացատրութիւն Հրովարտական .	275
Բերան խարատուի .	563
Բերդ Հայոց .	499
Բերդ Պալազավայի .	468
Բերդ Սուսանի .	479
Բերդ Ղլարի .	598
Բեզդուրի .	541
Բեզդուրտան .	340
Բէքէթ .	599
Բրուտ գետ .	201 . 204 . 317

Գաղիկ առաջին .	24
Գաղիկ վերջին .	40 . 44
Գաղանափ .	557
Գալան .	354
Գահ Մինդրատայ .	540
Գանձակ կամ Ելիսովէթօր .	620
Գարայիմ Հրէայք .	438 . 447
Գարատաղ .	482
Գեղտի վաշարհէլ .	338
Գեանաշարժուի յԱՅԻ .	65 . 96 . 109
Գերեզմանք Թաղաւորաց .	126 . 623
Գերեզմանք Հակայից .	609
Գերեզմանք վերջին .	126 . 624
Գլղ գուլէ .	480
Գլղլ գալ .	546
Գլղ պուստ .	449
Գիւմրիցի .	384 . 385
Գիւղօրէք խարատուի .	419
Գիւղօրէք Նախիջևանու .	578
Գորգէ .	96
Գորգի Թաղաւոր վրաց .	32 . 34
Գուլթի .	204
Գրիգորիայի .	307
Գրիգոր Եսկանու .	123
Գրիգոր կաթուղիկոս .	90
Գրիգոր Մաղխարոս .	23 . 47
Գրիգոր Նարեկայի .	20
Գրիգոր Վայսան .	85
Դ	
Դաման .	562
Դայլան .	574
Դաշանց պատկեր .	211
Դատաստանափէք .	246
Դատարան խարատուի .	411 . 415
Դատարան կամենից .	244
Դատաւարութիւն իշխովց .	189
Դարանգ .	602

Դարիւս .	384
Դաւրիկիցիք .	385 . 387
Դեգուլ .	350
Դըմըլար .	342
Դընօղա .	364
Դիմիկից .	200
Դիւան Պալազավայի .	468
Դինալ գետ , և գիւղ .	408 . 474
Դուլա .	443
Դունա գետ .	151
Դուռն ճիւղիցի .	558
Դուռն ճորայ .	602
Դարատուն իշխովց .	160
Դարատուն խարատուի .	414
Դարատուն կամենիցի .	243
Դարեւանք .	16
Դանօղա գետ .	525
Դրամ Սողոմոնի .	518
Դրամի մայրաքաղաքաց վո .	556
Դրամի մարտահան քիչալ	
կալութեան .	555
Դրանիլլանի .	332
Դիլիլ .	151
Դօնքա .	571

Ե

Եաղովցա .	207
Եալիթա .	472
Եալիուլ լեռան	614
Եակօրցի .	608
Եանպէօլիկ Թաթարք .	398
Եալ .	349
Եաւրլլա .	449
Եէլլէն գոյա .	548
Եէնի գալ .	550
Եէսիլան Թաթարք .	398
Եէր կալի .	537
Եէրկէյ .	356
Ելիուլ .	97
Եկեղեցի Աճանին .	232
Եկեղեցի իշխովց .	171
Եկեղեցի Լուսաւորին .	412
Եկեղեցի Արտերիանու .	591
Եկեղեցի ԹԻՖԼԻՉԻ .	616
Եկեղեցի Ղլարի .	597
Եկեղեցի Քէֆէի .	519
Եղիարէթուպի .	325
Եպիսկոպոսարան իշխովց .	165
Երզնան ձև .	278
Երրորդութեան տաճար .	524
Զ	
Զամապա .	203
Զափուսի խաղաք .	582

Չարարէ .	102	Իջէի .	471
Չեւի .	427	Իմացի .	371
Չուանչա .	209	Իւանէ .	102
Չուանչա գետակ .	210	Իւորիւթ .	474
Չարուգ գետակ .	209		
Է		Լ	
Էթիլ գետ .	589	Լանդաւ .	473
Էլմա Եահն քերէր .	475	Լափի .	471
Էսկի Եուրա .	439	Լեզու Անեցաց .	142
Էսկի Իրիմ .	487	Լեւոն կայար .	12
Էսկի սերայ .	429	Լէնկ Թէմուր .	438
Էսկի Փուզ .	449	Լիման ծոց .	381
Էսրէնէ .	568	Լիսցա .	198
Էօլթիւփէլ լիճ .	557	Լուսիանա .	151
Բ		Լուսիկ .	203
Բազաւորութիւն Աշտու .	10	Լուսաղբիւր .	491
Բազաւորք Անշ .	7	Լուսաղբիւն եկեղեցի .	241
Բազաւորք Վարդի .	551	Լօսի .	129. 622
Բաթակետ .	585	Խ	
Բաթար .	585	Խայա .	420
Բաթարիանք .	392	Խափշ պուռնի .	548
Բաթար պաղարի .	566	Խան Շամի .	446
Բաթք .	471	Խանեղայ .	434
Բանմիւտա .	619	Խաչակիր .	88
Բանան. Փանակօրիտ .	544	Խաչիկ կաթուղիկա .	23
Բայրան .	574	Խաչ Կունեայ .	87
Բայրախաշ .	478	Խաչի սու .	440
Բարգմանութիւնք Իլլիմայ .	142	Խարաթէփէ .	444
Բարխան .	449	Խարակէօղ .	496
Բերք և Ղարաու .	596	Խարաու գետ .	408
Բէմրուք .	545	Խարաու պաշի .	418
Բէնթրէ առասի .	449	Խարաու քաղաք .	407
Բէնգուփա .	497	Խափրախն .	475
Բէնդոր գուքա .	134	Խրդըլասլան .	101
Բիւհանյութիւն .	569	Խրդըլ Խաու .	443
Բիւրա .	373	Խմիչ կաթն միայ .	569
Բիֆիլի .	615	Խոսրովանայ .	17
Բուէլի լեւանիանք .	614	Խոսրով վարդապետ .	20
Բուշի խան .	392	Խութլախ .	477
Բուլթ Բովհաննու արքային .	35	Խաղութիւնք խանից .	400
Բազաթմիշ խանի .	438	Խալմ վերնի .	535
Բազլուխ .	482	Խօղ .	482
Բապաթ .	423	Խօթուն .	315
Ժ		Խօշապէյ .	376
Ժողովրդապետութիւն Իլլիմայ .	147	Խօշապանք .	112
Ի		Խօփսէլ .	482
Իլեախ գետ .	621	Ծ	
Իլլիվ .	157	Ծաղկոցաձոր .	22
Իլլիվի Հայք .	162	Ծառաքար .	100. 101
Ինճիխան խույու .	486	Ծառ Կայսեր Պետրոսի .	593
Ինաուլ .	485	Ծոցք Ագետի .	854
Ինքերման .	456	Պ	
Իդրայիլ .	370	Պաղարաթ .	494
		Պաթուղիկէ .	115

Կալանաւորութիւն Գաղկոյ .	56
Կալիցիա .	155
Կամենից .	213
Կամարականք .	1
Կանոնիկոստան .	168
Կառնոն .	444
Կատարինասարաւ .	374 . 411
Կատարմուն թագաւոր .	25
Կարգ մընդայից .	402
Կարմիր Ռուսիա .	156
Կերկինա հին քաղաք .	354
Կէռլա .	332
Կէիկ արշաւանի .	532
Կէռա կամ Կէրշ .	534 . 538
Կէօղէմ .	446
Կէօկթէփէ .	482
Կրմիկէլի .	613
Կիրակոս մասնիչ .	36 . 37
Կերձ շինիկէի .	571
Կիւմիւշքինէ .	367
Կոստանդին կայսր .	15 . 36
Կովկաս .	612
Կոստրած Անեցւոյ .	78
Կոստրումն իշխանայ .	507
Կորի .	621
Կուպան գետ .	546
Կուռղուք .	472
Կուսարան .	169
Կուտում գետ .	589
Կուր գետ .	618
Կուրծօլէ Նշան Մէհրապալ .	515
Կրայ .	151
Կօլօվա .	415
Կօկգալ .	470
Կօրիփիէ .	547
Հ	
Հալէ .	195
Հալաթ .	17 . 622
Հալաթուր Կրկն .	119 . 121 . 123
Հաճկատար .	323
Հաճի քէրէյ .	398
Համազասպ .	122
Հայկազունք կմ Անեցիք Գաւ րէյ .	383
— Թաթարտանու .	584
— Լէհաստանու .	156
— Կամենից .	214
— Կովկասու և Վրաստանու .	607
— Մաճառաստանու .	324
— Կոր Ռուսիոյ .	376
— Պուքովինայի .	316
— Լէհաստանու 'ի բաժնին Ռուսայ .	206

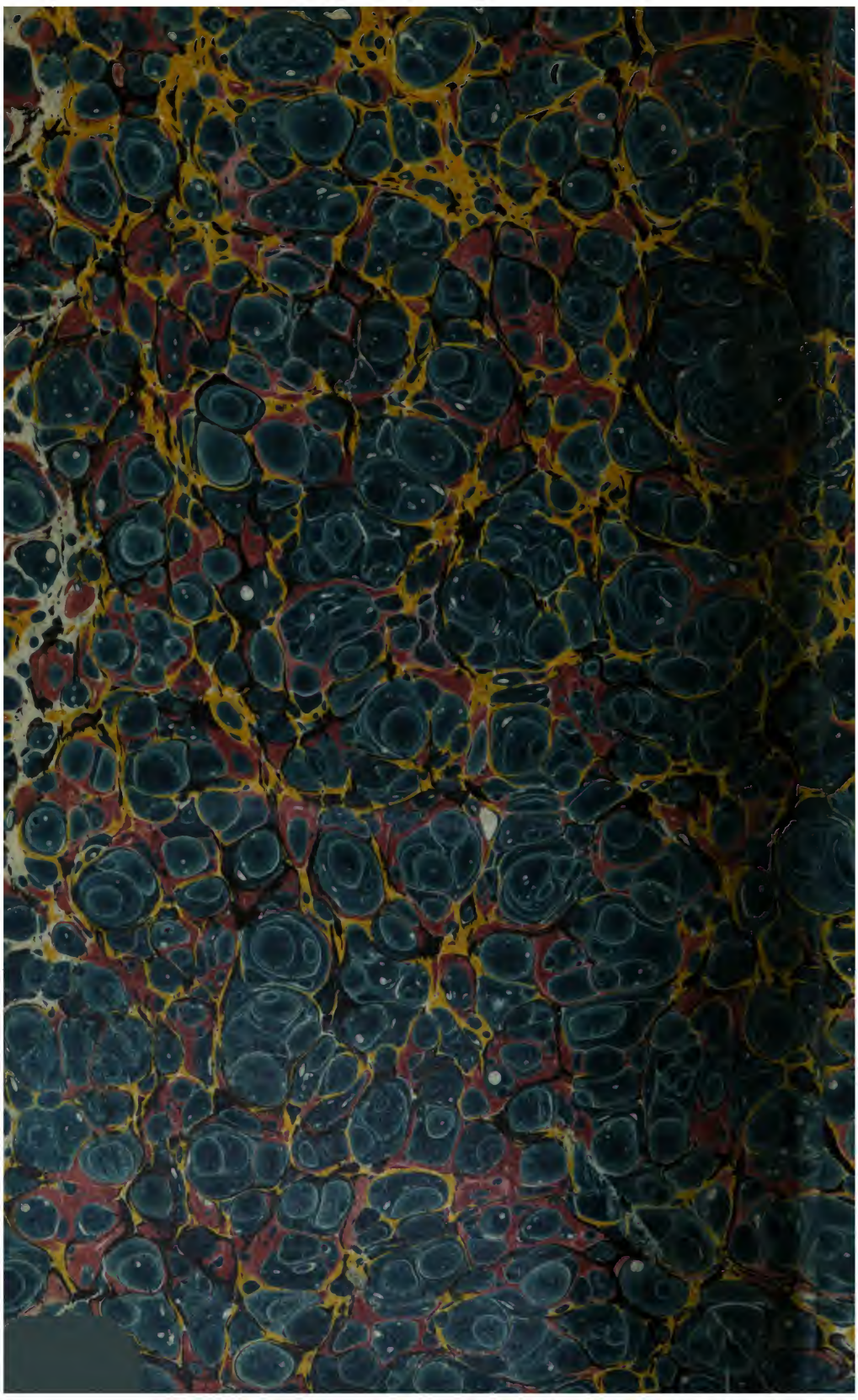
— Վալաքիոյ և Մոլդաւիոյ .	346
Հայկակ արքայ .	7
Հայաէր խան .	394
Հանդէս Դաւրիկէցւոյ .	387
Հարաւային կողմն խրեմ .	470
Հաւապար .	615
Հերցա .	353
Հին արձանք .	568
Հին և նոր տնուանք .	565
Հիւանդանոց Հայոց .	175
Հիւսիսային ծովակողմն խրեմ .	557
Հիւսիսային մասն նոր Ռուսիոյ .	566
Հիւսիսային յամալագողմն խրե մ .	403
Հնչեսթ .	313
Հրդէհ Կամենիցի .	248
Հրէշտակապետ .	521
Հօշնայ .	353
Հօտտանքա .	202
Ձէթ հանքային .	537
Ձիւնթա .	619
Ղ	
Ղալաւ սուլթան .	428
Ղալմուխ .	587
Ղարալալի .	599
Ղաւան .	312
Ղալալի .	502
Ղալար .	596
Ճ	
Ճարտարամուծիւն Կօլայից .	569
Ճեւակթա գետ .	536
Ճեւակթա պուռնի .	532
Ճենովայիք .	391 . 497
Ճինիկէ .	560
Ճինիկէ խան .	392 . 585
Ճուրճով .	333
Մ	
Մալթիէ .	537
Մահ Գաղկայ .	69 . 71
Մաճառ .	609
Մաճառաստան .	324
Մայրում .	437
Մանգուր .	441
Մանուկէ .	83
Մապուր .	591
Մաւանութիւն Անայ .	37
Մաւանութիւն .	57
Մաւանութիւն Գաղկի արքային .	51
Մատուն արքային Անտոնի .	417
Մարմարօլ .	573
Մարկոս Մեղարապօլ .	70
Մարմարալէն .	116 . 118

Մարտի ամիսացիւ .	9	Հարուհ .	4
Մեծութիւն Անու .	5	Հարց .	2
Մեծարա .	151	Հեհերիւնան .	605
Մեղքիւնդ պաժուգիւս .	181	Հիւսիսի զաւառ .	3
Մեղք շահ .	84	Հիւսիսի .	449
Մեղքիւնի ալաղ .	471	Հումի .	358
Մեղքիւնութիւն իշխոյ .	181		
Մեղքիւնութիւն քեֆիւն .	500	Ո	
Մեղքիւն .	391	Ուստի Հապիւն .	128
Մեղքիւնի կար .	37	Ուստի Հապիւն ընդ նոր Ուստի .	374
Մեղքիւն .	540. 552	Ուստի Հապիւն խառնութ .	414
Մեղքիւնի ճամբ .	514	2	
Մեղքիւնի Անու և Հիւսիս .	110	Չաւնի .	613
Մեղքիւնի ինչ .	527	Չաւնի աղի .	431
Մեղքիւնի դեմ .	351	Չաւնի ան .	525
Մեղքիւն .	249	Չաւնի ան .	103. 107
Մեղքիւն .	151	Չաւնի ան աղիւն .	548
Մեղքիւն .	512	Չաւնի .	307
Մեղքիւն .	599	Չաւնի խիւնի .	482
Մեղքիւնի կեղծանի .	517	Չաւնի ան .	427
Մեղքիւն .	154	Չաւնի ան .	435
Մեղքիւն .	339	Չաւնի ան աղի .	438
Մեղքիւնի զաւարիւ .	8	Չաւնի .	405. 561
Մեղքիւնի գեղ ինչիւն .	128	Չաւնի .	476
Մեղքիւն .	583	Չաւնի .	367
Մեղքիւնի ան .	233	Պ	
Մեղքիւնի ան .	238	Պաժու խան .	392
Մեղքիւնի ան ինչիւն .	220	Պաժու խանի . ՏԿ խանի .	178
Մեղքիւնի ան .	10	Պաժու խանի .	515
Մեղքիւնի ան .	29	Պաժու խանի .	433
Մեղքիւնի ան .	319	Պաժու խանի .	470
Մեղքիւնի ան .	126	Պաժու խանի .	323
Մեղքիւնի ան .	250	Պաժու խանի .	362
Մեղքիւնի ան .	7	Պաժու խանի .	215
Մեղքիւնի ան .	575	Պաժու խանի .	172
Մեղքիւնի ան .	495	Պաժու խանի .	136
Մեղքիւնի ան .	498	Պաժու խանի .	522
Մեղքիւնի ան .	340	Պաժու խանի .	511
Մեղքիւնի ան .	16	Պաժու խանի .	150
Մեղքիւնի ան .	479	Պաժու խանի .	403
Մեղքիւնի ան .	181	Պաժու խանի .	592
Մեղքիւնի ան .	380	Պաժու խանի .	308
Մեղքիւնի ան .	373	Պաժու խանի .	600
Մեղքիւնի ան .	374	Պաժու խանի .	487
Մեղքիւնի ան .	512	Պաժու խանի .	415. 416
Մեղքիւնի ան .	398. 567	Պաժու խանի .	576
Մեղքիւնի ան .	148	Պաժու խանի .	254
Մեղքիւնի ան .	18	Պաժու խանի .	604
Մեղքիւնի ան .	400	Պաժու խանի .	531
Մեղքիւնի ան .	486	Պաժու խանի .	37. 35
Մեղքիւնի ան .	7	Պաժու խանի .	397. 399
Մեղքիւնի ան .		Պաժու խանի .	444. 448
Մեղքիւնի ան .		Պաժու խանի .	440

Պենտեր .	311	Սիւրանի .	452
Պենտերէ .	417. 427	Սիւս գետ .	572
Պէշթիլիս .	113	Սիւն .	617
Պէտարապիս .	309	Սիւլ-Եպիս .	586
Պէրէժան .	199	Սմատ Իշխան .	4
ՊԷՋ .	514	Սմատ խոտաղանգ .	8
Պիտով .	529	Սմատ օրհնութիւն .	21. 22
Պուլխանք .	432. 484	Սմոգրիլ գետակ .	213
Պուլպիս .	555	Սնկաքին .	202
Պուկ գետ .	380	Սուգով .	319
Պուշադ. Բաթարք .	371	Սուպաշի .	495
Պուսպադ .	361	Սուտադ լիման .	479
Պուրբէշ .	347	Սուտադ .	478
Պուշով .	345	Սուրբ Աննա .	526
Պախի քաղաք .	154	Սուրբ Գէորգ .	466
Պոյնիս .	447	Սուրբ Գէորգ. Քէֆի .	522
Պոսուլայ .	426	Սուրբ Բորիս .	523
		Սուրբ Խաչ .	489
Ջերմուկք Կովկասու .	608	Սուրբ Յովհաննէս .	529
Ջէւանովից .	317	Սուրբ Դիդակայոս .	215
Ջէւանովուպի խաղաք .	582	Սուրբ Ուրաթ .	424
Ջերմուկ գետ .	201. 205	Սուրբ Սարգիս .	520
		Սուրբ Սիմէոն .	321
Ռ .		Սուրբ Ստեփաննոս .	530
Ռադչատ .	357	Սուրբ Ստեփաննոս վանք .	493
Ռաստով .	576	Սուրբ Ստեփաննոս Վիկտորի .	152
Ռաք .	340	Սուրբ Փրկիչ .	114
Ռուբէն .	85	Սուրբ Փրկիչ վանք .	421
Ռուսթուխ .	356	Սուրբ Օգոսէնա .	409
Ռօզինապ .	426	Սուրբ Օգոսէնա վանք .	522
Ռօման .	351	Սուրպաթ .	488
Ս .		Ստանիսլաւ .	195
Սալայ և Խամբուլի .	425	Ստարօբոլ .	611
Սալդեր գետ .	427. 563	Ստեփան Ծովնոսայ .	614
Սահանք պարզեալքին .	259	Սքանչիլք Սքանչիլն. 198. 216. 250	
Սանահին .	17. 623	Սքանչիլք Լուսապոլին .	172
Սարի լիճ .	444	Սկաստօբոլ .	453
Սարիս ծովակ .	559. 561	Սօլայ .	430
Սաս սէպէշ .	344	Սօֆիս .	367
Սափա գետ .	151		
Սարափան .	601	Վ .	
Սարգիս կաթողիկոս .	27	Վազ մուսիս .	517
Սարգիս Վեստ .	42. 44	Վալարիս ; Մոլտաֆիս .	346
Սարրապուլ .	449	Վախճան Բադրատուի աք .	
Սարրու .	408. 426	Քայից .	84
Սարկաւադ. Սոփեսա .	126	Վահրամ .	23. 42. 66
Սաքովից .	209	Վաղարշակ .	7
Սենեքերիմ .	28	Վաղարշապատ .	1. 3
Սէլայ Կղզի .	589	Վախաւաշաթի Սնեցայ .	137
Սէրաս .	318	Վանք Հայոց 'ի Վիկնա .	153
Սէրփէշ .	334	Վանք Հայոց յիշով .	164
Սէլապի .	359	Վանք սրբոյն Գրիգորի .	606
Սիմպուլն .	467	Վանք սրբոյն Ղազարու .	151
Սիպին .	343	Վանք վաղեմի .	461

Վառնա .	369	Փերէդգ .	404
Վասակ Գալստեան .	23	Փիլիպպոս Կաթողիկոս .	184
Վարապետ .	208	Փոքր Խարառու .	848
Վերջին կործանումն Անայ .	108	Փրկարար .	421
Վենետիկ .	151	Փօգուշան .	352
Վենետիկցիք .	498		
Վիեննա .	152	Ք	
Վիճիկցա .	205	Քարանձաւարաղար .	457
Վիշապանութիւն Գաղկայ .	59	Քերան .	38
Վիճակ Անցւոյ .	130	Քերանայիք .	38
Վիճակ Կապու .	485	Քերան վաղեմի .	46
Վրաստան .	613	Քէրէնիլ .	472
Վրաստանի գաւառ .	463	Քէֆէ .	497
Վրացի և ժբ գաղաւթիք . 138.	192.	Քիլի .	372
	277	Քիւման .	580
Վրդ .	589	Քուէնիկա .	380
Վաշի .	470		
Վարդապետ .	390	Օ	
Վարդապետ Գիւմրեան .	542	Օգոստոս վարդապետ .	251
		Օգոս .	205. 209
Յ		Օգու .	381
Յաւար Անահայ .	466	Օգու խաբ .	566
Յաւար Անգղիկոս .	543	Օթուղ .	482
Յաբիթալ .	616	Օլից .	154
Յէմքր գաւառ .	603	Օլիւ .	380
Յէսէթին լափ .	308	Օխտանիկիկ .	544
Յէվա .	335	Օլուլի գեղը կէղեղի .	127
Յէֆնա լիճ .	380	Օպա .	536. 568
Յիսէթիցայ .	363	Օռապետ .	341
Յիսէթի, կամ Կիթա .	381	Օռ գաւառ .	404
Յիսէթի, կամ Բուռլա . 195.	210	Օռհէյ .	313
Յուստուս .	570	Օռմանի գաւառ .	139
Յումաթիկցա գետ .	347	Օտք .	614
Յարաւն իշխովայ .	167	Օտեսա .	376
Յրասիկան .	34. 132	Օտեսաու .	376
Յրավա գետ .	151	Օրդալանի .	422
Յրոմոս Արքիէպոս .	449	Օրդաւանայ .	618
Յումգաւար .	310	Օրեպէնի կուռք .	466
Յոնաթան գետ .	581	Օրինակ գաղաւթանի .	285
Յան գաղաւթիկան .	385	Օրինակ ընտրութեան . 277.	331
Յանգուլա .	448	Օրինակ կառնի .	301
		Օրինակ հարաւանայ .	300
Յ		Օրինակ հոգեւորանի .	301
Յամբրակիլի Թաւանու .	543	Օրինակ հոգեւորանի Գաւ-	
Յամբրակիլի խրիմ .	384	արալի .	331
Յամբրակիլի խրիմ .	406		
Յնչ Բաղդասարեանայ .	8	Փ	
		Փանակօրի .	544
Փ		Փիլիպպէ .	365
Փաղարձիլ .	363	Փանաւալի .	427
Փաղարձիլի .	496	Փանիկ հիւսար .	498
Փաղարձիլի .	91	Փոգլան .	348

4. 11. 11

UNIVERSITY OF MICHIGAN

3 9015 04147 2039

